

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

December 1969

Jaargang 68 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 12

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

*Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.
C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

M. H. BREITBARTH-VAN DER STOK

*Josua de Grave, Valentinus Klotz en
Barnardus Klotz*

Blz. 93

Boekbespreking

Blz. 116

JOSUA DE GRAVE, VALENTINUS KLOTZ EN BARNARDUS KLOTZ

DOOR

M. H. BREITBARTH - VAN DER STOK

Over de tekenaars Josua de Grave, Valentijn Klotz en Barnard Klotz, waarvan men tekeningen in vele verzamelingen in en buiten ons land aantreft, was tot nu toe weinig bekend. R. J. van Hasselt komt de eer toe, een groot aantal van deze tekeningen, die meestal nauwkeurig van opschrift met plaats en datum voorzien zijn, bijeengebracht te hebben in een studie in het Jaarboek van de oudheidkundige kring „De Ghulden Roos” te Roosendaal, 1965¹.

Hij ging uit van het topografisch belang van deze tekeningen, hetgeen hem er toe bracht ook Constantijn Huygens de zoon in deze studie te betrekken. Tijdens de veldtochten van 1674, 1675 en 1676, die Huygens als privé secretaris van Willem III meemaakt, blijken ook De Grave en Klotz bij het leger te zijn. Zij tekenen daarvoor gedurende een aantal jaren op dezelfde plaatsen. Van Hasselt heeft de tekeningen naar plaats gerangschikt. De lijst bevat ca. 600 tekeningen, waarvan ca. 100 van Constantijn Huygens. Van de overige 500 tekeningen zijn er 90 gesigneerd door Josua de Grave, 13 door Valentinus en 6 door Barnardus Klotz. Stilistisch hebben de tekeningen van Huygens er echter niet veel mee te maken. Zijn tekenant is zeer vrij, puntig en vluchtig zijn zijn penseelstreken en zwierig en elegant de figuren die hij neerzet. Hij arceert veel en wast weinig, zulks in tegenstelling tot de anderen die veel wassen en weinig arceren en ook veel minder spits en fijn in hun pentekening zijn.

De anderen, De Grave en de beide Klotzen, tekenen, ook buiten de veldtochten op dezelfde plaatsen en hun tekeningen verschillen onderling soms heel weinig. Dat we met amateurs te doen hebben, zoals Van Hasselt stelt, is niet helemaal

juist. In ieder geval van Josua de Grave is bekend dat zijn beroep schilder was.

Over Huygens, die wel een echte amateur was, is veel bekend. In zijn dagboeken, uitgegeven in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht in 1881, tekent hij nauwgezet de gebeurtenissen van de dag op: de brieven die hij ontvangen heeft, de tekeningen die hij maakte, zijn contacten met de Antwerpse kunsthandel, zijn dagelijks leven in het gevolg van de prins.

Josua de Grave en Valentijn en Barnard Klotz lieten alleen hun tekeningen na. Men heb ik in dit artikel duidelijker gestalte willen geven. Ik heb daartoe de chronologische opbouw gekozen, en, omdat de topografie een belangrijke rol speelt in dit werk, de hoofdstukken zoveel mogelijk steeds aan een stad of streek gewijd.

Voor de tekeningen van bekende plaatsen zijn de nummers van Van Hasselt gebruikt. Bijlagen I, II en III bevatten lijsten van schilderijen, tekeningen van tuinen en fantasielandschappen van Josua de Grave.

Amsterdam en Haarlem

Bij nader onderzoek naar de biografische gegevens van Josua de Grave, bleek, dat de mededelingen bij Thieme Becker, Wurzbach, Nagler, Kramm, Immerzeel, Van Eynden en van der Willigen onvolledig en ook vaak onjuist zijn². Over het algemeen werd aangenomen dat Josua de Grave een Haags schilder was uit Waalse familie, die als genie-officier dienst deed in het Hollandse leger en zo de veldtochten van Willem III in de zuidelijke Nederlanden meemaakte.

Het belangrijkste aanknopingspunt voor een nader onderzoek vormde het testament van Josua de Grave dat in 1959 door Koreman in de Lim-

¹ R. J. van Hasselt, „Drie tekenaars van topografische prenten in Brabant en elders”, *Jaarboek De Ghulden Roos*, 25 (1965), 145-192.

² R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst*, Haarlem 1816, I, 187. — G. K. Nagler, *Neues allgemeines Künstlerlexicon*, München 1832-'52, V, 341. — C. H. en C. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en*

Vlaamsche Kunstschilders, Amsterdam 1842-'48, I, 290. — Ch. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, Amsterdam 1857-58, II, 597. — A. van der Willigen, *Les artistes de Harlem*, Haarlem 1870, 135. — U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Künstlerlexicon*, XIV, Leipzig 1921, 548. — A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstlerlexicon*, Leipzig-Wenen 1906, I 610.

burgse Leeuw werd gepubliceerd³. Het testament is op 15 december 1670 in Maastricht opgemaakt en vermeldt dat Josua de Graef „bortigh van de stad amsterdam” is en „onlanx getreden is in de heiligen houwelijcken staat met d’eerbaere Jenne-ton de Bisson.” Hij heeft een zuster in Den Haag: Jenetta de Grave, gehuwd met Sr Rochus van der Leeuw, notaris en procureur, een broer Pieter, koopman, en een neef Wouter van Leent, arts, beiden te Haarlem en nog een broer Cornelis. Deze laatste woonde blijkens aldaar gevonden akten in Den Haag, vervolgens in Delft, Rotterdam en Nijmegen, waar hij commies der recherche was, later weer in Den Haag, als notaris. Verder worden in het testament eerder opge-maakte akten van laatste wil, „’t sij te Parijs offte elders”, ongeldig verklaard. Hieruit volgt dat hij daar geweest is, hetgeen gestaafd wordt door een aantal tekeningen, zoals we hierna zullen zien.

Uitgaande van dit testament kon in de Amster-damse doopregisters een onderzoek worden inge-steld naar het juiste geboortejaar. Daar vond ik dat Claude de Grave (de Graef, de Graeff) en Sara Bols (Boles) achtereenvolgens lieten dopen: op 25 maart 1636 Pieter, op 9 juni 1638 Cor-

nelis, op 10 juni 1640 Jannetje en op 2 juli 1643 Josua. De doop van Josua vond plaats in de Oude Kerk, met als getuigen Pieter de Ridder en Susanna Struys⁴. Daarna was er in de Amster-damse archieven niets meer te vinden over de familie De Grave.

Via de vermelding in het testament dat broer Pieter en neef Wouter in Haarlem wonen, en de vermelding van Van der Willigen dat een zekere Josua de Grave in 1660 als leerling in het Haar-lemse Lucasgilde werd ingeschreven, leidde het spoor naar Haarlem⁵. Daar vond ik in het ge-meentearchief in de protocollen van notaris Nico-laas van Bosvelt een accord, ondertekend door Claude de Grave en gedateerd 1648. Van 1660 dateert een bewijs, ondertekend door Claude de Grave en Wouter van Leent⁶. De familie is dus waarschijnlijk tussen 1643 en 1648 van Amster-dam naar Haarlem verhuisd. Daar groeit Josua op en wordt hij, 16 jaar oud, ingeschreven als schildersdiscipel in het St. Lucasgilde⁷.

In het Reeckenboek B van het Haarlemse Lucasgilde, dat handelt over de jaren 1651-1662, is aangetekend dat op 7 oktober 1659 Josua de Graef 12 stuivers betaald heeft aan penningmees-

³ Gegevens ontleend aan: J. G. J. Koreman, „Een testament van Josua de Grave”, *De Limburgse Leeuw*, 8 (1959-’60), 11-14: 24.12.1645. Doop in de St Nicolaaskerk (RK) te Maastricht van Jenneton de Bisson, dochter van Petrus de Bisson en Joanna; peter en meter zijn Nicolaus Petit en Joanna Majeur. — 3.12.1670. Huwelijksplechtigheid van Josua de Grave en Jenneton de Buisson in de Herv. kerk te Maastricht. — 15.12.1670. Testament van Josua de Grave, opgemaakt door notaris Joes Corstius (minuten notaris Corstius, R.A.L. inv. nr. 1364). Koreman geeft de volledige transcriptie van het testament. — 20.11.1671. Josua de Grave laat nadere codicil op het testament opstellen bij notaris Corstius, waarin hij „om seekere redenen hem daertoe moe-veerende” zijn vrouw als universeel erfgename benoemt.

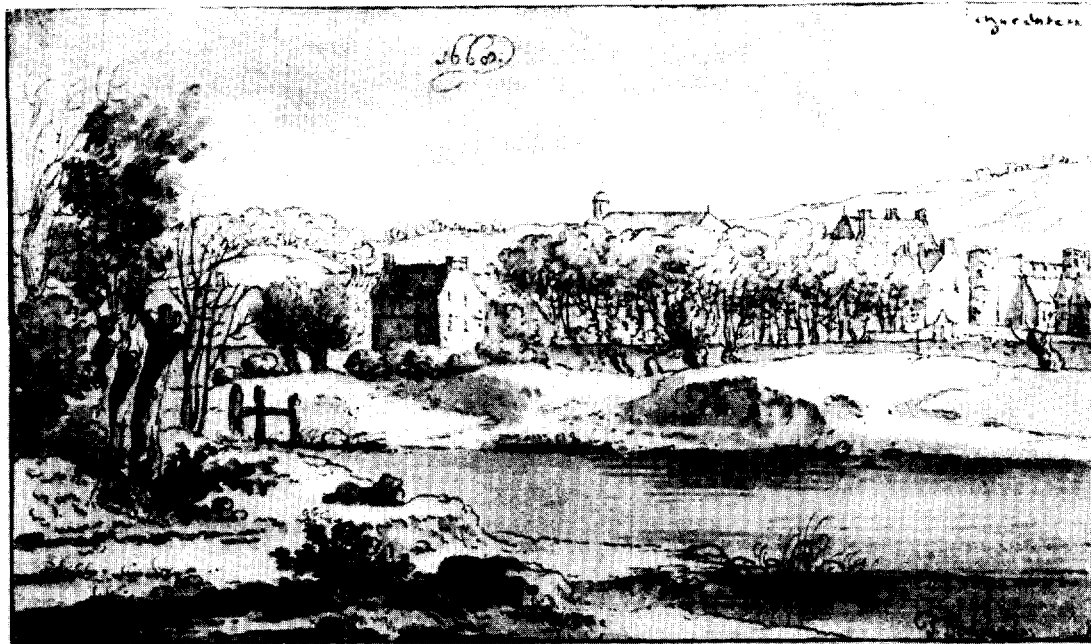
⁴ Gemeente-Archief Amsterdam, doopregisters nr. 41/432 (Pieter 25.3.1636 gedoopt i.d. Nieuwe Kerk), 42/20 (Maria 21.4.1637 ged. Nieuwe Kerk, stierf als zuigeling), 7/172 (Cornelis 9.6.1638 ged. Oude Kerk), 42/139 (Joannes 8.5.1639 ged. Nieuwe Kerk, stierf als zuigeling), 42/201 (Jannetje 10.6.1640 ged. Nieuwe Kerk), 42/264 (Joannes 16.7.1641 ged. Nieuwe Kerk, stierf als zuigeling), 7/368 (2.7.1643 in de Oude Kerk „den 2de july is donderdag gedoopt als volgt: Josua de Graeff”).

⁵ A. van der Willigen, *o.c.*, 135 „Josua de Graef. Il était natif d’Alkmaar, mais il a demeuré à Harlem. On trouve son nom sur le compte de recettes de 1660 de la Gilde de st Luc de cette dernière ville. Il épousa en premières nocés, le 22 Juin 1636, Marijke Wouters, jeune fille d’Utrecht. En 1645 il était veuf et épousa

en secondes nocés le 26 Mars de cette même année à Heemstede, Guurtje Lourens, jeune fille de Harlem. Il demeurait hors de la porte dite Grootte Houtpoort. Il est nullement probable qu’il soit le même que celui qui est mentionné chez d’autres sous le nom de Josua de Grave, car parmi les dessins du musée Teyler, j’en vis un de Josua de Grave, daté de 1711.” — Het is inderdaad niet dezelfde figuur, d.w.z. degene die in de administra-tie van het gilde genoemd wordt, is niet de Josua de Grave uit Alkmaar die tweemaal trouwt, maar is de tekenaar. Het is zeer goed mogelijk dat de oudere Josua de Graef een broer of neef van Claude de Grave is. Het zou interessant geweest zijn dit in Alkmaar te contro-leren, helaas zijn de doopregisters uit de jaren die in aanmerking komen niet geklapperd.

⁶ Gemeente-Archief Haarlem, Protocollen van notaris Nicolaas van Bosvelt: Rey 215 Folio 153, Accord 11 July 1648 ondertekend door o.a. Claude de Graeff en Wouter van Leent. — Rey 208 Folio 28, Bewijs july 1660 ondertekend door o.a. Claude de Graeff. — Rey 212 Folio 127, Procuratie 10 januari 1665 ondertekend door Pieter de Graeff, Jan van Rijsel en Frans Sijmen.

⁷ Gemeente-Archief Haarlem, Reeckenboek B van het Sint Lucasgilde: In het boekjaar, dat loopt van september 1659 tot september 1660, staat aangetekend: „7 october Josua de Graef schildersdiscipel 12 stuivers betaald aan penningmeester Frans Symens”. — Doordat Van der Willigen (*o.c.* 135) sprak over de „compte de recettes de 1660”, waarop Josua de Graef voorkwam, is in de latere literatuur steeds 1660 in plaats van 1659 genoemd.

Afb. 1. Gezicht op Charenton, door J. de Grave, 1668. (Berlijn, Kupferstichkabinett, Bock en Rosenberg 2491).

Afb. 2. De Maasvallei by Dinant, door J. de Grave, 1669. (Parijs, École des Beaux Arts, Lugt, inv. nr. 257).

Afb. 3. Gezicht op Valkenburg met het kasteel, 1669, toegeschreven aan J. de Grave. (Maastricht, Limb. Gesch. en Oudh. Gen. T. 82).

Afb. 4. Gezicht op de Helpoort met een gedeelte van de O.L. Vrouwewal te Maastricht, 1669, toegeschreven aan J. de Grave. (Leiden, U.B., Bodel Nynhuis, port. 309^{II} nr. 30a).

ter Frans Sijmens. De naam van Frans Sijmons komen we in 1665 nog eens tegen, wanneer hij, samen met Pieter de Grave een procuratie ondertekent⁸. In hetzelfde jaar als Josua de Grave worden ingeschreven: Willem Romijn, Izaak van Nikkelen, Pieter Spijkerman, Gerrit Berckheyde en Pieter Frits. Het bestuur van het gilde is dat jaar als volgt samengesteld. Deken, Thomas Wijck, schilder; vinders: Frans Sijmons, blikslager; Frans de Hulst, schilder; Willem Romijn, schilder, en Joris Pieters de Haan, loodgieter. De naam van Josua komt, buiten deze aantekening in het gildeboek, in Haarlem niet voor. Er is van deze tijd geen werk van hem bekend⁹. We kunnen alleen maar gissen hoe het Haarlemse kunstleven van omstreeks 1660 hem gevormd moet hebben.

Van het beroep van Josua's vader Claude de Grave heb ik nergens een vermelding gevonden. Uit de beroepen van de rest van de familie: notaris, arts en koopman, blijkt het milieu. Dat de familie van Waalse afkomst zou zijn is mogelijk. De enige aanwijzingen die ik daaromtrent vond, zijn de Franse voornaam van de vader en de doop van Josua's eerste kind in de Waalse kerk in Den Haag, waarbij de vader overigens niet aanwezig was. Zijn eigen doop, die van zijn broers, zusters en tweede kind, zijn huwelijk, vonden alle plaats in de hervormde kerk. Wel zou een Franse afkomst Parijs als reisdoel kunnen verklaren.

Tenslotte wil ik vermelden dat ik nergens iets vond omtrent een familierelatie met Timotheus de Graef, de Amsterdamse schilder, die door Van Gool als leermeester van Jacob Appel in 1680, genoemd wordt en die, behalve zijn naam, ook de onderwerpen van zijn schilderijen, namelijk Italiaanse landschappen en tuinen, met Josua gemeen heeft.

Parijs

De in het testament voorkomende zinsnede „te Parijs ofte elders gemaakt”, bewijst dat Josua voor

⁸ Zie n. 6.

⁹ In het gehele oeuvre van De Grave en Klotz komt één tekening van Haarlem voor; dit is tevens de enige tekening gemaakt in de provincie Noord-Holland. Het is een tekening in O.I. inkt, sepia gewassen, 200 x 325 mm, en geeft een gezicht op de kleine Houtpoort te Haarlem, gedateerd 1683 $\frac{3}{4}$ (plaats onbekend, v. Hasselt 351, afb. Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie). De tekening wordt aan Klotz toegeschreven. Het is zeer goed mogelijk dat Josua de Grave in 1683 naar Haarlem reisde. In januari van dat jaar tekent hij een akte, waarbij het gaat over een con-

1670 in Parijs verbleef. Dit wordt bevestigd door een aantal gedateerde en grotendeels gesigeneerde tekeningen van Parijs en omstreken.

De meeste zijn van 1667 en 1668, één echter, in het prentenkabinet in Berlijn draagt het opschrift „by Parijs tot Arcueil 1663”¹⁰. Wanneer dit inderdaad het jaartal is dat op de tekening, die bovendien gesigeneerd is, staat, dan hebben we hier te doen met de vroegst bekende tekening van De Grave. Het zou betekenen dat hij niet lang in Haarlem gebleven is. Nu was het maken van een reis door Duitsland, Frankrijk of Italië een bijna vanzelfsprekend onderdeel van de opleiding van een schilder. Van de schilders die zich in hetzelfde jaar als Josua lieten inschrijven in het gilde, waren Willem Romijn en Pieter Frits al in Rome geweest, terwijl Gerrit Berckheyde een reis door Duitsland met zijn oom Job achter de rug had. De Haarlemse schilder Vincent I Laurensz van der Vinne had een drie jaar durende reis door Duitsland, Zwitserland en Frankrijk gemaakt (1652-1655). Hij noteerde zijn reisindrukken in reisjournaal en schetsboeken¹¹. Jacob Knijf, zee- en architectuurschilder in 1639 te Haarlem geboren, werkte enige tijd in Parijs (1672)¹². Of Josua alleen of zoals gebruikelijk was met een reisgenoot vertrok, hoe en waar hij in Parijs terecht kwam weten we niet.

De jaren 1660-'70 betekenen voor het kunstleven in Parijs de groeiende afhankelijkheid van het bewind van Lodewijk XIV en Colbert. Vanaf 1663 waren Académie en Gobelins onder leiding van Charles Lebrun dienstbaar gemaakt aan de „zonnekoning"-politiek. Bij de oprichting der Académie in 1648 hadden schilders uit de zuidelijke en noordelijke Nederlanden een rol gespeeld. Ook de Manufacture des Gobelins, of officieel de Manufacture royale des meubles de la Couronne, telde Hollanders en Vlamingen onder haar ca. 250 werklieden. Zo werkte daar de Brusselaar Adam Frans van der Meulen, de Antwerpenaar Abraham Genoels II en de Haarlemmer Johan van Huchtenburg¹³.

stituut voor zijn nichtje, de minderjarige dochter van zijn broer Pieter, die in Haarlem woonde.

¹⁰ E. Bock en J. Rosenberg, *Die niederländische Meister im Kupferstich Kabinett*, Berlijn 1930, 2480.

¹¹ Reisjournaal en schetsboeken van Vincent I Laurensz van der Vinne worden bewaard in het Gemeentearchief te Haarlem.

¹² W. Martin, *De Hollandsche schilderkunst in de 17de eeuw*, Amsterdam 1935-'36, II, 451.

¹³ Martin, *o.c.* II, 449-450. — F. Jos van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpse Schilderschool*, Antwerpen 1883, 1158.

Van Josua de Grave is echter niet bekend wat hij in Parijs deed, slechts een achttal tekeningen die we met zijn Franse tijd in verband kunnen brengen, is bewaard. De reeds genoemde tekening van Arcueil wordt beschreven als een heuvelandschap met rechts voor een weg, met pen en bruine inkt getekend, blauw gewassen en op het formaat 96 x 165 mm. Dit, met een marge van een centimeter, blijkt het formaat van zijn schetsboeken te zijn. Gewoonlijk wast hij zijn tekeningen met Oostindische inkt, soms zoals in dit geval met blauwe inkt en af en toe werkt hij met meerdere kleuren sapsverven.

Met blauwe en zwarte inkt gewassen is een tekening van Charenton in het Kupferstichkabinet te Berlijn (afb. 1). De afmetingen zijn 96 x 165 mm. Signatuur en jaartal (dubbele punt erachter, krul achter en onder het jaartal, liggende acht, schrijfwijze van de letter E) zijn karakteristiek voor de Grave. Van de authenticiteit van het opschrift Charenton ben ik niet overtuigd; in ieder geval is wel het 17de-eeuwse schrift nagebootst. De tekening is wat lossier en schilderachtiger dan de latere tekeningen. Qua onderwerp en opbouw komt zij ermee overeen. Het onderwerp: stad, dorp of gebouw in landschap, waarbij het landschap altijd de hoofdrol blijft spelen, is door De Grave ontelbare malen getekend. Hij bouwt zijn landschappen op in brede horizontale strepen, in tegenstelling tot de coulissenvorm die in enkele van zijn schilderijen en Italiaanse landschappen toegepast is. Op de voorgrond dienen enige struiken of graspollen als repoussoir. Het gebruik van de penseel is bescheiden, felle contrasten komen niet voor. Wel maakt hij dankbaar gebruik van schaduwen op huizen en daken, die hij in verschillende tonen grijs een rol laat spelen in het geheel van het landschap. Charenton lag ten zuidoosten van Parijs, nabij het Bois de Vincennes. Tegenwoordig is het door de stad opgeslokt.

In Noord-Frankrijk maakte Josua ook de vier tekeningen, gedateerd 1667 met opschriften: Groufy, tot?, P. bris la Gauchy en Barly¹⁴. De tekening met het onleesbare opschrift in Rotterdam toont een landschap met op de voorgrond rotsblokken. De andere tekeningen zijn in een

¹⁴ Parijs, Ecole des Beaux Arts (F. Lugt, *Inventaire général des dessins des écoles du Nord, Ecole des Beaux Arts I*, 256). — Rotterdam, Boymans van Beuningen, nr. 11. — Amsterdam, Rijksprentenkabinet, twee tekeningen. — Deze tekeningen worden door Van Hasselt

omgeving met uitgestrekte korenvelden gemaakt. Ook de tekening „tot Fontain Bollau” (Rotterdam Boymans 1) vertoont een rotspartij op de voorgrond. Deze is met zwart krijt, en daarover penseel en inkt getekend, terwijl de achtergrond in potlood is gedaan. We zien dit niet vaak bij De Grave: zijn normale techniek is: pen en bruine inkt, zwart of gekleurd gewassen.

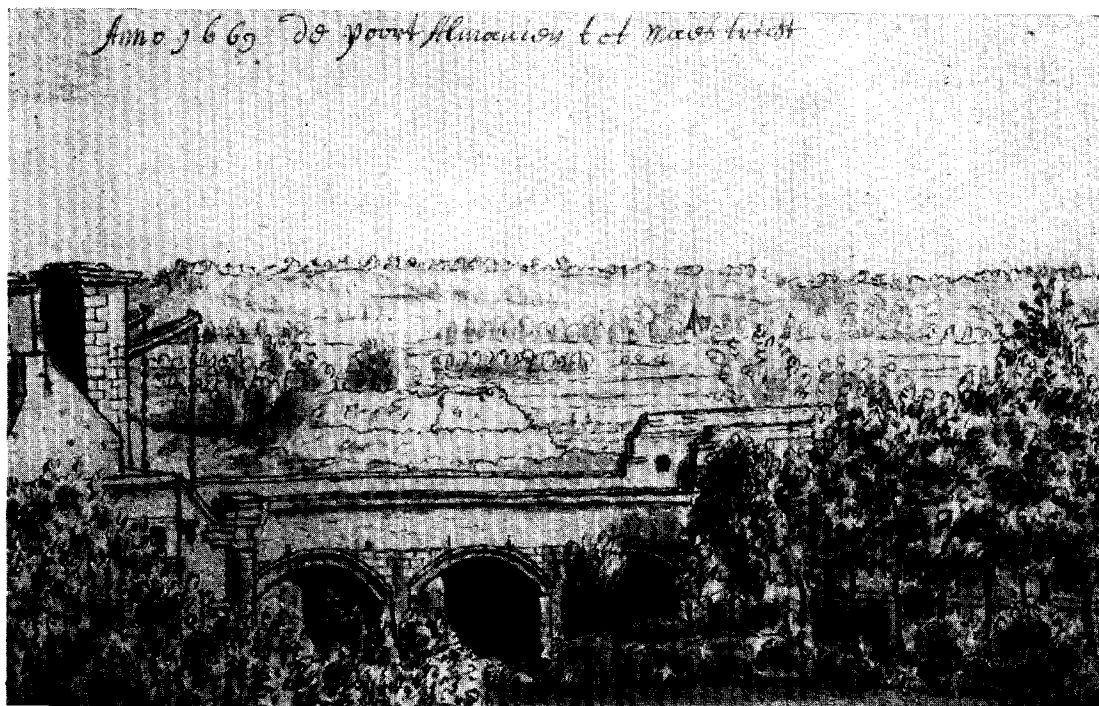
De enige tekening mij bekend, die ook werkelijk binnen de muren van de stad Parijs gemaakt is, is in de Bibliothèque Nationale; de tekening is gesigineerd en draagt het opschrift: „Int klooster van St Jan de Lateraan tot Parijs 1668”.

In 1668 heeft Josua Parijs verlaten om naar Maastricht te trekken. De aanleiding is onbekend. Onderweg passeert hij Dinant, waarvan twee tekeningen bewaard bleven. Een in Brussel (van Hasselt 433) met in later handschrift: „Bij de stad Dinant 1668”, de ander in Parijs (Ecole des Beaux Arts, Lugt 257) niet gesigineerd maar onmiskenbaar van De Grave (afb. 2). Deze tekening, in 1669 bij de stad Dinant aan de Maas gemaakt, is veel minder schilderachtig dan de tekening van Charenton. De tekening maakt een erg nette en ordelijke, maar ook steriele indruk. De stereotiepe weergave van de bomen draagt hiertoe bij. De latere tekeningen van tuinen en fantasielandschappen vertonen veel overeenkomst met dit exemplaar. Overigens is het niet onmogelijk dat de tekening niet direct naar het leven gemaakt werd, maar binnen naar een ter plaatse gemaakte schets. Het afwijkend formaat versterkt deze indruk.

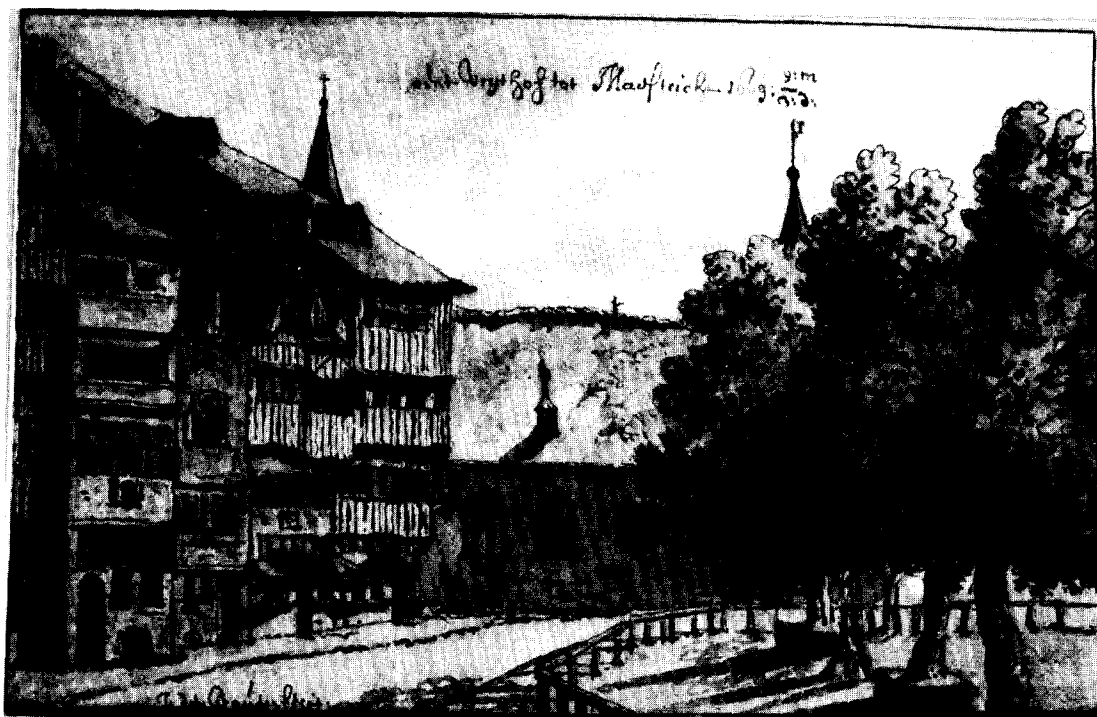
Van Dinant reist Josua naar het noorden richting Tienen. Ongeveer 10 km ten zuiden van Tienen ligt Lumaj, waarvan een tekening bewaard is in Windsor Castle (afb. Rijksbureau v. Kunsthist. Documentatie, niet bij Van Hasselt). Van Tienen leidt de route naar Maastricht oostwaarts. De Grave neemt zo de makkelijkst begaanbare weg, hij vermijdt de bergen. Op 14 augustus tekent hij het dorp Email bij Bilsen¹⁵. De eerste tekening in Maastricht draagt de tekst: „Aent Vrijthof tot Maestricht 1669 $\frac{9m}{3d}$ J. de Grave fecit” (Haarlem Teyler R74, van Hasselt 193).

niet vermeld.

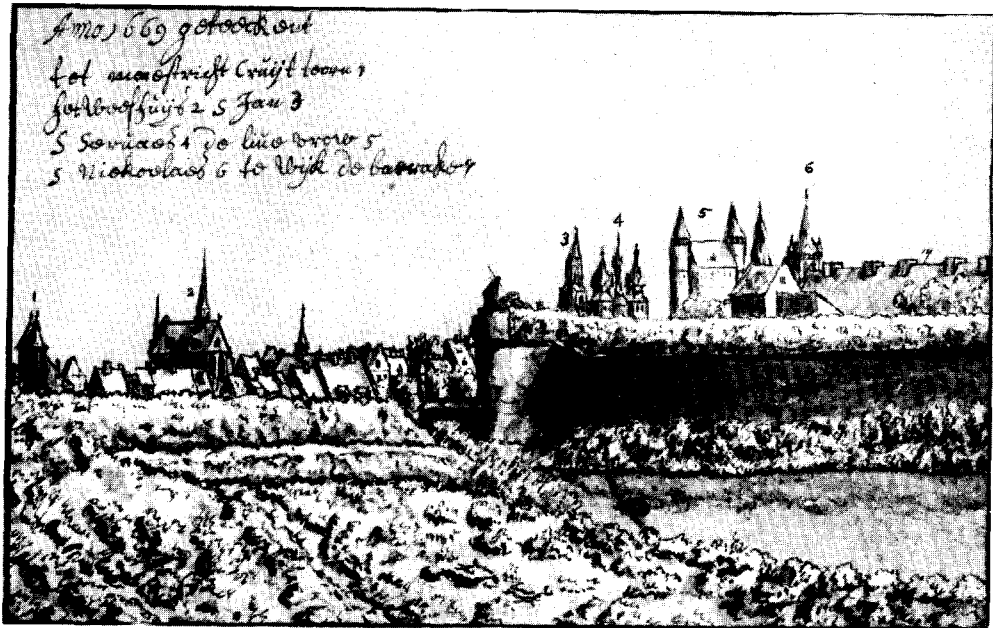
¹⁵ De tekst op de achterkant van de tekening luidt: „Het dorp Email bij Bilsen $\frac{8}{14}$ 1669”. Bilsen ligt ca. 10 km ten westen van Maastricht. Eben Emael ligt ca. 8 km ten zuiden van Maastricht. Het dorp ligt dus niet

Afb. 5. Gezicht op de Duitse poort te Wijk-Maastricht, 1669, toegeschreven aan J. de Grave. (Maastricht, *Limb. Gesch. en Oudh. Gen. T 40*).

Afb. 6. Gezicht op de zuidoosthoek van het Vrijthof te Maastricht, door J. de Grave 3. 9. 1669. (Haarlem, *Teylerstichting*).

Afb. 7. Gezicht op Maastricht vanuit het zuidelijke gedeelte van Wijk, 1669, toegeschreven aan V. Klotz. (Leiden, U.B.; Bodel Nychhuis, port. 309^{II} nr. 30b).

Afb. 8. Gezicht op de Sint-Janskerk en de Sint-Servaas met Koningskapel te Maastricht, 167., door V. Klotz, (Londen, British Museum, inv. 1943-11-13-71).

Maastricht 16

Maastricht lijkt in 1669 een rustige stad. De dreiging van de Franse soldaten, „het land van Valkenburg en Rolduc aantastend, onaangezien dat het staats was”, is voorbij en de in 1668 gesloten vrede van Aken had de hoop op rust en veiligheid doen weerkeren. Helaas dreigen er andere rampen: er worden verscheidene gevallen van de gevreesde pest waargenomen en een „reglement van gesontheit” treedt in werking. De daarop volgende winter is bijzonder streng (1669-70): de Maas ligt dicht, men gaat er met kar en paard overheen. Op 3 februari is „eene so extraordinaire menigte van sneeuw gevallen, dat men tot boven de knieën in de stad daardoor ging” 17.

Van deze gebeurtenissen blijkt niets wanneer we de ruim 60 tekeningen van Maastricht en haar directe omgeving, gemaakt in de jaren 1669, '70 en '71, bekijken. Wel krijgen we een nauwkeurig beeld van de stad Maastricht, wat betreft haar

direct bij Bilsen. Dit soort onnauwkeurige plaatsaanduidingen komt meer voor. Men moet daarbij bedenken dat de reiziger in die dagen meestal niet over uitgebreide kaarten beschikte en het vaak moest hebben van de gegevens die hem in gesprekken ter ore kwamen.

¹⁶ Zie n. 3.

¹⁷ *De Maasgouw* 9 (1887), 199, Kroniek van Van Gulpen.

¹⁸ De tekeningen van Maastricht zijn van uitzonderlijk belang voor de geschiedenis van de stad en haar gebouwen. Een groot aantal van de afgebeelde gebouwen (stadspoorten, torens aan de westbouw van de Sint Servaas, Sint-Maartenskerk te Wijk) is in de 18de of 19de eeuw afgebroken. De uitgebreidste collectie voor de tekeningen van Maastricht heeft het Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap. Voor de beschrijving raadpleegde ik: R. van Hasselt, *o.c.* 1965. — *Catalogus van de tentoonstelling: Kunstenaars zien Maastricht*, Bonnefantenmuseum 1953. — *Catalogus van de tentoonstelling: Limburg in tekening en aquarel tot omstreeks 1850*, Bonnefantenmuseum 1965-'66. — Niet in deze catalogi of bij Van Hasselt zijn: Valentijn Klotz, niet gesigineerd, Watermolen in de omgeving van Maastricht. Pen, penseel en gewassen in O.I. inkt, 156 x 360 mm (2 vellen aan elkaar geplakt), annotatie links boven: „Anno 1670 geteekent bij Maastricht aan de Moele buiten de tongersepoort”. De tekening is afkomstig uit de coll. Huldeshinsky, nu bij Paul Brandt (tent. cat. 1968 Dordrecht, nr 60). — Josua de Grave, gesigineerd rechts onder, annotatie rechts boven: „De St Jacobskerk en het gasthuis te Maastricht A° 1678”. Pen, gewassen bister, gewassen O.I. inkt en aquarel, 172 x 222 mm. Coll. Paul Brandt (tent. cat. 1968 Dordrecht nr 48).

poorten, kerken, straten en pleinen, haar silhouet en het landschappelijk schoon en de kastelen in haar omgeving 18.

Niet alle tekeningen zijn van de hand van Josua. Hoewel er in deze groep slechts twee door Valentinus Klotz gesigineerde tekeningen voorkomen, moeten we aannemen dat een groot aantal van de ongesigineerde van hem is 19.

Over Valentijn Klotz is niet veel bekend. Dat zijn naam op Duitse afkomst zou wijzen, zoals Van Hasselt (met anderen, bijvoorbeeld Hans Möhle) meent, acht ik niet noodzakelijk. Ten eerste is het argument dat hij aanvoert, namelijk dat deze familienaam in 18de(sic)-eeuwse kunstenaarskringen in Augsburg, München en Oostenrijk voorkomt, nogal merkwaardig. Bovendien komt de naam in Maastricht voor. In 1661 namelijk vraagt Schout Clotz de jurisdictie van het St.-Servaaskapittel te Heer 20. Enkele jaren later, 1667, sterft er een zekere Clotz 21. Het jaar 1667 overigens, is het vroegste jaartal dat we in ver-

¹⁹ De twee tekeningen geven geen volstrekte zekerheid over het jaartal. De hier afgebeelde tekening (afb. 8) uit het British Museum (cat. Hind, 127 nr 1, Van Hasselt 186) heeft in de rechter benedenhoek de datum $\frac{1}{4}$ 167. staan. Het laatste cijfer van het jaartal ontbreekt. — De andere gesigineerde tekening, in Limb. Gesch. Oudh. Genootschap (nr IX-59, Van Hasselt 220), draagt het opschrift: „Buijten Maestricht 1671”, en is gesigineerd: „Valentinus Klotz fecit. Gedaeft $\frac{1}{4}$ 1713”. Van Hasselt merkt alleen op dat opschrift en signatuur in verschillend handschrift zijn. Dit zou er misschien op kunnen wijzen dat Klotz de tekening tot 1713 in zijn bezit had, en hem toen, op verzoek van koper sigineerde. Het kan ook zijn dat het een in 1713 gemaakte kopie is, naar een tekening van 1671. Juist in deze tijd zijn van Klotz kopieën naar De Grave bekend.

²⁰ *De Maasgouw* 42 (1922), 35.

²¹ *De Maasgouw* 9 (1887), 199, kroniek van Van Gulpen: A° 1667 overleed Valentin Clotz als beroemd tekenaar (v. d. Aa). — Bij A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, VII, Gorinchem 1846, 574, vinden we: onder de te Maastricht geboren beroemde mannen: „Valentijn Klotz, uit de zeventiende eeuw, die tevens een zeer bekwaam Teekenaar was”. — Vermoedelijk koppelde Van Gulpen de vermelding van het overlijden van een zekere Clotz, met de mededeling van Van der Aa over de 17de eeuwse tekenaar. — In het artikel „Limburgse huisnamen, brouwerijen” door H. Banens in de *Limburgse Leeuw* 8 (1959-'60), 82-92, komt de naam Cloots voor. Johan, Mathis, Anthonis en Gillis Cloots worden als brouwers en herbergiers genoemd in de eerste helft van de 17de eeuw. Dit is dezelfde naam. — In Berlijn is een tekening, die gesigineerd is: „Cloots geteekent de $\frac{3}{4}$ 1672” (Bock en Rosenberg, 5746, afb. 80).

band met Valentijns werk kennen. Kramm vermeldt: „Eene ruïne van eene kerk, uitmuntend fraai, met Sapverven door Clotz 1667”²². Of de tekening nog bestaat is onbekend.

Om tot de bekende tekeningen terug te keren, hierbij twee afbeeldingen, een van De Grave (afb. 10) en een van Klotz (afb. 8), beide gemaakt in Maastricht. Bij deze, voor elk van beide tekenaars, nogal karakteristieke tekeningen, is het goed te vergelijken.

Bij Josua de Grave (afb. 10) weer het bekende handschrift, de donker gewassen voorgrond, het steeds lichter wordende vergezicht, de bomen die als wolkjes op het land liggen, de goed getroffen atmosfeer en het prevaleren van het landschap boven de gebouwen. Deze tekening sluit in alle opzichten aan bij die van Charenton (afb. 1).

Bij de tekening van Klotz (afb. 8), het gezicht op de Sint Jan en Sint Servaas met de Koningskapel²³, signatuur en opschrift in lopend schrift met de, nu gebruikelijke, letter E en de lange S. Zijn letters zijn wat onregelmatig, zoals hij ook vaak wat slordig is in zijn tekenen: de horizon loopt niet altijd even horizontaal en ook staan kerktorens en gebouwen vaak een beetje scheef. Hij heeft wel belangstelling voor de architectuur, altijd in verband met de ligging in het stadsbeeld. Dit komt duidelijk tot uiting in de tekeningen van Maastricht, Bergen op Zoom en Den Haag.

De Haagse tekening van 1716 (afb. 31) vormt een duidelijk voorbeeld voor de wijze waarop Klotz zijn bomen tekent. De kale bomen op de voorgrond, hoewel ruim veertig jaar jonger, zijn onmiskenbaar van dezelfde „familie” als de kale bomen op het winterse Vrijthof. Op het Haagse blad zien we in de verte bomen met loof. Qua opbouw en uitbeelding zijn deze heel anders dan de bomen van De Grave: door middel van stippen en vlekken, vaak met de penseel aangebracht, krijgen ze van onder af opgebouwd, gestalte. Josua tekent met de pen de bovenomtrek van de boom, vereenvoudigd tot wolkjes.

Helaas zijn niet alle tekeningen zo duidelijk

van de hand van de een of de ander. Het lijkt of ze elkaar gaan imiteren: Josua de Grave gebruikt soms het lopende schrift, Valentijn Klotz het staande. Alle zojuist opgenoemde kenmerken verdwijnen en smelten samen tot een stijl die men met evenveel recht aan de een als aan de ander kan toeschrijven. Daar komen dan nog de activiteiten van Barnardus Klotz bij, waar ik in het volgende hoofdstuk dieper op zal ingaan.

Het handschrift van Valentijn Klotz (hoewel sommige letters afwijken van de tekening op het Vrijthof) vertoont het gezicht op Maastricht van 1669 (afb. 7) in de collectie Bodel Nyenhuis (U.B. Leiden port. 309^{II} nr. 30^b, niet bij Van Hasselt). Behalve aan de obligate kerktorens en stadspoorten, besteedde de tekenaar ook aandacht aan de daken van de woonhuizen, hun onderlinge samenhang en hun plaats in het stadsbeeld. Deze tekening is met zwarte inkt getekend en gewassen op het formaat 92 x 149 mm.

Een tamelijk groot aantal tekeningen in deze groep is met „kleurtjes gewassen”. Een tiental van Josua de Grave, meest klein formaat (95 x 150 mm), soms alleen met wat lichtblauwe verf, soms met meerdere kleuren gewassen. Er is een opvallend exemplaar bij, zeker niet buiten gemaakt. Het is een gezicht op Maastricht van de westzijde, gedateerd $\frac{9m}{9d}$ 1671, met 18 nrs, verwijzend naar kerken, poorten e.d. De afmetingen zijn uitzonderlijk groot voor De Grave, namelijk 157 x 680 mm (Amsterdam, verz. v. Regteren Altena, van Hasselt 181)²⁴.

Voor Klotz zijn het er minder en slechts twee zijn gesigneerd²⁵. Alle zijn verschillend van formaat, maar meestal groter dan die van De Grave. De kleuren zijn doorgaans lichtrood en lichtgroen; vier van deze tekeningen zijn afgebeeld in de „Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg”, 1907, t.o. blz. 320, 311, 334 en 329, zonder naam van de tekenaar (van Hasselt 184, 189, 194, 192 Klotz).

Het gaat Josua goed in Maastricht. Hij trouwt

²² Kramm, *o.c.*, I, 244-245.

²³ De Koningskapel was toegewijd aan de H. Lode-wijk, koning van Frankrijk. Afgebroken 1804.

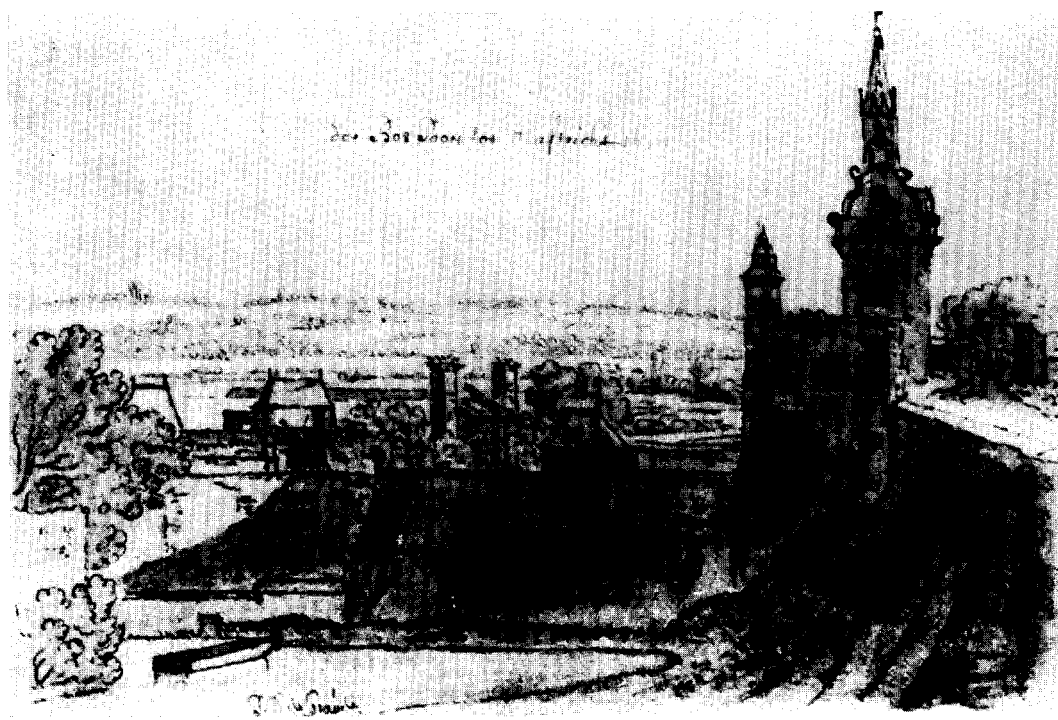
²⁴ Zie voor een afbeelding van het middengedeelte van deze tekening: E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst* V 1, *De gemeente Maastricht*, Den Haag 1926-1953, III, 291, afb. 247. De datum, 9 september, bewijst dat Josua de Grave deze tekening naar schetsen maakt. Hij is dan namelijk in Bergen op Zoom (tekening van 16 september in Halsteren, Van Hasselt 151).

— Twee soortgelijke tekeningen (niet bij Van Hasselt) vinden we in het stadsarchief in Maastricht (cat. tent. Maastricht 1965-'66 nr 10) en in 1967 bij Brian Koetser Gallery, Londen (uit de coll. E. J. Otto Berlijn) foto in *Apollo*, maart 1967 advertentie pagina xlviii. De eerste, toegeschreven aan Josua de Grave, is gewassen in kleuren en meet 156 x 881 mm, de tweede, toegeschreven aan Valentijn Klotz, niet gekleurd en ook niet van zo'n langerekt formaat, meet 110 x 375 mm.

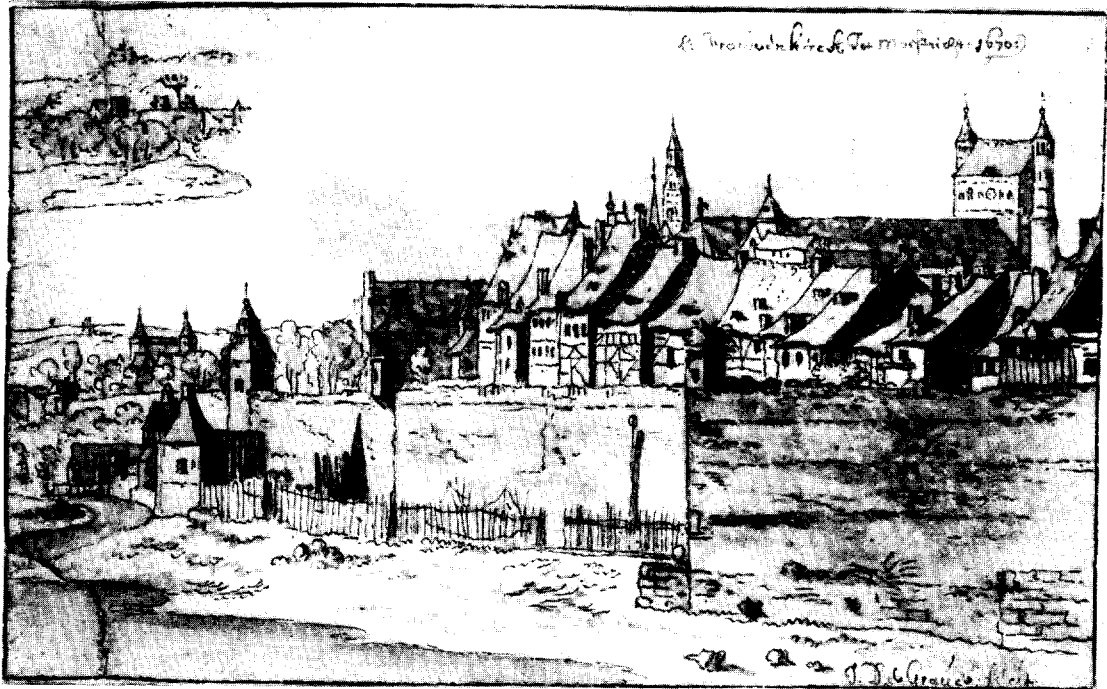
²⁵ Zie n. 19.

Afb. 9. De Tongerse poort te Maastricht, door J. de Grave, 1670. (Verblijfplaats onbekend).

Afb. 10. De Bospoort te Maastricht, door J. de Grave, 1670. (Berlijn, Kupferstichkabinett, Bock en Rosenberg 5696).

Afb. 11. Gezicht op de O.L. Vrouwewal en de O.L. Vrouwekerk te Maastricht, door J. de Grave, 1670. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, nr. 46.63).

Afb. 12. De Maasbrug van Maastricht aan de kant van Wijk, door J. de Grave, 1671. (Veiling van Huffel 12.2.1936).

er op 3 december 1670 in de Hervormde kerk de 25-jarige Jenneton de Buisson. Kort na het huwelijk maakt hij zijn testament; hij laat al zijn goederen, roerend en onroerend, na aan zijn broeders Pieter en Cornelis en aan zijn zuster Jenetta, mits dezen „aen sijne testateur voornoemde hujsvrouwe daeruijt ex primis et promptioribus aenstondts betalen ende uitkeeren de somme van duysent rijxdaelders offte vierduysent gl. brabantse dese stads cours eens”, terwijl zijn vrouw ook alle huisraad zal erven. Uit het testament blijkt niets over zijn activiteiten als tekenaar. Er wordt geen beroep vermeld en in de wilsbeschikking wordt niet gesproken over na te laten tekeningen, zoals dat bijvoorbeeld het geval was bij de Vlaamse tekenaar Andries Immenraet ²⁶.

Tegen de zomer van het jaar 1671 verlaten de tekenaars Maastricht om in Bergen op Zoom hun werk voort te zetten. Wellicht zijn het de geruchten van een op handen zijnde oorlog, die Josua ertoe bewegen in het najaar terug te keren naar Maastricht (20 november 1671 nadere codicil op het testament), zijn boeltje te pakken en met zijn vrouw naar Den Haag te verhuizen. Op 23 maart ondertekent hij samen met zijn zwager Rochus van der Leeuw een akte in Den Haag. De stad Maastricht heeft inmiddels alle maatregelen voor de strijd genomen.

Bergen op Zoom

In Bergen op Zoom volgen de tekenaars dezelfde formule als in Maastricht. Ook hier worden straten, poorten, gezicht op de stad met de kerk vanuit alle windrichtingen, stadswallen en naaste omgeving getekend. Er is een opmerkelijk verschil echter: er zijn hier drie tekenaars aan de

gang, hetgeen zij duidelijk laten blijken door er gedrieën op uit te trekken en alle drie hetzelfde plekje te tekenen. Het totale aantal bewaarde tekeningen overtreft nog dat van Maastricht; Van Hasselt geeft 79 nummers. Daar komen dan nog bij de tekeningen die in de omgeving gemaakt worden, zoals Roosendaal, Halsteren en Wouw ²⁷.

Barnardus Klotz, de derde tekenaar, is nog onbekender dan zijn broer (?) Valentijn. Van de biografen noemt alleen Henkel hem, in Thieme Beckers *Künstlerlexicon*, al erkent hij hem nauwelijks als een afzonderlijk kunstenaar ²⁸. Het aantal door hem gesigioneerde tekeningen bedraagt slechts zeven, terwijl er twee het monogram BK dragen ²⁹. Alle zijn gemaakt in de jaren 1671, '72 en '73. Wanneer we de aan hem toegeschreven werken meetellen, komen we tot een totaal van nog geen twintig tekeningen.

Of Barnardus in Maastricht al tekende is niet geheel duidelijk. Er is een tekening met monogram BK in het Kestner museum te Hannover (van Hasselt 153), die Heer bij Maastricht voorstelt en gedateerd is 1670. Het is mogelijk dat hij het vak leerde van Josua de Grave en Valentijn Klotz. Nu eens lijken zijn tekeningen precies op die van De Grave, dan weer op die van Valentijn.

Een tekening die zeer veel verwantschap vertoont met die van De Grave, is het berglandschap in Berlijn, dat gesigioneerd is „Barnardus Klotz invente. e. fe. 1671”. Dat hij zich inventor noemt, betekent hier misschien dat hij niet naar de natuur heeft gewerkt. Ik acht het zeer waarschijnlijk dat de inspiratie voor deze tekening werd geleverd door Josua's schetsen van de omgeving van Dinant en Namen, gemaakt op de reis Parijs-Maastricht. Ook de uitwerking van deze tekening

²⁶ Andries Immenraet (23 jaar oud) maakt een contract met mecenas Antoon van Leyen dat hij deze als tekenaar op zijn reizen zal vergezellen, tegen vrije kost onderweg en een vast salaris indien hij na terugkeer in dienst zal blijven. Bij deze gelegenheid maakte de tekenaar zijn testament (1685), waarin hij bepaalde dat al zijn tekeningen, prenten en schetsen bestemd waren voor zijn broers Michiel Engel en Philips Augustijn, die beiden schilder waren. (Van den Branden, *o.c.*, 1068).

²⁷ R. J. van Hasselt, „Bij een onbekende tekening van een gezicht op Roosendaal”. *Jaarb. de Gbilden Roos*, 10 (1950), 83. Afbeelding en beschrijving van een tekening in de collectie Bodel Nyenhuis in de U.B. Leiden, voorstellende Roosendaal en gedateerd 22 juni 1671. Toegeschreven aan De Grave.

²⁸ Thieme Becker, XX, 549-550 „Eine B. Klotz bez. und 3-11-1672 dat. Zeichnung im Amsterd. Kabinett zeigt ganz die Manier des V. Klotz”. — Van Has-

selt (*o.c.* 1965) noemt in navolging van Ch. von Heusinger van het Kestner museum in Hannover, B. Klotz iemand die het werk van V. Klotz kopieert. Uit de tekeningen blijkt echter dat hij wel degelijk zelfstandig werk levert. Wel is zijn stijl afhankelijk van de anderen.

²⁹ Niet bij Van Hasselt zijn de volgende tekeningen: Landschap met rivier, rotskust en houten brug en burcht, „Barnardus Klotz invente e. fe. 1671”, pen twee kleuren bruin, 182 x 280 mm, Berlijn, Bock en Rosenberg 2857, afb. 117. — Tekening met opschrift: „B. Klotz fe. bij den Uijthoorn 1673” in het Rijksarchief te Haarlem, mededeling van drs. R. C. Hekker. — In de verzameling Corn. Ploos van Amstel kwam een tekening voor (veilingcat. 1800) in Kunstboek L, inhoudende uitmunten ongecouleurde tekeningen allen van beroemde Ned. meesters, nr 54: Een ruïne, van binnen, met dito (= O.I. inkt) door B. Klotz. Ik kan deze beschrijving met geen van de bekende tekeningen rijmen.

doet sterk aan De Grave denken. Ook het gezicht op Geertruidenberg in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam (van Hasselt 100) lijkt erg op de manier van De Grave.

Gekleurde tekeningen zijn van Barnardus bekend, ook pentekeningen, gewassen pentekeningen en penseeltekeningen. Deze laatste techniek komt, zij het niet vaak, ook bij De Grave en V. Klotz voor, in tegenstelling tot wat Van Hasselt daarover zegt.

Hoe de drie tekenaars hetzelfde onderwerp kozen, en hoe moeilijk het is uit te vinden welke tekening van welke tekenaar is, tonen de 7 tekeningen in het Provinciaal Genootschap te 's Hertogenbosch (Van Hasselt 73-79) en de tekening in Groningen (niet bij Van Hasselt) van de buurtschap Zuidergeest bij Bergen op Zoom, gemaakt op 29 juli 1671³⁰. De Groningse tekening, toegeschreven aan Valentijn Klotz, toont de plaats: een groep van drie boerderijen, gelegen aan een karrespoor. De daken zijn met stro bedekt, uitgezonderd het voorhuis van de middelste boerderij, een geheel stenen gebouw met een dak van pannen. Dit huis is van voren te zien op een tekening, vermoedelijk van de hand van Barnardus (van Hasselt 77), en draagt aan de muurankers het jaartal 1630. Volgens Van Hasselt zijn er nog twee tekeningen van dezelfde situatie (nrs. 78, 79), die echter het jaartal 1650 dragen.

Er zijn vier andere tekeningen die dezelfde situatie als de Groningse weergeven. Een ervan, die op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie aan B. Klotz wordt toegeschreven, is van een standpunt enige meters meer naar achteren gemaakt. De andere zijn bijna identiek. Een exemplaar is gesigneerd, en hoewel half afgesneden, kan men duidelijk de naam van De Grave herkennen³¹. Deze tekening is afgebeeld bij Van Hasselt (nr. 76). Linksboven staan de half-uitgewiste woorden: „Tot Zuidergeest bij Ber-

³⁰ J. Bolten, *Nederlandse en Vlaamse tekeningen uit de 17de en 18de eeuw; keuze van tekeningen in de verzameling van het Groninger museum voor Stad en Lande*, Groningen 1965, nr. 37 met afb.

³¹ Josua de Grave gebruikt in Bergen op Zoom evenals V. en B. Klotz groot formaat papier, 150 x 200 of dubbel, 150 x 400 mm. Gewoonlijk tekent hij op 95 x 150 mm.

³² Vergelijk de tekeningen van V. en B. Klotz, voorstellende de kerk van Bergen op Zoom, gezien vanuit het Westen. Lit. J. W. Niemeyer, „Varia topografica”, *Oud Holland* 77 (1962), 61 en Van Hasselt, *o.c.* 1965, afb. 18. — Ook van de Wouwse poort en

gen op den Zoom 1671 7/3” in het karakteristieke handschrift van De Grave (dit is niet te zien op de afbeelding bij Van Hasselt). Ook blijkt het doorkijkje dat de twee boerderijen bieden typisch De Grave: heel fijn zijn daar de bomen op de bekende „wolkjes”manier getekend.

De Groningse tekening is vermoedelijk een kopie naar Van Hasselt 74. Wanneer we de tekeningen vergelijken, blijkt bijvoorbeeld het uitgewiste opschrift midden onder op de Groningse tekening, op dezelfde plaats te staan. Wanneer we de tekening in zijn geheel beschouwen, valt op dat de samenhang van de gebouwen onduidelijk is geworden en dat vooral de boerderij rechts vooraan „onbegrepen” is gekopieerd. De hooiberg is als zodanig niet meer te herkennen; de daarachter liggende wand is belangrijk ingekort. Het verband tussen dak en zijmuur is daardoor onduidelijk geworden. Tenslotte is er de toevoeging van kar met trekdier (hond, bok?) op het pad.

Kopieën, door de tekenaars zelf gemaakt, uitgewiste opschriften en opschriften in andere hand, komen regelmatig voor. Vooral in deze groep tekeningen van Bergen op Zoom vinden we vaak meer dan een tekening van eenzelfde onderwerp, van eenzelfde standpunt gemaakt, en duidelijk van verschillende hand³². In januari 1672 tekent Valentijn buiten Bergen op Zoom in het gehucht Borgvliet. Hij, en wellicht ook Josua, is er al eerder geweest enkele maanden tevoren (Van Hasselt 65-71). Bij deze tekeningen past het niet bij Van Hasselt genoemde blad in de collectie Paul Brandt (tent. cat. Dordrecht 1968 nr. 61 met afb.). De tekening stelt een boerderij voor, die gebouwd is tegen de, door gras overwoekerde, restanten van een vestingmuur. Het is een pentekening, gewassen met oostindische inkt, van het formaat 150 x 200 mm. Tot 9 maart kennen we tekeningen van Bergen op Zoom; Josua de Grave is er dan ook weer.

van de Bospoort te Bergen op Zoom zijn tekeningen, waar duidelijk is dat twee tekenaars aan de gang zijn.

³³ Stedelijk museum Het Catharina Gasthuis, Gouda, topografie Gouda, sub omgeving, anoniem (niet bij Van Hasselt).

³⁴ In de catalogus van de tentoonstelling van landschapstekeningen van Hollandse meesters uit de 17de eeuw, (verz. Lugt) Rotterdam 1969, wordt op blz. 165 melding gemaakt van een gezicht op Moordrecht, dat gemerkt is: „de 7/3 1672”. De tekening staat op naam van V. Klotz en bevindt zich in de verzameling M. J. A. Broom, Londen. Misschien is het dezelfde tekening als Van Hasselt onder nr. 367 noemt, verblijfplaats

Binnen de Hollandse Waterlinie 1672

In 1672 schijnen de drie tekenaars gedeeltelijk hun eigen weg te gaan. Van 7 maart, wanneer Valentijn en Josua in Bergen op Zoom zijn, is een tekening bewaard in het stedelijk museum Het Catharinagasthuis te Gouda. De tekening stelt, blijkens de tekst op de passepartout, het landschap „bij de stad Gouda” voor³³. De tekening is met penseel en bruine inkt getekend, in de trant van Barnard Klotz³⁴. Tussen 14 en 24 maart is Valentijn op het eiland Voorne, Josua is dan in Den Haag, waar hij op 23 maart een akte ondertekent.

Voorne was in die dagen nog een apart eiland; de dorpen en stadjes Brielle, Oude Hoorn, Nieuwenhoorn, Nieuw Helvoet en Hellevoetsluis liggen enkele uren gaans van elkaar. Twee tekeningen van Nieuwenhoorn zijn gedateerd 15 maart 1672. De eerste tekening (afb. 17), in Kröller Müller (cat. 1959 nr. 92, niet bij Van Hasselt), is een „gewone” tekening, pen, penseel, 170 x 304 mm. We zien de dorpskerk temidden van huizen met hooibergen en schuren, daaromheen de vele sloten. De tekenaar stond buiten het dorp aan het water. De 24ste maart tekent hij nog eens aan de rand van dit dorp. Dan kiest hij een boerderij tot onderwerp (Groningen, cat. Bolten 38, niet bij Van Hasselt).

De tweede tekening, die op 15 maart gemaakt zou zijn (Van Hasselt 357) is een aquarel. Men ziet het rechter gedeelte van de hier afgebeelde tekening met de kerk en de hooibergen, uitgebreid met een vergezicht rechts van de kerk. Men zou dus kunnen zeggen dat de tekenaar het gezicht 45 graden naar rechts heeft gedraaid. Het formaat is wat langer en smaller, namelijk 150 x 355 mm. Het opvallende van de aquarel echter is, dat de daken van de huizen met sneeuw bedekt zijn en de sloten bevolkt worden door schaatsende en sleeënde figuren. Aangezien op de andere tekeningen niets blijkt van ijspret, en ook omdat het in ons land nogal uitzonderlijk is half maart

onbekend en zonder opgave van datum. Wanneer de tekening in Londen gemerkt is $\frac{7}{8}$ kan hij inderdaad van Valentijn zijn. Deze tekende in juli ook in Bodegraven. Staat er echter $\frac{3}{4}$, dan hebben we hier nog een tekening van Barnardus.

³³ Een vergelijkbare tekening is het sneeuwgezicht in Geertruidenberg (Van Hasselt 103), door Van Hasselt aan Valentijn Klotz, door het Rijksbureau voor Kunsthist. Doc. aan Barnardus Klotz toegeschreven. De tekening is met pen en bruine inkt getekend grijs gewassen. De contrasten zijn vrij sterk, waardoor de sneeuw gesuggereerd wordt. Links zien we de kerktoren, rechts de Brandpoort, waarvoor twee mensen

nog midden in sneeuw en ijs te zitten, acht ik het waarschijnlijk dat we bij deze tekening voor een gedeelte met de fantasie van de kunstenaar te maken hebben³⁵.

De tekening van Brielle, 19 maart, wordt toegeschreven aan Josua de Grave (Rijksprentenkabinet Amsterdam, afb. Moes, I, nr 41, van Hasselt 312). Men ziet de stad Brielle met de kerk en de huizen van enige afstand. Op de voorgrond links een boerderij, rechts een boom. De tekening is meer in de stijl van Klotz dan van De Grave. Wanneer we de kale boom vergelijken met de bomen op de tekening van het Vrijthof en met die van het Haagse Bos, lijkt een toeschrijving aan Klotz onvermijdelijk.

De enige gesigeneerde tekening in deze groep tekeningen van het eiland Voorne, is in Berlijn (Bock en Rosenberg 5746) en is gemerkt: „Cloots geteeckent $\frac{3}{4}$ 1672”. Ook deze tekening is bij Nieuwehoorn gemaakt, men ziet dezelfde kerk als op afb. 17, van tegenovergestelde richting. Vergelijking van beide tekeningen leert, dat de kerk tot in details nauwkeurig is weergegeven. Dit is de enige maal dat de naam niet Klotz gespeld is. Wel komen op achterzijden van tekeningen vermeldingen voor als Clos, Clotz, Closs, van der Clos. Er is geen reden aan de echtheid van de Berlijnse signatuur te twifelen.

Zoals we al zagen was Barnard al in maart in de omgeving van Gouda. Tegen de zomer komen ook Valentijn en Josua die kant op. Van Josua zijn tekeningen van Woerden en Boskoop bekend, van Valentijn tekeningen van Bodegraven³⁶.

In die dagen is de politieke toestand nogal onzeker. De Fransen, half mei bij Maastricht, rukken op en lopen de IJssellinie omver: 18 juni moet Utrecht capituleren. De toestand is niet rooskleurig. Willem III wordt, onder tegenstand van de regenten, benoemd tot kapitein-generaal van het leger, aanvankelijk slechts voor één veldtocht. De vloot is nog vrij sterk, zij boekt onder De Ruyter aanzienlijke overwinningen. De landstrijd-

staan. Ook hier is het niet noodzakelijk dat er werkelijk sneeuw lag. De tekeningen van Geertruidenberg zijn over het algemeen in oktober en november gemaakt. Op geen van de andere, waaronder ook een tekening van de Brandpoort, in dorso gemerkt V. Closs (Van Hasselt 102) is sneeuw te bespeuren. — In de collectie Ploos van Amstel bevond zich nog: een wintergezicht op Hemert, met pen en O.I. inkt, door V. Clotz. (veilingcat. 1800 kunstboek FF nr 37).

³⁶ Josua de Grave tekende in februari 1672, voor hij terug was in Bergen op Zoom, al in deze omgeving (Alphen).

krachten verkeren echter in slechte staat. De enige werkelijke verdediging wordt gevormd door de oude Hollandse waterlinie en wanneer in december de vorst over het land komt, trachten de Fransen ook die te nemen. Invallende dooi brengt dan nog juist op tijd redding.

Binnen de waterlinie: Muiden, Bodegraven, Gouda, Schoonhoven, Gorkum, maken Holland en Zeeland zich op om de Fransen het hoofd te bieden. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op: de moord op de gebroeders De Witt, de groeiende invloed van de prins, de successen van De Ruijter en de voorbereidingen voor de krijg te land.

Van dit laatste merken we iets in de tekeningen: „Int prinssenquartier de 1672”. „bij bodegrave” luidt het opschrift op een tekening in Amsterdam (Van Hasselt 301), die aan Klotz wordt toegeschreven. Enige schepen liggen op de Rijn en aan de overkant van de rivier staat een menigte mensen en verscheidene tenten. Een soortgelijke tekening in Boston (Foggmuseum cat. nr 512, niet bij Van Hasselt) met hetzelfde opschrift in verso staat op naam van De Grave. Deze tekening is blauw, bruin en geel gewassen over zwart krijt. Ook de Amsterdamse tekening is gekleurd.

Het lijkt erop dat de drie tekenaars de zomer rond het kwartier van de prins verbleven, wachtend op de dingen die komen gingen. In het najaar splitsen hun wegen weer: Josua en Barnard zijn eind september in Wouw. Eind oktober en begin november tekenen ze achtereenvolgens in Dordrecht en Geertruidenberg³⁷. Ondertussen is Valentijn nog in Gouda aan het werk. Twee tekeningen in het Catharinagasthuis getuigen daarvan (niet bij Van Hasselt)³⁸. Ze zijn met de pen en bruine inkt getekend, grijs gewassen op enigszins bruinig papier³⁹. Een stelt voor „de

dijkpoort tot ter gouw” gedateerd 28 oktober, genummerd 3, de ander, „de maeypoort” en is gedateerd 31 oktober en genummerd 12. Het betreft hier kennelijk een serie, waarbij de gemiddelde productie per dag ongeveer drie tekeningen bedroeg. Van 1673 zijn weinig tekeningen bekend; de tekening van B. Klotz „bij den uithoorn Anno 1673” (Rijks-Archief, Haarlem, niet bij Van Hasselt), behoort ook nog tot deze groep tekeningen, gemaakt binnen de waterlinie⁴⁰. Opvallend is dat de tekenaars later geen enkele belangstelling meer tonen voor dit gebied. In Holland tekenen zij nog slechts hun woonplaats Den Haag en, op doorreis naar het zuiden, Rotterdam en Schiedam.

De eerste tekening van Den Haag dateert van 4 december 1673 (afb. 19) die van Rotterdam en Schiedam van begin 1674. Deze drie tekeningen zijn van de hand van Valentijn Klotz.

De veldtochten 1674, 1675 en 1676

De eerste van de reeks veldtochten die Willem III onderneemt, de bliksemtocht van 1673 naar Bonn, wordt niet door de tekenaars meegemaakt. Niet alleen is er geen enkele tekening van bekend, ook tekenen zij, wanneer het leger in Bonn is, in Geertruidenberg. Het is wel mogelijk dat zij het leger „uitgeleide” gedaan hebben. Eind september, als het leger in Roosendaal zich klaar maakt voor het vertrek, tekenen zij in Wouw. In 1674 maken zij, d.w.z. Josua en Valentijn, de veldtocht mee. Barnardus Klotz verdwijnt van het toneel. De laatste tekeningen, aan hem toegeschreven, zijn in Mechelen gemaakt⁴¹. Ook Josua en Valentijn zijn dan, de maand mei, in Mechelen (Van Hasselt 501-508). Tekeningen van Aalst en Antwerpen dateren uit dezelfde tijd⁴². Het leger ligt bij Brussel, getuige de tekening van

³⁷ Er zijn twee tekeningen van Dordrecht: Het Grootte Hoofd op 20-10 1672 en op 29-10 1672. Op de eerste tekening is de kade vol mensen, op de tweede tekening helemaal leeg. (S. van Gijn, *Dordracum Illustratum*).

³⁸ Stedelijk museum Het Catharina Gasthuis, Gouda, topografie Gouda, sub stadspoorten, anoniem (niet bij Van Hasselt).

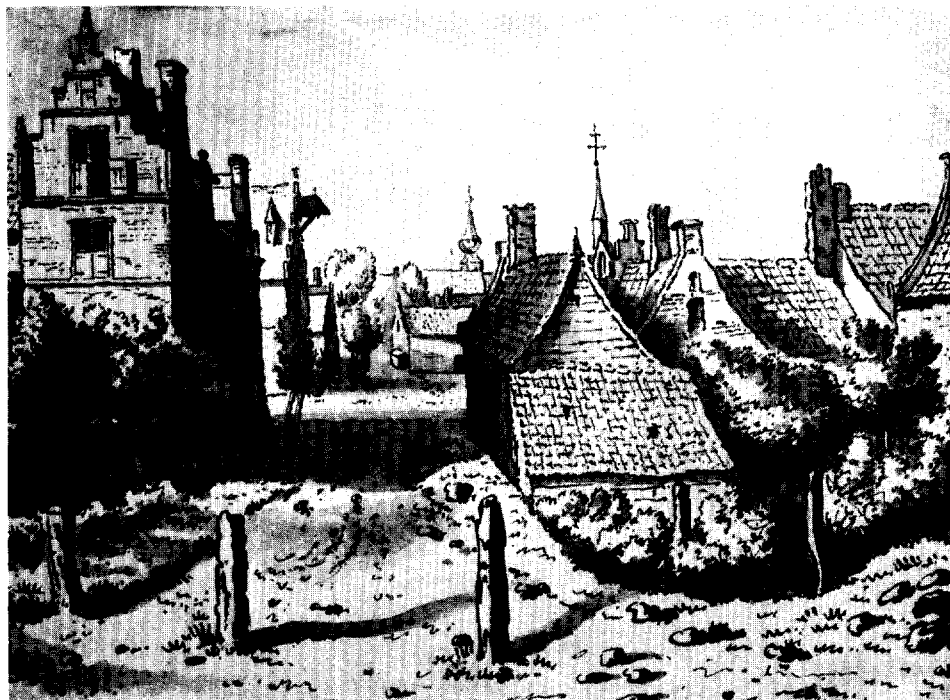
³⁹ Licht gekleurd papier komt een enkele keer voor. Onder andere de tekening van „Hellvoet binnen” in museum Boymans van Beuningen (V. Klotz nr 8) waar het papier een licht roodbruine kleur heeft.

⁴⁰ Er zijn enkele tekeningen buiten dit gebied: drie tekeningen van 's-Hertogenbosch (Van Hasselt 159, 163, 164) van mei 1672. In die maand waren de Fransen er nog niet en konden de tekenaars zich nog vrij bewegen. De tekeningen worden aan Josua en Valentijn toege-

schreven. — Dan is er de tekening in het Prentenkabinet te Leiden, inv. nr. 1062, in pen en zwarte inkt, gemerkt: „Tôt Heusden op den Demer de 11 1672”. Van Hasselt vermeldt deze tekening bij Heusden in Noord Brabant en plaatst een vraagteken bij Demer. Er bestaat echter een plaatsje Heusden, gelegen aan de Mangelbeek die verderop de Demer heet. Het ligt in België, ongeveer 12 km ten noorden van Hasselt. Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat Josua de Grave daar in november 1672 getekend heeft. De tekening is afwijkend van de gewone, ter plaatse gemaakte, tekeningen. Misschien betreft het hier een kopie van De Grave naar onbekend voorbeeld.

⁴¹ Verz. Perman, Stockholm, Van Hasselt 504, 505.

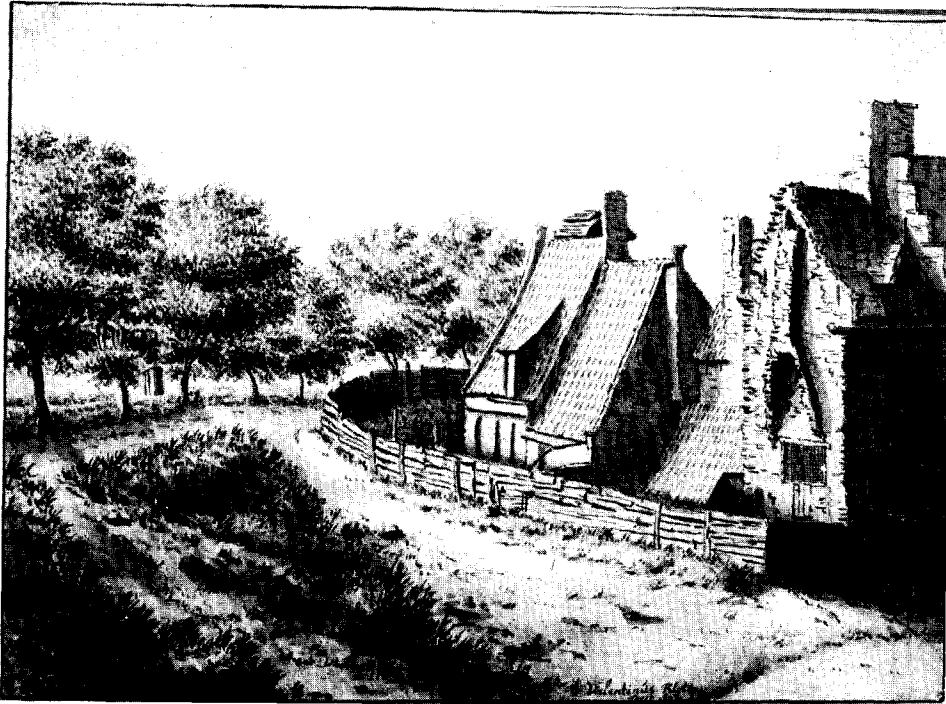
⁴² Antwerpen 25 april (Van Hasselt 422), Aalst 4 juni (Van Hasselt 388a). Ook wordt dit jaar bij Gent getekend (Van Hasselt 444 en 445). In de verz. Ploos

Afb. 13. Straat in Bergen op Zoom, 1671, toegeschreven aan B. of V. Klotz. (Part. collectie).

Afb. 14. De Poort van Bekaf met Zoute Vest te Bergen op Zoom, door B. Klotz, 1671. (Coll. C. Sloopmans, Bergen op Zoom).

Afb. 15. Binnen de Wouwse poort te Bergen op Zoom, door V. Klotz, 1672. (’s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W., B. 46-2/72.3 (W-1).

Afb. 16. De Wouwse poort te Bergen op Zoom, 16. 1. 1672, toegeschreven aan J. de Grave. (’s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W., B. 46-2/21 (wo. 4).

21 mei. We zien de palissade om het kamp en de uit hout en stro opgetrokken hutten, die erop wijzen dat we hier met een langdurig verblijf te maken hebben (afb. 22). Op andere legertafereelen, bijvoorbeeld in Amsterdam, Berlijn en coll. Perman, zien we wat meer van het leger onderweg: huifkarren, tenten van zeildoek, die snel opgezet en weer afgebroken kunnen worden.

Het is altijd het dagelijks leven in het leger dat afgebeeld wordt: geen veldslagen, dreigende tegenstanders, verwoeste bruggen, platgebrande gehuchten, feesten ter gelegenheid van een overwinning, allemaal gebeurtenissen waarover we in de dagboeken van Huygens kunnen lezen. Zelfs geen afbeeldingen van de prins, de legerleiding, hun paarden en karossen zijn bekend ⁴³.

Het leger blijft in de buurt van Brussel. Er zijn tekeningen van legerkampen in de buurt van Leuven, Tienen en Limal. Dan, begin augustus, trekt het zuidwaarts: bij Seneffe komt het tot een treffen met de Fransen; het is 11 augustus. Van 13 augustus is een tekening van De Grave bewaard (Rijksprentenkabinet Amsterdam, Van Hasselt 44 als Genappe), gemaakt bij „Jenap”. Op de achterzijde staat: „twee dagen na de slag van Senef door kapitein Josua de Grave”. Het is niet het handschrift van De Grave zelf.

Hier stuiten we op het probleem van de militaire rang van de tekenaars. De bronnen geven de volgende vermeldingen: Van Eynden en van der Willigen: „Van de levensomstandigheden van Josua is ons ook niet anders bekend, dan hetgeen wij in onze jeugd gehoord hebben, namelijk dat hij kapitein in Holl. dienst zoude geweest zijn en te Nijmegen in bezetting gelegen hebben” ⁴⁴. Valentijn Klotz wordt in een heruitgave van Van Oudenhovens „Beschrijving der Stadt Heusden”, tekenaar en ingenieur genoemd. Op grond van deze gegevens worden beide kunstenaars thans algemeen genie-officier genoemd, met daaruit voortvloeiende opmerkingen als: „Hun tekeningen kenmerken zich door een zeer

grote nauwkeurigheid in de weergave van de onderwerpen, zoals men ook van genie-officiëren mag verwachten” ⁴⁵. Ik geloof echter dat deze gegevens geenszins voldoende zekerheid bieden om Josua de Grave en Valentijn Klotz als in hun vrije uurtjes tekenende genie-officiëren af te schilderen. In de eerste plaats is de door Van Eynden en Van der Willigen genoemde legerplaats Nijmegen zeer onwaarschijnlijk. Vanaf 1674 brachten de tekenaars de winter door in het kwartier in Grave. De opmerking op de achterzijde van de tekening kan er door een latere eigenaar opgeschreven zijn en wellicht Van Eynden en Van der Willigen als bron hebben. Dat Klotz ingenieur was is mogelijk. Informatie van de schrijver dateert op zijn vroegst van 1691, de datum van de tekeningen, 20 jaar na de veldtochten; er is dus geen reden aan te nemen dat hij krijgsgenieur was.

Het hoofd van de sectie Krijgsgeschiedenis, luitenant-kolonel G. J. van Ojen jr onderzocht voor mij de alfabetische klappers op de in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag berustende commissieboeken. Hij kwam tot de conclusie dat geen van beide tekenaars militairen zijn geweest, althans tijdens de veldtochten geen rang bekleed hebben, waarvoor zij een commissie zouden hebben ontvangen. Verder wijst hij erop dat destijds met ieder leger van enige omvang schilders en tekenaars meetrokken. Mijns inziens pleit ook voor de opvatting dat althans Josua de Grave geen militair was, het feit, dat hij nooit als zodanig in de notariële akten vermeld wordt. Met name een akte van 1675 ⁴⁶, waarin de beroepen van de andere betrokkenen wel genoemd worden, zou de militaire rang van De Grave moeten vermelden.

De tekeningen zijn inderdaad nauwkeurig en geven vaak vele details. Het is echter niet zo dat men er een grote technische deskundigheid van de tekenaar uit zou kunnen afleiden ⁴⁷. Van Hasselt vergelijkt de tekeningen met een hedendaag-

van Amstel, veilingcat. 1800, Kunstboek L nr 28. Twee stuks gezigten te Gent; geestig met de pen en O. I. inkt door V. Clotz, en in Kunstboek FF nr 44 Een gezigt in Gent, vol stoffagie, met de pen door V. Clotz.

⁴³ Toch was er in die tijd wel belangstelling voor afbeeldingen van de oorlog. Bij Frederik Muller, *Bereideneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten*, vindt men prenten die de „wreedheden der Fransen te Bodegraven en Zwammerdam” tot onderwerp hebben (IV 2437, 2439, 2442). Er zijn ook prenten van de slag bij Senef, van het beleg van Grave en het beleg van Maastricht.

⁴⁴ Van Eynden en Van der Willigen, *o.c.*, 187.

⁴⁵ *Cat. tent. landschaptekeningen van Holl. meesters XVIIde eeuw* (verz. Lugt) Rotterdam 1969, p. 74.

⁴⁶ Zie n. 53.

⁴⁷ Hans Möhle, *Holländische Zeichnungen* (Kupferstichkabinett Berlin), Berlijn z. j. 79 (naar aanleiding van tekening van V. Klotz, voorstellende huizen en tuinen in Maastricht, Van Hasselt 182): „Die kubische Klarheit des Häuserblocks und die Exactheit der baulichen Details verrät den bautechnisch geschulten Ingenieur”. Deze opmerking lijkt mij sterk beïnvloed door de wens, in Klotz een architect te zien. Vergelijking van bijvoorbeeld de tekening van Klotz van de Ridderzaal, afgebeeld in de *Beschrijving van de Grafelijke*

se fotoreportage. Het zijn dan echter niet de foto's van de oorlogscorrespondent, maar die van de medewerker toerisme.

In ieder geval is wel zeker dat De Grave en Klotz in 1674, 1675 en 1676 met het leger meetrokken. In 1711 maakte een van beiden de veldtocht van Marlborough mee ⁴⁸.

Vanaf half november 1674 kennen we tekeningen van de stad Grave en omgeving (afb. 23 en 24). De stad was in oktober in handen gevallen van Willem III na twee jaar door de Fransen onder de Marquis de Chavigny bezet geweest te zijn. De stad, vooral de kerk, is zwaar beschadigd; we zien het op verscheidene tekeningen. In de winter van 1674-75 en 1675-76 maken De Grave en Klotz er talrijke tekeningen (Van Hasselt 119-148) ⁴⁹. Ook de omgeving wordt bekeken: Appeltern, Megen, Neerasselt, Velp (bij Grave), en verder weg, Gennep, Boxmeer, Gemert en Veghel (afb. 25) worden in die wintermaanden verschillende malen getekend.

Voorjaar 1675 reist Josua op en neer naar Den Haag, waar hij op 8 mei een akte ondertekent ⁵⁰. Hij keert terug naar Grave, en reist van daaruit naar het zuiden, richting Antwerpen. De 22ste mei tekent hij weer in Grave, 25 mei Rosmalen, 29 mei Wortel, 30 mei Pulle, 4 juni „Wilbroekboom” en Blaasveld.

Van 1675 is er een dagboek van Huygens bewaard, zodat we het leger precies kunnen volgen. Op 27 mei was de prins in het kamp in Duffel gearriveerd. Op 6 juni vertrekt het leger richting Roermond. Er is even sprake van dat het tot een ontmoeting met de Fransen zal komen, maar als ze daartoe bij Horn de Maas zijn overgestoken, blijken de Fransen weer weggetrokken te zijn richting Leuven. Ze gaan er weer achteraan, de tocht wordt bemoeilijkt door de wandaden der Fransen, platgebrande gehuchten en verwoeste bruggen. Half juli zijn ze weer in de buurt van

zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage 1907, fig. 44, met de andere, in hetzelfde werk afgebeelde, tekeningen en schilderijen uit de tweede helft van de 17de eeuw van dit gebouw, wijst uit dat Klotz niet uitgebreider in details treedt dan de anderen.

⁴⁸ In het British Museum (cat. Hind III, 105, 1-12) bevindt zich een serie van 12 tekeningen voorstellende: Bernissart, Arleux, Hasperen (4x), Le Quesnoy, Avesnes-le-sec, Noyelle, alle gedateerd 8 1711, en twee tekeningen zonder opschrift, gezicht op Den Haag van uit het noorden en huis in het bos. De tekeningen zijn niet gesigneerd, maar worden op grond van stijl en wijze van noteren aan De Grave toegeschreven. Op grond van twee afbeeldingen, Arleux en Hasperen, kom ik echter tot de conclusie dat ze niet van De Grave

Brussel. Daar tekent Josua op 21 juli een landschap tussen de steden Brussel en Leuven (Leiden, U.B., Coll. Bodel Nyenhuis, port. 314, I 54). Het is een vriendelijk plaatje waarin niets herinnert aan de oorlog die aan de gang is. Het is in die dagen prachtig weer, zoals Huygens schrijft, en de soldaten op de tekening schijnen er ook hun gemak van te nemen. Het leger bleef steeds een paar dagen op dezelfde plaats gedurende de volgende beweging: Hal (23 juli), Lembeek, Tubize, Braine-le-Comte, Thieusis, Strepv, Binch, Limal (12 september). Van al deze plaatsen zijn er een of meer tekeningen (meestal legerkampen, weinig gebouwen), meest gesigneerd door Josua de Grave. Eén gesigneerd blad van Klotz is van deze veldtocht bekend. Hij tekent het kamp, liggend tussen de bomen, op 16 september (Boymans VK 4). De inkt is wat anders van kleur dan gewoonlijk, meer naar het roze toe, waardoor de tekening een kleurig effect krijgt. Het leger ligt nog in Limal, en het is op deze zelfde dag dat Huygens de, in verband met onze tekenaars, vaak aangehaalde passage in zijn dagboek schrijft: „le soir un certain crayonneur de peu d'importance, que mr de Naaldwijn m'avais adressé, me fait voir des pieces de sa façon et de peu d'importance”. Bij deze weinig lovende kritiek, die zowel op Klotz als op De Grave kan slaan, moet men wel bedenken dat weinig tekeningen genade konden vinden in Huygens' ogen. In de eerste plaats vindt hij zijn eigen tekeningen heel bijzonder, en ook hij tekende bij Limal. Verder brengt hij zijn vrije tijd door met bezoeken aan de kunsthandelaren en verzamelaars in Antwerpen, speciaal in verband met de tekenkunst. Meestal is wat hij ziet „quasi rien de bon” in zijn ogen, maar enkele dagen later meldt hij dan toch opdracht gegeven te hebben enkele tekeningen uit de bewuste collectie te kopen. Via Sint Truiden, Maaseik, Neer, Seve-

maar van Klotz moeten zijn. Tekenwijze is nogal krasserig en maakt een te slordige indruk voor Josua de Grave. Ook het handschrift komt meer met dat van Klotz overeen. Bovendien lijken de laatste twee tekeningen, die ik helaas niet kon zien, overeen te komen met de tekeningen van Klotz in het Gemeentearchief in Den Haag. Begrijpelijk is de toeschrijving aan De Grave wel, als men ziet dat Hind voor Klotz een actieve periode van 1667 tot 1691 kent.

⁴⁹ Byam Shaw, *Old Master Drawings*, III 1928-29, 53. Bespreking van tekening door Klotz in coll. Robert Witt, voorstellende de kerk te Grave. Daarbij wordt ook een aantal andere tekeningen van Grave genoemd.

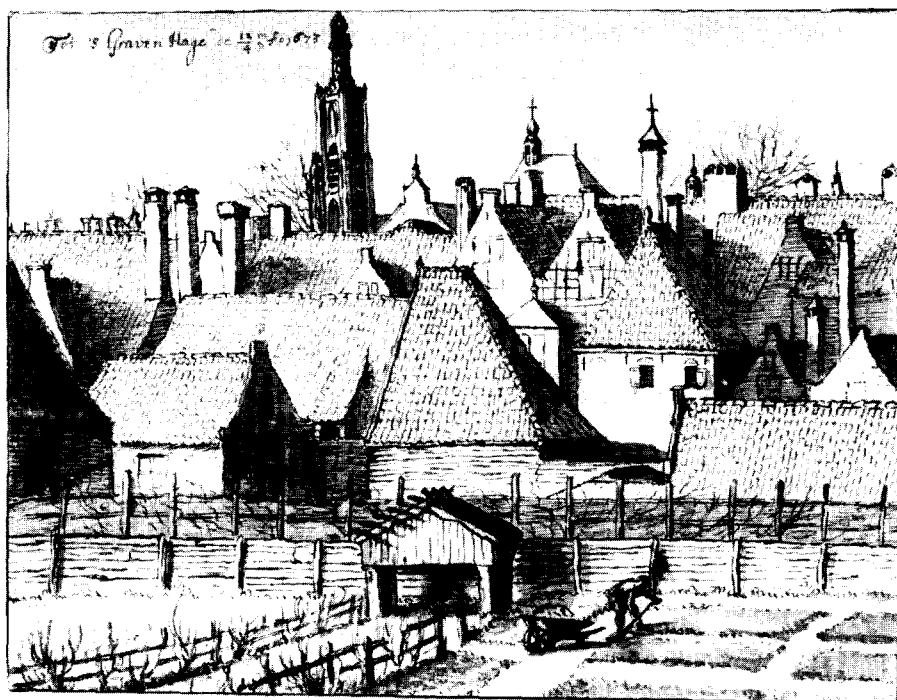
⁵⁰ Zie n. 53.

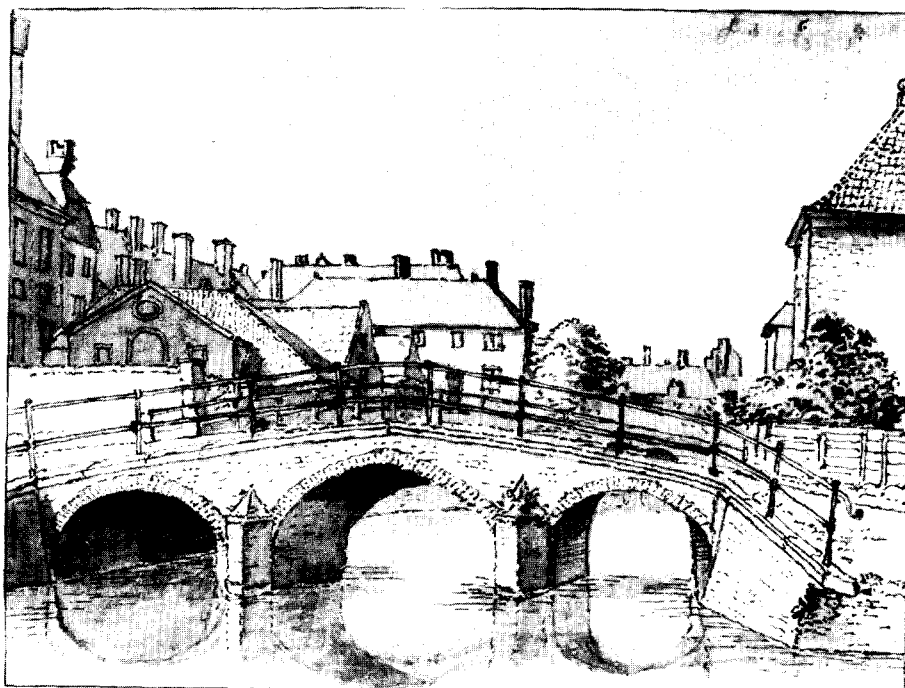
Afb. 17. Gezicht op het dorp Nicuwenhoorn op Voorne, door V. Klotz 15. 3. 1672. (Otterlo, Museum Kröller-Müller).

Afb. 18. Gezicht op Geertruidenberg uit het zuidoosten met de Brantpoort, 11. 1672, toegeschreven aan V. Klotz. (s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W. G. 22-1/11a(7))

Afb. 19. Achterkant van de huizen aan de Groenmarkt met de Grote Kerk in Den Haag, door V. Klotz, 4. 12. 1673. (Den Haag, Gem. Arch., sub. Groenmarkt kl. nr. 1).

Afb. 20. Brug bij de kanongiceterij in Den Haag, door V. Klotz. (Den Haag, Gem. Arch., sub. Princessegracht kl. nr. 1).

num en Sint Anthonis kunnen we Josua de Grave volgen naar Grave, waar hij in december aankomt. Die winter tekenen beide in Grave (afb. 24), Veghel (afb. 25) en Gemert. In 1676 maken zij vermoedelijk weer de veldtocht mee, hoewel er weinig tekeningen zijn die dat tonen. Alleen van de tekeningen die tijdens het beleg van Maastricht in augustus gemaakt werden, zijn er wat meer bewaard. De meeste zijn van de hand van De Grave (Borgharen, Reckum, Itteren, het huis Hartelstein, Smeermaas, alle 9 x 15 cm, alle op de achterzijde met potlood van plaats en datum voorzien). Alleen van Smeermaas, waar het hoofdkwartier was, is een tekening van Valentijn bekend (Van Hasselt 259, Teyler).

De belegering van Maastricht verloopt zonder succes. Als de prins hoort dat er vijandelijke troepen in aantocht zijn om de Franse bezetters hulp te bieden, en dat deze al tot Tongeren gevorderd zijn, verlaat hij op 27 augustus Maastricht en gaat de vijand tegemoet. Vooral eind juli is er erg gevochten en zijn er zeer vele slachtoffers gevallen. In Maastricht is de toestand erbarmelijk, op Driekoningen wordt de noodkist rondgedragen. De stad zal nog tot 1678 op haar bevrijding moeten wachten. Hier schijnen de tekenaars het leger te verlaten. In september '77, als het leger ten zuiden van Brussel is, tekent De Grave in Den Haag (afb. 26).

Van 1678 is slechts een tekening bekend: De Sint-Jacobskerk en het gasthuis te Maastricht, door Josua de Grave⁵¹. Deze tekening moet in het najaar gemaakt zijn. De vrede van Nijmegen heeft voorlopig een eind aan de oorlog gemaakt. Begin 1679 tekent Josua in Nijmegen (Van Hasselt 368).

⁵¹ Zie n. 18.

⁵² Gemeente-Archief Den Haag, doopregisters, nr. 307, blz. 268, 5 augustus 1674 gedoopt in de Waalsche kerk Jannette Francoyse, dochter van Janneton du Buisson en Sr Josua de Grave; getuigen Corneille de Grave en Jeannette de Grave. — nr. 173, blz. 100 v, 25 februari 1678 gedoopt in de Kloosterkerk Maria Anna, dochter van Josua de Grave en Janneton de Buisson; getuigen Godefridus van Wachtendonk en Anna Maria Smits.

⁵³ Gemeente-Archief Den Haag, notariële stukken nr. 582, blz. 227 v, 23 maart 1672, akte inzake de erfenis, ondertekend door o.a. Josua de Grave en Rochus van der Leeuw. — nr. 317, fol. 211, 8 mei 1675, procuratieakte van Josua de Grave voor hemzelf en als lasthebbende voor zijn broeder Cornelis de Grave commies ter recherche te Delft op Pieter en Michiel van der Mersch, kooplieden te Londen om gelden te vorderen en ontvangen van de erfgenamen van Pieter Lau-

Den Haag

Vanaf 1672 is Den Haag de vaste woonplaats van Josua de Grave. Wanneer hij rondreist door de zuidelijke Nederlanden, Brabant en Limburg, blijft zijn vrouw in Den Haag. Hun twee dochters worden er geboren en gedoopt. Bij de doop van de oudste is de vader niet aanwezig. Hij is dan in de zuidelijke Nederlanden bij het leger. Zijn broer en zuster zijn getuige bij de doop. Zijn tweede dochter wordt op 25 januari 1678 gedoopt⁵². In de notariële akten vinden we zijn naam vijf maal: in 1672, 1675, 1677, 1683 en 1695⁵³. In 1697 woont hij als getuige de doop van zijn neefje Josua de Grave bij⁵⁴.

Hij maakt nog wel reizen naar plaatsen in Brabant en Zeeland, o.a. Breda, Heusden, Klundert, Sluis, Sint-Jan ten Heere, Sint-Michielsgestel, doch hij maakt niet meer zulke uitgebreide series als van Maastricht, Bergen op Zoom, Grave en de veldtochten. Op de meeste van zijn tochten schijnt hij door Valentijn Klotz vergezeld te worden. Klotz tekent in 1696-'97 nog in Namen (Van Hasselt 516, 517), Josua komt niet meer in België. Hij houdt zich voornamelijk met schilderen en het tekenen van tuinen en fantasielandschappen bezig, waarover in de volgende hoofdstukken meer. Op 25 juli 1712, zo lezen we in de begrafenisregisters in Den Haag, werd betaald aan impost voor het begraven van Josua de Grave, drie gulden⁵⁵.

Hoewel Valentijn Klotz niet voorkomt in notariële akten, huwelijksregisters en doopregisters, moet ook hij in Den Haag gewoond hebben. Hij tekent er veel, in verschillende tijden. De eerst bekende tekening is van 1673, de laatste van 1718. Hij is in Den Haag overleden; op 15 no-

rents, in leven koopman te Londen. — nr. 994, blz. 19, 29 oktober 1677, ondertekening akte door Josua de Grave. — nr. 585, blz. 380, 18 januari 1683, Josua de Grave, wonende in de stad 's Hage mij notaris bekend... gaat over constituant voor Pieter de Grave's en Elizabeth Bole's minderjarige dochter te Haarlem. — nr. 588, blz. 575, 25 november 1695, gaat over erfenis en de beschikking daarover van Pieter van der Leeuw, zoon van Janette de Grave en Rochus van der Leeuw; getuigen Sieurs Cornelis de Grave mede notaris ende Josua de Grave konstrijk schilder gebroeders beijden woonende alhier.

⁵⁴ Gemeente-Archief Den Haag, doopregisters nr. 8, blz. 51, 3 april 1697 gedoopt in de Grootte kerk Josua de Grave, zoon van Kornelis de Grave en Elizabeth de Root; getuige Josua de Grave.

⁵⁵ Gemeente-Archief Den Haag, begrafenisregisters nr. —, blz. 12, 25 julij 1712, Josua de Grave, betaald aan impost voor het begraven f 3,—.

vember 1721 wordt het overlijden van Valentinus van der Clos aangegeven. De begrafenis geschiedt pro deo⁵⁶. Wie de Valentijn Clos is wiens overlijden op 26 november 1707 wordt aangegeven, is onduidelijk. In dit geval werd wel betaald: drie gulden en vier stuivers⁵⁷. Of het hier een naast familielid betreft of een vergissing van de ambtenaar, is niet na te gaan. Gegeven de vele tekeningen na 1707 gemaakt, is 1721 de sterfdatum van de tekenaar.

De eerste tekening van Den Haag (afb. 19), gedateerd 4 december 1673, wordt toegeschreven aan Klotz. Het ritme van de daken is een onderwerp dat hem speciaal schijnt te boeien. De toren staat er wat scheef bij. Ook dat zien we vaker bij Klotz. De tekening meet 147 x 190 mm en is met de pen en bruine inkt getekend, grijs gewassen. Het mannetje met de kruiwagen op de voorgrond is met zwarte inkt, over de reeds getekende perkranden heen, neergezet.

Zelfde formaat, techniek en stijl vinden we bij de brug van de Prinsessegracht (afb. 20). Ook hier schijnen de dakpartijen hem te interesseren. Op de achterzijde een oefenkrabbel van de nok van een dak met schoorsteen. Het enigszins onhandige perspectief van de tekening van 1673, de naar voren geklapt zijgevel van het tweede huis van links, vinden we bij deze tekening in de rechterboog van de brug. Het opschrift rechtsboven is half uitgewist. Onder de verminkte datum heeft waarschijnlijk 's Graven Hage gestaan. Het is niet goed meer te lezen. Op de achterzijde staat in later handschrift V. Clotz.

Bij de tekeningen van Den Haag zijn er slechts twee van Josua de Grave. Het hierbij afgebeelde gezicht op de stad vanuit het noord-oosten (afb. 26) en een daarbij behorend gezicht op de stad vanaf de Schuddebeurs. Beide tekeningen zijn gemaakt op 25 september 1677, op het formaat 94 x 158 mm, met pen en bruine inkt en grijs gewassen. Beide zijn uitstekende voorbeelden van de wijze waarop Josua de Grave zijn landschappen tekent: de donker gewassen voorgrond waarin de signatuur bijna verdwijnt, het landschap daarach-

ter in brede banen, de wollige bomen, de spitse kerktorens en schoorstenen in het verschiet en de licht gewassen wolkenluchten vormen de bestanddelen van vele van zijn landschappen.

Van Klotz zijn er nog een aantal tekeningen van gebouwen in de stad. In 1694 werkt hij op het Binnenhof, in 1711 bij het Huis ten Bosch, in 1712 en 1713 rond de hofvijver.

Van het Binnenhof zijn twee bladen bewaard gebleven. Het is duidelijk dat zij deel uitmaakten van een schetsboek. Het blad met de galerij en de gebouwen aan de noordzijde van het hof is genummerd 20 (Den Haag, Gemeente-Archief, sub Binnenhof kl. nr. 61). De vouw middenover het blad is duidelijk zichtbaar. Op de achterzijde van de linkerhelft is een tekening van het poortje aan de noordkant van het hof met de rij bomen, genummerd 19. Bladzijde 22 van dit schetsboek is afgebeeld in de „Beschrijving van de Grafelijke zalen op het Binnenhof” („naar Grave”) 58. Het is evenals bladzijde 20 een tekening op dubbel formaat, ook hier is de vouw over het midden duidelijk zichtbaar. Afgebeeld is de westgevel van de Ridderzaal. De tekeningen zijn gemaakt op 21 september, 6 oktober en 9 oktober. Op alle bladen ziet men enkele figuurtjes, wandelend of zittend op een bank.

In september en oktober 1711 maakt hij een dergelijke serie rondom het Huis ten Bosch. Wellicht maakt ook de door Hind vermelde tekening van een huis in het bos, op naam van De Grave, deel uit van deze reeks⁵⁹. De afgebeelde tekeningen zijn getekend met pen en bruine inkt. Met penseel en oostindische inkt voltooide Klotz zijn tekeningen. Vooral in het loof van de bomen gebruikt hij de inkt vaak onverdund (afb. 27 en 28).

Dan volgen de gebouwen van het Binnenhof, van de vijverzijde gezien. Twee bladen zijn in het Gemeentearchief (sub Vijverzijde kl. nr. 89 en 46), een in het Gemeentemuseum, beide Den Haag, en een was in 1964 op de veiling in Londen bij Thomas Agnew⁶⁰. Hier is wel heel duidelijk sprake van een serie. De bladen sluiten bij

⁵⁶ Gemeente-Archief Den Haag, begrafenisregisters nr. —, blz. 83, den 15 november 1721 werd het overlijden van Valentinus van der Clos aangegeven, pro deo.

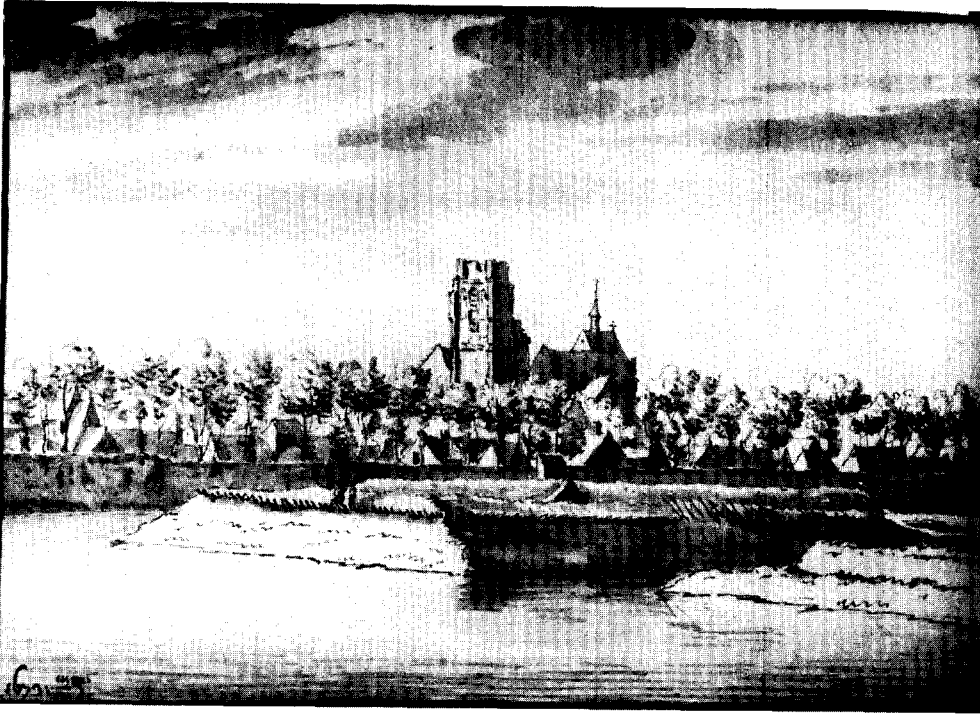
⁵⁷ Gemeente-Archief Den Haag, begrafenisregisters nr. 442, blz. 116, den 26 november 1707 werd het overlijden van Valentijn Clos aangegeven, betaling 3 : 4.

⁵⁸ *Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1907, fig. 44.

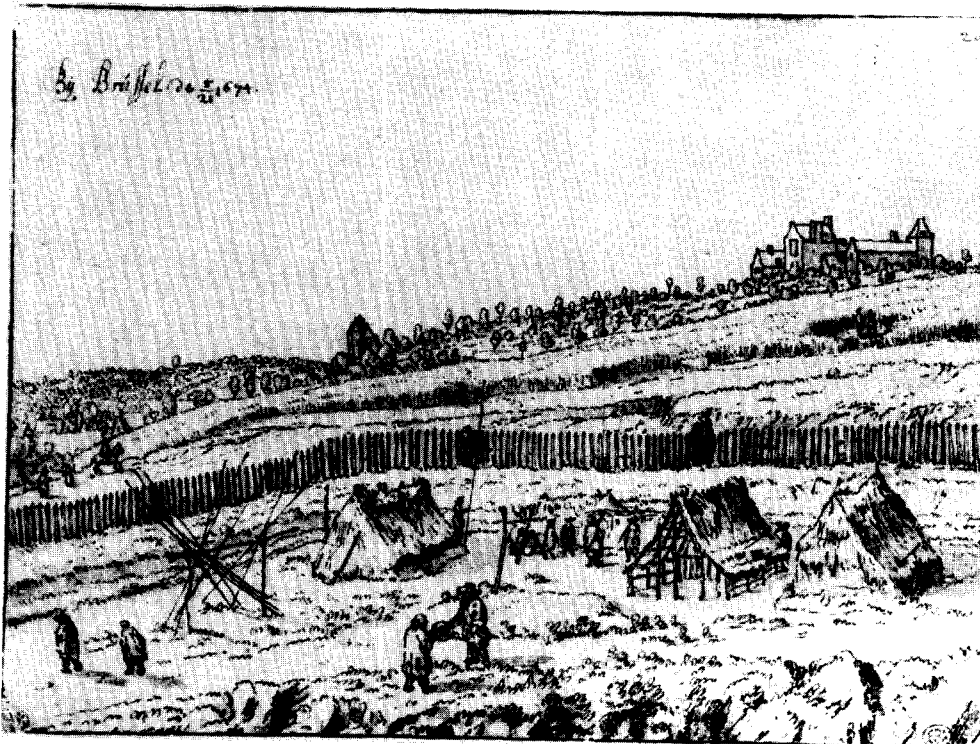
⁵⁹ Zie n. 48.

⁶⁰ De tekening die volgens foto en onderschrift in

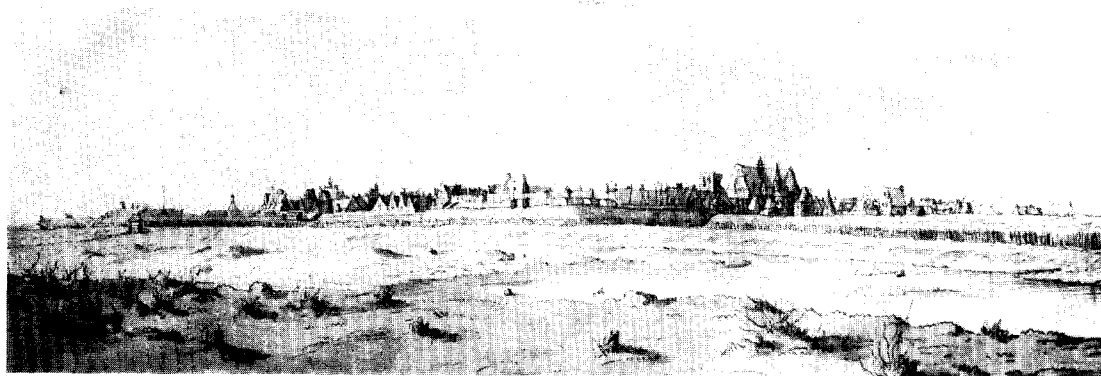
het Rijksbureau v. Kunsthist. Doc., map 66 Klotz, in het Gemeentemuseum zou zijn, is in dit museum onvindbaar. — De tekening, die in 1964 bij Thomas Agnew was, was in 1963 bij Christie in Londen. Foto resp. *Gemeentearchief en Rijksb. Kunsthist. Doc.* Beide op naam van De Grave. Afgezien van het feit dat deze tekening bij de serie hoort, is deze toeschrijving onhoudbaar, daar zij ná de dood van Josua is gedateerd. Van Hasselt noemt deze ene tekening onder twee nummers, 330 en 340.

Afb. 21. Gezicht op Geertruidenberg met de kerk uit het zuidwesten, 3. 11. 1673, toegeschreven aan J. de Grave. ('s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W., G. 22-1/11a(5).

Afb. 22. Infanterickamp bij Brussel, door J. de Grave, 21. 5. 1674. (Parijs, Ecole des Beaux Arts).

Afb. 23. Gezicht op Grave uit het zuidoosten, 4. 3. 1675, toegeschreven aan V.Klotz. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Moes II, 25).

Afb. 24. De Markt te Grave, 14. 12. 1675, toegeschreven aan J. de Grave. ('s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W., 967-/12 m (1).

elkaar aan en zijn genummerd. Op de tekeningen kan men de half afgesneden nummers nog lezen: in de linker bovenhoek van de tekening van het Mauritshuis staat het restant van de 1, in de volgende tekening op dezelfde plaats de 2 (afb. 29). De tekening op de Londense veiling is niet afgesneden. Het cijfer 4 is daar duidelijk zichtbaar. Deze tekening geeft een gezicht op de hofvijver en de bebouwing aan de zuidkant, gezien vanaf de Korte Vijverberg. In augustus van dit jaar tekent hij ook gezichten op Den Haag, met penseel en oostindische inkt (Gemeente-archief sub perspectief 15 en 16). Alle hier afgebeelde tekeningen van Den Haag zijn in het Gemeente-archief. De tekeningen van Klotz meten ca. 15 x 19.5 cm, die van De Grave 9.5 x 15 cm.

In 1713 voor het eerst tekeningen met een enigszins actueel onderwerp. Op 13 juli tekent Valentijn een van de tempels ter ere van de vrede van Utrecht (Den Haag, Gem. Archief, sub 1713-1717, kl. nr. 2). Deze triomfbouwsels, opgebouwd in de Haagse Hofvijver, dienden als middenstuk voor een geweldig vuurwerk. Ze waren ontworpen door Daniël Marot die in 1702, bij een met Jacob Roman gedeelde opdracht voor het vuurwerk, voor het eerst deze tempelvorm introduceerde had⁶¹. Op de eerste tekening zien we het staketsel voor het vuurwerk; het is de dag voor het grote feest. De tweede tekening geeft de toestand op 1 september; de afbraak is begonnen (afb. 30). Een herinnering aan een dergelijke gebeurtenis was erg gewild. Frederik Muller geeft een tiental verschillende prenten van dit vuurwerk. Ook was er een explicatie, in de vorm van een boekje, verschenen⁶². Klotz gaat echter meer van het bouwsel als object in het stadsbeeld, dan van de betekenis van de vredetempels en het daarbijbehorende feest uit.

Een van de mooiste tekeningen van Valentijn Klotz is die van een groep kale bomen in het

Haagse Bos (afb. 31). Hier zien we nog eens heel duidelijk hoe hij zijn kale bomen als het ware op papier laat groeien. Hij gebruikt de penseel niet alleen om te wassen maar ook om te tekenen. Over de bruine inkt van de pentekening gaat hij met penseel en oostindische inkt heen. Zijn kale bomen zijn sterker dan zijn bomen met loof. Misschien is dat de reden dat deze groep kale bomen in een overigens zomers bos hem aantrok. Qua onderwerp neemt deze tekening een afzonderlijke plaats in Klotz' werk in.

Tenslotte een penseeltekening van de ruïne op Eik en Duinen, een ander bosrijk gebied in de omgeving van Den Haag (afb. 32). Ook deze tekening staat niet op zichzelf; onder andere in Amsterdam zijn tekeningen van dezelfde plaats. Interessant is de tekening die Van Hasselt noemt onder nr 326, dezelfde ruïne gekopieerd naar een tekening van De Grave van 1677.

Josua de Grave, konstrijk schilder (zie bijlage I)

Van Josua de Grave is een aantal schilderijen bekend (zie bijlage I)⁶³. Josua schilderde in zijn Haagse tijd. Drie van de schilderijen zijn gedateerd, 1683 en 1684. In 1695 wordt voor het eerst zijn beroep vermeld in een akte: Josua de Grave, konstrijk schilder.

Zijn naam komt niet voor in de archieven van de confrerie Pictura. Juist echter van de jaren, waarin Josua de Grave naar Den Haag kwam, ontbreken de boeken (1662-1676). Aangezien in de Gildebrief van de konstschildersconfrerie van 21 oktober 1656 zeer strikte bepalingen zijn opgenomen over verplicht lidmaatschap voor ieder die in Den Haag wil schilderen en schilderijen verkopen, moeten we aannemen dat ook Josua de Grave de verplichte f 18.— aan de broederschap afdroeg. In de tijd van Josua's schilderijen werd juist de tekenacademie opgericht; de initiatiefnemers waren: Willem Doudijns, Theodoor

⁶¹ C. W. Fock, „Vuurwerk op de Haagse vijver in 1702”, *Bulletin van het Rijksmuseum*, 16 (1968), 122-129.

⁶² F. Muller, o.c., nrs. 3497-3508.

⁶³ Bij Thieme Becker wordt ook nog als werk van Josua de Grave genoemd: drie „Wildbrettstilleben” in het Berliner Schloss. Deze zijn echter hoogstwaarschijnlijk niet van zijn hand. Dr. Grete Kühn, Verwalter der Staatlichen Schlösser und Gärten, deelde mij het volgende mee over de stukken, die niet meer bestaan en waarvan ook geen afbeeldingen bewaard zijn: In de inventarissen van de Hohenzollern kwamen onder de naam Grave de volgende stukken voor: *Inventar des*

Berliner Schlosses von 1793; 1. Totes Federvieh 2' $\frac{1}{2}$, x 2' 11'', 2. idem, 3. Toter Hase und Federvieh 3' 7'' x 3' 1''. — *Inventar von 1811, Berliner Schloss*; 4. Toter Hase 2' x 2' 6'', 5. Toter Hase 2' x 2' 6''. Nr. 1-3 sind in diesem Inventar nicht mehr genannt. *Inventar Schloss Köpenick 1682*; 6. Kleines Fruchtstück, worauf Abricos und Taube, 7. Ein hängendes Feldhuhn. Nr. 7 ist möglicherweise mit nr. 1 oder 2 identisch. Aangezien de stukken qua onderwerp en qua afmetingen totaal niet in Josua's werk passen, acht ik het onwaarschijnlijk dat deze schilderijen, die in de inventaris van „Grave” genoemd worden, van Josua de Grave zouden zijn.

van der Schuer, Daniel Mijntens, Augustinus Terwesten en Robert Duval⁶⁴. Allen waren in Italië geweest. Deze mensen waren nauw betrokken bij de decoratie van de verschillende feesten in de hofstad, zoals de intocht van koning Willem III op 26 januari 1691 en de verschillende vredesfeesten.

Het schilderen van een landschapje werd in dit milieu niet zeer hoog aangeslagen; de Italianiserende richting lag altijd nog wat hoger in de markt dan de Hollandse. Josua de Grave's schilderijen zijn, in tegenstelling tot zijn topografisch Hollandse tekeningen, Italianiserend. Dat geldt zowel voor zijn Italiaanse landschappen, als voor zijn Limburgse landschappen, zijn fantasie-Maaslandschappen en zijn tuinen. Zijn palet, composities, ruïnes en andere architectonische bestanddelen, de bergen, de figuren van mensen en dieren zijn ondenkbaar zonder schilders als Both, Asselijn en Berchem.

Een in Italië gesitueerd landschap bevindt zich in het Bonnefantenmuseum te Maastricht (afb. 34). We zien een grote ruïne, begroeid met afhangende planten, de man met de koeien middenvoor, het vergezicht rechts met rivier, schip en brug en daarachter de bergen. De kleuren zijn warm, een oranje gloed beheerst de atmosfeer. Het is geschilderd door een vakman en nadrukkelijk gesigneerd op een van de stenen van de linkerpijler. Evenals in zijn tekeningen werkt De Grave netjes en precies. Het onderwerp is niet erg origineel. We vinden het onder andere bij Asselijn en Berchem (cat. Utrecht 60, 65, 67 Asselijn en 83, 94 Berchem). Bij de nummers 94 (1675) en 67 (1650) zijn niet alleen de begroeide ruïne en de herder met vee overeenkomstig; ook zien we, evenals bij De Grave, een brug die op het land uitkomt in een toren met kantelen.

Het schilderij in Wörlitz geeft een voorbeeld van een fantasie-Maaslandschap. We zien een rivier met een steile rotskust, waarop een kasteel. Het kasteel vertoont overeenkomst met dat op een tekening in Düsseldorf (cat. nr. 923); een samenstel van ronde en vierkante torens. De zwa-

re rotsen vinden we op verschillende vroege tekeningen naar de natuur getekend (Fontainebleau, Dinant), later op fantasielandschappen. Op de voorgrond mensen, paard en hond. Op de rivier schepen. Uitwerking en manier van schilderen sluiten geheel aan bij het stuk in Maastricht.

De twee bekende schilderijen van tuinen zijn niet, zoals veel tekeningen van hetzelfde ontwerp, in Italië gesitueerd. Ze kunnen in Limburg of België geplaatst worden, al zijn de bergen op het schilderij in Kassel wat hoog. Het stuk in Kassel is qua compositie met het landschap in Maastricht te vergelijken. Ook hier is de linker helft van het schilderij gebruikt als voorgrond: in dit geval een monument met daarvoor een man met koeien en honden. De rechter helft biedt een vergezicht op de bergen. Het tegenstuk wordt beschreven als een landschap met versterkte stad. Beide stukken zijn gesigneerd en gedateerd 1683.

De Limburgse landschappen, acht voorstellingen uit de omgeving van Maastricht, vormen samen een kamerscherm⁶⁵. Van een aantal van de afgebeelde oorden zijn ook tekeningen bekend, doch voorzover mij bekend is er geen directe voorstudie bij. Toch heeft Josua de Grave waarschijnlijk gebruik gemaakt van de tekeningen die hij in de jaren 1669-'71, 1676 en 1678 in en om Maastricht had gemaakt. Het stuk is niet gedateerd en is ook moeilijk te plaatsen in Josua's oeuvre. Aan de ene kant zou men denken dat het in zijn Maastrichtse jaren gemaakt moet zijn, aangezien een dergelijk stuk zeker een opdracht is en hij niet zo beroemd was dat men vanuit Maastricht naar Den Haag kwam om hem te verzoeken een kamerscherm te schilderen. Aan de andere kant wijzen zijn gedateerde schilderijen en de late vermelding van het beroep op een latere datering. Natuurlijk bestaat de mogelijkheid dat hij op latere leeftijd nog eens naar Maastricht toog, al zijn daar geen tekeningen van bekend.

Het schilderij van het gezicht op Navange geeft de toestand van voor 1674. Men ziet namelijk het kasteel van Elven en de Elvenschans. Het kasteel was in 1632-'33 gebouwd door Balthasar

⁶⁴ J. Gram, *De schildersconfrerie Pictura en hare academie van Beeldende kunsten te 's-Gravenhage*, Rotterdam 1882.

⁶⁵ Vierslags kamerscherm met acht voorstellingen uit de omgeving van Maastricht: Caestert, St. Pieter, Argenteau, het Gat van Lichtenburg, Navagne, Casteel van Valkenburg, Spreewaertshuysie en Borgharen. De voorstellingen zijn op doek geschilderd en meten ieder 103,5 x 74 cm. Ze zijn gevat in houten lijsten, waarop in gouden letters de namen van het afgebeelde land-

schap. Op de achterzijde een 19de-eeuws landschap van de Lichtenberg en het Slavantenklooster. Het kamerscherm is in 1908 voor het museum aangekocht, zie: M. Rutten, „Aanwinsten voor het museum”, *De Maasgouw* 31 (1909), 10. Hier wordt gesproken over een zesslags kamerscherm. Twee „slagen” met voorstellingen van Gronsveld, Smeermaas en Hogt, 't dorp Heer en La Motterie bleken evenals de achterzijde, 19de-eeuwse toevoegingen en zijn verwijderd. Het scherm is thans in restauratie.

van Elven. Nauwelijks was het voltooid of de markgraaf d'Aytona nam het terrein in beslag om er een schans op te werpen. Het kasteel werd door de Spanjaarden gebruikt als woning voor officieren en manschappen. Tot 1674 bleven kasteel en schans intact; in de maand mei van dat jaar werd de schans ingenomen en verwoest door de Fransen ⁶⁶.

Toch hoeft dit niet te betekenen dat het stuk voor 1674 gemaakt werd. Vaak genoeg komt voor dat de opdrachtgever juist de niet meer bestaande toestand weergegeven wil zien. Het beschilderen van een kamerscherm is een soort „toegepaste” schilderkunst die tegen het einde van de 17de eeuw steeds meer beoefend werd. Aanvankelijk werd het als een soort verval gezien. Van Vincent Laurensz. van der Vinne (1629-1702), bijvoorbeeld, wordt gezegd dat hij alles schilderde wat men hem vroeg en geen onderscheid maakte tussen het schilderen van een kamer (met grote decoratieve in de wanden genomen schilderijen, meestal landschappen), plafonds, schoorsteenstukken, supraporten en zelfs uithangborden. Hij zou dit alles louter om het gewin gedaan hebben, hem stond geen kunstenaarstrots in de weg ⁶⁷. Ook Gerard Lairesse moest in zijn Utrechtse jaren, toen de zaken nog niet zo goed liepen, vaak een opdracht voor een haardscherm of uithangbord aannemen. Naarmate het bestaan van vooral de landschapsschilder moeilijker werd, gingen steeds meer zich bezighouden met het beschilderen van koetsen, waiers, meubels en tegels. Het (18de eeuwse) rekeningboek van Aart Schouman vormt hiervoor een goede illustratie ⁶⁸.

De landschappen van het kamerscherm schijnen topografisch minder exact te zijn dan zijn tekeningen. Zo zijn in het gezicht op Valkenburg hoge bergen geschilderd, terwijl ook de gebouwen niet helemaal juist zijn weergegeven doordat ze bijvoorbeeld een kwart slag gedraaid zijn. Dat het schilderen vanuit een andere discipline gebeurde dan het tekenen blijkt ook uit de kleuren,

de scherpe contrasten en de compositie. Een sleutelgatedeffect, zoals we bij het Gat van Lichtenberg (kamerscherm) kennen — men ziet door een soort rotspoort in de verte het kasteel Lichtenberg — komt op de tekeningen niet voor ⁶⁹.

Naar aanleiding van dit kamerscherm en naar aanleiding van de in het volgende hoofdstuk behandelde fantasielandschappen wordt aangenomen dat De Grave ook behangsels schilderde. Het is mogelijk, er is echter niets over bekend.

Josua de Grave — Tekeningen van tuinen en fantasielandschappen

Tenslotte de tekeningen van tuinen en fantasielandschappen van Josua de Grave. Omdat Van Hasselt deze niet opnam in zijn lijst, worden deze tekeningen in de bijlagen II en III opgesomd. De meeste zijn gemaakt in zijn Haagse tijd, voornamelijk nog na de schilderijen. Ze zijn gemerkt: Josua de Grave inventor. Waarschijnlijk werd het grootste gedeelte gemaakt naar boeken en prenten, hoewel slechts in een geval bekend is aan welk boek hij ontleende. Het is de tekening in de verzameling Van Eeghen (cat. tent. '58, geen afb.), voorstellende het Serail van de Turkse keizer. Het voorbeeld voor deze tekening vond De Grave in de „Reizen” van de Haagse reiziger-tekenaar-schrijver Cornelis de Bruyn. Het boek werd uitgegeven in 1698 bij Hendrik van Krooneveld te Delft. Het is een aardig, levendig boek met meer dan „200 kopere konstplaten vertoonende de beroemde landschappen, steden etc. Alles door de Autheur selfs naar het leven getekend”. Ik vond geen andere ontleningen aan dit boek.

De onderwerpen: tuinen en Italiaanse landschappen zullen ongetwijfeld samenhangen met de heersende smaak. Hoewel Josua prachtige tuinen gezien kan hebben in België en Frankrijk, ze kon zien in Holland, waar o.a. de tuinen van Honselaarsdijk en Zoeterwoude zeer de moeite waard schijnen te zijn geweest, tekende hij nooit tuinen naar de natuur ⁷⁰. Hij ging waarschijnlijk

⁶⁶ M. G. M. van Heyst, „Het geslacht De Navagne of Van Elven te Moelingen”, *De Limburgse Leeuw* 5 (1956), 1-5 met afb.

⁶⁷ Volgens Weyerman en Houbraken. H. Floerke, *Studien zur niederländischen Kunst- und Kulturgeschichte*, München-Leipzig 1905, 161.

⁶⁸ *Oud Holland* 6 (1888), 35.

⁶⁹ J. Sprenger, „De ruïne Lichtenberg”, *De Maasgouw* 61 (1941), 36-38 met afb.

⁷⁰ In de jaren dat Josua de Grave in Parijs was, werkte Le Nôtre aan de tuinen van Versailles. In het

dagboek van Huygens kunnen we lezen hoe deze onderweg verscheidene huizen en tuinen bezocht. Op 29 juli 1675 bezoekt hij het kasteel Lembeke, dat behoort aan de Prince de Steenhuyzen. In de tuin voor het huis is een grote fontein en een groot aantal dwergbomen. Op 12 september arriveert men in Limale, waar de prins overnacht in het kasteel van de Baron de Limale. Het kasteel is slecht onderhouden, maar de tuinen zijn prachtig, er zijn mooie waterpartijen. Van de tuin van de Duc de Aerschot in Enghien, waar hij op 26 april 1676 is, zegt Huygens: „allant de la à voir

uit van Franse en Italiaanse voorbeelden. Dat hij daarbij soms zijn eigen fantasie gebruikte om een geheel te componeren is goed mogelijk. Fontein, bassins, tuinbeelden, siervazen, waterpartijen en terrassen vormen de architectonische elementen in zijn tuinen. Cypressen en heuvels, soms zelfs bergen in het verschiep, wekken de indruk dat we in Italiaanse omgeving verkeren. Qua stijl en techniek sluiten de tekeningen volkomen aan bij de vroegere werken. De compositie is wel eens afwijkend. Een half afgesneden boom, als op de hier afgebeelde tekening (afb. 33), komt in zijn topografische landschappen niet voor. Wellicht is dit op te vatten als een aanwijzing dat we hier met een kopie te doen hebben. Ook het feit dat er bladen zijn die dezelfde tuin vanuit een andere hoek weergeven, wijst in die richting ⁷¹.

Ik vond 11 tekeningen van tuinen en parken. Vier zijn gedateerd 1685, 1689, 1692 en 1699, alle op twee na gesigneerd. De formaten zijn verschillend en slechts een is met kleuren gewassen. De tekening in Haarlem heeft een potloodtekening onder de inkt. Dit komt weinig voor bij De Grave, meestal werkte hij direct met de pen. In dit geval heeft hij slechts ten dele gebruik gemaakt van zijn schets: de heuvels en bomen in inkt staan ongeveer een centimeter lager dan de potloodschets. Ook heeft hij bij deze tekening gebruik gemaakt van perspectieflijnen.

Van Hasselt noemt de Italiaanse landschappen bestemd voor muurdecoraties en behangsels, de tuinen ontwerpen voor tuinornamenten. Van dit laatste is geen sprake. Geen enkele beeldhouwer zou iets kunnen beginnen met een tekening als de hier afgebeelde (afb. 33). Ook geloof ik niet

les dettes jardin qui sont effectivement très beaux, particulièrement la vue de dessus le bastiment qui est au milieu d'un estang et decouvre une très belle étoile de plusieurs allées, chacune d'une espece differente d'arbres". Ook Huygens tekent wel het landschap en niet de tuinen, hoewel hij in zijn dagboek meer woorden wijdt aan de laatste. — De tuinen van Honselaarsdijk en Zoeterwoude werden in het in 1685 uitgegeven „Les délices de la Hollande" auteur onbekend, beschreven (Jhr. C. H. C. A. van Sypesteijn, *Oud Nederlandsche tuinkunst*, Den Haag 1910). — Over de Frans-Italiaanse invloed op de tuinkunst in de laatste jaren van de 17de eeuw en de daarmee parallel lopende tendentie om in topografische werken een plaats voor tuinen en parken in te ruimen: van Sypesteijn, *o.c.* — Anna G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, Den Haag 1943.

⁷¹ Bijvoorbeeld: Berlijn, Bock en Rosenberg 2493 en Boymans JdG nr 61 (ongesigneerd).

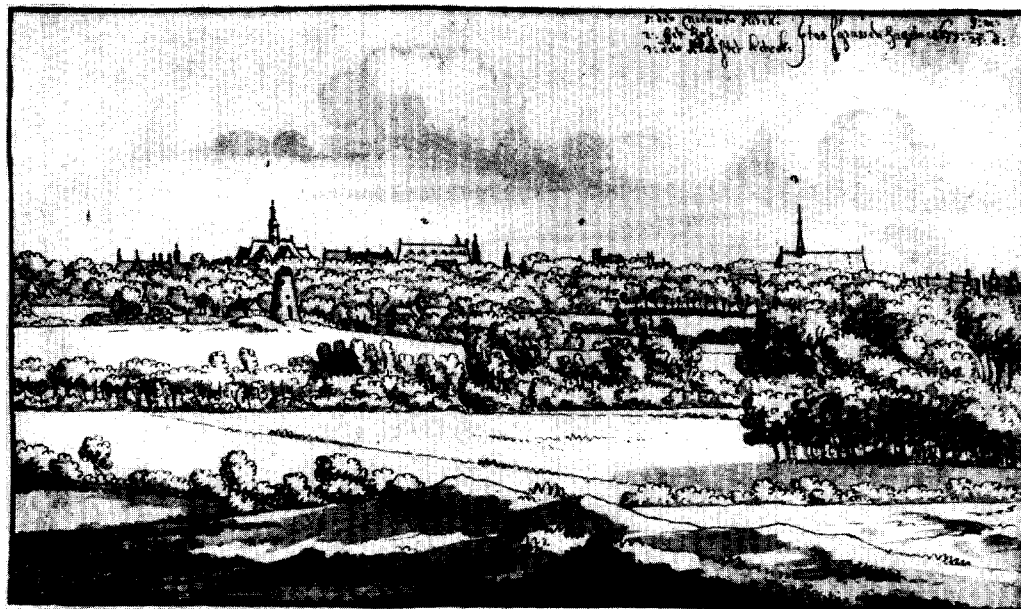
dat deze tekeningen ontwerpen voor wandschilderingen zijn. De Grave is in de eerste plaats tekenaar, zijn tekeningen staan op zichzelf en vormen geen tussenstap voor een schilderij. Voor zover bekend zijn de schilderijen die een tuin tot onderwerp hebben eerder gemaakt dan de tekeningen. De tekening in de verzameling De Stuers, een fontein met waterbassin, omringd door loofbomen, struiken en planten in potten, komt qua opzet overeen met het schilderij van 1684. Ook daar een bassin omringd door loofbomen, een fontein, die er enigszins anders uitziet. Op de voorgrond een man met hond, links een groot florabeeld op een versierde sokkel. De tekening heeft in plaats van deze voorgrond enkele treden waarop potten met planten staan. Op een van de treden de signatuur: 1692 $\frac{3m}{3d}$ Josua de Grave inventor.

Zijn schilderijen van tuinen vertonen wel enige overeenkomst met die van Frederik de Moucheron (1668, cat. Utrecht 139), bij de tuinteekeningen zou ik de etsen van Abraham Genoels II willen zetten, die aanwezig waren op de tentoonstelling Jordaens en de Vlaamse etsers van zijn tijd (januari 1968 Boymans, Rotterdam) ⁷². Bij de fantasielandschappen zijn er die duidelijk terug gaan op werk van hen die in Italië geweest waren, andere doen denken aan de Maasrotsen en kunnen dus aan eigen tekeningen ontleen. Op deze tekeningen zien we vaak mensen, ezels, paarden, geiten en honden. Over het algemeen zijn ze meer gestoffeerd dan de topografische werken. In de Italiaanse landschappen komen ruïnes voor, niet zelden staan deze in geen enkele relatie tot het landschap. Dit is bijvoorbeeld duidelijk het geval bij de tekening uit 1698 (cat.

⁷² Gestencilde *catalogus* nr. 61-64. Twee landschappen en twee parken met vijvers en Neptunusfontein. Het zijn etsen naar eigen ontwerp. — Genoels was in Antwerpen geboren in 1640. Van 1659 tot 1672 werkte hij in Parijs bij de Gobelins. Ook was hij lid van de Academie. In 1673 is hij terug in Antwerpen, van 1674 tot 1684 in Rome. Hij schildert landschappen, o.a. de achtergronden in Lebruns veldslagen van Alexander de Grote en etst naar eigen ontwerp. Na zijn terugkeer naar Antwerpen in 1684 vestigt hij zich als tekenmeester. Hij had zeer veel leerlingen (Van den Branden, *o.c.*, 1074-1075). Andere etsen van hem die een tuin tot onderwerp hebben: — Holstein VII, 98, 99; B45-50, 6 views of gardens: the bath, gondola, terrace, alley, bassin, swans 14 x 21,2; B73, Large view of a garden 38 x 67; 7 Nagler, I, 597; 2, View of a garden with trees and monuments, A Genoels fecit Roma.

Afb. 25. Het dorp Veghel in Noord-Brabant met de kerk uit het oosten, 3. 1. 1676, toegeschreven aan V. Klotz. (Hamburg, Kunsthal, cat. nr. 22080).

Afb. 26. Gezicht op Den Haag uit het noordoosten, door J. de Grave, 25.9.1677. (Den Haag, Gem. Arch., sub perspectief kl. nr. 7).

Afb. 27. Tuinpoortje met gezicht op het Huis ten Bosch bij Den Haag, door V. Klotz, 30.9. 1711. (Den Haag, Gem. Arch., sub Haagse Bos kl. nr. 75).

Afb. 28. Gezicht op het Huis ten Bosch, door V. Klotz, 9. 10. 1711. (Den Haag, Gem. Arch., Sub Haagse Bos kl. nr. 74).

Afb. 29. Gebouwen aan de Hofvijver te Den Haag, door V. Klotz, 9. 1712. (Den Haag, Gem. Arch., sub Vijverzide kl. nr. 89).

Baer), waar een architectuurfragment, overigens volstrekt niet in vervallen toestand, midden in een heuvellandschap staat.

Ook de tekening uit Düsseldorf (Kunstacademie, cat. nr. 923) toont iets dergelijks: een Romeinse ruïne die op het forum zou kunnen staan, een fort en hoge bergen op de achtergrond. De afhangende planten schijnen obligaat voor een ruïne. Ook op de schilderijen zien we ze, met veel verve geschilderd. De scheuren in de muren van het kasteel, de meestal net te hoge en steile bergen, de afgebroken boomstronk op de voorgrond, het is allemaal net te mooi om het uit eigen waarneming te hebben. Dit soort modieuze toevalligheden komt op de topografische tekeningen niet voor.

Behalve ruïnes uit Romeinse periode, zien we kastelen, kerken, stenen en houten bruggen en herders met vee. Tenslotte de beschrijving van een dergelijke tekening, zoals die in de veilingcatalogus van Ploos van Amstel voorkomt (Kunstboek E nr 50): „Een zeer bevallig heuvelachtig landschap, met Geboomtens; op den Voorgrond een Huisman op een Ezel, eenig Vee voortdrijvende, bij een Waterbeekje; uitvoerig met sapperen getekend door J. de Grave”. Dergelijke tekeningen bevinden zich bij Teyler (R70 en R72) en in Boymans (JdG, FG60 en 16) 73.

Zo zagen we een reeks tekeningen van De Grave, meestal op klein formaat papier en gesigneerd, en van Valentijn Klotz, gewoonlijk op groter formaat en niet gesigneerd.

Wat De Grave betreft: zijn Haarlemse scholing is zichtbaar in zijn gehele werk. Het tekenen van topografisch bepaalde landschappen, stads- en dorpsgezichten werd in Haarlem veel beoefend, en ook de voor Josua de Grave karakteristieke genoemde wijze van datum noteren, maand en dag als breuk geschreven, komt in Haarlem voor 74. Zijn schilderijen en Italiaanse tekeningen zijn nauw verwant met het werk van Nicolaas Berchem 75.

73 Een dergelijk bergachtig landschap, zij het zonder herder en vee, is ook bekend van Valentijn. In Boymans (nr 6) is een tekening van een gezicht in een dal, dat omzoomd wordt door bergen. Op de voorgrond een grote boom. De tekening is met penseel en zwarte inkt getekend en gemerkt: V. Klotz fe $\frac{12}{16}$ 1711.

74 Bijvoorbeeld op de tekening van Jan de Bray (1627-1697) van de dijkdoorbraak bij Haarlem. *Catalogus landschaptekeningen van Hollandse meesters uit de 17de eeuw* (coll. Lugt) nr 23.

75 Nicolaas Berchem, geboren 1620 Haarlem, ver-

Valentijn Klotz moet al in 1667 getekend hebben; dat is twee jaar voordat Josua de Grave naar Maastricht kwam. Na die tijd werd hij sterk beïnvloed door De Grave en past ook Valentijn, zij het niet altijd, de breukvorm toe om de datum te noteren.

Barnardus Klotz werkte, dunkt me, onder de invloed van beide tekenaars. Waaraan het plotseling afbreken van zijn activiteit te wijten is, is niet na te gaan. Ik acht het niet uitgesloten dat zijn aandeel in de totale productie van de jaren 1670-74 nog eens groter zal blijken te zijn dan het twintigtal dat nu op zijn naam staat.

Waarom de tekenaars zich zo intensief met het portretteren van steden als Maastricht en Bergen op Zoom bezighielden blijft onopgehelderd. De meeste schilders maakten reizen om stof te verzamelen, in schetsboeken en dagboeken, om later in hun schilderijen te gebruiken. Bij Valentijn Klotz is hier echter geen sprake van, bij Josua de Grave nauwelijks.

Ook werkten vele tekenaars in opdracht van een uitgever van topografische werken 76. De enige bekende connectie met een topografisch werk echter, zijn de twee prenten naar Valentijn Klotz in Van Oudenhoven's „Beschrijving der Stadt Heusden”. Het boek verscheen voor het eerst in 1650. Pas in de uitgave van 1743 stonden de prenten naar Klotz' tekeningen van 1691. De schrijver was toen al zestig jaar dood. Het is waarschijnlijk dat de uitgever bij het zoeken naar illustraties voor de heruitgave van het boek, bij toeval over de tekeningen van Klotz kon beschikken en dat er geen sprake was van een opdracht.

Ook naar De Grave is wel geëst; niet echter door tijdgenoten. Er is dus geen aanwijsbare relatie tussen de topografische uitgaven en de tekeningen van De Grave en Klotz. Vooral het werk van De Grave sluit steeds aan bij de heersende mode's. De topografische tekeningen ontstaan juist in de tijd dat er een enorme vloed van to-

moedelijk 1650-1653 Rome, daarna Haarlem, na 1677 Amsterdam. Zijn sterfdatum, 1683, stelt A. Blankert in zijn inleiding in de *Catalogus van de tentoonstelling Nederlandse 17de eeuwse Italianiserende landschapsschilders*, Utrecht 1965, gelijk met het einde van het Nederlands Italianiserende landschap. Het is in dit jaar dat Josua de Grave zijn eerst gedateerde schilderijen maakt.

76 Bijvoorbeeld: Jan v. d. Velde en Pieter Saenredam voor Samuel Ampzing (*Beschrijvinge ende Lof der stad Haarlem*, 1628) en Reinier Nooms, stadspoorten van Amsterdam ca. 1640.

pografische publikaties verschijnt, vooral, en voor het eerst, over de zuidelijke provincies 77.

De tekeningen van tuinen ontstaan in de tijd van verhoogde belangstelling voor de Franse en Italiaanse tuinen. De schilderijen en fantasielandschappen met hun Italiaanse atmosfeer, zijn aangepast aan de smaak van het publiek. Juist doordat het werk gelijke tred houdt met de veranderende belangstelling en smaak, lijkt mij de meest voor de hand liggende oplossing, dat er een markt voor dit soort tekeningen was en dat de tekenaar zich richtte naar de vraag 78. De manier waarop De Grave zijn tekeningen afwerkt, de verzorgde indruk die elk blad maakt, het nauwkeurig voorzien van plaatsaanduiding en datum (het landschap was zonder dat kennelijk niet interessant) en het nadrukkelijk signeren van

welhaast ieder blad, wijst er ook op dat we niet met schetsen of „voor”fasen van een andere techniek te maken hebben.

Zijn tekeningen staan geheel op zich zelf en het is ook niet juist de tuinen en fantasielandschappen als ontwerpen voor wandschilderingen of behangsels te beschouwen. De plaats van Valentijn Klotz is die van de man naast De Grave, de man die met minder routine te werk gaat en daardoor vaak levendiger en aantrekkelijker werk levert, de man die er misschien ander werk naast had, hoewel dat hem dan toch veel vrijheid gelaten moet hebben, de man die het om een of andere reden niet noodzakelijk achtte al zijn tekeningen te signeren, en die zich, met uitzondering van een enkel blad, alleen bezighield met „naar het leven” te tekenen.

BIJLAGEN

I

Schilderijen van Josua de Grave

Göttingen, Universiteit, cat. 1905 nr. 112 (als Theodor de Graaf). Landschap met ruïne, linnen 53 x 44 cm, gesigneerd Josua de Gr.

Kassel, Staatl. Gem. Gal., cat. 1958 nr. 415. Landschap met stad, paneel 20.5 x 32 cm, gesigneerd en gedat. Josua de Grave 1683.

— Cat. nr. 416 met afb. Landschap met monument (tuin), paneel 20.5 x 31.8 cm, gesigneerd en gedat. Josua de Grave 1683.

Maastricht, Bonnef. mus., cat. 1958, blz. 33; inv. nr. 889. Landschap met ruïne, paneel 32.7 x 42.5 cm, gesigneerd Jos. . . . Grave.

— Cat. 1958, blz. 33; inv. nr. 203. Vierslags kamerscherm met acht voorstellingen uit de omgeving van Maastricht, linnen, elk landschap 103.5 x 74 cm, niet gesign.

Wörlitz, Goth. Haus, inv. nr. 1130, foto op Rijksbureau v. Kunsthist. Doc. Landschap met burcht, geen gegevens.

Onbekend (12-7-1963 nr. 115 bij Christie in Londen), foto op RKD. Landschap met monument (tuin), 22 x 29 cm, gesigneerd en gedat. 1684.

Hoet en Terwesten, *Catalogus of naamlijst van schil-*

⁷⁷ P. T. A. Swillens, *Nederland in de prentkunst*, Amsterdam 1944.

⁷⁸ Een illustratie voor deze, gedeeltelijk naast elkaar bestaande, verschillende voorkeuren, vond ik bij Frederik van Frijtom, de plateelschilder, die zich, zij het op een andere drager, in dezelfde tijd als Josua de Grave, met dezelfde soorten landschappen bezighield. Ook hier, in blauw op borden, kannetjes en plakettes geschilderd, vinden we Hollandse landschappen met dorpen, boerderijen, rivieren en veerboten, Italiaanse landschappen met ruïnes, fonteinen, rotsen, bruggen, cypressen en kastelen, berg- en heuvellandschappen. *Catalogus van de Tentoonstelling Frederik van Frijtom en Landschappen in*

derijen met derzelver prijzen, II, Den Haag 1752, 305. nr. 106 Een gesigt van een Buitenplaats door Josua de Graaf; nr. 107 Een dito door denzelven. 13-0. (Uit de verkoping van 27 juli 1751 uit bezit van den Heere Graaf van Hogendorp).

II

Tekeningen van tuinen door Josua de Grave

Amsterdam, coll. Van Eeghen, foto RKD. Park bij kasteel met borstbeeld op voorgrond, gesign., 94 x 154 mm, pen, penseel, grijs gewassen.

Berlijn, Kupf. Kab. Bock Rosenb. 2493, Gernsheim. Tuin met terrassen, bassin en herme, gesign., 95 x 152 mm, pen, bruin, grijs gewassen.

Haarlem Teyler, R 71. Tuin met fontein en beelden, 1689, gesign., 185 x 252 mm, pen, zwart, bruin gewassen.

Leiden, coll. Welcker 4799. Franse tuin met satyrbeeld en vogels, 1699 $\frac{2m}{19d}$ gesign., 188 x 300 mm, pen, bruin, grijs gewassen.

Londen, Br. Mus. Gernsheim 32 852. Tuin met fonteinen en beelden, gesign., 192 x 184 mm, pen, gewassen kleur.

Blauw, Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen 1968-69. — A. Vecht, *Frederik van Frijtom*, Amsterdam 1968. — In dit boek (en op de daarbij aansluitende tentoonstelling) werd getracht een chronologie op te stellen. Men ging daarbij uit van telkens terugkerende motieven. Zo worden de Italianiserende landschappen eerst, de Hollandse later gesteld. Hoewel het zeker zin heeft de stukken qua onderwerp te klasseren, is het m.i. verkeerd daar een volgorde aan te verbinden. Het feit dat de enige gedateerde stukken (1692) pendants zijn, voorstellende een Hollands en een Italiaans landschap, lijkt mij ook een bewijs dat beide soorten naast elkaar voorkwamen.

Parijs, Ecole des Beaux Arts Lugt 259. Italiaanse tuin met fontein, gesign., 153 x 260 mm, pen, bruin, gewassen grijs (afb. 33).

— . Lugt 261 (geen afb.). Park met fontein, 1685 $\frac{12m}{31d}$ gesign., 8.

Rotterdam, museum Boym. v. B., JdG 13. Italiaanse tuin met ruïnes, gesign., pen, bruin, grijs gewassen.

— . JdG 12. Tuin, niet gesign., pen, bruin, grijs gewassen.

— . JdG 61. Italiaans Palazzo met terras, beelden en tuin, mensen, niet gesign., pen, bruin, grijs gewassen.

Coll. V. de Stuers, foto RKD. Bassin met fontein, 1692 $\frac{3m}{3d}$ gesign., 204 x 275 mm, pen, grijs gewassen.

In de veilingcatalogus Th. van Duysel 1784-X-11 komt voor: nr. 181 C. Een hofgezicht met watervogels, en een landschap met Schaapen met sapverven door Josua de Grave. 2 stuks.

III

Tekeningen van fantasielandschappen door Josua de Grave

Amsterdam, coll. V. Eeghen, foto RKD. Rivier, kasteel, gesigneerd JdG inventor, pen, bruin, grijs gewassen.

Berlijn, coll. Beck, foto RKD. Rivier met brug, rotskust met stad, JdG, 99 x 155 mm, pen, bruin, grijs gewassen.

Berlijn, Kupf. Kab. Bock en Ros. 2478, Kasteel aan water, herders met vee, JdG inv., 104 x 156 mm, pen, bruin gewassen.

— . Nr. 2487. Rivier, kasteel op heuvel, niet gesign., 107 x 163 mm, pen, bruin gewassen.

Brussel, De Grez 1431, Italiaans landschap, met rivier, brug, klassieke architectuur, JdG 1710.

Düsseldorf, Staatl. Kunst Ac., cat. 1930, nr. 923 met afb. Italiaans landschap met antieke ruïne en kasteel, JdG inv. 1681, 160 x 207 mm, pen, grijs gewassen.

Frankfurt, cat. Jos Baer 1922, foto RKD. Landschap

met fragment tempel, JdG inv. 1698 (datum onleesbaar).

Haarlem, Teyler R 72. Heuvelachtig landschap met rivier en houten brug. JdG inv. 1711 $\frac{10m}{17d}$, 147 x 205 mm, grijs penseel.

— . R 70. Kasteel, rivier, heuveland, JdG inv. 95 x 155 mm, pen, bruin, grijs gewassen.

— . R. 69 (Y 63 is een kopie van deze tekening). Rivier, kasteel, brug, JdG inv., pen, bruin, grijs gewassen.

Londen, coll. Robert Witt, foto RKD. Heuveland-schap met boom en eenzame wandelaar, 1701 $\frac{3m}{3d}$, JdG inv., pen, penseel.

— . Foto RKD. Bergachtig landschap, JdG inv., penseel en bruine inkt.

Londen coll. Oppé, foto RKD. Rivier met rotskust, JdG inv., 120 x 165 mm, pen, penseel.

Windsor Castle (cat. 133), foto RKD. Heuveland-schap met pomp en herders met vee, JdG inv., penseel O.I. inkt.

Rotterdam, museum Boym. v. B. JdG 8. Italiaans landschap met kerk, JdG inv. 1709 $\frac{11m}{28d}$, pen, bruin, grijs gewassen.

— . JdG 9. Italiaans landschap, JdG inv. 1705 $\frac{12m}{30d}$, pen, bruin grijs gewassen.

— . JdG 16. Landschap met geiten, JdG (latere signatuur?), penseel, kleuren.

— . MvS 105. Landschap met huis, JdG inv. 1702 $\frac{1m}{5d}$, pen, bruin, grijs gewassen. In dorso: het huys van de hr baron van Plutho.

— . FG 60. Heuvelandschap met op voorgrond paarden, ezels e.d., JdG inv. 1675, pen, bruin, grijs gewassen.

Parijs, Ecole des Beaux Arts, Lugt 258. Bergachtig landschap, JdG 1675.

LITERATUUR

J. Aarse, H. C. Hazewinkel en A. Kossmann, *Pren-tenboek van Rotterdam*, Rotterdam 1954 (afb. 44 VK, 45 VK, 231 VK).

J. J. F. W. van Agt, in *Bulletin K.N.O.B.* 6de s. 13 (1960), (t.o. 139 VK en JdG: Geertruidenberg).

F. J. van den Branden, *Geschiedenis der Antwerp-sche Schilderschool*, Antwerpen 1883.

W. Bernt, *Die Niederländische Zeichner des 17e Jahrhunderts*, München 1957 (JdG 272-275, VK 333-338).

Beschrijving van de Grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage, 1907 (fig. 44 afb. Ridderzaal „naar Grave“).

E. Bock en J. Rosenberg, *Die niederländische Meister im Kupferstich Kabinett*, Berlin 1930 (VK I, 107, JdG I, 144, BK I, 170).

J. Bolten, *Nederlandse en Vlaamse tekeningen uit*

de 17de en 18de eeuw, keuze van tekeningen in de verzameling van het Groninger museum voor stad en lande, 1965, (nrs. 37, 38, 39 met afb.).

J. Budde, *Beschreibender Katalog der Handzeichnungen in der Staatlichen Kunstacademie*, Düsseldorf 1930, (138 JdG).

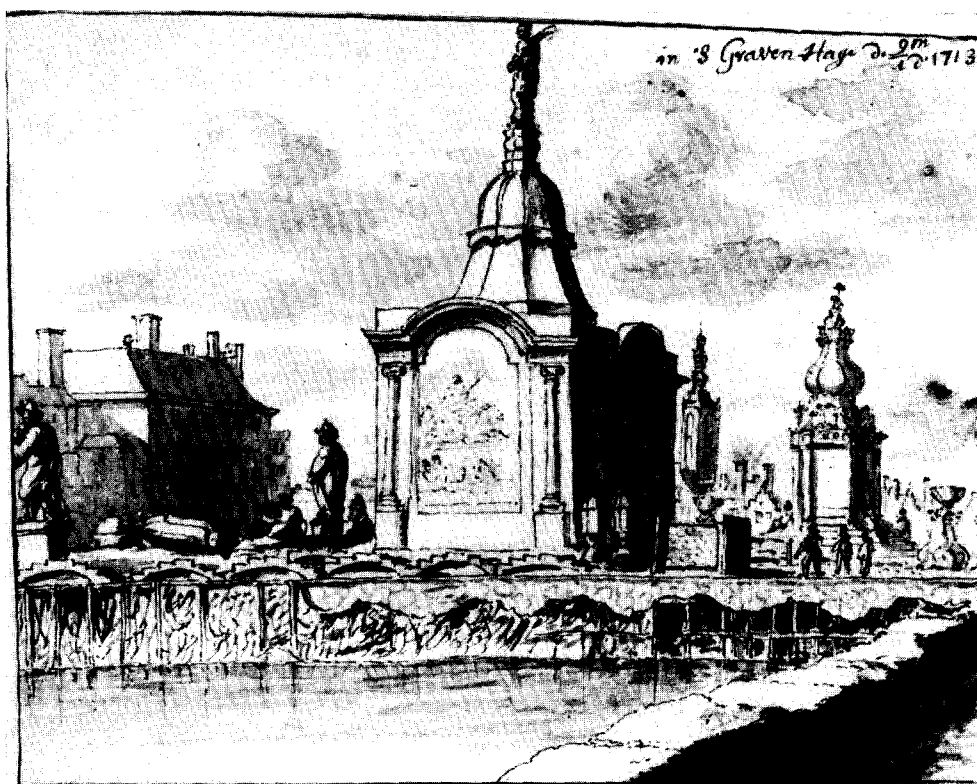
Catalogus van de tentoonstelling Nederlandse 17de-eeuwse Italianiserende landschapschilders, Utrecht 1965.

Catalogus van de tentoonstelling Nederlandse tekeningen uit de collectie Paul Brandt, Dordrechts Museum 1968, (nr. 48 JdG, nrs 60, 61 met afb. VK).

Catalogus van schilderijen en beeldhouwwerken, Bon-nefanten Museum Maastricht, 1958 (21 VK, 33 JdG).

Catalogus van de tentoonstelling Landschaptekeningen van Hollandse meesters uit de 17de eeuw (collectie Lugt), Rotterdam 1968-1969 (JdG, 74 met afb. 149).

- Catalogus van de collectie De Grez*, Brussel 1913, (JdG 1423-1438, VK 880-897).
- Catalogus van de tentoonstelling Kunstenaars zien Maastricht*, Bonnefanten Museum, 1953.
- Catalogus van de tentoonstelling Limburg in tekening en aquarel tot omstreeks 1850*, Bonnefanten Museum 1965-'66.
- Catalogus van schilderijen uit de XVe tot en met de XVIIIe eeuw, benevens een keuze uit de tekeningen van die periode*. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo² 1959 (nr. 92 met afb. VK).
- Van Gulpen, „Kroniek der stad Maastricht van haren oorsprong af tot in juni van het jaar 1862”, *Maasgouw* 9 (1887), 199.
- R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst*, Haarlem 1816 (186-187 JdG, 193 VK).
- D. Hannema, *Oude tekeningen uit de verzameling Victor de Stuers*, Almelo 1961 (VK 88 JdG 75, 76).
- R. van Hasselt, „Bij een onbekende tekening van een gezicht op Roosendaal”, *Jaarboek van de oudheidkundige kring „De Ghulden Roos”* 10 (1950), (83 met afb.).
- R. van Hasselt, „Drie tekenaars van topografische prenten in Brabant en elders: Valentijn Klotz, Josua de Grave en Constantijn Huygens jr”, *Jaarboek De Ghulden Roos*, 25 (1965), 145-192.
- Ch. von Heusinger, *Kestner Museum Hannover, Handzeichnungen* I, 1960.
- M. G. M. van Heyst, „Het geslacht De Navagne of Van Elven te Moelingen”, *De Limburgse Leeuw* 5 (1956) (1-5 met afb.).
- A. Hind, *Catalogue of Dutch and Flemish Drawings preserved in the Department of prints and drawings in the British Museum* 1926 (III, 105 JdG, 127 VK).
- Constantijn Huygens de zoon, *Journal gedurende de veldtochten der jaren 1673, '75, '76, '77, '78*, Utrecht 1881 (*Werken van het Historisch genootschap te Utrecht*).
- G. C. A. Juten, in *Bulletin N.O.B.*, 3de s. 4 (1924) (194, 155 JdG, 156 JdG, 157, 158, 177 JdG, 189, 190, 191, 192, 193 JdG, 194 JdG, 198: Bergen op Zoom e.o.).
- Katalog der Staatlichen Gemälde Galerie zu Kassel* 1958, (65 nr. 415 en 416 met afb.)
- J. Kalf, *De voormalige baronie van Breda = De Ned. Monumenten v. Gesch en Kunst*, I 1, Utrecht 1912, (afb. 28 JdG, 22 JdG, 26 JdG).
- J. G. J. Koreman, „Een testament van Josua de Grave”, *De Limburgse Leeuw*, 8 (1959-1960).
- C. H. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders enz.*, Amsterdam 1858 (I, 245 VK, II 601 JdG).
- F. Lugt, *Inventaire général des dessins des écoles du nord Ecole des Beaux Arts*, Paris, I, *Ecole Hollandaise* (JdG 250-261, BK 307-308).
- W. Marres en J. J. F. W. van Agt, *Zuidlimburg 1 = De Ned. Monumenten van Gesch. en Kunst V 3*, Den Haag 1962 (afb. 170 JdG, 201 JdG, 271 JdG).
- A. Mayer en W. von Oettingen, *Zeichnungen alter Meister aus Goethes Sammlung*, Weimar 1914 (nr 5 VK).
- Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962 (t.o. 288 JdG).
- H. Möhle, *Holländische Zeichnungen* (Kupferstichkabinett Berlin).
- A. Morgan en P. J. Sachs, *Drawings in the Fogg museum of Art*, Harvard 1948 (I, 270 JdG).
- De Navorscher* 44 (1894) (antwoord van V. d. S.; op vraag van K. blz. 606 — vraag blz. 432 — JdG).
- E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De gemeente Maastricht = De Ned. Monumenten van Gesch. en Kunst V 1*, Den Haag 1926-'53 (afb. 73 VK, 74 VK, 247 JdG, 539 VK, 685 JdG, 715 JdG).
- J. W. Niemeyer, „Varia Topografica”, *Oud Holland* 77 (1962), (61 afb. 2 en 3: Bergen op Zoom).
- J. van Oudenhoven, *Beschrijving der stad Heusden*, Amsterdam 1743 (met platen naar V. Klotz).
- A. E. Popham en K. M. Fenwick, *The National Gallery of Canada, cat. of European Drawings*, Ottawa (189).
- Provisorischer Führer durch die Gemälde Sammlung der Universität Göttingen*, Göttingen 1905 (45, nr 112).
- J. Schaepekens van Riepst, in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 43 (1907), (t.o. 52 JdG, 76 JdG, 185 JdG, 300 JdG, 311 VK, 320 VK, 329 VK, 334 VK: Maastricht).
- B. Shaw, *Old Master Drawings*, III, 1928-'29 (53: Grave).
- P. Sliepenbeek, *Het Valkhof, historisch Nijmegen in pen en penseel*, Brugge 1961 (65 JdG).
- K. Sloomans, *Bergen op Zoom, een stad als een huis*, Bergen op Zoom 1966, (30 BK, 35 VK, 39 VK, 57 K, 58 BK, 131 JdG, 139 BK).
- J. S. Sprenger, „De ruïne Lichtenberg” II, *De Maasgouw* 61 (1941) (36-42 met afb.).
- U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Künstlerlexicon*, Leipzig 1921 (XIV 548 JdG, XX 549 VK).
- A. van der Willigen, *Les Artistes de Harlem*, Haarlem 1870 (135 JdG).
- A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstlerlexicon*, Leipzig Wenen 1906 (I 294 VK, I 610 JdG).

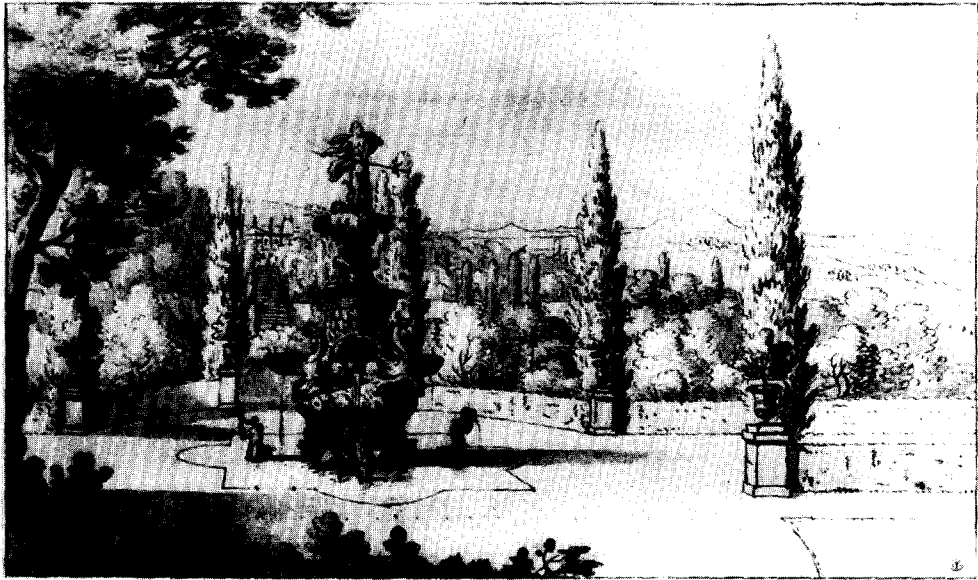
Afb. 30. Afbraak van de vuurwerken in de Hofvijver te Den Haag, door V. Klotz, 1. 9. 1713. (Den Haag, Gem. Arch., sub 1713-1717, kl. nr. 1).

Afb. 31. Bomen in het Haagse Bos door V. Klotz, 30. 6. 1716. (Den Haag, Gem. Arch., sub Haagse Bos kl. nr. 96).

Afb. 32. Ruïne van de Kapel van Eik en Duinen bij Loosduinen, door V. Klotz, 5. 7. 1718. (Den Haag, Gem. Arch., sub Eik en Duinen, nr. 18).

Afb. 33. Tuin van een landhuis in Italië, door J. de Grave (Parijs, Ecole des Beaux Arts, Lugt, inv. nr. 259).

Afb. 34. J. de Grave, Italiaans landschap (Maastricht, Bonnefantenmuseum).

SUMMARY

JOSUA DE GRAVE, VALENTINUS KLOTZ, AND BARNARDUS KLOTZ

The picture of the lives and work of the topographical draughtsmen Josua de Grave, Valentinus Klotz, and Barnardus Klotz that emerges if we arrange their drawings (most of which carry accurate indications concerning date and place) and the data from the archives in chronological order, is as follows.

De Grave was born in 1643 at Amsterdam, was entered in 1659 on the list of painter's apprentices of the Lucas Guild at Haarlem, and later went to Paris, from where the first known drawings date (1667/1668). He then travelled via Dinant to Maastricht, where he remained for some time and where he married Jenneton de Buisson (1670) and made a will. There he also met Valentijn Klotz, a draughtsman probably of Maastricht, the exact date of whose birth is unknown (about 1645). Together they drew the city of Maastricht, its squares, streets, houses, churches, and town gates, as well as the castles in the surrounding country. About 60 of these sheets from 1669, 1670, and 1671 are known.

In 1671 they shifted their activities to Bergen op Zoom. A total of 80 drawings representing that area are known, most of them made between June of 1671 and March of 1672. Now, however, there were three draughtsmen at work: not only Josua de Grave and Valentijn Klotz, but also Barnardus Klotz, for whom we have no biographical data. Only a few of his drawings are known, all made in the years 1671 to 1673. The three draughtsmen went everywhere together and drew the same places; they also copied their own and each other's work. Their drawings are very similar, and they used the same materials. In the winter of 1671, de Grave moved to The Hague, where he continued to live until his death in 1712. In all likelihood, the others followed him there. In 1672, when war broke out with England and France and with the bishops of Mün-

ster and Cologne, all three were active within the inundation defense line, albeit not always at the same place at the same time. From this period there are drawing of the headquarters of the Prince, near Bodegraven. They did not witness the first campaign of Willem the Third, which took him to Bonn in 1673, but were present during the campaigns of 1674, 1675, and 1676, through the Spanish Netherlands (i.e. De Grave and Valentijn Klotz — Barnardus is not heard of again). De Grave and Klotz had no official military rank, and just what their relation to the army was remains unknown. Many drawings of the places they passed through on these campaigns have been preserved (which can be checked from the diaries of Constantijn Huygens, Jr., who was secretary to the Prince) as well as those of the small town of Grave, where the army took up its winter quarters.

After 1676 they still made drawings occasionally, some in Brabant and Zeeland, but such extensive series as those of Maastricht, Bergen op Zoom, Grave, and the military campaigns no longer occurred. The function of all these topographic drawings has never been discovered: there are no demonstrable relations with military purposes, topographic descriptions, or applications in applied art.

During the Eighties, De Grave also painted; later, in 1695, he was mentioned in a notarial document as a "*konstrijk schilder*" (painter). Several imaginary landscapes, gardens, and a screen with views of the surroundings of Maastricht have survived, all of them done in the Italianate style. He also made drawings of gardens and imaginary landscapes. He died in 1712, in The Hague. Valentijn Klotz lived until 1721, and in his last years made many drawings in The Hague.

BOEKBESPREKING

Prehistorie en Vroegste Geschiedenis van ons Land. Gids voor de Verzameling Nederlandse Oudheden van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Nog geen jaar na de opening van de gereorganiseerde afdeling pre- en protohistorie van het Museum is reeds een nieuwe gids voor deze afdeling verschenen van de hand van de heren Louwe Kooymans (voor de prehistorie) en Stuart (voor de vroegste geschiedenis). Zoals bij dergelijke gidsen gebruikelijk is, worden de namen der auteurs niet genoemd maar in de bespreking van dit voortreffelijk werkje mag dat geheim toch wel even ontsluit worden.

In oudere uitgaven van de museumgidsen werd steeds de inhoud van iedere vitrine afzonderlijk besproken, met vermelding van het nummer der vitrine, een relict uit de tijd toen museumopstellingen nog statisch waren en soms tientallen jaren achtereen onveranderd bleven. Maar de praktijk heeft allang geleerd, dat soms al een half jaar na het verschijnen van een gids de nummering helemaal niet meer klopte omdat men, door het opstellen van nieuwe aanwinsten of om andere redenen, genoodzaakt was veranderingen aan te brengen. Deze gids nu is anders opgezet. Het is een beknopt, maar uitstekend handboekje voor de pre- en protohistorie van ons land, een doorlopend verhaal dat men, geheel los van de museumopstelling, lezen kan. Alleen verwijzen nummers bij de verschillende hoofdstukken naar de vitrines waarin de lezer de (globaal besproken) voorwerpen vinden kan. Wanneer dit laatste op den duur niet meer mocht kloppen, blijft het boekje niettemin toch zijn waarde behouden. Het verdient ook aanbeveling om de gids na, of liever nog voor, het museumbezoek thuis door te lezen en bij het bezoek zijn informatie meer te ontleen aan de korte, maar duidelijke bijschriften bij de vitrines, want niets is vermoeiender dan al kijkende steeds een boekje te moeten raadplegen.

Ik moge nog een paar kleine opmerkingen maken: Op blz. 34 wordt vermeld dat in het jaar 320 een Romeinse ruiter jammerlijk omgekomen is in het Peelmoeras. Ten eerste is het niet zeker dat de man niet is gered. De vondst van enige schoenen van zeer verschillende maten doet vermoeden dat wel het paard verongelukt is, met de helm, een geldbuidel en enige andere dingen, die wellicht aan de zadelknop hingen, maar dat men de ruiter nog heeft kunnen redden met verlies van enige schoenen van de redders. Ten tweede zal de lezer niet begrijpen waarom ons het jaartal van die gebeurtenis zo precies bekend is. Welnu, dat heeft men kunnen afleiden uit de gevonden munten, die alle in het jaar 320 geslagen zijn. In de literatuurlijst staat het boek van Holwerda, *Nederlands Vroegste Geschiedenis* (2de druk 1925) vermeld. Dat was voor zijn tijd wel een goed boek, maar allang volkomen verouderd. Hetzelfde kan men feitelijk zeggen van Bijvancks *Voorgeschiedenis van Nederland* van 1946, hoewel het veel uitvoeriger is en er ook veel nieuwere gegevens in verwerkt konden worden. De *Voorgeschiedenis der Lage Landen* van Glasbergen en De Laet is d.e.t. nog wel ten zeerste aan te bevelen. Misschien had ook het boek van H. J. en J. A. G. Beckers, *Voorgeschiedenis van Zuid Limburg*, nog wel vermeld mogen worden. De conclusies der auteurs zijn soms aanvechtbaar, maar er worden veel vondsten en onderzoekingen in besproken die voor de lezer die zich meer in het bijzonder over de prehistorie van Zuid Limburg wil oriënteren, van belang zijn.

Het boekje is verlicht met 66 goede foto's van de hand van de heer Van Veen. Jammer dat de cliché's niet zo mooi zijn.

Het boekje is in deze vorm ook bijzonder praktisch voor onderwijzers, ter voorbereiding van een bezoek aan het museum met hun schoolklassen.

W. C. BRAAT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Peningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. C. J. A. C. Peeters, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor student-leden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Omgeving Onderdendam (gem. Middelstum). In de omgeving van Onderdendam werden in september 1968 tijdens het graven van een hoofdafvoersloot en de bouw van een stuw in het ruilverkavelingsgebied Delt-Oudeweer aardwerkscherven uit de eerste eeuwen na het begin der jaartelling gevonden. Kennelijk betreft het hier een nederzetting, die gedurende de post-Romeinse transgressieperiode werd verlaten. Een en ander werd gemeld door de heer C. J. Wegman uit Assen, opzichter van de Heidemij.

De vondsten werden door hem bereidwillig aan het Groninger Museum afgestaan.

Groninger Museum/ Biologisch-Archaeologisch Instituut (J. W. Boersma).

FRIESLAND

Leeuwarden. Sinds onze voorlopige mededelingen over de opgravingen op het Oldehoofster Kerkhof te Leeuwarden, afgedrukt in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* oktober 1968, blz. *114-*116, kon een nauwkeuriger beeld worden gevormd van de bouwgeschiedenis der in 1595 afgebroken St.-Vituskerk dan dit ons in een vroeger stadium van het onderzoek mogelijk was.

Als oudste bouwwerk, waarvan de overblijfselen in tekening gebracht konden worden, geldt een tufstenen, éénbeukige kruiskerk. Deze was gefundeerd op een bed van vuist-

grote zwerfkeitjes, welke op hun beurt echter weer op een storting van veel zwaardere veldkeien bleken te rusten. Ten behoeve van deze keienfundering was een cunet uitgegraven in de zodenheuvel, welke kerk en kerkhof tot voetstuk dienden. Plaatselijk waren bij het graven van dit cunet menselijke skeletgraven geheel of gedeeltelijk geruimd, zodat aan de tufstenen kerk nog een oudere begraafplaats vooraf moet zijn gegaan. Helaas bleven wij in onzekerheid verkeren over de aard van het gebouw, dat op deze begraafplaats gestaan zal hebben. Het zal wel een houten kapel zijn geweest.

De breedte van het schip der tufstenen kerk bedroeg, binnenwerks gemeten, circa 9.5 m, de totale lengte evenzo circa 40 m. De diepte der beide dwarspanden 5.5 m, de breedte over het totale dwarsschip circa 23.5 m. Het koor zowel als de beide dwarsarmen bezaten een half-rond gesloten, oostelijke absis. De lengte van het iets versmalde koor was, ten opzichte van het schip, opmerkelijk groot — circa 14.5 m. Toch moet de kruiskerk in één keer haar gedaante hebben verkregen omdat er geen spoor van een uitbreiding in fasen kon worden waargenomen. Hoogst waarschijnlijk was de kerk geen gewelven rijk. Wel zullen er gordelbogen voorhanden geweest zijn op de scheiding van de viering met het koor, alsmede de dwarspanden. De dikte van het opgaande muurwerk, dat voor het overige slechts

op een enkele plaats, en dan nog maar zeer ten dele gespaard bleef, bedroeg ten hoogste 1 m.

In haar oorspronkelijke vorm bezat de tufstenen kerk geen toren. Aan dit gemis werd nog in de 12de eeuw tegemoet gekomen door de vervanging van de westelijke voorgevel door een uitgebouwde toren, waarvan de oostelijke muur op de grondvesten van de afgebroken façade rustte. Deze toren was opgetrokken uit dooréén gebezigde tufsteen en rode kloostermoppen van het formaat 9 x 16 x 32 cm. De buitenomtrek van de toren mat circa 7.75 m in het vierkant, de muurdikte bedroeg ruim 1 m.

Na verloop van tijd schijnt men met het geheel toch geen genoegen meer te hebben kunnen nemen en werden de voorbereidselen getroffen tot een zeer ingrijpende uitbreiding. Aangezien de funderingen van deze bouwfase hoogst gebrekkig waren aangelegd en zeer moeilijk meer te herkennen vielen, weten wij alleen dat bij de uitbreiding van rode kloostermoppen gebruik moet zijn gemaakt. Hierbij werden aan het schip van de tufstenen kerk twee zijbeuken toegevoegd. Het dwarsschip liet men ongemoeid doch de koorpartij schijnt bij deze gelegenheid te zijn gesloopt om plaats te maken voor een nieuw koor, waarvan de grondvesten juist buiten die der tufstenen koorsluiting werden aangelegd, doch daarmee evenwijdig liepen. Vergeleken bij het zeer gracieuse en uiterst zorgvuldig uitgevoerde bouwplan van de tufstenen kruiskerk maakt de bakstenen uitbreiding een bepaald plumpe indruk. Deze waarneming doet nogmaals de vraag rijzen aan welke omstandigheid Leeuwarden deze zo royale kruiskerk dankte, en wanneer dit bouwwerk — „aus einem Gusz” — wel tot stand kan zijn gekomen. Wij herinneren in dit verband nog even aan de trefende gelijkenis met de in 1954 door ons opgegraven voormalige abdijkerk op het marktplein te Dokkum, tussen 1190 en 1200 door de Witheren gebouwd. De Leeuwarder St.-Vituskerk behoorde evenwel aan de St.-Vitusabdij te Corvey in Westfalen, waarvan de abt in de jaren 1148-1149 een vinnige strijd om het behoud zijner „aecclesia de Linewert” moest voeren, waaraan zelfs de paus en de bisschop van Utrecht te pas kwamen.

Bij de uitbreiding van de tufstenen kerk schijnt de toren te zijn opgeofferd. Tevoren had men deze voor het overige eerst nog tot een westwerk getransformeerd door het in weste-

lijke richting verlengen van de beide zijmuren van het tufstenen kerkship en de aldus gevormde, uit baksteen opgetrokken nevenruimten vervolgens minstens even hoog als de toren op te metselen. Op deze laatste oplossing zou althans de zwaarte van de fundering kunnen wijzen. Niettemin moest ook deze westelijke afsluiting wijken ter wille van de kerkuitbreiding omdat de voorgevel van de vergrote kerk circa 2.5 m verder naar het westen werd opgeschoven. Een nieuwe toren bleef achterwege; wel bestaan er aanwijzingen voor een tweede westbouw. Op grond van de gebrekkigheid, waarmee men bij het leggen der grondvesten voor de toevoegingen en uitbreidingen van de tufstenen kerk te werk ging — zulks in opmerkelijke tegenstelling met de zo solide keienfundering van het oorspronkelijke bouwwerk — kunnen ernstige verzakkingen niet zijn uitgebleven. Mogelijk hebben deze bouwkundige tegenslagen, welke het gevolg waren van onvolkomenheden in de fundering, er het hunne toe bijgedragen dat de Leeuwarder Burmania's, die de St.-Vituskerk in de 13de eeuw vast in hun handen blijken te hebben, hun rechten afstonden aan de Witherenabdij Mariëngaarde bij Hallum. Deze overdracht geschiedde in twee fasen, getuige de daarop betrekking hebbende reeks oorkonden uit de jaren 1285 en 1300. Het ontbrak Mariëngaarde zeker niet aan middelen en kennis over te gaan tot de bouw van een geheel nieuwe kerk, en het is deze welke in 1595 moest worden prijs gegeven, slechts nadat de stad Leeuwarden zich grote moeite had getroost deze afbraak te voorkomen. De verzakkingen waren echter van dien aard dat daar geen kruid meer tegen gewassen was.

Wat nu deze laatste kerk betreft, deze omsloot als een stulp alle vroegere gebouwen, of wat daarvan nog maar bruikbaar gebleven was, met name de sluitgevels van de beide tufstenen dwarspanden. Deze kerk was drieschepig, waarbij de middenbeuk op twee rijen pijlers rustte. Voorbij de viering zetten deze pijlers zich voort, zij het met een grotere overspanning, zodat de beide zijbeuken naar het oosten, voorbij de viering, overgingen in een koortrans. Mogelijk kwam het schip met de beide zijbeuken eerder tot stand dan het koor met de koorwandeling. Volgens een voor kritiek vatbare reconstructietekening uit het jaar 1846 rees het koor hoger op dan het schip met de viering. Het koor bezat een vijfzijdige sluiting

van laat-gotisch karakter, terwijl de ganse buitenomtrek van het weinig gelede bouwwerk om de zes meter door beren werd geschoord. De totale lengte van dit logge geheel bedroeg, binnenwerks gemeten, bijkans 65 m; de breedte, conform het in de bouw opgenomen tufstenen dwarspand, 23.5 m.

De westgevel schijnt op provisorische wijze te zijn aangebracht, wellicht in afwachting van een toren. Met de bouw daarvan werd eerst in het jaar 1529 begonnen, waarbij de bedoeling voorzat deze te verbinden met een geheel nieuw kerschip, waarvoor het bestaande zou worden afgebroken. Zover is het nimmer meer gekomen. Ieder weet dat de nieuwe toren een grote teleurstelling werd omdat men de bouw na enkele jaren wegens hardnekkige verzakkingen moest staken. De tors hield het nochtans tot in onze dagen echter uit en vertoont zovle architectonische kwaliteiten dat men het falen van de bouwmeester, Jacob van Aken, niet genoeg kan betreuren. De oorzaak van de mislukking schuilt waarschijnlijk in het feit dat de noordwesthoek van de toren juist boven de bedding van een gedempte kerkhofgracht was geprojecteerd.

Tot slot nog enige woorden over de zodenheuvel, waarop de tufstenen kerk werd gebouwd. Deze heuvel heeft zijn geheimen slechts ten dele prijs gegeven zodat voortgezet onderzoek nodig is gebleken. Wel is het inmiddels komen vast te staan dat de kwelderzoden, waaruit de heuvel is opgetast, over een oudere terp werden gestort. In deze terp werden bereids scherven van Fries zowel als Gallo-Romeins aardewerk aangetroffen, daterende uit de 2de-4de eeuw na Chr. De diepste lagen van de terp werden tot dusverre nog niet aangesneden. Intussen is het kerkonderzoek hiermede overgegaan in een formeel terpenonderzoek, waarvan de uitkomsten nog slechts gedeeltelijk beschikbaar zijn. Uiteraard is met dit terpenonderzoek een geheel nieuw chapter aan de orde gekomen dat, hoe belangwekkend ook voor de oudste geschiedenis van de stad Leeuwarden, met de stichting van de St.-Vituskerk noch de bouwhistorie daarvan meer iets van doen heeft.

Litteratuur: W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, Leeuwarden 1846.

E. Verwijs, *De abdij van Corvey en de kerk van Leeuwarden*, Leeuwarden 1864.

M. P. van Buytenen, *St.-Vitus van Oldehove*, Utrecht 1950.

R.O.B., *Amersfoort (H. Halbertsma)*.

Sneek. De geschiedenis van het ontstaan der Nederlandse steden biedt nog een breed veld voor het oudheidkundig bodemonderzoek. Gaarne werd derhalve van de gelegenheid gebruik gemaakt, door de gemeente Sneek geboden, een bescheiden opgraving te verrichten op de beide binnenplaatsen achter het verzorgingshuis „Cruycebroedershof”, in het hart van de stad. Hoewel de historische berichten over Sneek niet verder terugrijpen dan het jaar 1296, staat het wel vast dat deze stad in de 13de eeuw reeds een handelsvlek van enige betekenis was, zij het dat deze in grootte en karakter nog weinig meer voorstelde dan het wellicht nog iets oudere IJlst, dat door het naburige Sneek werd overvleugeld en in zijn ontwikkeling bleef steken.

„Cruycebroedershof” ontleent zijn naam aan het voormalige klooster der Kruissheren, dat zich eenmaal aldaar bevond. Deze orde vestigde zich in het jaar 1462 binnen Sneek. Na de secularisatie van het klooster werden de bezittingen toebedeeld aan het Old Burger Weeshuis, terwijl de stadswezen in het klooster werden ondergebracht. Het klooster werd in 1855 afgebroken, de kapel in 1844.

Bij hun komst in Sneek hadden de Kruissheren echter een reeds bestaand, veel ouder, gebouwencomplex betrokken, het zogenaamde Olde Hospitaal, dat in 1462 werd verplaatst naar een nieuw gebouw elders in de stad, het St.-Anthonie Gasthuis. Vandaar dat ook de kloosterkapel of Kleine Kerk reeds vóór het jaar 1462 wordt vermeld en wel onder de benaming „St.-Anthonis kercke”. In het jaar 1393 had in deze kerk de Sneker hoofdeling Rienck Bockema een Mariabeeld geplaatst, door hem buitgemaakt tijdens de verovering van „een slodt, genoemd Gaerde, dat toe hoorde Wykolt, prince van Letouwen”. In het gevolg van de graaf van Gelre had Bockema namelijk deelgenomen aan een der barbaarse oorlogen welke de Duitse Orde in de Baltische landen voerde.

Het was nu de oostelijke afsluiting van deze kapel welke inmiddels kon worden blootgelegd, althans de grondvesten daarvan. Deze bestond uit een driezijdige koorpartij, opgetrokken uit gele kloostermoppen van het formaat 6.5 x 13 x 20 cm. De dikte van het opgaande

muurwerk bedroeg 1 meter, de breedte van de kapel, binnenwerks gemeten, circa 9 m.

Wegens de zeer slappe ondergrond, welke te Sneek uit veengrond bestaat, afgedekt door een uitwiggende laag zware zeeklei, had men zich grote moeite getroost het bouwwerk tegen verzakking te behoeden. Hiertoe had men de fundering laten rusten op spaarbogen met klippen. Deze klippen rustten weer op zware, eikehouten platen, waaronder elzestammetjes in de bodem waren geheid. Hoewel in het verleden in de nabijheid eens een zandstenen sarcofaag werd gevonden, bleven dergelijke verrassingen thans uit. De kerkvloer bleek voor het overige geheel te zijn verwijderd.

Op de tweede binnenplaats werd het verpulft over de Neltjeshaven, een overkluisd binnengrachtje, te voorschijn gebracht, dat eenmaal de zuidelijke grens van het kloosterterrein, resp. weeshuis, uitmaakte. Dit is een ge-graven water, waarlangs voorheen de zogenaamde Neltjeszijk naar de stadsgracht afwaterde. Dit grachtje kan voor het overige eerst tot stand zijn gekomen na de stichting van het „Olde Hospitaal”, aangezien bij verschillende graafwerken voor en na menselijke geraamten zijn aangetroffen, ook aan de zuidzijde van dit water. Kennelijk voorzag deze aanleg in een wijziging van het vrij ingewikkelde afwateringsstelsel te Sneek, waar de Hemdijk een barrière vormde voor enige natuurlijke, naar het noorden afstromende wateren. Juist de Neltjeszijk, in het middelpunt van de latere stad in deze dijk gebouwd, gaf aanleiding tot het ontstaan van Sneek. Het huidige Schaapmarktplein is in wezen de gedempte sluis-kolk achter de Neltjeszijk, waar het verkeer te water langs het Grootzand door de dijk werd opgestuwd. Aanvankelijk vervolgde deze waterloop voorbij de sluis zijn loop noordwaarts in dezelfde richting, doch het verleggen van de waterkering en het graven van de stadsgrachten noopten tot een verandering, ook in de afwatering, hetgeen het graven van de Neltjeshaven met zich meebracht. Vermoedelijk kregen deze wijzigingen in de 14de eeuw hun beslag.

Om tot ons onderzoek op het tweede binnenterrein terug te keren, behalve het verpulft, konden tevens de stenen schoeiingen van de Neltjeshaven worden teruggevonden uit de tijd dat dit water nog niet was overkluisd. Aan de stenen walmuren waren nog weer houten oeverbevestigingen vooraf gegaan. Aan

de noordzijde kwamen tenslotte enige primitieve funderingen te voorschijn van een bebouwing, op de 17de-eeuwse vogelvluchtkaarten van Sneek nog als zodanig te herkennen. Ter plaatse ligt het oppervlak thans bijna 3 m hoger dan het 13de-eeuwse maaiveld.

Litteratuur: H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek, Drie Kronen met Eere*, Sneek 1956. H. Halbertsma, *Wymbritsera Auld Deel*, Feestbundel J. H. Brouwer, Assen 1960. H. Halbertsma, *Terpen tusschen Vlie en Eems*, I, Atlas, II, Tekst, Groningen 1963. R.O.B., *Amersfoort* (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Heteren. Van 14 tot 31 oktober j.l. vond een onderzoek plaats naar de sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd, welke aan het daglicht waren gebracht bij de aanleg van Rijksweg 50, ten zuiden van Heteren. In het wegcunet werd een oppervlakte van ± 0.25 ha aan een systematisch onderzoek onderworpen. Dit areaal maakte deel uit van de 75 x 350 m oude woongrond, geheten Het Lage Land (P. J. R. Modderman, *Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Over- en Neder-Betuwe*, OMROL N.R. XXX, 1949, blz. 66-93, nr. 67). Deze is, in weerwil van de naam, gelegen op een natuurlijke verhevenheid, welke zich van oost naar west uitstrekt op een stroomrug die in dezelfde richting verloopt. De woongrond is aan de flanken wel, in het midden nauwelijks door jongere afzettingen overdekt. Het onderzochte deel ligt aan de oostelijke rand.

Het betrekkelijk geringe aantal sporen dat zich hier voordeed, geeft reeds aan dat de bebouwing ter plaatse niet zeer lang kan hebben geduurd. De aardewerkvondsten, waaronder de inheemse ceramiek verre overheerst, dateren de bebouwing in de 1ste eeuw. De door Modderman (zie boven) op grond van de toen gedane vondsten gegeven datering, t.w. van de 1ste tot de 3de eeuw, wijst erop dat elders op deze woongrond ook of uitsluitend een jongere bebouwing te verwachten is.

De nederzetting draagt een open karakter. Zij bestaat uit de plattegronden van een huis en een vrij groot aantal spijkers. Deze laatste zijn van het vierpalige type, op de grootste na welke uit negen palen bestaat. Het oost-west georiënteerde huis meet 11 x 5.5 m en is tweeschepig. Een tweedeling binnen de platte-

grond — een kleiner gedeelte aan de oostzijde zou dan het woonvertrek geweest zijn — is wel aannemelijk. De overige sporen zijn voor het merendeel afvalkuilen en greppels.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kesteren. Sedert de vorige berichtgeving (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, juni *62-*64) zijn door leden van de A.W.N.-groep Midden- en West-Betuwe op het perceel gem. Kesteren sectie B nr. 1203 opnieuw vondsten gedaan.

In de bouwput van het dorps huis (zie *63) werden op een niet meer exact aan te geven diepte — in ieder geval meer dan 100 m beneden het maaiveld — bij elkaar aangetroffen een gevleugelde pijlspits met holle basis van geelgrijze vuursteen, enkele fragmenten vuursteenafval en kleine brokken natuursteen. Het heeft er de schijn van dat deze resten afkomstig zijn van een laat-neolithische bewoning.

Uit een smalle sleuf, ca. 15 m noordwestelijk van genoemde bouwput, is afkomstig een ogenfibula, waarvan naald en veerrol zijn afgebroken. Datering: ca. I.

In de noordwestelijke hoek van de bouwput van de gymnastiekzaal (zie *62) werden o.m. nog de volgende voorwerpen geborgen: een terra sigillata bord Drag. 31 met een goeddeels onleesbaar stempel [] NVIC [], een bronzen schijffibula, waarvan de naald is afgebroken, en een ijzeren speerpunt. Datering: ca. II.

Nabij de westelijke rand van het perceel, ca. 30 m ten zuiden van een eerder gegraven proefputje (zie *63) werden op de plaats van een inmiddels gebouwde fietsenstalling de volgende vondsten gedaan: fragmenten van Romeins aardewerk, vensterglas, tegulae, werpkogels en enkele ijzerfragmenten. Datering: ca. II. Een aparte vermelding verdient een bodemfragment van terra sigillata, waarschijnlijk Drag. 35 of 40, met een tweetal graffiti: op de buitenwand bij de voet [s] [] VAN (Silvani, lezing J. E. Bogaers), op de binnenzijde van de voet een boompje of takje.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Gem. Amerongen. Bij de Paardekop in Elst zijn in een smalle sleuf sporen en overblijfselen gevonden van een nederzetting uit de Midden-Bronstijd. In de wanden van de sleuf waren enkele kuilen, mogelijk tevens een paalkuil en één of meer greppels zichtbaar, onder een 0.50

m dikke laag akkergrond. In de vulling van één der kuilen bevonden zich talrijke grote en kleinere fragmenten van Hilversum-Drakenstein aardewerk, verschaald met kwartsgruis; voorts enkele brokken gebakken leem en vele steenbrokken.

De nederzetting ligt in de fluvioglaciale strook aan de zuidrand van de Utrechtse Heuvelrug.

De vondst is gemeld door mevrouw C. H. Delfin-van Mourik Broekman te Elst.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

ZUID-HOLLAND

Leiden — de Burcht. De onderzoekingen, die sinds jaren de restauratie van de Burcht te Leiden vergezellen, hebben tot het inzicht geleid dat een nieuwe kijk op het ontstaan van de kunstmatige heuvel zo langzamerhand tot een dwingende eis is uitgegroeid. Van het proces der ophoging was in feite te weinig bekend om een goede basis voor de conclusies ten aanzien van de wordingsgeschiedenis van de huidige ringmuur te vormen.

Tijdens de afgelopen maanden werd in gescheiden campagnes een profielsleuf gegraven, die aan de stadzijde van de voormalige Burchtgracht begon, deze gracht zou kruisen en vervolgens zo (technisch) ver mogelijk de wang van de heuvel in zou gaan.

Dank zij de bereidwillige medewerking van de heer Bigot kon hiermede inderdaad in een tuin aan de stadzijde een aanvang worden gemaakt. Het bleek echter, dat de Burchtgracht in de loop der eeuwen van bakstenen kademuren was voorzien, terwijl vóór het dempen de waterloop als bedding voor een stamriool werd benut. Tussen de voormalige Burchtgracht en de heuvelwang had men ter plaatse van de aanvankelijk geprojecteerde sleuf bovendien een waterreservoir tot voeding van de fontein op de Vismarkt aangelegd.

Na het graven van het eerste gedeelte van de profielsleuf moest deze derhalve verlegd worden om genoemde obstakels te ontwijken. In zijn nieuw beloop kon de sleuf tot op enkele meters van de ringmuur worden doorgetrokken, zij het niet over de gehele lengte tot op de diepte van het oudste maaiveld.

Het vinden van een fragment van een steen dolk uit het Neolithicum in de begroeiingslaag van het oudste maaiveld stichtte aanvankelijk veel verwarring. In verband met deze vondst werd prof. dr. P. J. R. Modder-

man geconsulteerd en zijn (Leids) archeologisch instituut ingeschakeld.

De rand van de oudste bewoning op een kleine ophoging boven de geschapen grond werd nog juist geraakt. De ophogingsfasen tekenden zich duidelijk af, maar woonvlakken met onweerlegbare bewijzen van bewoning werden niet aangetroffen. Wel liet zich vaststellen dat men bij de ophoging telkens weer gebruik had gemaakt van schoorwallekens, opgebouwd van kwelderzoden. De mantel van de heuvel, zoals die tijdens de bouw van de ste-

nen ringmuur bestond, tekende zich goed waarneembaar af. Tufpuin en baksteenpuin markeerde de toen aanwezige helling.

De problemen, die zich voordeden, liggen voor een belangrijk deel in het bodemkundige vlak, zodat samenwerking met de Rijks Geologische Dienst en de Stichting Bodemkartering geboden bleek. De genomen monsters worden momenteel onderzocht, zodat het nog niet mogelijk is het resultaat van de onderzoeken samen te vatten.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1968 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

<i>Aerd.</i> Huis Aerd	— Leliegracht 38
<i>Alkmaar.</i> Nieuwe Doelen	— Looiersgracht 10
— Waagtoren	— Molsteeg 9
— Mient 31-33	— Nieuwendammerdijk 317
— Eendrachtsmolen	— Nieuwendijk 53
<i>Alphen (N. Br.).</i> Toren St. Willibrorduskerk	— Nieuwe Leliestraat 25
<i>Amerongen.</i> Gasthuisstraat 22	— Nieuwe Looiersdwarsstraat 3
— Overstraat 27, 29	— Nieuwe Nieuwstraat 16
<i>Amersfoort.</i> Bloemendalse Binnenpoort 6	— Nieuwe Prinsengracht 3-5, 29
— Havik 14	— N.Z. Voorburgwal 138, 264
— Muurhuizen 140, 239-241-243	— Noordermarkt 18, 34
<i>Amsterdam.</i> Achtergracht 20	— Oude Brugsteeg 8
— Amstel 28, 101, 178, 240	— Oude Waal 26
— Binnenkant 28, 44, 48	— O.Z. Kolk 9
— Bloemgracht 64, 83, 85, 93	— O.Z. Voorburgwal 44, 71, 73, 126-128, 249
— Brouwersgracht 31, 49, 56, 63, 89, 105	— Palmgracht 20-26
— Dirk van Hasseltssteeg 7	— Prinsengracht 1, 14, 27, 36, 70, 77, 124, 226, 582, 584-588, 744, 809, 883-897, 975
— Durgerdammerdijk 81, 130	— Realengracht 4, 5
— Egelantiersgracht 124	— Reguliersbreestraat 35
— Geldersekade 16, 78	— Rokin 117
— Groenburgwal 38, 40	— Roomolenstraat 11
— Haarlemmerstraat 102	— Singel 93, 412, 419
— Halvemaansteeg 10	— Stroommarkt, 15, 17, 23
— Herengracht 111, 171, 243, 310, 462, 464, 493-495, 505, 588, 592	— Voetboogstraat 22
— Herenstraat 20	— Vijzelgracht 19
— Karthuizerstraat 22	— Warmoesstraat 5, 104
— Keizersgracht 6, 29, 66, 311, 423-425, 426, 443	— Westerstraat 73
— Kerkstraat 385, 449-451	— Weteringstraat 30
— Kloveniersburgwal 143	— Wolvenstraat 17
— Kolksteeg 4	— Zwanenburgwal 98
— Korsjespoortsteeg 1, 3	<i>Arkel.</i> Windkorenmolen Jan van Arkel
— Leidsegracht 12, 39	<i>Arnhem.</i> Huis Maarten van Rossum
	<i>Beegden (Lb.).</i> Windkorenmolen

- Beek (Lb.).* Kasteel Gebroek
Beek en Donk (N. Br.). Toren
Bemmel. Doornenburg
Benschop. Hervormde kerk (kap)
Bergen op Zoom. Markiezenhof (1ste fase)
 — Grote Markt 5, 12
Berlicum (N. Br.). Loofaert 25, 47
Blaricum. Meentweg 5
Boxtel. Kasteel Stapelen (ridderzaal)
Breda. Prinsenkade 11
 — Veemarktstraat 66-66a
 — Vishal
Bredevoort. Markt 5, 7
Brielle. Maarland N.Z. 56
Broek in Waterland. Havenrak 25-27
Bunde. Geulstraat 9
den Burg (Texel). 4 schapenboeten
Burgervlotbrug. Boerderij B 91
Coevorden. Friesestraat 42
Delden. Hervormde kerk
Delft. Waalse kerk
 — Hofje van Gratie
 — Koornmarkt 69
 — Voldersgracht 5
 — Voorstraat 42
 — Vrouwjutteland 15
Deventer. Ceciliakapel
 — Bergkerkplein 3-5
 — Kerksteeg 3-5-7
Dinxperlo. Wandschilderingen in de Hervormde kerk
Doesburg. Martinikerk, met toren
 — Veerpoortstraat 31
Doetinchem. Evangelisch Lutherse kerk
Dokkum. Hervormde kerk, met toren
 — Dijk 50
Doorn. Boerderij de Wijnberg
Driebergen. Kasteel Hardenbroek
Edam. Lingerzijde 9
 — Voorhaven 47, 84, 91, 125-129
Ede. Toren Hervormde kerk (1ste fase)
Eersel. Toren R.K. kerk
Eindhoven. Klooster Mariënhage
 — Eckart 11
Eijsden. Pand Withuis 9
Elburg. Toren Hervormde kerk
 — Beekstraat 42
 — Noorderwalstraat 6
Enkhuizen. Stadhuis (burgemeesterskamer)
 — Nieuwstraat 17
 — Westerstraat 54, 84-86
Epe. Boerderij Le Chevallierlaan 1
 — Boerderij de Hagedoornsplaats (Zuukerweg 77)
- Epen (Lb.).* Julianastraat 6
Erp (N.Br.). R.K. kerk
Etten (N.Br.). Schuur Hoge Bremberg 21
 — Koetshuis de Nobelaer
Franeke. Stadhuis (dak)
Frederiksoord (Dr.) Van der Meulenweg 5
St. Geertruid (Lb.). Herckenrade 23
 — Schuur hoeve Liebeek 1
Geertruidenberg. Brandenstraat 18
 — Markt 32, 48, 56
Gees (gem. Oosterbesselen). Schaapveensweg 8
Geldermalsen. Molen polder Meteren en Geldermalsen
Geysteren. Willibrorduskapel
's-Gravenhage. Lange Vijverberg 8
 — Oude Molstraat 25 (regentenkamer)
's-Gravenmoer. Waspikseweg 15
Gorinchem. Burgerkinderenweeshuis
Gouda. Gouwe 150
 — Westhaven 52
Groningen. Oude Ebbingestraat 91
Gronsveld. Rijksweg 119
Groot-Ammers. Graaflandse molen
Gulpen. Kasteel Neubourg
 — Hoeve de Bek
 — Kieuwegracht 9
Haaksbergen. Windkorenmolen
Haaren (N.Br.). Toren
Haarlem. Bakenessergracht 107
 — Frankestraat 35-37
 — Klein Heiligland 53
 — Schalkwijkkerweg 146
Haastrecht. Hervormde kerk
 — Huisje Kerkplein
Hallum. Molen waterschap Vijfhuizen
Harlingen. Noorderhaven 29
Harreveld (Gld.). Windkorenmolen Hermien
Hasselt. Hervormde kerk, met orgel
Hattem. Kerkhofstraat 9
 — Ridderstraat 13-15
Havelte. Dorpsstraat 6
's Heer Abtskerke. Hervormde kerk
Hei- en Boeicop. Hervormde kerk
Heinkenszand. Hervormde kerk
Heusden. Botermarkt 19
 — Engstraat 8
Holwerd (Fr.). Hervormde kerk
Hoorn. Grote Noord 113
 — Grote Oost 132
 — Veermanskade 13
Horn (Lb.). Hoektoren kasteel Horn
Huizen. Vissersstraat 88-90
Hulst. Gentsestraat 22
Huybergen. Windkorenmolen

- Jutphaas*. Wipwatermolen Geinoord 9
Kethel. Hervormde kerk
Kolderveen (Dr.). Boerderij nr. 24
Krabbendijke. Windkorenmolen de Rozeboom
Lage Vuursche. Huis Klein Drakestein
Langerak. Westermolen van de polder Langerak
Laren (Gld.). Toegangshek Huis Verwolde
Leens (Gr.). Orgel Hervormde kerk
Leeuwarden. Begijnestraat 5
 — Nieuwestad 103
 — Poptapoortje aan de Nieuwestad
Leiden. Loridanshof
Leiderdorp. Molen Munnikenpolder
Leidschendam. Hervormde kerk
Lochem. Bierstraat 2
Loenen (U.). Romp korenmolen de Hoop
Loosduinen. Windkorenmolen de Korenaar
Lopik. Hervormde kerk
Maasland. Burg. van der Lelykade 16
Maastricht. Evangelisch Lutherse kerk
 — Bat 6
 — Bisschopsmolen aan de Stenenbrug
 — Boschstraat 104
 — Havenstraat 17
 — Plankstraat 2-14
 — Stokstraat 14-38, 17-19, 21-33, 49-51
Marken. Havenbuurt 10, 18, 18a
Mechelen (Lb.). Kleebergerweg 1
Medemblik. Bagijnhof 44
 — Nieuwstraat 48
 — Oosterhaven 27
Megen (N.Br.). Dr. Baptiststraat 35
Menaldum (Fr.). Hervormde kerk (dak)
Mbeer. Noorbekerstraat 46
Middelburg. Bierkaai 1, 9
 — Bogaardstraat 21
 — Gortstraat 32-34
 — Herengracht 20
 — Korte Delft 44
 — Kromme Weele 7
 — Lange Viele 14
 — Londensekaai 31
 — Nederstraat 35
 — Rouaansekaai 35, 37
 — Seisdam 12-12a
 — Spanjaardstraat 54, 56-58, 60
 — Vlissingestraat 39-47
 — Wagenaarstraat 18
Midwolda (Oldambt). Hervormde kerk
Naarden. Gansoordstraat 30-36, 40
 — Raadhuisstraat 13
Nes (Ameland). Torenstraat 12
Nieuw-Scheemda. Orgel Hervormde kerk
Nieuw-Vossemeer (N.Br.). Windkorenmolen
 Assumburg
Noordwijk aan Zee. Hervormde kerk
Nuenen. Hervormde kerk
Nunspeet. Toren Hervormde kerk
Nijland (Fr.). Hervormde kerk
Oirschot. Hof van Solms
 — Markt 4-6
Olst. Windkorenmolen van Bökkers
Ommeren (Gld.). Hervormde kerk
Oostelbeers (N.Br.). Huize Te Baest
Oosterend (Hennaarderadeel). Toren Hervormde kerk
Oosterend (Texel). Kerkstraat 11
Ootmarsum. Molenhuisje aan het Oldenzaalsvoetpad
Opwierde. Hervormde kerk
Ouderkerk aan de IJssel. Hervormde kerk
Oudeschild (Texel). De Ruyterstraat 117
Oudewater. Donkere Gaard 3
 — Marktstraat 5
Oud-Zevenaar. R.K. kerk
Ovezande. Windkorenmolen
Prinsenhage. Hervormde kerk
Raamsdonk. Korte Broekstraat 3
Ransdorp. Dorpsweg 78
Ravenstein. Landpoortstraat 3
 — Marktstraat 11, 13
Roosendaal (N.Br.). St. Janstoren
 — Standerdmolen (overplaatsing)
Rotterdam. St.-Laurenskerk, met toren
Scharn-Heer. Bergerstraat 103
Schoorl. Windkorenmolen
Schuddebeurs (Zl.). Donkereweg 58
Sommelsdijk. Windkorenmolen de Korenbloem
Sprang (N.Br.). Standerdmolen
Tiel. Vismarkt
Uithuizen (Gr.). Bouwhuis Menckemaborg
Utrecht. Achter de Dom 16-18
 — Donkerstraat 23
 — Kromme Nieuwegracht 28
 — Nieuwegracht 145
 — Oudegracht 114
 — Pieterskerkhof 1-6
 — Pieterstraat 6
Vaals. Evangelisch Lutherse kerk
 — Toren Hervormde kerk
 — Clermontplein 1
Valkkoog (gem. St. Maarten). C 8
Veere. Kade 59, 87
 — Oudestraat 23
Voerendaal. Toren R.K. kerk
 — Kasteel Cortenbach
Voorburg. Hervormde kerk
 — Herenstraat 101

- Poldermolen de Vlieger
Vorden. Toren Hervormde kerk
Vrouwenparochie (Fr.). W. Dijkstrastraat 9
Waalre. Loon 10
Waaixens (Holwerd). Boerderij Waaxens 14
Weert. Kloosterkerk St. Hieronimus
Werkendam. Molen v.m. Vervoornepolder
West-Terschelling. Commandeurstraat 30
Wolphaartsdijk. Windkorenmolen de Hoop
Wolvega. Hervormde kerk
Woudenberg (U.). Koetshuis Geerestein
Woudrichem. V.m. Raadhuis
de Wijk (Dr.). Bouwhuis Huize Voorwijk
Zaandam. Windoliemolen de Zoeker (over-
 plaatsing)
 Herbouw in reservaat Zaanse Schans van
 panden, afkomstig uit:
 Koog (Lagedijk 36)
 Zaandam (tuinkoepel Westzijde 114)
 Zaanwijk (Ezelspad 13, Weeshuispad 1)
Zaandijk. Lagedijk 39
Zaltbommel. Vismarkt
Zeijen (gem. Vries). Zuiderstraat 7
- Zierikzee*. Dam 14, 21
 — Lange Nobelstraat 38
 — Melkmarkt 12-14
 — Mol 3
 — Poststraat 1, 29
 — Ravenstraat 38
 — Verrenieuwstraat 30
 — Visstraat 11
Zonnemaire. Bermweg 7
Zundert. Rucphenseweg 34, 37
Zutphen. Broederenkerkplein 21
 — Lange Hofstraat 22a
 — Oudewand 24
 — IJsselkade 14
 — Zaadmarkt 72, 74, 84, 94
Zwolle. Waalse kerk
 — Diezerstraat 2
 — Goudsteeg 6
 — Grote Markt 8
 — Koestraat 16
 — Nieuwe Markt 4
 — Rodetorenplein 14
Zijpe (N.H.). Poldermolen Noorder M

IN 1968 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Aalbeek (Lb.)*. Haasdallerweg 3
Afferden. Retabel altaar R.K. kerk
Alblasserdam. Oostkinderdijk 301-305
Alkmaar. Kooltuin 20
 — Verdrongenoord 65
Amerongen. Hof 7
 — Nederstraat 9
 — Overstraat 2
Amersfoort. St. Rochuskapel Godshuis de Poth
 — Kamp 77
 — Muurhuizen 153-155, 177
Amsterdam. Port. Isr. Synagoge (Rapenburger-
 straat 197)
 — Claes Claeszhof (Egelantierstraat)
 — Kabinetorgel in het Hospice Wallon
 — Bloemstraat 42
 — Brouwersgracht 286
 — Herengracht 170-172
 — Herenstraat 31
 — St. Jacobsdwarstraat 8-10
 — Kerkstraat 445-447
 — Kloveniersburgwal 38
 — Nieuwe Keizersgracht 66-68
 — O.Z. Voorburgwal 95
 — Prinsengracht 10, 83
 — Singel 413
Baarland (Zl.). Het Slot
Balkbrug. Schaapskooi de Huizen
- Batenburg*. Kerkstraat 3
Beesd. Windkorenmolen
Bergen op Zoom. Fortuinstraat 15
Bladel. Orgel Hervormde kerk
Blaricum. Fransepad 8-10
Blitterswijk. Hervormde kerk
Blokzijl. Bierkade 8, 10
Bodegraven. Hervormde kerk
Bolsward. Kerkstraat 38
Borculo. Watermolen
Borne. Wandschilderingen in de Hervormde kerk
Brielle. Maarland Z.Z. 24
 — Visstraat 20-22
Broek in Waterland. Zuideinde 8
Bruinisse. Oudestraat 29
Buren. Oranjestraat 8-30
 — Peperstraat 5
 — Rodeheldenstraat 15, 17
 — Zoetendaal 3
Burgerbrug (N.H.). Poldermolen F van de Zijpe
Burgwerd (Fr.). Hervormde kerk
Burum (Fr.). Windkorenmolen Windlust
Cadier en Keer. Dorpsstraat 45
 — Kerkstraat 82
Coevorden. Kasteel
Cothen (U.). Dorpsstraat 34-36
Culemborg. Achterstraat 28-30
 — Kleine Kerkstraat 1

- Markt 23
- Delft.* Achterom 6
- Oude Delft 36
- Deventer.* Bergkerk
- Bergschild 7, 9, 14
- Bergstraat 37-39, 41-43
- Roggestraat 16, 18, 22
- Diepenheim.* Boerderij de Oude Sluis
- Dirksland.* Toren Hervormde kerk
- Doesburg.* Hof Gelria
- Dordrecht.* Groenmarkt 82-86
- Grote Kerksbuurt 54-60
- Nieuwe Haven 34
- Nieuwstraat 34
- Prinsenstraat 1
- Voorstraat 467
- Wolwevershaven 9
- Wijnstraat 87
- Dreischor.* Ring 22
- Slotstraat 15
- Duiven.* De Magerhorst
- Dussen.* Wipmolen v.m. polder Het Noordeveld
- Edam.* Grote Kerkstraat 38
- Scheepmakersdijk 1
- Voorhaven 84-86
- Ede.* Doesburgermolen
- Elburg.* Huis toe Boecop
- Noorderkerkstraat 12
- Enkhuizen.* Koltermanstraat 1
- Zuiderhavendijk 1
- Zuiderkerksteeg 14-16
- Epen (Lb.).* Bocienstraat 1
- Etten (N.Br.).* Windkorenmolen de Toekomst
- Franeker.* Martenastate
- Geertruidenberg.* Zonnewijzer aan de toren
- Dordtsestraat 1
- Elfhuizen 7
- Markt 18, 20, 30, 62
- Geesteren (O.).* Boerderij Erve Brager
- Geldermalsen.* Hervormde kerk
- Gonda.* Weeshuis
- Gouwe 150
- Oude Haven 18
- Westhaven 52
- 's-Gravenhage.* Prinsegracht 69-73
- 's-Grevelduin-Capelle.* Hervormde kerk
- Groenlo.* Stadsgracht
- Groningen.* Martinikerkhof 11 (bestuurskamer)
- Grijpskerk.* Kerkplein 2
- Haafsen.* Ruïne Goustenstein
- Haarlem.* Buitenrustlaan 29
- Gedempte Oudegracht 47
- Korte Spaarne 23-25
- Proveniershof
- Harlingen.* Grote Breedplaats 26-26a
- Noorderhaven 55
- Zoutsloot (kademuren en bruggen)
- Hasselt.* Hoogstraat 33
- Hattem.* Achterstraat 48
- Kerkstraat 29
- Havelte.* Boerderij Kosterijstraat 2
- Heel (Lb.).* R.K. kerk
- Heemstede.* Huis Bosbeek
- 's-Heerenberg.* Oude Munt
- Heer (Lb.).* Kasteel de Burgh
- Heerlen.* Hoeve de Doom
- Heinenoord.* Toren Hervormde kerk
- Heinkenszand.* Windkorenmolen van Rijk
- Heino.* Bouwhuis kasteel Nijenhuis
- Helle-Wittem.* Bommerigerweg 16
- Helmond.* V.m. Hervormde kerk
- Helvoirt.* Hervormde kerk
- Kasteel Zwijnsbergen
- Hem (N.H.).* Hemmerbuurt 42
- Hengelo (Gld.).* Hervormde kerk
- 's-Hertogenbosch.* St. Janskathedraal (noordelijk gedeelte, uitwendig)
- Vughtstraat 277
- Herveld.* Meeuwerderstraat 2
- Standerdmolen
- Heusden.* Vestingwallen en grachten
- Putterstraat 42
- Hilvarenbeek.* Hervormde kerk
- Orgel R.K. kerk
- Hoogblokland.* Dorpsweg 26
- Hoorn.* Noorderkerk
- Nieuwstraat 20
- Houthem St. Gerlach.* Provincialeweg 16
- Hulst.* Gentsestraat 21
- Ingen.* Hervormde kerk
- Katwijk aan de Rijn.* Windkorenmolen de Gerechtigheid
- Krommenie.* Noorderhoofdstraat 74
- Zuiderhoofdstraat 65 (luchthuis)
- Laag-Soeren.* Priessnitzmonument
- Leenderstrip.* Leenderstraat 38
- Leersum.* Boerderij Bovenhaarweg 12
- Leenwarden.* Papingastins
- Luilekkerland
- Leiden.* Herengracht 72
- Hooigracht 54
- Oude Singel 64-66
- Rapenburg 24, 51
- Leur (N.Br.).* Hervormde kerk
- Limbricht.* Boerderij kasteel Limbricht
- Lions (Fr.).* Hervormde kerk
- Loenen aan de Vecht.* Dorpsstraat 61
- Rijksstraatweg 115-119

- Lutkewierum*. Hervormde kerk
Maarssen. Langegracht 42
St. Maartensdijk (Zl.). Markt 1
 — Luidklok Toren
Maassluis. Korenmolen de Hoop
 — Zuiddijk 11 (Zakkendragershuis)
Maastricht. Bonnefantenmuseum (2de fase)
 — Spaans Gouvernement aan het Vrijthof
 — Stadhuis (burgemeesterskamer)
 — Kasteel Neercanne
 — Bonnefantenstraat 1
 — Hogebrugstraat 23
 — Plankstraat 7-7a, 9, 11
 — Stokstraat 42-44, 41, 43, 45
 — Vrijthof 23
Meerssen. Hervormde kerk
Megen (N.Br.). Dr. Baptiststraat 9, 23, 31
 — Torenstraat 17
Meppel. Kerkstraat 2
Metslawier (Fr.). Dorpskern
Middelburg. Brakstraat 39
 — Dam 39, 57
 — Gortstraat 71
 — Gravenstraat 80-84
 — Herengracht 72
 — Lange Viele 49
 — Londensekaai 37
 — Vlasmarkt 48-50
Middelbarnis. Voorstraat 21-23
Middelstum (Gr.). Hervormde kerk (interieur)
Middenbeemster. Hervormde kerk
Midwolda (Oldambt). Toren Hervormde kerk
 — Ennemaborg
Molenaarsgraaf. Graafdijk Oost 24, 51
Monnickendam. Damsluis
Nederasselt. Hollestraat 18
Nederlangbroek (U.). Kasteel Lunenburg
Nieuwdorp (Zl.). Nieuwe Westkraayertpolder-
 weg 63
Noordbroek. Hervormde kerk
 — Boerderij Korengarst 4
Norg. Esweg 12, 33
Nijmegen. Kanunnikenhuizen
St. Oedenrode. Hervormde kerk
Oirschot. Orgel Hervormde kerk
 — Koestraat 21
 — Straten 7
Oostelbeers (N.Br.). Toren
Oosterend (Hennaarderadeel). Molen Rispenser-
 polder
Oosterend (Texel). Hervormde kerk
 — Boerderij O. 76
Oosterhout. St. Janstoren
 — Orgel Hervormde kerk
Oosterlittens (Baarderadeel). Spinnepkopmolen
Oploo (N.Br.). Watermolen
Otterlo. Hervormde kerk
Oud-Alblas. Molen polder Oud-Alblas
Oudemirdum. Riniastate
Oudewater. Marktstraat 5
Paesens (Fr.). Windkorenmolen
St. Philipsland (Zl.). Hervormde kerk
Piershil. Hervormde kerk
Poortugaal. Hervormde kerk
Purmerend. Bierkade 9
Putten. Toren Hervormde kerk (2de fase)
Ravenstein. Kasteelseplaats 1, 2
Roosendaal. Hervormde kerk
Rotterdam. Kuyls Fundatie (overplaatsing)
de Rijp, Hervormde kerk
 — Kralingerbrug
 — Rechtestraat 58
Schermerhorn. Molendriegang waterschap
 Schermeer
Schiedam. Lange Nieuwstraat 101
 — Windkorenmolen de Vrijheid
Schraard. Hervormde kerk, met toren
Sellingen (Gr.). Boerderij Borgerweg 3
Sexbierum (Barradeel). Liauckemapoort
 — Windkorenmolen
Sibbe-IJzeren. Kapelstraat 35
Silvolde. Hervormde kerk
Sneek. Klokkestoel Hervormde kerk
Solwerd (Gr.). Pastorie Hervormde gemeente
Spijk (Gr.). Hervormde kerk
Spaarndam. Visserseinde 63-67
Steenbergen. Hervormde kerk
Steenwijk. Ramen Grote kerk
 — Woldstraat 41
Stramproy, Standerdmolen St. Jan
Terheyden. Hervormde kerk
Thorn. R.K. kerk St. Michael
 — Bovenstraat 20
 — Daalstraat 2
 — Hofstraat 3
 — Waterstraat 7
Tiel. Grote Sociëteit
Tilburg. Tongerlose Hoef
Tjamsweer (Gr.). Toren Hervormde kerk
Tzum (Franekeradeel). Spinnepkopmolen
Uitgeest. Hervormde kerk
Utrecht. Achter St. Pieter 14
 — Nicolaaskerkhof 1-2
 — Nicolaasstraat 7-9-11-15
 — Nieuwegracht 157
 — Oudegracht 299
 — Pausdam 1, 2
Vaals. Tentstraat 53-65

- Valburg.* Hervormde kerk
Veere. Kade 23, 93, 105
 — Markt 12-14-16
 — Oudestraat 51
Velsen-Zuid. Hervormde Engelmunduskerk
Venhuizen. Hervormde kerk
Vorden. Windkorenmolen
Waalre. Loon 14
Wadwaay. V.m. Hervormde kerk
Wageningen. Nudepoort
Warmond. Zweilandermolen
Warnsveld. Toren Hervormde kerk
Waubach. Marktstraat 36
Weesp. Ossenmarkt 1
Weesperkarspel. Molen Hollands-Ankeveense-
 polder
Westervelde (Dr.). Hoofdweg 8
Woerden. Orgel Grote kerk
Woudrichem. R.K. kerk
 — Hoogstraat 56-60
Wijdenes. B 152
- Wijk bij Duurstede.* Hervormde kerk
IJsselstein. R.K. St. Nicolaaskerk
IJzendijke. Hervormde kerk (dak)
Zaandam. Herbouw in reservaat Zaanse Schans
 van pand, afkomstig uit:
 Zaandam (Oostzijde 322-324)
Zaltbommel. Kerkplein 13
Zeddam. Orgel R.K. kerk
Zeist. Broederplein 35-45
Zevenaar. Orgelkas Hervormde kerk
Zevenhuizen. Hervormde kerk
Zierikzee. Dam 2-4
 — Melkmarkt 13
 — Nieuwe Boogerdstraat 16, 18, 20
 — Nieuwe Haven 143-145
 — Oude Haven 20
 — Varremarkt 5-7
Zuidvelde (gem. Norg). Boerderij Asserstraat 78
Zuidwolde (Dr.). Boerderij Ten Arlo 2
Zwolle. Buitenkant 16, 17

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Zonnehof.* Kunst uit het bezit van het Stede-
 lijk Museum te Schiedam -26 jan.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Fresco's uit Florence -9 maart
 Aziatische kunst uit 't legaat Westendorp
 -24 feb.
 — *De Waag.* De Jordaan -23 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Winter in Holland in
 vroeger tijden -16 maart

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Uit het Nat. Joods Mu-
 seum te Praag -16 feb.
 Theo van Doesburg 8 feb.-25 mrt
 — *Kunstzaal Scheen, Zeestraat 50.* De roman-
 tische en Haagse school -26 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum.* Schrift en beeld uit
 Groningens historie -27 jan.

LAREN

- *Singer Museum.* Schilderijen 15de-17de eeuw
 (verz. Dr. H. A. Wetzlar) -27 jan.

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Oudheden.* 150 Jaar Rijks-
 museum van Oudheden, verjongde afd. Ne-
 derland-Egypte, Voor-Azië, etc.

LONDEN

- *Queen's Gallery, Buckingham Palace.* Van
 Dijsck and his king.
 — *Royal Academy of Arts.* 200 jaar Britse kunst
 -2 mrt

MIDDELBURG

- *Rijksarchief.* Curieuze archiefstukken

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum Kam.* De Romeinen in Pan-
 nonië -10 feb.

PARISJ

- *Petit Palais.* Baudelaire -17 mrt

ROTTERDAM

- *Museum v. Land- en Volkenkunde.* De Ba-
 taks op weg -28 apr.

Pré-Columbiaans aardewerk -20 apr. ZUTPHEN
 Schaduwtoneel en wereldbeeld van Java — *Stedelijk Museum*. 18de en 19de eeuwse tekeningen uit de collectie Staring.
 -1 mrt

UTRECHT

— *Centraal Museum*. De Chinese Porseleinkast
 -2 feb.

MEDEDELINGEN

WINTERVERGADERING K.N.O.B.

De wintervergadering van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond zal plaatsvinden op *zaterdag 22 februari 1969*, des middags te 2 uur, in het Johan de Witt-huis, Kneuterdijk 6 te 's-Gravenhage.

In de ochtenduren zal een bezoek worden gebracht aan het gebouw van de Duitse Ambassade (Lange Vijverberg 8) en aan het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum (Prinsessegracht 30).

Een gedetailleerd programma wordt de leden in februari toegezonden.

Leden van „De Museumdag” en introducés zijn welkom.

WERKGROEP 18de EEUW

Op 12 oktober 1968 is te Utrecht opgericht een *Werkgroep 18de Eeuw*, die zich ten doel stelt de bestudering van de achttiende-eeuwse cultuurgeschiedenis in zo breed mogelijke zin, met bijzondere aandacht voor haar comparatistische aspecten. Ter bereiking van dit doel organiseert de werkgroep jaarlijks een symposium en zal zij ook een dokumentatieblad uitgeven. Het bestuur bestaat uit: dr. C. M. Geerars (voorzitter); dr. P. J. Buijnsters (secretaris); H. A. Ett; dr. H. Hillenaar en dr. Jérôme Vercruyse (Brussel). Het lidmaatschap staat open voor alle geïnteresseerden, onverschillig vanuit welke discipline zij de 18de eeuw bestuderen. Voor nadere informatie wende men zich tot het secretariaat, adres: Driehuizerweg 358, Nijmegen.

STEDELIJK MUSEUM BREDA

In het Stedelijk Museum te Breda is onlangs een *gouden snuifdoos gestolen*. De doos is rechthoekig met afgeschuinde hoeken en meet 8,8 x 4,6 x 1,5 cm. Zij draagt de inscriptie: „De Stad Breda aan den Heere van der Plaat Generaal Majoor Gouverneur en Verdediger der Vesting Dec. 1813”.

Zij is gemerkt: 18K en „JD” in een vierkant.

Tel. Sted. Museum Breda 01600/45242; buiten kantooruren 01600/36644.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1968 zal ongeveer f 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

VACATURE

Bij het Centraal Museum der Gemeente Utrecht kan worden geplaatst een

CONSERVATOR

voor de afdeling schilderijen.

Vereist zijn doctoraal examen Kunstgeschiedenis en kennis der moderne talen.

Gewenst zijn museumervaring en ervaring op publicistisch gebied.

Salariëring, afhankelijk van kennis en ervaring, tot f 25 296.— per jaar; 6% vakantie-toelage. De verschuldigde premie AOW/AWW voor rekening van de Gemeente. De verplaatsingskosten-regeling is van toepassing. De Gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens en referenties te richten, binnen de 14 dagen na het verschijnen van deze oproep, aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN DE AULA VAN HET MUSEUM BOYMANS-VAN BEUNINGEN
TE ROTTERDAM

OPENINGSREDE, OP 9 JANUARI 1969 UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER,
PROF. DR. H. VAN DE WAAL

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER-, BUCHELIUS- EN FREDERIKSPRIJZEN

Na verwelkoming van de gasten, waaronder de heer en mevrouw Lugt, mej. dr. E. Frederiks, de heer Duparc en prof. Duverger, Gent, en een dankwoord aan de gastheren en sprekers, herdacht de voorzitter de overleden leden met de volgende woorden.

Voor zover het bestuur bekend is, zijn ons in het vorige jaar twee leden door de dood ontomen: op 8 mei overleed op 79-jarige leeftijd dr. G. Knuttel, oud-directeur van het Haagse Gemeentemuseum, waarschijnlijk de laatste Nederlandse kunsthistoricus die in het buitenland moest gaan studeren, omdat in ons land die mogelijkheid toen nog niet bestond. Knuttel behield tot het laatst toe een levendige belangstelling voor het vak, en wat meer is, voor zijn jongere en allerjongste collega's.

Geheel onverwacht, en naar menselijke redenering te vroeg, ontviel ons dr. M. D. Ozinga, hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Weinigen onder ons zullen niet in contact zijn gekomen met deze markante persoonlijkheid, die voor zijn specialisatie in ons land en ver daarbuiten een centrale plaats innam. Hij is elders door meer bevoegden herdacht, ons past het hier met veel erkentelijkheid te gewagen van het vele organisatorische werk dat hij o.m. voor onze vereniging heeft verricht.

Hun beider nagedachtenis zullen wij in dankbare herinnering houden.

Twee andere overleden kunsthistorici wil ik hier nog vermelden. De dood van Panofsky op 76-jarige leeftijd wekte bij kunsthistorici over de gehele wereld het gevoel van een onherstelbaar verlies. Zijn werk en zijn boeiende persoon

zijn op vele plaatsen zowel mondeling als schriftelijk herdacht, in ons land o.m. op een bijeenkomst te Utrecht door prof. Emmens. Uw voorzitter zal hem in april nog herdenken in een zitting van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen in het Trippenhuis te Amsterdam.

Volledigheidshalve vermeld ik het overlijden in Duitsland op 83-jarige leeftijd van een kunsthistoricus van wie niemand, wellicht ook niet hijzelf, zich nog zal hebben herinnerd dat hij van oorsprong Nederlander was, F. Adama van Scheltema, de auteur van werken op het gebied van de oud-germaanse kunst en van een studie over de onafhankelijke herhaling van motieven.

Aan de heer D. F. Lunsingh Scheurleer werd de Singerpenning verleend voor zijn onvermoeide arbeid ten behoeve van de Nederlandse musea.

Een buitenstaander zou zich erover kunnen verbazen, dat de kunsthistorici enerzijds klagen over de te grote toevloed van studenten, en dat het anderzijds zo vaak moeilijk blijkt, belangrijke functies door academici te doen vervullen. Dat deze overvolle universiteiten in het afgelopen jaar tezamen twee kunsthistorische dissertaties afleverden (beide cum laude onderscheiden) zou ook te denken kunnen geven, maar het is waar, dat de geboortegolf het postdoctoraal stadium nog niet heeft bereikt. Eén dezer dissertaties, die van mevr. Hefting over Jongkind, is weliswaar in 1968 verdedigd, maar was op het ogenblik van de beoordeling (door convent) nog niet verkrijgbaar en moest derhalve buiten beschouwing blijven.

In dit verband wil ik thans reeds meedelen, dat er evenals vorig jaar geen Carel van Manderprijs, die bedoeld is als aanmoediging, is toegekend,

maar evenals vorig jaar twee Bucheliusprijzen.

Door samenwerking van diverse auteurs kwam tot stand: de *Delftse Studiën*, geheel op het eind van het jaar 1967 verschenen;

Het gedenkboek *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet*, door de heren Th. H. Lunsingh Scheurleer, De Vries, Brummel en H. Enno van Gelder;

Het aan de *Betuwe* gewijde deel van de Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst door de heer De Beaufort en mej. Van den Berg;

Het achtste deel van Hollsteins *German engravings* door de heren Boon en Scheller.

Enige leden van de staf van het Leidse Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut, mej. Tholen en de heren Couprie en Fuchs, publiceerden de Abridged edition van het ICONCLASS system.

Tenslotte noem ik in dit verband nog het gedenkboek van de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie met een hartige bijdrage van Th. H. Lunsingh Scheurleer over het zoutvat.

Mij verder beperkend tot de in boekvorm verschenen publikaties wil ik niet nalaten een warm woord van aanbeveling te richten tot u allen betreffende het geheel en al door onze jongeren geredigeerde blad *Simiolus*. Het zou een erezaak kunnen zijn van de ouderen, dit aapje te helpen verder uit de mouw te komen.

In chronologische volgorde van het behandelde materiaal vermeld ik:

De dissertatie van mej. Langendijk over *De portretten van de Medici tot omstreeks 1600*, waarvan we met ongeduld de definitieve uitgave tegemoet zien;

De studie over de *Stijlkamers in Nederland* door de heer Schouten;

De herziene uitgave van Wassenberghs boek over *De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw*;

Het door de onvolprezen stichting Openbaar Kunstbezit uitgegeven boek over emblemata door de heer E. de Jongh, *Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de zeventiende eeuw*, waarvan inmiddels een nieuwe oplage nodig was, popularisering van de wetenschap in de beste zin van het woord.

Het Rembrandtjaar '69 werpt zijn schaduwen vooruit, de boeken van de heren Fuchs, Haak en Muller lagen al op de St. Nikolaastafels en het zal daarbij stellig niet blijven.

De studie van de heer Fuchs over *Rembrandt en Amsterdam* onderscheidt zich door een frisse

toon, het boek van de heer Haak, voorbeeldig uitgegeven, heeft zich een ruimer doel gesteld: *Rembrandt*. Het heeft op opmerkelijke manier het evenwicht weten te bewaren tussen het algemene thema en de ingelaste kunsthistorische vergezichten.

Wat de kunstgeschiedenis uit het recente verleden betreft, werd een nieuw gebied ingepolderd door de heren Dooijes en Brattinga in hun in het Engels verschenen studie over het Nederlandse affiche.

Hoe indrukwekkend deze lijst op zichzelf al moge zijn, het is bovenal verheugend dat er in het afgelopen jaar zoveel goede, opnieuw bewerkte catalogi zijn verschenen. Van Noord naar Zuid ons land aftastend, noem ik de catalogus van de *Nederlandse tekeningen uit de collectie Hofstede de Groot* te Groningen door de heer Bolten; van het *Fries Zilver* in het Fries Museum te Leeuwarden; die van de *Tekeningen uit de 19de en 20ste eeuw* in het museum Kröller Müller, door de heren Gribling en Hefting; die van de *Schilderijen en beeldhouwwerken (15de en 16de eeuw)* van het Mauritshuis door mevr. Tóth-Ubbens; die van de *Franse tekeningen uit de 19de eeuw* in het museum Boymans-Van Beuningen; en, altijd nog op Nederlandse bodem blijvend, die door de heer Van Hasselt betreffende (ik citeer) *Landschapstekeningen van Hollandse meesters uit de 17de eeuw uit de particuliere verzameling bewaard in het Institut Néerlandais te Parijs*.

Men veroorlove mij een kritische opmerking en wel betreffende de lay-out van al deze, overigens uitstekend verzorgde catalogi.

Het is jammer genoeg nog altijd geen algemeen gebruik, kunsthistorische catalogi te voorzien van sprekende kopregels, zoals die sedert eeuwen in alle woordenboeken voorkomen, en die het opzoeken in hoge mate vereenvoudigen.

Een bijzondere vermelding verdient in dit verband de prestaties van twee van onze nestores: mevrouw De Loos-Haaxman en de heer De Gruyter.

Dat het de heer De Gruyter is gelukt, aan het einde van een lang leven gewijd aan de 19de eeuwse en de toenmaals contemporaine kunst, ons te verblijden met een tweedelig werk over de *Haagse School*, is meer dan een gelukwens waard. Er is reden, van deze plaats uiting te geven aan onze oprechte dank, en niet alleen voor dit boek.

In haar boek *Verlaat Rapport Indië* heeft Mevrouw De Loos-Haaxman bijeengezet, wat de

relaties op het gebied van de beeldende kunsten gedurende drie eeuwen zijn geweest tussen Nederland en het voormalige Nederlands-Indië. Ze kan daarbij beginnen met enkele schaarse en verspreide contacten uit het begin van de 17de eeuw, maar naarmate onze eigen tijd nadert, wordt de behandeling breder, niet het minst omdat de schrijfster dan kan gaan putten uit haar eigen herinneringen: haar werk als conservatrice van de verzameling Landvoogdspportretten, maar bovenal het werk van actuele cultuurspreiding in het Bruikkleenmuseum in Batavia waar wisselende tentoonstellingen werden gehouden, niet van oude werken uit de depots van onze voornaamste musea zoals oorspronkelijk het plan was, maar van eigentijdse kunst. „En dat was goed . . . voor Indië. Want de autoriteit der oude schilders zou misschien de jonge schilders hebben gebracht tot naschilderen, tot hulpeloos kopiëren, terwijl werken in de eigen tijd hun bestemming was en dus geen hoogstaande oude kunst doch magistraal modern werk hun voorbeeld en inspiratie moest zijn” (blz. 87). Ik zou zo zeggen: dat is manentaal. „Het is de Nederlandse schilderijenverzamelaar P. A. Regnault geweest, die deze studie voor de Indische schilder heeft mogelijk gemaakt. Hij woonde in Laren en bezat verffabrieken in Indië, waarvoor hij geregeld naar Indië reisde. Hij was overtuigd propagandist van de kunst uit eigen tijd en had sedert jaren een groot bruikkleen uit zijn verzameling afgestaan aan het Stedelijk Museum in Amsterdam. Toen het bestuur van de Bataviasche Kunstkring hem bij een zijner bezoeken aan Indië vroeg ook voor Batavia een collectie schilderijen af te staan en dit gedurende één jaar en de heer Regnault hierop inging waren de museumplannen feitelijk gerealiseerd”. Na de eerste zending in 1934, met o.a. werken van Gauguin, Utrillo, Chagall, Van Dongen, Campigli, Permeke en Lurçat, volgde in 1936 een tweede. De tentoonstelling die op 22 januari werd geopend bevatte 56 schilderijen „en daaronder waren opnieuw Chagall, Dufy, Campendonck, Campigli, Pascin, ook De Chirico, Lurçat, Dufresne, Masereel, Zadkine, Redon en vele anderen, en drie werken van Vincent van Gogh afgestaan door ir. V. W. van Gogh uit Laren, die de Bataviasche Kunstkring had ingeschakeld in zijn cultureel werk en tot het eind toe zou meewerken.

„Er hing in de museumzalen pralende schoonheid. Er waren een van kleur sprankelende Dufresne, een heel fijne Chagall in blauw, geel en groen, een aandachtige Chirico, de eivormige

hoofden van twee figuren luisterend naar elkaar toegebogen en, als aansluiting op een groot interieur van Campendonck en een landschap van Matthieu Wiegman — beide sterk van kleur — de klinkende bruinen en de tedere witten van een compositie van Campigli. Naast een monumentale vrouwenfiguur van Quirijn van Tiel met donkere groenen begonnen de grijzen, het gedekte blauw, de roze en paarse tinten te overheersen in Pascin, Redon, Isaac Israëls en Gestel, in een staand naakt van Jan Sluyters. Aan de andere lange zijde van de zaal stond het rustige, klare groen van twee vroege Kruiders, het zilvergroen van een negerfamilie door Mambour. Er naast hing een olijvenggaard van Van Gogh en een helder, licht en koel stilleven van Metzinger. Hoe goed zie ik dat alles nog voor mij” (blz. 89/90).

Maar als twee mensen naar hetzelfde kijken, ervaren ze nog niet hetzelfde. In de *Herinneringen* van de voorlaatste gouverneur-generaal, jhr. mr. B. C. de Jonge, dit jaar uitgegeven door prof. dr. S. L. van der Wal voor het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), lezen we „Van mijn verblijf te Batavia maakte ik nog gebruik om een paar bezoeken af te leggen: den 27en aan den proeftuin voor vruchtenwekerij, waar de cultuur van grapefruit de aandacht trok, en den 30en aan Regnault's Verffabrieken. Deze man was tevens groot kunstliefhebber, die nu en dan een collectie schilderijen invoerde en tentoonstelde. In gezelschap van hem en de schoone Mevr. De Loos-Haaxman, conservatrice van 's Lands schilderijen, moest ik, na bezichtiging van de fabrieken, ook de toen aanwezige collectie moderne kunst bezoeken, waarbij ik mij — in stilte! — er over verbaasde, dat een fabrikant van goede verf er vrede mee kan hebben, dat zijn product zóó misbruikt wordt” (blz. 350).

Maar keren wij na dit bestuurdersproza terug naar het *Verlaat Rapport*. Met mevrouw Maria Dermoût, die later haar herinneringen zou neerleggen in de als gefluisterde boeken *Nog pas gisteren* en *De tienduizend Dingen* speurde mevrouw De Loos naar kunstwerken. „Wij zochten ook naar Beynons en vonden portretten door hem achter de toko Van Beem op Noordwijk. Op het diepe achtererf woonden twee oude dames uit de familie Beynon, die verscheidene portretten bezaten. Er waren daar kamers aan een doorlopende open galerij zoals in de hotels, aan weerszijden van het met vogelkooien, bloeiende struiken en bloeiende planten in de bekende wit gekalkte potten en in de even bekende petroleumblikken dicht bezette achtererf. 't Was er

knus en typisch Indisch, lief en knus als de zonscheen, triest als de regen in rechte stralen van de golfijzeren uitstekers viel. Dan zweeg de beo, mummelde de kakatoe in zichzelf, stak tenslotte de kop ergens tussen de veren weg" (blz. 96).

Wie op hoge leeftijd nog zo fris weet te schrijven over zijn belevenissen, bewijst daarmee veel dingen, niet in de laatste plaats met hoeveel geestdrift en liefde hij bij zijn vrijwillig op zich genomen taken betrokken is geweest.

In de zojuist verschenen aflevering van *Simiolus* (jg. 3, 1968-69, nr. 1) bepleit de heer Taverne een aantal nuttige zaken, o.m. het publiceren van lijsten — in navolging van de Duitse landen en Engeland — van de op handen zijnde dissertaties. Het is blijkbaar niet algemeen bekend dat de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (Sociaal-Wetenschappelijke Raad) deze gegevens reeds verzamelt voor het uitgestrekte gebied van de sociale wetenschappen, de rechtswetenschappen, de economie en de geschiedenis (met als afzonderlijk hoofdstuk de kunstgeschiedenis). Voorts beveelt hij aan een lijst van doctoraalscripties en wetenschappelijke projecten van de laatste vijftien jaar.

Met de voorbeeldige bibliografie van de Nederlandse kunsthistorische literatuur uit 1967 voor ogen, die in het voorlaatste nummer van *Simiolus* is afgedrukt, kan men twee opmerkingen maken: deze en dergelijke zaken zijn door de groei van het vak noodzakelijk geworden; gelukkig staat er een goed functionerend apparaat gereed voor de verwezenlijking ervan.

Ter wille van de tijd geef ik geen gedetailleerd overzicht van de vele tentoonstellingen die in het afgelopen jaar zijn gehouden, waaronder ook nu weer vele belangrijke. Slechts die van de Italiaanse fresco's in het Rijksmuseum wil ik noemen, omdat ik verleden jaar de hulp mocht vermelden die vanuit Nederland is geboden ter redding van de Italiaanse kunstwerken na de ramp van 1966 (en ik breng in uw herinnering dat, afgezien van de bijeengebrachte gelden, 34 studenten in totaal 700 werkdagen hulp hebben bijgedragen). Het doet ons goed te horen dat Nederland met de Verenigde Staten en Engeland behoort tot de drie landen die het krachtigst hebben geholpen.

Maar van volledigheid op tentoonstellingsgebied gesproken, gaarne vestig ik uw aandacht op de door het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie uitgegeven tentoonstellingsagenda waarin ook de belangrijkste manifestaties in het

buitenland zijn vermeld (abonnement f 6.50 per jaar).

Wanneer men de lange lijst van de in 1968 in ons land gehouden tentoonstellingen overziet vallen de volgende punten in het oog:

1. De activiteit op tentoonstellingsgebied ontwikkeld door de studenten in de kunstgeschiedenis vertoont een verheugende groei. Niet alleen wat betreft tentoonstellingen in de eigen instituten maar ook in ruimer verband, zowel binnen als buitenshuis. Ik noem (in *chronologische* volgorde): die te Leiden van *Hard Edge* kunst en te Utrecht de tentoonstelling *Environments* in het kader van het Studium Generale. In Leiden wordt zelfs een kunstzaal door studenten gedreven (of indien deze woorden vertaling behoeven: door Leidse studenten wordt zelfs een galerie gerund).

2. Het Institut Néerlandais in Parijs heeft zijn bekende actieve activiteiten voortgezet door in het afgelopen jaar weer zeven tentoonstellingen te organiseren. Een visitekaartje voor ons land, dat anderen ons kunnen benijden.

3. Het aantal tentoonstellingen gewijd aan de fotografie is opgelopen tot 24. Sommige mensen zullen dat te veel vinden, anderzijds blijkt de fotografie voor menigeen nog altijd in een vergethoekje te schuilen (maar daarover straks meer).

Geen tentoonstellingsbeleid zonder toekomstplannen; voor het zojuist begonnen jaar staat als novum op het programma een gezamenlijke demonstratie van de Nederlandse musea, een collectieve tentoonstelling getiteld *Musement*, in Utrecht, een soort *spectacle coupé*, alleen „met andere tekst”.

Een voorproef daarvan gaf het kerstnummer van het drukkersweekblad *Autolijn* te zien, dat — fraai uitgevoerd als altijd — in een bonte selectie naast de meer gebruikelijke museumobjecten specimina vertoonde van scheepsmodellen, vlaggen, wajangpoppen, bidprentjes, schelpen, films, rijtuigen, nummerborden, tot en met een verzameling tramkaartjes. Kortom van alles — behalve foto's. En dat in een blad bestemd voor grafici en geheel en al met foto's gevuld. De voor de redactie verantwoordelijke typografische ontwerpers, kunsthistorici en drukkers die blijkbaar de foto nog altijd alleen maar kennen als dagelijks consumptieartikel hebben weer eens een pendant geleverd tot Molière's mr. Jourdain die immers niet wist dat hij proza sprak.

Sprekend over publiciteit verdient in dit verband vermelding de door de afdeling Studie en Onderzoek van de verenigde Nederlandse

Radio Unie / Nederlandse Televisie Stichting gehouden enquête over *Vormgeving en effect van een televisie-programma* naar aanleiding van het werk van de Stichting Openbaar Kunstbezit. Uit de verschenen 3 rapporten, die op aanvraag verkrijgbaar zijn (tezamen 385 blz. beslaand), vermeld ik slechts dat „de presentator in het beeld door het publiek in het algemeen zeer positief wordt gewaardeerd”. Trouwens dat wisten we al, de mensen zien nu eenmaal graag iemand met iets bezig, de schilderende schilder heeft altijd die ongewilde belangstelling van het publiek, die zijn voltooide schilderij bijna nooit ten deel valt.

De door een aantal Leidse studenten in de kunstgeschiedenis met veel enthousiasme ondernomen poging om hun stadgenoten door een fors opgezette expositie, zowel binnen- als buitenshuis, in contact te brengen met een aspect van de contemporaine kunst (Hard edge) werd hardhandig verstoord door vandalisme. Het bedroevendste in deze zaak is, dat een aantal gevallen zijn gepleegd door leden van een organisatie die zich laat voorstaan op haar gevoel voor traditie.

Merkwaardig is voorts, dat in Groningen een soortgelijke expositie ongemolesteerd kon blijven. Waarmee alweer is gebleken dat Groningen over jongere tradities beschikt dan „Leie” (iets wat men dunkt mij ook wel op een andere manier had kunnen demonstreren).

Het is mij niet bekend of er zich onder de genoemde studenten ook juristen bevonden. Als het zo is, zijn ze te laat geboren; ze hadden het nog wel tot gouverneur-generaal kunnen brengen.

Op de vorige jaarvergadering beloofde het bestuur te zullen streven naar een radicale uitbreiding. Deze heeft intussen plaats gevonden en ik ben zo gelukkig u te kunnen melden dat alle betrokkenen, te weten de heren Boon, Levie, Oxenaar en Van Swigchem onze uitnodiging hebben aanvaard. Op deze wijze zijn zowel musea van drieërlei type als „de Monumentenzorg” in ons bestuur vertegenwoordigd, waardoor een aanzienlijke verruiming van de horizon is bereikt.

Wat onze leden betreft, breng ik in uw herinnering, dat het lidmaatschap open staat voor ieder die een Nederlands doctoraal examen heeft afgelegd met kunstgeschiedenis als hoofdvak. Ondanks veler moeite blijkt het telkens weer, dat wij niet allen verenigen die wij zouden willen bereiken; het bestuur doet een beroep op uw aller medewerking, subsidiair overredingskracht. De contributie van deze vakbond hoeft, naar het ons voorkomt, geen belemmering te vormen.

Voorts kunnen ook die Nederlanders die zich op andere wijze persoonlijke verdiensten hebben verworven ten opzichte van de wetenschappelijke beoefening van de kunstgeschiedenis, door het bestuur tot lid worden benoemd. Wij houden ons aanbevolen voor schriftelijke suggesties door de leden.

Op een reeds gehouden vergadering van ons nieuwe bestuur is bovenal het probleem behandeld van het dreigende te veel aan kunsthistorici. De voordracht van hedenmiddag van onze secretaris hangt direct samen met deze kwesties en met de toen beraamde plannen. Op dit ogenblik wil ik er niet meer van zeggen, dan dat naar drie zijden peilingen worden verricht: naar de opnamecapaciteit en optimale behoefte van ons museumwezen en verwante diensten, naar de huidige structurering van de kunsthistorische instituten en, voortgekomen uit het initiatief van de verenigde kunsthistorische studenten, naar de huidige studieprogramma's. Het zijn alles zaken die veel tijd kosten, maar de nood is in sommige opzichten al groot geworden, en de dreigende gevaren zijn nog groter, zodat geen weldenkend mens de moed zal hebben deze zaken niet au sérieux te nemen.

Wat de uitbreiding van plaatsingsmogelijkheden betreft kan worden medegedeeld, dat op de Rijksbegroting voor 1970 een post is uitgetrokken voor het Nederlandse architectuurmuseum waarnaar reeds gedurende vele decennia veler verwachtingen zijn uitgegaan.

Daarentegen wil ik ook van deze zijde de aandacht vestigen op het beschamende feit, dat het voortbestaan van het Centrum voor Industriële Vormgeving wordt bedreigd. Ik meen te weten dat het op dit ogenblik nog wel bestaat, maar wat zouden we na een eventuele opheffing anders moeten doen dan zo spoedig mogelijk een soortgelijk instituut op te richten? Continuering, eventueel onder wijziging wat wijziging behoeft, lijkt mij toch altijd nog een efficiëntere manier van handelen.

Ons bestuur heeft zich, na overleg met de leden van het Convent van hoogleraren in de kunstgeschiedenis, gewend tot de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk met het volgende verzoek.

„Naar aanleiding van berichten in de pers betreffende een voorgenomen uitbreiding van het werkterrein van de Rijksacademie voor beeldende Kunsten te Amsterdam en de in verband daarmee reeds van diverse zijden geuite wens tot overleg, veroorloven ondergetekenden zich u te berichten, dat zij het op prijs zou-

den stellen, indien een vertegenwoordiging van kunsthistorici mede deel zou kunnen nemen aan bedoeld overleg, voorzover dit problemen betreft die verband houden met de effectus civilis van het doctoraal examen in de kunstgeschiedenis, en — in ruimere zin — met de kunsthistorische opleiding aan onze universiteiten”.

Zoals u bekend is, ligt het in de bedoeling, dat dit najaar van 15-20 september het grote kunsthistorische congres te Budapest wordt gehouden. Bijzonderheden over de organisatie zijn tot dusver nog schaarser dan we hadden mogen verwachten. Het staat vast dat de te behandelen onderwerpen van de voordrachten gericht zullen zijn op het volgende centrale thema: Evolution générale et développements régionaux: l'art en Europe centrale dans le cadre de l'art européen.

Ten einde maar vast ergens te beginnen zal het bestuur gaarne, maar geheel vrijblijvend, opgave ontvangen van hen die bereid en in staat zouden zijn een wetenschappelijke bijdrage te leveren. Verder vestig ik uw aandacht op de mededeling van de secretaris onderaan het programma voor vandaag betreffende de deelneming aan dit congres.

Zoals op de vorige jaarvergadering is besloten wordt deze bijeenkomst niet gehouden in de donkere en veelszins bezette dagen tussen Kerstmis en Nieuwjaar en evenmin in het weekeinde.

Als plaats voor de volgende jaarvergadering stelt het bestuur voor: het Gemeentemuseum in Den Haag en wel in verband met een door studenten in samenwerking met de museumstaf in te richten tentoonstelling over de geschiedenis van het portret in de fotografie en wel op een datum in het begin van februari (donderdag 5 februari).

Wat nu de Carel van Manderprijs betreft, verleden jaar kon ik mededelen dat de jury had gemeend niet het Engelse pond achterna te moeten gaan en had besloten haar standaard niet te verlagen. Dit jaar kan met een variant worden verwezen op de parallel met de Franse franc. Ook wij hebben weerstand geboden tegen elke aan drang (van wie of wat ook) tot devaluatie en het resultaat is, dat ook dit jaar geen Van Manderprijs is toegekend. Blijkbaar is voor het scheppen van een gaaf werkstuk met een waarlijk eigen visie, op grond van eigen onderzoek, een in onze dagen steeds zeldzamer wordende combinatie van factoren vereist. Onder deze noem ik alleen concentratie en het is spijtig te moeten opmerken, dat zij die overigens aan veel der vereiste kwaliteiten voldoen, door hun plichtsbefes

tegenover andere, vaak ongezochte en minder interessante taken worden afgehouden van de rustige uitoefening van hun vak; hier is aandacht van alle betrokkenen geboden.

Wat de dissertaties betreft, zou de sedert kort geopende mogelijkheid om op een reeks gepubliceerde artikelen te promoveren, wellicht voor sommigen een gerechtvaardigde oplossing bieden uit het zojuist genoemde conflict van plichten.

De Bucheliusprijs, die zoals u zich zult herinneren wordt verleend voor werk van een documentair karakter, is dit jaar in tweevoud toegekend en wel aan de heren C. van Hasselt en drs. H. R. Hoetink, voor hun catalogi van respectievelijk de tentoonstelling van landschapsteekeningen, thans in dit museum gehouden, en de Franse tekeningen uit de 19de eeuw uit het bezit van dit museum.

Ik verzoek u te willen aannemen, dat iedere opvallende overeenkomst in dezen op toeval berust en dat voor de toekomst noch het houden van een spreekbeurt, noch het verlenen van gastvrijheid aan onze vergadering een prognose kan opleveren ten aanzien van de toekenning van prijzen.

Mijne heren, u beiden behoort, en met ere tot het genus van de catalogueurs, toch geldt voor u allerminst de beperkende karakteristiek waarmee Charles de Ris in zijn *Les amateurs d'autrefois* Michel de Marolles beschrijft: „sa vraie manie fut le catalogue . . . et la paperasserie”, u beiden staat midden in het leven en u hebt als publicist zeker niet het minste deel verkozen, want wanneer u mij een persoonlijke opmerking toestaat: een goede catalogus is als lectuur verre te verkiezen boven een detectiveroman, omdat er ons op elke bladzijde tenminste één ontknoping te wachten staat en bijna nooit een lijk.

Mijnheer Van Hasselt, weinigen onder ons zullen u niet al reeds kennen door de bereidwilligheid waarmee u reizigers pleegt tegemoet te treden. Ook uw publikatie is weer een visitekaartje, uiteraard voor uzelf, maar ook — en voor een visitekaartje lijkt dat een paradox — weer een beetje voor ons allen.

Mijnheer Hoetink, behalve de catalogus van de *Franse tekeningen uit de 19de eeuw* in dit museum, hebt u al eerder (in 1964) een deel doen verschijnen gewijd aan de *Duitse tekeningen uit de 18de en 19de eeuw*. Door deze beide publikaties en door artikelen van uw hand hebt u bewezen dat het mogelijk is — in tegenstelling tot een wel eens gehoorde stelling — in een museum wetenschappelijk-kritisch werk te verrich-

ten ondanks de vele tijd die opgeëist wordt door organisatorische en administratieve taken. Ik zei dat het mogelijk is en dat u het hebt bewezen; nog liever zou ik zeggen, dat het eigenlijk onmogelijk is, maar dat u het toch hebt gedaan.

Hierna volgde de uitreiking van de Mr. J. W. Frederiksprijs door mej. dr. E. Frederiks aan de heer J. Ypey voor zijn van grote vakkennis getuigende publicatie *Archeologica uit de collectie Mr. J. W. Frederiks in bruikleen aan het museum Boymans-van Beuningen*. Het jury-rapport wijst erop, dat ook hier naamsovereenkomst niet van gewicht is geweest bij de beoordeling. Tenslotte wordt eraan herinnerd dat de prijs in de eerste plaats bedoeld is als aanmoediging voor jonge kunsthistorici.

Daarna hield de heer Van Hasselt een korte inleiding met lichtbeelden tot de tentoonstelling waarbij hij vooral toelichtte welke meesters niet, of niet meer, in de verzameling in Parijs vertegenwoordigd zijn.

Na de lunch-pauze en de bezichtiging van de tentoonstelling van landschapstekeningen, werd de vergadering te 14.30 voortgezet in de kleine zaal van de Doelen. Prof. Th. H. Lunsingh

Scheurleer bracht verslag uit over de drie bovengenoemde enquêtes, die nog niet geheel en al zijn afgesloten. Hij legde de nadruk op het ernstige gevaar van toekomstige werkloosheid en wees anderzijds op de talrijke onverrichte taken in onze musea. Hij wekte de aanwezigen op, zich te bezinnen op deze mogelijkheden. Na voorbereidend werk van de zijden van de opleidingen en het Ministerie moeten de initiatieven komen van de directies. De discussie bewoog zich vooral om de vraag of het wenselijk ware b.v. voor het maken van catalogi een groep gespecialiseerde krachten ter beschikking te hebben voor wisselende projecten, of dat juist de veelzijdigheid der taken de betrokkenen levendig houdt.

Daarna volgde een voordracht van drs. J. Bolton over een 16de eeuwse Italiaanse landschapstenaar, wiens zeer verbreed oeuvre vaak als Nederlands werk is beschouwd (Meester van 1570).

Met een rondgang door enige lokalen van de Doelen, onder leiding van de heer Luthart van architectenbureau Fledderus, die op deskundige wijze vele vragen beantwoordde betreffende de eisen van de akoestiek, werd deze bijeenkomst besloten.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Bij het maken van het talud voor een vijver, die de Hora Siccamingel in de woonwijk „de Weyert” te Groningen in tweeën deelt, werd in het oostelijk talud van het noordelijk gedeelte van deze weg een groot en stevig fundament van baksteen aangetroffen. Door deze werkzaamheden was de westelijke helft hiervan volledig blootgelegd.

Onderzoek op 18 en 19 dec. 1968 en op 6 en 7 januari 1969 gaf inzicht in de vorm van het gebouw, dat eens uit een ca. 16 m brede gracht oprees. Het ongeveer vierkante „Huis” mat buitenwerks ca. 25 x 23 m en bestond uit een over de volledige lengte n-z gestrekt woonhuis aan de westzijde (ca. 25 x 11 m), met een voorplein aan de oostzijde. De benedenverdieping bezat drie kelders, waarvan twee, de noordelijke en zuidelijke, waren gevloerd en d.m.v.

een stenen trap vanaf het voorplein konden worden betreden. Alleen in de zuidelijke kelder kon vanuit het huis worden afgedaald. De gepleisterde vloer bestond uit drie lagen baksteen op een onderlaag van brede planken, die op de vaste grond rustten. De muren van de kelders waren aan de waterkant ca. 1.20 m dik (steenformaten: 31.5/32.5 x 13/15 x 7.5/8 cm), inbegrepen een klamp van jongere steen (formaat: 15/16 x 8/8.5 x 4 cm) aan de binnenzijde ter dikte van 0.20 m; de muur aan de zijde van het voorterrein mat 0.60 m in dwarsdoorsnee. De grachtmuur rond het voorterrein was 0.80 m dik. De voorbereidende bouwwerkzaamheden op een aangrenzend terrein aan de oostzijde lieten niet toe de resten van een eventueel houten brug aldaar te ontgraven. Wel werden de stenen aanzetten van deze brug, die in verband met de muur

gemetseld in de gracht naar voren sprongen, in het midden van de oostzijde van het voorterrein gevonden.

Aan de hand van 17e- en 18e-eeuwse kaarten kon worden vastgesteld, dat hier eens het Huis „de Weyert” stond. De fundamenten zullen in verband gebracht moeten worden met de „gewaldige, costelicke borch”, die Wolter Huynghe volgens de kroniek van Abel Eppens na 1553 „to Helpen hadde getimmer”. Het terrein zelve wordt echter reeds in het begin van de 16e eeuw genoemd. Verder blijkt uit een koopakte van 1524, dat voordien op dit goed een behuizing stond (L. J. Noordhoff, G.V.A. 1955).

Met de Dienst Openbare Werken van de gemeente Groningen wordt een plan opgesteld om dit archeologisch brok historie” een functie te geven en zo voor de nieuwe wijk, die haar naam aan dit Huis „de Weyert” heeft ontleend, te behouden. De melding geschiedde door de heer J. Lutjeboer, hoofd uitvoerder bij de Grontmij. N.V. Zowel de medewerking van de Grontmij, als van de Dienst Openbare Werken maakte het onderzoek mede mogelijk.

Groninger Museum/B.A.I. (J. W. Boersma).

Wollinghuizen (gem. Vlagtwedde). Op zijn laaggelegen terrein, genaamd Spetzemee, gelegen tussen twee hoger gelegen esgronden en behorend tot de oude bedding van de Ruiten A, vond de heer R. Kraai te Vlagtwedde in oktober 1968 een rijpe, langgerekt ovaalvormige maalsteen van mogelijk Bronstijd-type. Waarschijnlijk is het voorwerp afkomstig uit over dit land verspreid materiaal, vrijgekomen bij kanalisatiewerkzaamheden aan dit riviertje in de onmiddellijke nabijheid. Lengte 30,1 cm, br. 20,7 cm. Zeer bereidwillig stond de vinder/eigenaar het stuk in bruikleen aan de archeologische afdeling van het Groninger Museum af. De prettige medewerking van deze correspondent maakte eveneens het nagaan van de vindplaats van twee bijltjes, waarschijnlijk behorend tot de Late-Trechterbekercultuur en verblijvend in particulier bezit, mogelijk. Het bestaan van deze twee vondsten was ons sinds enige jaren bekend.

Groninger Museum/B.A.I. (J. W. Boersma).

OVERIJSEL

Hellendoorn. Bij de aanleg van een sportterrein ten oosten van de R.-K. kerk te Hellendoorn

zijn in november 1968 de fundamenten van de in 1841 afgebroken havezate Den Dam te voorschijn gekomen. Gezien de urgentie betreffende de voltooiing van het sportterrein is slechts een voorlopig en onvoltooid onderzoek verricht.

Wegens gebrek aan werkkrachten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort is, nadat dr. J. G. N. Renaud uit Amersfoort van het object kennis genomen had, in overleg met ondergetekende, aan de gemeente Hellendoorn gevraagd werkkrachten beschikbaar te stellen. Dank zij de welwillende medewerking van de gemeente Hellendoorn en de dienst van het Rijksmuseum Twenthe te Enschede is het in korte tijd gelukt een gedeelte van de funderingen te lokaliseren en in tekening te brengen.

Er waren verschillende bouwperiodes te onderscheiden, die tot de Middeleeuwen teruggaan. Uit een 19de-eeuwse kopie van een oudere tekening blijkt, dat het front van het huis, gezien renaissance-motieven in de voor- en achtergevel, 16de-eeuws was.

Van het voormalige huis is het zuidwestelijke gedeelte aan het licht gebracht, en wel een deel van de westelijke buitenmuur ter breedte van 75-100 cm, diepste niveau ruim 1.50 m beneden het huidige maaiveld over een lengte van 14.10 m; van de zuidelijke buitenmuur ter breedte van 1 m een gedeelte ter lengte van 10.15 m, 1.70 m diepste niveau beneden het huidige maaiveld. De resten van binnenmuren van baksteen (formaat o.a. 28 x 14 x 7 en 25 x 10 x 4.5 cm), veldkeien en houten palen stamden uit meerdere bouwperiodes.

Het opengelegde vlak had een lengte van ca. 20 m en een breedte van ca. 15 m. De middeleeuwse funderingen zijn na het onderzoek zo min mogelijk verstoord. Het patroon van de gevonden funderingsresten kwam enigszins overeen met de huisvorm op de vermelde tekening.

Veel schervenmateriaal (14de-19de eeuw) kon worden geborgen. Een tinnen pot uit de 17de eeuw was een der meest spectaculaire vondsten. Het gevondene is ondergebracht in de collectie van de Oudheidkamer te Hellendoorn.

R.M.T./O.K.T., Enschede (A. L. Hulshoff).

NOORD-BRABANT

Boxtel, kasteel Stapelen. Reeds lang bestonden er plannen om het binnenplein van het kasteel

Stapelen te bestraten. In de zomer van 1968 werd onder meer advies ingewonnen bij de Nederlandse Kastelen Stichting.

Van verschillende zijden — o.a. van die van de Monumentenzorg — bestond belangstelling voor de bouwgeschiedenis van het complex, dat door zijn ietwat chaotische samenstelling en zijn uitzonderlijke afmetingen — 60 x 44 meter — allerlei veronderstellingen ten aanzien van zijn ontwikkelingsgeschiedenis oproep. Een oriëntatiesleuf dwars over het binnenplein zou in ieder geval de gelegenheid bieden om uit te maken, of het complex uit twee delen, eertijds gescheiden door een binnengracht, kon zijn gegroeid. Wellicht verborg het centrum van de ruimte tussen de zuid- en de noordvleugel de overblijfselen van een oude woontoren!

In januari kwamen de werkzaamheden plotse-ling tot uitvoering. Door de bereidwillige medewerking van de Paters Assumptionisten en die van de aannemer, de Firma Van Lee (Veghel), konden tijdens het voorbereidende werk een sleuf worden gegraven, funderingen blootgelegd en verdere waarnemingen worden gedaan. Hierbij heeft de heer Van Abeelen, dank zij de inschikkelijkheid van zijn werkgever, het Architectenbureau van Alphen, zijn bijzonder waardevolle assistentie kunnen verlenen.

Teruggevonden werden de funderingen van een woonvleugel, die volgens oude afbeeldingen vóór de huidige zuidvleugel moest hebben gelegen. Een tussenmuur met een schouw aan beide zijden van de muur leerde ons iets meer van de details kennen.

De sleuf toonde aan, dat de zuidvleugel op een zandplaat gefundeerd is. Naar het noorden toe daalt de plaat af. Ongeveer op het midden van het plein stuit men op oevervormingen en moerasveen. Duidelijk werd, dat de noordvleugel geheel in aangevulde grond staat. Van een binnengracht kan derhalve geen sprake zijn.

Middeleeuwse muurresten werden niet aangetroffen. Het schijnt, dat het complex in de late 15de of 16de eeuw ontstaan is. In de voor ophoging aangevoerde grond kwamen wel enkele scherven uit de 12de/13de eeuw voor, zodat het huis — of de woontoren? — van Heer Willem van Boxtel wel niet ver uit de buurt gelegen zal hebben.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

LIMBURG

Stevensweert. Najaar 1968 is tussen grind, dat hoogstwaarschijnlijk in de Maas bij Stevensweert opgebaggerd is, een bronzen zwaard gevonden. Het uiteinde van de greep is afgebroken. Desondanks is het zwaard met zekerheid in te delen bij de antennezwaarden van het type Weltenburg (H. Müller-Karpe, *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, München 1961, 59-62*). De greep is in het midden sterk naar buiten gebogen; aan weerszijden daarvan lopen min of meer sterk geprofileerde ribbels. De pareerstang is boogvormig ingesneden. Bij de greep versmalt het blad zich.

Het zwaard is verworven door het Bonnefantenmuseum te Maastricht. Datering: Hallstatt B (3).

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZUID-HOLLAND

Krimpen aan de Lek. In de gelijknamige polder is bij de aanleg van een aardgasbuis even ten noorden van de Oude Watering een vindplaats van middeleeuws aardewerk aangesneden. Het betrof een brandplek waaruit en waaronder een associatie van laat-12de-eeuwse ceramiek geborgen kon worden: Pingsdorf, Paffrath, kogelpot.

De vondsthorizont bestond uit twee gedeelten, een oranjekleurige band van verbrande klei en een laag van slappe, venige klei daaronder, beide 9 cm dik; het geheel rustte op bosveen en werd afgedekt door ca. 40 cm vondstloze klei. Opmerkelijk is de over het algemeen kleine omvang van de scherven; mogelijk zijn zij stukgeploegd toen hier op het veen nog landbouw werd bedreven. De brandplek zou dan dateren van na ca. 1200, maar vóór de overstroming(en), waarbij de bovenste klei is afgezet. Historisch demografisch is de ligging van deze woonplaats midden in de polder belangwekkend; zij vertoont geen enkele samenhang met de huidige wooncentra, wegen en kavels, die op de klei het bewoningspatroon vanaf de late Middeleeuwen representeren.

Hoewel de juiste omvang van de brandplek niet kon worden nagegaan, bleek de diameter ten hoogste 1.70 m te zijn geweest. Pogingen om door middel van een klein onderzoek mogelijke resten van een erbij behorende woning/boerderij bloot te leggen, zijn hoofdzakelijk door de sterke drassigheid van de ondergrond

helaas mislukt. De waarneming kon geschieden dank zij een melding van de heer H. Louwes, uitvoerder bij de fa. D. Verstoep te Ca-

pelle aan de IJssel, die ter plaatse het grondwerk verricht.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Aziatische kunst uit 't legaat Westendorp -24 feb.
- Fresco's uit Florence -9 mrt.
- Jan Toorop, grafiek -13 apr.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Winter in Holland in vroeger tijden -17 mrt.

BERLIJN

- *Museum Dablen, Prentenkabinet*. Romeinse Baroktekeningen

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Grepen uit de muziekbibliotheek: G. F. Händel -1 apr.
- Theo van Doesburg -25 mrt.
- Haags vuurwerk in de Hofvijver -31 mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Noordbrabants Museum*. Nederlandse fotografie, de eerste 100 jaar, Geknipt voor u -17 mrt.

KEULEN

- *Wallraf-Richartz-Museum*. Max Beckmann en de Duitse expressionisten -23 feb.
- *Kunsthalle*. Romeinen in Roemenië -18 mei

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Oudheden*. 150 Jaar Rijksmuseum van Oudheden, verjongde Afdeling Nederland-Egypte, Voor-Azië etc.

LONDEN

- *Queen's Gallery, Buckingham Palace*. Van Dijk and his king
- *Royal Academy of Arts (Burlington House)*. 200 jaren Britse kunst -2 mrt.

PARIJS

- *Orangerie*. Piet Mondriaan.
- *Institut Néerlandais*. Nederlandse landschapstekeningen uit de 17de eeuw -16 mrt.
- *Petit Palais*. Baudelaire -17 mrt.
- *Conciergerie*. Kerken van Finland in de Middeleeuwen -16 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. De Bataks op weg -28 apr.
- Pré-Columbiaans aardewerk (coll. J. F. da Costa) -20 apr.
- Schaduwtoneel en wereldbeeld van Java
- *Historisch Museum*. Portret van een Eeuw -1 mrt.

TILBURG

- *Ned. Textielmuseum*. Schering en inslag -1 apr.

VACATURE

MEDEDELINGEN

LAREN

De Commissie van Beheer van de Stichting Singer Memorial Foundation te Laren (N.H.) roept sollicitanten op voor de functie van

DIRECTEUR SINGERMUSEUM EN CONCERTZAAL

De te benoemen functionaris zal na een periode van inwerken de huidige directeur opvolgen die eind 1969 de pensioengerechtigde leeftijd bereikt.

Zijn werkzaamheden zullen niet alleen liggen op het terrein van het museum doch ook op dat van de Concertzaal waar een zeer veelzijdige reeks van culturele activiteiten moet worden ontplooid.

Een wijde culturele belangstelling, ervaring en organisatievermogen zijn vereist. Van de echtgenote zal worden gevraagd toezicht uit te oefenen op de huishoudelijke zijden van het bedrijf.

Gedacht wordt aan iemand tussen 40 en 45 jaar die tezamen met zijn vrouw bereid is om met volle inzet van hun beider persoonlijkheid de instelling te leiden.

Uitsluitend schriftelijke sollicitaties te richten aan de Secretaris van de Stichting, dr. J. H. Jager Gerlings, Driftlaan 1, Blaricum.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG 1968, GEHOUDEN OP VRIJDAG
15 NOVEMBER, IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

De voorzitter leidt de vergadering als volgt in:
„Ik open de 2de Museumdag 1968 met u allen welkom te heten in dit museum waar uw voorzitter tevens als gastheer mag optreden. Het is voor het eerst dat De Museumdag dit museum als plaats van samenkomst heeft gekozen, hoewel zij voordien reeds driemaal Leiden bezocht, en wel de bevriende instellingen Volkenkunde in 1948 en 1964 en de Lakenhal in 1956.

Ik heet in het bijzonder welkom het hoofd van de Directie Beleid Monumentenzorg, Archiefwezen en Natuurbescherming, tevens plaatsvervanger van de directeur-generaal voor Culturele Zaken, mr. R. Hotke, de raadgever dr. mr. F. J. Duparc, alsmede ons nieuwe lid, de chef van de Onder-afdeling Musea, de heer Karsten.

Ook heet ik welkom het bestuurslid van de CHA, mr. dr. L. Margadant.

Een bijzonder woord van welkom aan twee van onze drie ereleden: mr. F. P. Th. Rohling en dr. H. C. Blöte.

De aanleiding tot het bezoek aan ons museum is de heropening van een aantal zalen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van ons museum, dat wij in aanwezigheid van H.M. de Koningin mochten vieren op 4 november jl. en waarbij de Minister van CRM een rede uitsprak.

Een belangrijke gebeurtenis daarbij was de heropening na lange tijd van de Nederlandse Afdeling waar bodemvondsten uit Nederland een bestemming hebben gevonden.

Over het probleem van deze bestemming zullen hedenmiddag tot ons spreken prof. van Es, directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en wel uit de praktijk van de opgravingen, en de heer Van Eck vanuit de juridisch-wetgevende aspecten, *althans* wanneer zij niet na het bezoek aan onze zalen tot de conclusie zijn gekomen dat het probleem is opgelost en dat *en* praktijk *en* wet de bodemvondsten naar Leiden dienen te voeren.

Beide sprekers heet ik welkom en ik dank hen voor hun bereidwilligheid dit probleem te behandelen.

De zalen die u straks zult bezoeken en die thans heropend en nieuw ingericht zijn, betreffen ook de Voor-Aziatische en Egyptische Afdelingen op de 1ste verdieping. Ik hoop dat u ook deze zult bezoeken. Als museummensen zult u naast de voorwerpen zelf ook aandacht hebben voor de nieuwe wijze van presentatie. Deze is een prestatie van de kunstenaar A. Verhoeven uit Den Haag in nauwe samenwerking met de drie stafleden en Museumdag-leden drs. L. P. Louwe Kooijmans en dr. P. Stuart voor de Nederlandse afdelingen en drs. H. Schneider voor de Egyptische en Voor-Aziatische Afdeling. Zij zullen u straks gaarne bijstaan bij uw bezoek.

In de afgelopen zomer heeft het ICOM-congres plaats gevonden in Keulen en München, met daarna een excursie die voerde naar West- en Oost-Berlijn, Praag, Brno en Bratislava om te eindigen in Wenen. Ik meen dat dit grote congres van meer dan 1000 deelnemers uit 64 landen, waaronder een verheugend grote Nederlandse groep van 35, een succes is geweest. Dit congres, onder leiding van dr. A. van Schendel, de president van het ICOM, had tot thema Musea en Wetenschap, maar het was opvallend in de discussies dat vooral het probleem educatie vanuit het museum en opleiding tot museumpersoneel de geesten in de museumwereld bezig houdt.

Dit voert mij tot onze eigen opleiding tot middelbaar museumpersoneel die wederom onder beproefde leiding van mevrouw Bouma is gestart met 23 deelnemers, waarvan 9 niet of nog niet aan een museum zijn verbonden.

Ik kan u mededelen dat thans in voorbereiding is een opleiding voor technisch museumpersoneel, voor restaurateurs, en dat bij het overleg, of liever gezegd nog het vooroverleg, onze Vereniging is betrokken.

Op de laatste bijeenkomst, in Eindhoven, heb ik u medegedeeld hoe, in het kader van de ontwikkelingshulp de verzorging van het cultureel erfdeel met zijn economisch aspect als doelwit van cultureel toerisme in de economische ontwikkelingsplannen kan worden opgenomen en hoe

bij dit cultureel erfdeel voornamelijk gedacht werd aan monumenten en streken van historisch en/of archeologisch belang en hoe van de zijde van de museumwereld er naar gestreefd is om ook de musea in deze planning op te nemen. Op de Algemene Vergadering van de UNESCO, die thans nog in Parijs wordt gehouden, legde de Directeur-Generaal het plan voor om een autonome organisatie binnen UNESCO te creëren, die zich zou belasten met de zorg voor en ontwikkeling van het cultureel erfdeel in het kader van de ontwikkelingshulp, alsmede met de internationale campagnes ten behoeve van Philae en Venetië.

Na overleg met de president van de ICOM, de heer Van Schendel, heb ik daarop een interventie gehouden waarin ik wederom pleitte voor de opnemings van de museale ontwikkeling in dit programma. De Directeur-Generaal heeft daarop onmiddellijk geantwoord dat hij inderdaad de musea een plaats zou geven in de nieuwe organisatie.

Door de Stichting Singer Memorial Foundation werd een legpenning ingesteld verbonden met een geldprijs, uit te reiken aan een Nederlander of een Nederlandse die zich voor het culturele leven in Nederland bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt. De Stichting besloot de eerste penning en prijs toe te wijzen aan iemand die zich in het museumwezen verdienstelijk heeft gemaakt.

De jury van aanbeveling bestond uit de heer Van Schendel, de heer Baard en mijzelf. Eenstemmig waren wij van oordeel dat voor deze museumprijs in aanmerking kwam de heer D. F. Lunsingh Scheurleer.

De jury heeft haar aanbeveling met haar overwegingen bekend gemaakt op 30 oktober jl. in het Singer Museum te Laren. De heer Lunsingh Scheurleer was niet aanwezig. Hij vertoefde in Amerika op een reis die hem mogelijk was gemaakt door een schenking uit de museumwereld ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum.

Op 14 december a.s. zal hem de prijs worden uitgereikt".

Bij de nu volgende rondvraag wijst de heer Wurfbain op de ervaringen in de afgelopen twee jaar met de gratis toegang tot het museum De Lakenhal. Deze heeft niet verhinderd, dat een daling van het bezoekers-aantal is ingetreden. Wel is er meer tentoonstellingsbezoek geweest. De barrière is kennelijk niet van financiële maar van psychologische aard.

De heer Boonenburg heeft bij het museum in Zwolle gelukkig andere ervaringen. De gratis

toegang gedurende enkele dagen per week heeft er, mede dank zij veel publiciteit, toe geleid, dat het bezoekersaantal twintig maal zo groot is geworden.

Een bezichtiging van de nieuwe opstelling der Egyptische en Nederlandse Afdelingen in het Rijksmuseum van Oudheden besloot het programma van de ochtend.

Na de gezamenlijke lunch in De Doelen heropent de voorzitter de vergadering en geeft hij het woord aan prof. dr. W. A. van Es voor een voordracht over de definitieve bestemming van archeologische vondsten.

„Ik ben u dankbaar voor de gelegenheid, die mij geboden wordt om in deze kring een probleem te signaleren, dat momenteel ons archeologen sterk bezig houdt maar dat tevens de musea betreft. Dit gezamenlijke probleem is: wat moet de definitieve bestemming zijn van de archeologische vondsten uit Nederlandse bodem?"

Die archeologische vondsten vertonen een grote verscheidenheid. Zij variëren van een uniek eikehouten beeldje uit het Mesolithicum (ca. 4500 v. Chr.) en prachtige vroeg-middeleeuwse glazen tot oude schoenen, scherven en botten.

De reacties van „het publiek", waaronder, indien ik juist ben ingelicht, ook enkele museumdirecteuren, zijn eveneens zeer verschillend. Zij lopen uiteen van een enthousiast ooh-geroep bij het aanschouwen van de mooie voorwerpen tot opmerkingen als „zo snel mogelijk inleveren bij de gemeentelijke vuilstortplaats", wanneer het om de botten en scherven gaat. De mooie objecten vinden gemakkelijk een plaats in de museumvitruines; maar wat gebeurt er met de rest? De archeoloog reageert anders: hij wil *alles* bewaren. En hoewel dit uit mijn mond enigszins verdacht klinkt, heeft toch mijns inziens de archeoloog in dit geval gelijk. Alle archeologische vondsten zijn documenten, die informatie bevatten over het menselijk verleden. Zij zijn in dit opzicht geheel vergelijkbaar met de geschreven documenten, die de historicus ten dienste staan. Dit geldt met name voor die vondsten, welke afkomstig zijn van opgravingen: deze vormen een onderling samenhangend complex, dat bovendien in relatie staat tot de waargenomen en in tekeningen en in foto's vastgelegde bodemsporen. Het is in de meeste gevallen onmogelijk om de informatie die in de artefacten ligt opgeslagen in één keer daaraan volledig te onttrekken. Ook na publicatie blijft in de vondsten een veelal grote hoeveelheid ongebruikte informatie achter. Een voorbeeld: bij het uitwerken van de resultaten van een opgraving

zal ik trachten de scherven typologisch te ordenen en te dateren. Het technologisch aspect — hoe en uit welke soort klei is dit aardewerk vervaardigd? — zal daarbij wegens gebrek aan kennis of tijd achterwege moeten blijven. Ook is het niet geheel uitgesloten te achten, dat mijn inzichten omtrent de typologie en chronologie door voortgezet onderzoek zullen worden achterhaald. Toekomstig onderzoek zal aan hetzelfde materiaal nieuwe informatie onttrekken en de conclusie dringt zich op, dat vondsten dan ook voor toekomstig onderzoek beschikbaar zullen moeten zijn. Dit kan alleen indien zij goed geadmineistreerd worden ondergebracht in goed beheerde archieven-voor-bodemvondsten.

De archeologische vondsten vallen op grond van hun vondstomstandigheden in twee categorieën te verdelen: de „toevalsvondsten” (de meer dan 1000 Karolingische denarii die in Goes door werknemers van een betonfabriek in een uit Roermond afkomstige grintoop ontdekt worden; het Bronstijd-zwaard dat uit de Maas gebaggerd wordt) en de vondsten, die het resultaat zijn van wetenschappelijk oudheidkundig bodemonderzoek verricht door daartoe bevoegde personen en instellingen (vondstcomplexen uit opgravingen; vondsten gedaan bij verkenningen of stelselmatige *Landesaufnahme*). Onze verdere beschouwingen zijn voornamelijk de laatste categorie gewijd, omdat wij alleen over deze vondsten volledig kunnen beschikken.

Krachtens de Monumentenwet van 1961 blijven de toevalsvondsten het eigendom van vinder en grondeigenaar; er bestaat voor deze categorie slechts een meldingsplicht (artikel 24).

De vondsten gedaan bij „bevoegd” oudheidkundig bodemonderzoek („graafwerk”) zijn het eigendom van de opgraver; de grondeigenaar heeft recht op de helft van de waarde — niet op de voorwerpen zelf (artikel 23, 2).

Bevoegd tot het verrichten van bovenbedoeld „graafwerk” zijn alleen de diensten, instellingen en personen, die daartoe door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk zijn aangewezen (artikel 22, 2). In de praktijk gaat het hier om de archeologische instituten, die in het tegenwoordig spraakgebruik als opgravende instellingen worden aangeduid.

Wij hebben reeds gezien, dat de archeologen-opgravers hun vondsten voor de toekomst graag veilig gesteld willen zien door opname in een archief-voor-bodemvondsten. Zij stellen zich daarbij in concreto voor: een goed geoutilleerd magazijn, waarin de voorwerpen systematisch geor-

dend in keurige rekken en laden liggen; in een net kantoortje zit de magazijnmeester zijn inventaris bij te werken; in de deuropening verschijnt de archeoloog die met het beheer van het archief belast is, met een mandje nieuwe vondsten, die straks volgens de geijkte procedure zullen worden opgenomen.

Waar, zo vragen wij ons af, bevinden zich in ons land dergelijke archieven-voor-bodemvondsten? Het antwoord klinkt wat paradoxaal: zij zijn er wel en zij zijn er niet. Van oudsher hebben namelijk vele musea mede deze functie gehad. Ook thans zijn er musea die een archeologische afdeling hebben met een daarbij behorend vondstenmagazijn dat op boven omschreven wijze is ingericht. Daarom: dergelijke archieven zijn er wel, al heel lang zelfs. Maar, deze bestaande archieven-voor-bodemvondsten vertonen onderling nog al wat verschillen en ook zijn zij niet overal te vinden waar men hen nodig heeft. Eerlijk gezegd is de situatie op dit punt momenteel chaotisch. Een duidelijke en uniforme regeling ontbreekt. In grote delen van ons land wordt de definitieve bestemming van archeologische vondsten van geval tot geval, ja opportunistisch geregeld of helemaal niet geregeld. Van die toestand ziet de archeoloog zijn vondsten het slachtoffer worden en dat is zijn excuus om zich thans bezig te houden met zaken, waarvan u terecht vindt, dat zij tot uw terrein behoren.

De oorzaak van deze situatie is voor een belangrijk deel gelegen in de vrijwel volledig doorgevoerde scheiding tussen het eigenlijke oudheidkundige bodemonderzoek en de museale activiteiten; dit vormt een opvallend kenmerk van de huidige beoefening van de archeologie in Nederland. Aan de ene kant staan de opgravende instellingen, die over het algemeen geen museaal karakter hebben en er ook niet naar streven een eigen collectie op te bouwen (hoogstens een studie-collectie van beperkte omvang). Daarnaast vindt men de musea, waarvan er zich vele op het terrein van de Nederlandse archeologie begeven, zonder daarbij echter zelfstandig oudheidkundig bodemonderzoek te verrichten (een uitzondering vormt het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, dat zijn oude traditie als opgravende instelling voortzet).

Deze situatie is het gevolg van een ontwikkeling, die maar zeer ten dele bewust geleid en beïnvloed is. Zij heeft voor- en nadelen, kan principieel worden verworpen of toegejuicht, maar het lijkt ons praktisch om deze ontwikkeling als een feit te aanvaarden en om de waarge-

nomen richting van de evolutie nu voor de toekomst ook normatief te stellen.

Dit alles neemt niet weg, dat musea en opgravende instellingen door nauwe banden met elkaar verbonden zijn en vele gemeenschappelijke belangen hebben. Zo „produceren” de laatste grote hoeveelheden oudheidkundige voorwerpen, waarmee de museale collecties verrijkt en aangevuld worden. Aan de andere kant zijn voor het wetenschappelijk onderzoek van de opgravende instellingen goed gedocumenteerde en gemakkelijk toegankelijke openbare verzamelingen onmisbaar. Hier en daar is reeds een nauwe samenwerking tussen een museum en een opgravende instelling ontstaan. Dat zijn echter nog incidentele gevallen en het lijkt ons dringend gewenst dat thans op korte termijn, door overleg tussen alle betrokkenen, een aantal gedragsregels wordt opgesteld, die de gemeenschappelijke belangen waarborgen.

Beide groepen zijn heterogeen van samenstelling.

De *opgravende instellingen* zijn voor het merendeel universiteits-instituten, voorts een rijksmuseum en een rijksdienst. Hun taken vertonen in vele opzichten verschillen; in dit verband zijn echter slechts de overeenkomsten van belang. Alle dragen zij bij aan de toename van het archeologisch vondstmateriaal door het verrichten van

(a) opgravingen in het kader van hun onderzoek programma en

(b) activiteiten als terreinverkenningen, het nagaan van vondstmeldingen en het onderhouden van contacten met particuliere verzamelaars, die vooral in het vlak van de Landesaufnahme en de monumentenzorg liggen. Ook de onder (b) genoemde activiteiten hebben onder meer „nieuwe” vondsten ten gevolge.

In dit verband moge een ontwikkeling gesignaleerd worden, die reeds oude wortels heeft, maar in de laatste jaren opnieuw groeiverschijnselen te zien geeft. Bedoeld wordt het streven om te komen tot de aanstelling van provinciale archeologen, minstens één in elke provincie, die tevens aan de opgravende instellingen verbonden zijn. Inmiddels zijn in de volgende provincies provinciale archeologen aangesteld: Groningen, Friesland, Drente, Gelderland, N.-Brabant en Limburg; de hoop is gewettigd dat de overige provincies spoedig zullen volgen. Hun taak is veelomvattend; in onze gedachtengang behoort daartoe onder meer dat zij worden ingeschakeld bij het beheer van de archeologische verzame-

lingen in hun gebied. De reeds aanwezige provinciale archeologen hebben inderdaad al zeer nauwe banden met de museumwereld.

De groep van de *musea*, die zich met de Nederlandse archeologie bezig houden, is ook allerm minst homogeen. In een voordracht onder de titel *De verhouding tussen het centrale museum en de regionale musea*, gehouden voor de 49ste Museumdag (26-V-1967 te Leeuwarden, onderscheidt de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden naast het centrale museum (i.c. het RMO) regionale musea. Deze laatste werden reeds in 1947 door D. F. Lunsingh Scheurleer (citaat in bovengenoemde voordracht) onderscheiden in provinciaal-georiënteerde musea en streekmusea.

De aldus op grond van territoriale criteria verkregen indeling van de musea in drie categorieën — (a) het landelijk museum, (b) regionale musea (de „regio” omvat in vele gevallen een volledige provincie, soms ook een grotere gebiedseenheid binnen een provincie), en (c) lokale musea („oudheidkamers”) — lijkt ons in dit verband bijzonder praktisch.

Alle hebben gemeen, dat de Nederlandse archeologie slechts een onderdeel — soms een klein onderdeel — is van de totale scala van taken en interessen. Gespecialiseerde archeologische musea komen, afgezien van het RMO, in ons land niet voor met uitzondering van het Rijksmuseum G. M. Kam, dat gemakshalve onder categorie (b) kan worden ingedeeld. Grote verschillen doen zich voor in het opzicht van de personeelsbezetting en dientengevolge van de „mogelijkheden”. Het landelijk museum en vele musea van categorie (b) bezitten aparte ter zake kundige conservatoren voor het beheer van hun archeologische afdelingen; de (c) musea niet. Wat de archeologische „mogelijkheden” betreft vormen de drie groepen een afdalende reeks: de indeling is derhalve niet alleen territoriaal.

Uit bovenvermelde voordracht blijkt, dat de musea reeds geruime tijd trachten om, mede waar het tot hun activiteiten op het terrein van de Nederlandse archeologie behoort, te komen tot een wat duidelijker omschreven taak-verdeling. Het blijkt ook dat zij hun taak vooral zien op het gebied van de *expositie*: het landelijk museum wil een overzicht geven van de archeologie van het gehele land, het provinciaal museum van die van zijn provincie, enz. Er wordt gesproken over wederzijdse bruiklenen ten behoeve van permanente exposities en wisseltentoonstellingen, over overleg bij aankoop van bijzondere

voorwerpen, hulp bij conservering en herstel van oudheden, etc. Over deze en dergelijke kwesties zijn reeds jarenlang discussies gaande en het is zelfs archeologen duidelijk, dat hier vele netelige problemen liggen.

Het beheer van de magazijnen en het toegankelijk maken van de gemagazineerde collecties voor wetenschappelijk gebruik staat minder in de belangstelling. In dit opzicht vallen zeer grote verschillen te bespeuren. In het algemeen is echter de zorg die aan de magazijnen besteed wordt, recht evenredig aan de grootte van een museum.

Het voorafgaande kort samengevat:

1. De opgravende instellingen produceren veel oudheden door opgravingen en *Landesaufnahme*-activiteiten. De laatste worden vooral verricht door de provinciale archeologen, die reeds in vele gevallen de *trait-d'union* vormen tussen de opgravende instellingen en de musea. De opgravende instellingen stellen in het algemeen geen prijs op blijvend bezit van hun vondsten; wel behouden zij zich het publikatierecht voor.

2. Zeer vele musea tonen belangstelling voor de Nederlandse archeologie. Hun activiteiten liggen in eerste instantie op het vlak van de expositie. Hier wordt samenwerking en overleg nagestreefd. De zorg voor de magazijnen is in vele gevallen minder ontwikkeld.

Alleen de grotere musea (categorie a en vele van categorie b) beschikken over de middelen voor een adequaat beheer van grotere gemagazineerde collecties.

Tenslotte willen wij proberen bij wijze van discussiestof een voorstel tot regeling van de definitieve bestemming van archeologische vondsten te formuleren. Het gaat ons daarbij om de oudheden die thans nog geen definitieve bestemming gevonden hebben en om de toekomstige vondsten.

Bestaande situaties zouden wij niet willen aantasten. Het voorstel heeft voorts vooral betrekking op die vondsten die het resultaat zijn van de activiteiten van de opgravende instellingen (en personen) en daarmee gelieerde personen of groepen (amateur-archeologen, die onder supervisie van de opgravende instellingen graafwerk verrichten).

Het is thans niet mogelijk ook de „toevals"-vondsten in een dwingende regeling te vangen, al zal er uiteraard naar moeten worden gestreefd, dat ook hun toekomst zoveel mogelijk verzekerd wordt.

1. De opgravende instellingen krijgen geen

eigendomsrecht op hun vondsten, maar staan die af aan archieven-voor-bodemvondsten. Zij behouden het publicatierecht (in de praktijk zal het afstoten van de vondsten meestal ook eerst na publicatie kunnen plaats vinden) en aanvaarden daarmee de publicatieplicht (regelingen op dit punt lijken ons momenteel weinig zinvol).

2. De desbetreffende artikelen van de Monumentenwet worden bij het onder 1. gestelde aangepast, tenzij — wat wellicht eenvoudiger is — de Minister van CRM een daartoe strekkende clause aan de vergunningen tot het verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek toevoegt.

3. Beter dan het in het leven roepen van aparte archieven-voor-bodemvondsten lijkt het ons, wanneer musea als zodanig willen fungeren. Het betreft hier een aparte en belangrijke zaak, die in de musea de volle aandacht moet kunnen krijgen. Als archief voor bodemvondsten komen dan ook alleen die musea in aanmerking, die ter zake kundig personeel voor het beheer van dit archief beschikbaar kunnen stellen. In de praktijk komt dit beheer neer op een dergelijke inrichting van de magazijnen, dat de vondsten te allen tijde voor wetenschappelijke doeleinden toegankelijk zijn. In enkele gevallen zal personeelsuitbreiding niet achterwege kunnen blijven.

Noodzakelijk is o.i. dat de supervisie op het archief berust bij een archeoloog, die daarbij door een museumassistent terzijde wordt gestaan.

4. Wij staan bij dit alles een zekere decentralisatie voor en pleiten voor het aanwijzen van in principe één museum = archief-voor-bodemvondsten per provincie. Afhankelijk van de museale situatie zal hiervan in enkele provincies moeten of kunnen worden afgeweken. Wij achten het zeer gewenst dat waar enigszins mogelijk de provinciale archeologen belast worden met het beheer van de archieven en voor dat deel van hun taak aan de betreffende musea verbonden worden. Daarbij zullen de verantwoordelijkheden moeten liggen, waar zij behoren: zoals het beleid inzake het oudheidkundig bodemonderzoek de opgravende instellingen ter harte gaat, zo blijve het expositiebeleid ter competentie van de musea. Uiteraard blijft ook op deze twee terreinen samenwerking en wederzijdse hulp zeker geboden.

5. *Alle* musea, ook de kleinste, en eventueel ook de opgravende instellingen kunnen voorwerpen uit de archieven *ter expositie* in *bruikleen* ontvangen. De daarbij te stellen voorwaarden en het toezicht op de naleving daarvan zijn geheel ter competentie van het betrokken archief. Het

RMO dient in deze constructie, gezien zijn landelijke taak, een aparte plaats in te nemen.

Eénmaal per jaar zou een samenkomst van de beheerders van de regionale archieven kunnen plaats vinden, bij welke gelegenheid de beheerders een overzicht geven van de aanwinsten van het afgelopen jaar. Het RMO zou daarbij aanspraak moeten kunnen maken op die vondsten welke voor zijn expositie noodzakelijk zijn (bruiklenen?). Tevens is het gewenst dat in de studiecollectie van het RMO representatieve vondstcomplexen uit alle perioden van de voor-geschiedenis en uit alle delen van het land vertegenwoordigd zijn. De mogelijkheid dient derhalve aanwezig te zijn, dat het RMO uit de jaarlijkse oogst een keuze doet en het verkozene na voldoende argumentatie in eigendom of in bruikleen verwerft. Eventuele geschillen zouden kunnen worden voorgelegd aan de Minister van CRM, die zijn beslissing mede op een advies van de Rijkscommissie voor de musea zou kunnen baseren.

De quintessens van ons voorstel is driedelig: waar mogelijk aansluiting aan de bestaande situatie (vandaar handhaving van de bestaande scheiding tussen opgravende instellingen en archieven-voor-bodemvondsten en uitbouw van de traditionele functie van de musea als archieven-voor-bodemvondsten); daarnaast het streven om zoveel mogelijk tot een uniforme en voor ieder duidelijke situatie te komen; tenslotte willen wij voorkomen, dat twee in wezen nauw verbonden aspecten van het archeologisch bedrijf, het „produceren” en het conserveren van oudheden, te zeer gescheiden raken.

Door nauwe samenwerking in bovenbedoelde zin zullen musea en opgravende instellingen naar ons oordeel een belangrijk gemeenschappelijk probleem kunnen oplossen.”

De voorzitter dankt de spreker en stelt vervolgens drs H. C. van Eck, die verbonden is aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in de gelegenheid de *juridische aspecten van het vinden van archeologica* te belichten.

„Toen ik op zo'n vriendelijke wijze door uw voorzitter werd uitgenodigd vanmiddag de juridische kanten van de bestemming van bodemvondsten in uw select gezelschap te bespreken, heb ik — beduusd door deze eer — de uitnodiging graag geaccepteerd. Ik realiseerde mij al gauw, dat ik dat eigenlijk niet had moeten doen. U moet weten, dat ik van het eigenlijke onderwerp niets, maar dan ook niets afweet. Dit kan

ook zijn voordelen hebben. Onbelemmerd kon ik me nu verdiepen in de louter juridische kanten van deze materie. De toegemeten tijd is te kort om uitputtend op alle punten en details in te gaan. Ik zal u niet vervelen met veel wetsartikelen, maar pogen een meer algemene schets te geven, uitmondend in enkele conclusies over een regeling, zoals die naar mijn mening behoort te zijn.

Wanneer een jurist een zaak te lijf gaat, grijpt hij naar de wet en naar de jurisprudentie. Een eerste determinatie van het onderwerp leert dat het hier niet gaat om het probleem van de gevonden voorwerpen, maar om dat van de schatvinding.

De eerste vraag is dan, wat een schat is.

In ons nuchter, zakelijk en noodzakelijk koel B.W. komt in artikel 642 ineens de romantisch geladen term „schat” uit de lucht vallen, en nog wel onder de afdeling „Van de wijze, waarop eigendom verkregen wordt”.

Het tweede lid van dit artikel luidt: „Men verstaat door eenen schat als zoodanige verborgene of begraven zaak, waarop niemand zijn regt van eigendom kan bewijzen, en die door een louter toeval ontdekt is”. De letterlijke tekst van deze definitie zou doen verwachten, dat dit artikel alleen de toevallige vondsten betreft. De moderne schrijvers zijn echter van mening, dat deze beperking in de tekst „en door een louter toeval ontdekt is” als niet geschreven moet worden beschouwd.

Meyers, de grote Meyers, heeft zich in 1954 achter deze interpretatie geschaard. Dit betekent, dat het regiem van 642 B.W. dat de eigendom van een schat regelt, niet alleen slaat op de toevallige vondsten, maar ook op die, waarnaar opzettelijk gezocht wordt, b.v. bij opgravingen. Als u nu weet, dat Meyers begonnen is met het grootse werk van de herziening van ons Burgerlijk Wetboek, dan stijgt de spanning bij het zoeken naar de formulering van het begrip „schat” in het nieuwe B.W. Daar luidt dan artikel 5.2.9., tweede lid: „Een schat is een zaak van waarde, die zolang verborgen is geweest, dat daardoor de eigenaar niet meer kan worden opgespoord”.

De Monumentenwet geeft een nadere differentiatie van de algemene regeling in het B.W.

Een monument is een vóór tenminste 50 jaar vervaardigde zaak, die van algemeen belang is wegens haar schoonheid, betekenis voor de wetenschap of volkskundige waarde heeft.

Wanneer nu zo'n zaak wordt gevonden bij

bevoegd verricht graafwerk, dat is graafwerk dat ten doel heeft het opsporen of onderzoeken van monumenten door daartoe door de minister aangewezenen, dan is zo'n zaak eigendom van degene die het graafwerk heeft verricht of doen verrichten. De grondeigenaar ontvangt een vergoeding gelijk aan de helft van de waarde van het monument.

De eigendomskwestie van de toevallige vondsten regelt de Monumentenwet niet, dus geldt de algemene regel van het B.W., dat de vinder en grondeigenaar ieder voor de helft de eigendom hebben.

De regering motiveert in de memorie van toelichting met verwijzing naar 642 B.W. dit onderscheid dat het niet redelijk zou zijn de moeite en de kosten van het opzettelijk graafwerk ten goede te laten komen aan de eigenaar van de grond. De regering vindt dit anders liggen dan in het geval van een toevalsvondst, die de vinder en de eigenaar van de grond als een voordeel in de schoot geworpen wordt, zonder dat zij er moeite of kosten aan besteed hebben.

Als u zich herinnert, dat Meyers in 1954 nog het onderscheid tussen opzettelijke en toevalsvondsten verwierp in overeenstemming met de heersende leer en u bedenkt, dat het regeringsstandpunt is gedateerd 27 september 1955, dan wekt de enkele verwijzing naar de toevalsvondsten in 642 B.W. de schijn van oppervlakkigheid. Want juist de eigendomskwestie speelt bij de vondsten en een effectieve bescherming daarvan een doorslaggevende rol. Al in 1912 betoogde Frederiks in zijn dissertatie over monumentenrecht, dat de eigendom aan de staat behoort te vallen.

Het is opvallend, dat de weinige jurisprudentie over schatten vrijwel uitsluitend handelt over geschillen betreffende de eigendom, eigenlijk meer voor wie de opbrengst is, waarbij ik als zij sprongetje wil verwijzen naar het arrest van de Hoge Raad over de kantharos van Stevensweert, dat juridisch van bijzonder belang is geweest voor de verhouding koper-verkoper.

Algemeen wordt erkend, dat eigendom en contract de grondbegrippen van het recht vormen. Zij worden wel wezenlijk geacht voor de rechtsorde van de gehele wereld. Over de inhoud van het begrip eigendom is niet altijd en overal gelijk gedacht. Zo is in de vorige eeuw gepropageerd dat eigendom slechts is te beschouwen als een sociale functie, te weten als een jegens de gemeenschap te vervullen plicht. Aan deze leer is vooral de naam Duguit verbonden; deze is in ons

land niet aanvaard. Het principe van ons burgerlijk recht is, dat eigendom het recht is om van een zaak het vrije genot te hebben en daarover op de volstrekte wijze te beschikken. Beperkingen door de overheid zijn toegestaan, maar uitgangspunt is duidelijk het individualistische eigendomsbegrip.

In het nieuwe B.W. wordt het kortweg zo geformuleerd : Eigendom is het meest volledige recht, dat een persoon op een lichamelijke zaak kan hebben.

Hoe sacrosanct de eigendom in ons rechtsbestel is blijkt uit artikel 165 van de Grondwet, dat bepaalt dat eigendomsontneming slechts kan geschieden na onteigening tegen schadeloosstelling, waarmede bedoeld is volledige schadeloosstelling.

Nu heeft na de oorlog, tot ik meen 1953, gegolden het Besluit Herstel Rechtsverkeer, dat verplichtte vondsten in te leveren bij het Nederlands Beheersinstituut. Het is duidelijk, dat dit besluit beoogde een regeling te treffen voor allerlei tijdens de laatste wereldoorlog plaatsgevonden hebbende handelingen. Maar ik haal dit aan omdat Berkhouwer in 1951 schreef, dat op grond van dit K.B. de overheid op het punt der schatvinding een privilege heeft, dat de gulzigste Romeinse keizers zichzelf niet hebben toegekend.

In ons land kan de wetgever alles, maar hij moet willen en een wet behoort niet tegen het rechtgevoel in te druisen.

De bestaande monumentenwet onthoudt de grondeigenaar de eigendom van opzettelijke vondsten. Dit kwam niet in strijd met het geldende recht bij schatvinding, omdat dit althans naar de mening van de regering alleen de toevalsvondsten betreft. De monumentenwet gaf dus op dit punt alleen een aanvullende regeling. Kan tegen deze redenering de nodige kritiek worden geleverd, zij is nu eenmaal de thans geldende regeling. Het betoog van de heer Van Es strekt tot het overbrengen van de eigendom van de opzettelijke vondsten van haar opgravenden naar de archieven voor bodemvondsten. In theorie bestaat daar, geloof ik, geen bezwaar tegen. De praktische regeling staat me niet helder voor de geest. Zodra een vondst een vondst is, is het geen res nullius.

Het gaat hier om roerende zaken, waarvan het eigendomsrecht vanaf het moment van vinden behoort vast te staan.

Eigendom is een recht, dat bij de wet wordt geregeld.

Het lijkt op zijn minst een moeilijke zaak, als

de wet bepaalt, dat de eigendom berust bij de opgravende instelling en de Minister zou gaan bepalen, dat deze instelling verplicht is de eigendom over te dragen.

Een geheel ander uitgangspunt moet worden gekozen.

Het principe, dat de grondeigenaar recht zou hebben op een aandeel in de eigendom van een schat, is onjuist. Nu zal het een zorg zijn voor vondsten-niet-monumenten, voor roerende monumenten ligt de zaak anders. Volkomen terecht heeft de regering dan ook het eigendomsrecht onthouden aan de eigenaar van de grond, waarin bij bevoegd graafwerk een roerend monument wordt gevonden. Dat deze niettemin de helft van de waarde krijgt is dan ook inconsequent. Een rechtvaardigingsgrond is daarvoor niet te vinden. Immers, de grondeigenaar wist eenvoudig niet, dat hij zoiets had, hij had het niet in zijn sfeer, hij had het niet in zijn bezit.

Het monument heeft ook niets met de grond uit te staan, het is er niet mee verbonden, het is roerend.

Ik vind de zaak iets anders liggen ten opzichte van de vinder. Na ontdekking heeft hij het monument in feitelijk en bewust bezit. Als algemeen beginsel zou ik dan ook voorstaan, dat de monumentenwet zodanig wordt gewijzigd, dat de eigendom van een vondst-monument voor de helft berust bij de vinder, voor de helft bij de Staat. Het onderscheid tussen toevallige en opzettelijke vondsten behoeft dan niet te worden gehandhaafd. Deze structuur vind ik een in vele opzichten goede basis voor het oplossen van de problemen, die in deze materie rijzen. Het algemeen belang komt zo tot zijn recht. De mogelijkheid tot het regelen van onderzoek, studie, publicatierecht en publicatieplicht kan op effectieve wijze dan wel zaaks-, groeps- of streekswijze, dan wel incidenteel worden geregeld.

De vinder gaat er in rechtspositie niet op achteruit. Wel de grondeigenaar. Maar diens plaats in de huidige wetgeving wordt op dit punt reeds jaren bestreden, dit is geen nieuw geluid van mij.

In realiseer me volkomen, dat hiermede lang niet alle problemen uit de weg zijn geruimd. Ik kan me voorstellen, dat bij dit systeem vele praktische en organisatorische nog moeten worden opgelost. Maar ik geloof niet meer dan bij het huidige, geldende en met meer mogelijkheden voor het dienen van het algemeen belang, in het bijzonder het belang van de wetenschap.

Met onbekommerd gemoed ben ik de stof tegemoet getreden en misschien heb ik zonder het

te weten een enkele vitrine omgegooid. Aan het gerinkel zal ik het dan wel merken.

Mijn uitweiding over de eigendom in het algemeen moge u er van overtuigen, dat ik besef dat niet ieder het voetstoots met mij eens zal zijn. Ik meen evenwel oprecht, dat bij het zoeken van een meest juiste en bevredigende oplossing niet de haalbaarheid voorop mag staan. Ik leg deze mening dan ook graag te vondeling, in de hoop dat tenminste de helft eigendom wordt van de vinder".

Ook aan deze spreker betuigt de voorzitter zijn dank voor diens verhelderende exposé.

De discussie wordt geopend door de heer Van der Kamp, die vraagt naar de procedure van de waardevaststelling. Hij verwijst naar het voorbeeld van de kantharos van Stevensweert. De vinder verklaarde later door de koper afgescheept te zijn. Het bepalen van de waarde zal door deskundigen moeten geschieden.

De penningmeester staat de vereenvoudiging, die de heer Van Eck wil, niet duidelijk voor ogen. De helft aan de Staat, de helft aan de vinder? In de tegenwoordige situatie: eigendom aan de Staat en de helft van de geschatte waarde aan de vinder niet eenvoudiger? Bij toevallige vondsten kent de vinder zichzelf een moreel recht toe op de vondst. Ook de grondeigenaar voelt zich deelgenoot.

In zijn antwoord zegt de heer Van Eck nogmaals dat de grondeigenaar z.i. bij bevoegd graafwerk geen recht op mede-eigendom of schade-loosstelling heeft; evenmin heeft hij dit bij toevallige vondsten.

De Memorie van Toelichting zou er op kunnen wijzen, dat men vondsten van het civielrecht wil overbrengen naar het administratief recht. Er is alleen praktisch onderscheid tussen de beide categorieën van vondsten.

Bij doelbewuste vondsten zijn de problemen niet vergroot, bij toevallige zijn zij echter levensgroot.

Prof. Van Es: Er zijn nu twee problemen in discussie, een archeologisch en een juridisch. Dit laatste laat zich herleiden tot twee mogelijkheden: of de opgravende instellingen blijven eigenaar of de Staat en de eigenaar van de grond gaan de vondsten delen.

Archeologisch gezien is het primaire probleem de conservering der gevonden voorwerpen.

Mejuffrouw Beijds heeft een lange ervaring met scherven. Zij moest deze soms uit de handen van de vinder rukken. Vondsten kunnen een groot lokaal-historisch belang hebben.

De heer Hotke ziet het bewaren van bodemvondsten in de eerste plaats als een financieel probleem. Er moet ergens een depot komen.

Prof. Van Es is het hiermede niet helemaal eens; archaeologica moeten niet alleen bewaard blijven, zij moeten ook een functie hebben. Daarvoor is een efficiënte spreiding nodig.

De heer Montagne zou graag zien, dat wat voor de archaeologica geldt ook voor natuurhistorische objecten van toepassing zou zijn. Deze zijn in zeer vele gevallen ook ten nauwste met de grond verbonden.

De heer Van Eck antwoordt, dat dit geen door mensenhand vervaardigde objecten zijn en dat zij niet onder de Monumentenwet vallen. Binnen het eigendomsrecht valt niet wat niet redelijkerwijs tot de uitoefening van de eigendom mag worden gerekend.

Dr. W. C. Braat vindt, dat aan de rechten van de grondeigenaar tekort wordt gedaan.

De heer Bout vraagt of het niet mogelijk is om bodemvondsten als niet-opgevraagde erfenissen te beschouwen en als staatseigendom te zien.

Volgens de heer Van Eck zou dit toch onbevredigend zijn. De vinder moet ook zijn prijs hebben.

De heer Louwe Kooijmans stelt, dat de eigenaar van de grond door zijn eigendom geen vondsten kan claimen. Anderzijds doet de staat er echter weer graag afstand van. De consequentie is, dat vondsten gedaan door het Rijksmuseum van Oudheden, niet aan dit museum behoeven te worden toegewezen. Provinciale musea zullen de archieven en de bodemvondsten moeten gaan beheren. Daarvoor is onderling overleg nodig. De voorzitter is van mening, dat opgravings-materiaal en documentatie bij elkaar moeten blijven.

Mejuffrouw Houtzager heeft de indruk, dat de provinciale musea eerder kunstmusea dan archeologische musea zijn. Bovendien is er overal ruimtegebrek. Afzonderlijke depots zullen dus noodzakelijk zijn.

Prof. Van Es verwacht de inventarisatie niet van kunsthistorici maar van archeologen. Het ruimteprobleem is echter inderdaad zeer urgent. Nieuwe depots zullen aan de musea moeten worden toegevoegd of in de buurt gevonden. Het verkrijgen van deze depots vraagt een gezamen-

lijke inspanning van de Nederlandse musea.

De heer Hotke overweegt of het, teneinde een splitsing van vondsten en documentatie te vermijden, niet wenselijker zou zijn om de depots te situeren bij de opgravende instanties.

De voorzitter is hier geen voorstander van; het museale aspect van de voorwerpen gaat te-loor, zij hebben niet alleen hun waarde voor de wetenschapsmensen.

De heer Elzinga is enthousiast over het plan Van Es voor depots. Er moet een aantal wensen worden geformuleerd. Daarvoor acht hij een commissie noodzakelijk.

Naar aanleiding van een vraag over de centrale documentatie betreffende bodemvondsten acht prof. Van Es het gewenst dat de originele veldkaarten bij zijn Dienst blijven. Met de vondsten kunnen aan de depots of de musea worden overgedragen de beschrijvingen van de vondstomstandigheden en de eventuele publicaties. In ideale gevallen zullen ter instructie van het museum ook copieën van de veldkaarten overgedragen kunnen worden, alsmede afschriften van bij de vondst gemaakte notities.

De heer Szenassy stelt voor, dat de betrokken musea reeds nu in nauw onderling overleg treden, dit in verband met de plannen voor verbouwingen bij het Bonnefantenmuseum te Maas-tricht.

De voorzitter neemt deze suggestie over. Hij vraagt de desbetreffende musea om de minister van hun opvattingen en bevindingen in kennis te stellen. In de eerste plaats acht hij echter een hechte samenwerking en een loyaal overleg onontbeerlijk.

Mevrouw Maaldrink wil weten op welke wijze men aan de bevolking en het lokale museum het belang van de in hun plaats gedane vondsten bekend wil maken.

De voorzitter antwoordt, dat dit een belangrijk educatief punt is, dat in het lokale of provinciale museum tot zijn recht moet komen.

Alvorens de vergadering te sluiten vraagt de voorzitter aan de vergadering het Bestuur te machtigen om medewerking te kunnen verlenen bij het tot stand brengen van regionale of provinciale bodemarchieven.

Deze machtiging wordt bij acclamatie verleend.

MUSEUM-NIEUWS

TEXTIELDAG EINDHOVEN

Op 20 februari 1969 organiseerde de Textielcommissie Musea in samenwerking met de N.V.

Philips te Eindhoven een Textieldag in het Laboratorium voor Lichttechniek aldaar, gewijd aan

de problemen rond de verlichting van vitrines waarin textilia worden geëxposeerd. De belangstelling was zeer groot: bijna twintig personen konden zelfs niet meer worden ingeschreven.

Vóór de lunch hield de heer Ouweltjes van de N.V. Philips een lezing over fluorescerende verlichting. In de middag volgde een groepsgewijze rondgang door het Laboratorium, waarna de heer Hietbrink, eveneens van de N.V. Philips, een overzicht gaf van armaturen en soorten lampen die o.a. voor musea geschikt zijn. Na afloop

werden vele vragen gesteld, grotendeels uit de museumpraktijk voortgekomen.

Het getoonde en gehoorde was voor velen een openbaring; problemen inzake verlichtingsmateriaal en mogelijkheden van effecten zullen ongetwijfeld door de bijna 70 aanwezigen worden overwogen. Een en ander vormde dan ook de opzet van de Textielcommissie Musea bij de organisatie van deze zeer instructieve Textieldag 1969.

J. G. KERKHOVEN

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Gaasterland. Bij het graven van een drainage-sleuf in een hooggelegen weiland met een rijke keileembodem aan de Huiteburen vond de heer J. Bouma te Oudemirdum op circa 1.60 m diepte een aantal kogelpotscherven van grijszwarte makelij. Bij een verkenning bleek dat zich ter plaatse een diep in de keileembodem reikende komvormige ingraving bevond, die de indruk wekte dat men hier in de 12de/13de eeuw leem heeft gegraven voor pottenbakkerijen, welke in de onmiddellijke omgeving gestaan moeten hebben.

Het valt op dat al het hier in de laatste jaren gevonden inheems gesmoorde scherfmateriaal een eigen karakter heeft wat samenstelling van de scherf, vorm- en baktechniek, alsmede de kleur betreft.

Fries Museum, Leeuwarden en Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Heerenveen. Door de heer J. Maat te Oranjewoud werd enige jaren geleden aan de Heideleen in zijn woonplaats een ten dele afgebroken (gehalveerde?) dupondius van Nemausus gevonden, geslagen tussen 28 en 10 v. Chr. Aan de voorzijde de koppen van Agrippa en Augustus, aan de keerzijde een krokodil en palm. Bovendien vertoont de munt twee kloppen, nl. NC en O.

De munt werd gedetermineerd door het Koninklijk Penningkabinet en door de vinder aan het Fries Museum afgestaan.

Fries Museum, Leeuwarden|B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Bij een verbouwing van het pand Grote Kerkstraat 18, toebehorend aan A. Jongbloed's Uitgeversz. C.V. kwam bij het graven van een nieuwe funderingssleuf voor de zuidgevel een grote asplek aan het licht die aan de n.o.-zijde geflankeerd werd door een bijzonder grote rood aardewerken grape, welke ten dele met groen glazuur was overdekt. De pot die tot 50 cm diep onder een met rode plavuizen van 21 x 21 x 2.5 cm afgedekte vloer van gele baksteen (formaat 19 x 9 x 3.5 cm) was ingegraven, is zelf 27.9 cm hoog bij een diameter van 29.7 cm. Hij bevatte naast wat as enkele beenderen van rund en schaaap. De opening was afgedekt met 3 groengeglazuurde estrikken van 14 x 14 x 2.7 tot 4.0 cm.

Hoewel de situatie van de pot doet denken aan een gebruik als doof- of vuurpot, lijkt dit hier toch niet waarschijnlijk: hij is kennelijk slechts éénmaal gebruikt en wel voor etensafval, terwijl de dunne wand en het glazuur een herhaald aanraken met vuurresten niet zouden hebben doorstaan. Wellicht kan men er nog een in de 16de eeuw te dateren overblijfsel in zien van het brengen van een bouwoffer, zij het dat er hier niet meer de strenge betekenis aan mag worden toegekend, die deze gewoonte in vroegere perioden bezat.

Dank zij de medewerking van de fa. Jongbloed en de aannemersfirma T. Heidinga & Zn. kon de pot in een profiel worden ingemeten. Hieruit bleek dat hij zich bevond in de aanvullingsgrond van een fundamentsleuf, op 60 cm afstand binnenwaarts van een muur

gemetseld uit bakstenen van het formaat 30 x 15 x 10 cm.

Fries Museum|Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Bij een wandeling langs de Tjonger ten oosten van de Opsterlandsche Compagnonsvaart vond de heer R. Jansen te Sneek een 15.5 cm lange geslepen breedtoppige neolithische bijl van vermoedelijk essexiet. De bijl, die een zeer verweerde oppervlakte bezit, heeft waarschijnlijk langdurig in een veenbodem gelegen en maakt de indruk tot de Standvoetbekercultuur te behoren.

Fries Museum, Leeuwarden|Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Weststellingwerf. Eerst onlangs werd bekend dat circa 1910 een bijzonder fraaie vuurstenen bijl is gevonden tijdens de ontginning van een heideveld tussen Boyl en Zandhuizen. De bijl, opgespoord door de heer J. K. Boschker te Heerenveen, bevond zich in het bezit van de heer J. Mulders te Noordwolde en behoort tot de groep „Dünblättige Flint-Rechteckbeile” (Zie K. H. Brandt: *Studien über steinerne Aexte und Beile der Jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*, 1967, Tafel 33 Fig. 12) en is 15.1 cm lang, 6.62 cm breed bij de snede en 2.72 cm dik.

Hij is vrijwel identiek aan een exemplaar gevonden in een grafkuil te Wangeren, Kreis Stade, waarin zich naast nog een disselbijltje en twee spaanmesses ook een strijdhamer bevond. Dit maakt het waarschijnlijk dat het uit Boyl afkomstige exemplaar tot de Standvoetbekercultuur gerekend mag worden. Dank zij de welwillendheid van de eigenaar kan het stuk thans in het Fries Museum worden bewaard.

Fries Museum, Leeuwarden|Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Ede-Veldhuizen, gem. Ede. Van 1 april tot 13 september 1968 heeft in het uitbreidingsplan Veldhuizen, op ongeveer 4 km ten westen van de oude kern van Ede een onderzoek plaatsgevonden van een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd. Aanleiding tot het onderzoek was een vondstmelding van de heer E. Zuurdeeg te Ede: bij werkzaamheden ter voorbereiding van de woningbouw waren

scherven gevonden van Romeins aardewerk, van inheems aardewerk uit de Romeinse tijd en ook een vrijwel gaaf dubbelconisch Franckisch potje.

De vindplaats bleek een ongeveer noord-zuid lopende dekzandrug, die een geringe kromming naar het westen vertoonde en aan de steile oostelijke flank begrensd werd door een ovale laagte. De laagte (ca. 13.50 + N.A.P.) was ingebruik geweest als weiland; op de rug (top ca. 15.25 ± N.A.P.) bevond zich een esdek met een maximale dikte van ruim 1 m. Naar het noorden was de rug eveneens scherp begrensd; naar het westen nam de hoogte geleidelijk af; in het zuiden liep het terrein nog iets op.

De aanleg van wegen en rioleringen was bij de aanvang van het onderzoek al in volle gang. Het esdek werd over het hele te bebouwen oppervlak door de aannemersfirma Hazeleger met draglines verwijderd. Aan de westzijde van het uitbreidingsplan zou een grote en diepe vijver gegraven worden om zand te winnen. De nederzettingssporen lagen om zo te zeggen voor het oprapen. Dank zij de buitengewone medewerking van provincie, gemeente en aannemer kon nog een onderzoek plaatsvinden, dat echter een noodopgraving in de ware zin van het woord geweest is. Voor een gedetailleerde opgraving was geen tijd. Geheelten van het vlak waren al door de aanleg van wegen of riolen verwoest. Over het algemeen konden de sporen echter nog in kaart gebracht worden en van een ca. 5 ha groot deel van de nederzetting is een niet onbevredigend beeld verkregen. Aan de oostkant — minder duidelijk — aan de noordzijde werd de grens van de bewoning bereikt. De nederzetting heeft zich in zuidelijke en westelijke richting nog verder voortgezet. Deze gedeelten, die buiten het huidige uitbreidingsplan vielen, zullen hopelijk in de komende jaren nog onderzocht kunnen worden.

De elementen, waaruit de nederzetting bestond, zijn:

a. Hoofdgebouwen in de vorm van rechthoekige boerderijen met woning en stal onder één dak. De grootste hebben een lengte van meer dan 40 m bij een breedte van ongeveer 8 m. In enkele gevallen konden de stalafscheidingen (de „boksen”) worden waargenomen. De haarden ontbraken omdat het oorspronkelijk oppervlak niet meer aanwezig was. De boerderijen

behoren tot de 'familie' van het driesche-pige hallenhuis. Een zorgvuldige analyse van de enkele tientallen huisplattegronden zal interessant materiaal opleveren ter vergelijking met wat van elders, vooral van de Drentse en Overijsselse zandgronden, uit dezelfde periode bekend is. Die analyse zal overigens door de onvolledigheid van de gegevens en de vele oversnijdingen ernstig bemoeilijkt worden.

b. Bijgebouwen: verschillende typen van spicaria en schuurtjes. Het is opvallend, dat in deze nederzetting de hutkom ontbrak, of althans geen rol van betekenis speelde.

c. Waterputten van verschillende constructie: putten van vlechtwerk, uitgeholde boomstammen, putten van planken gemaakt.

d. Omheiningen en vlechtwerk tuinen. Deze omsloten min of meer rechthoekige erven, waarop één of meer huizen met hun bijgebouwen lagen.

De oversnijdingen van de standsporen der omheiningen en van de huisplattegronden wijzen op een lange duur van de bewoning. Deze indruk wordt door de vondsten bevestigd. Het inheemse aardewerk behoort tot het zgn. Us-larien. Het Romeinse materiaal (o.a. dakpan-fragmenten, waaronder één met stempel LEG IM (retro)) suggereert een datering in de 3de en 4de eeuw tot in het begin van de 5de eeuw. Het is ondertussen niet uitgesloten, dat de bewoning al voor de 3de eeuw is begonnen; dit zal door nadere bestudering van de vondsten moeten worden uitgemaakt.

Aanvankelijk bestond op grond van het door de heer Zuurdeeg gevonden dubbelconische potje de verwachting, dat de nederzetting een continuïteit tot in de Merovingische tijd zou vertonen. Het onderzochte deel van de nederzetting lijkt echter aan het einde van de Romeinse tijd opgegeven te zijn en duidelijke aanwijzingen voor latere bewoning zijn niet gevonden. Op de nederzetting volgt (met of zonder hiaat) een akkerfase, die aan de eigenlijke es voorafgaat.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

Nijmegen. In augustus 1968 is door J. C. van Rosmalen tijdens werkzaamheden voor de gemeentelijke reinigingsdienst op het maaiveld langs de Ten Hoetdwaarsstraat een bronzen munt gevonden uit de tijd van Constantinus I. Het stuk is een aes II-III, dat in Trier is geslagen in de periode van 316-(318) na Chr.

Voorzijde: kop van Constantinus I. Keer-

zijde: sol met globe en het omschrift: soli in-victo comiti; $\frac{T}{A} \frac{F}{TR}$; cf. *RIC*, p. 172, 97 (de-term.: J. H. Evers, Koninklijk Penningkabinet, Den Haag). Deze munt is zeer waarschijnlijk afkomstig uit het laat-Romeinse grafveld dat zich heeft uitgestrekt ten zuiden van de Barbossastraat.

Instituut O.G.A. (J. E. Bogaers).

— Op 1 december 1967 werd door de heer J. P. Otten, die — in dienst van het aannemersbedrijf W. A. Seegers, Nijmegen — werkzaam is bij de restauratie van het „Brouwershuis” (Steenstraat 22), enige meters ten zuiden van de achtergevel van dit pand een stuk van een gemetselde, ca. 60 cm brede muur ontdekt, waarvan de bovenkant zich bevond ter hoogte van het maaiveld. Dit muurwerk, dat bleek te bestaan uit een vulling van o.a. stukjes kwartsiet en Romeinse dakpannen, ingesloten door twee wanden van tufsteen en kwartsiet, gaf indertijd de indruk dat het Romeins zou kunnen zijn.

In september-oktober 1968 is de muur tijdens door middel van een bulldozer uitgevoerde egalisatiewerkzaamheden tot een diepte van 1.5 m afgebroken en uit de weg geruimd.

Naar aanleiding daarvan hebben op 31 oktober d.a.v. enige studenten en afgestudeerden van de Nijmeegse universiteit het terrein van de muur aan een beperkt en voorlopig onderzoek onderworpen; hierbij werd zeer veel medewerking ondervonden van de zijde van Publieke Werken, afd. plantsoenen. Al het toen ontdekte muurwerk is thans vlak onder het maaiveld gelegen in een plantsoen.

Het betreft overblijfselen van een laat-middeleeuws gebouw dat ten oosten van de voormalige Hanengas en ten zuiden van de Steenstraat heeft gestaan, en wel voordat het Brouwershuis werd gebouwd, waarvan de gevel uit 1621 dateert. Wellicht heeft het in maart 1968 vlak ten zuiden van de achtergevel van het Brouwershuis gevonden stuk muur ook tot dit bouwwerk behoord (cf. J. E. Bogaers in: *Bull. K.N.O.B.* 1968, *64).

Het in oktober j.l. aan het licht gekomen muurwerk strekt zich uit van west naar oost (met een kleine afwijking naar het zuiden), ca. 6 m ten zuiden van de zuidgevel van het Brouwershuis, tussen het westelijke einde van de Nieuwe Vleeshouwerstraat en de voormalige Hanengas. Het bestaat uit twee delen. In de eerste plaats: vlak ten oosten van de Ha-

nengas een west-oost gerichte muur (l. 6.45 m; br. 59-60 cm), die aan beide einden min of meer rechthoekig naar het noorden ombuigt.

Er zijn redenen om aan te nemen dat we hier met een kelder te maken hebben. Aansluitend aan de zuidmuur van deze ruimte en grotendeels in het verlengde daarvan is in een latere fase een 54-69 cm brede muur opgetrokken, die minstens 15.30 m lang is geweest en vermoedelijk in oostelijke richting heeft doorgelopen, ter plaatse van het westelijke gedeelte van de huidige Nieuwe Vleeshouwerstraat.

Het muurwerk van de veronderstelde kelder heeft een vulling van o.a. brokken tufsteen, Romeinse dakpannen, kwartsiet en veldkeien, terwijl de twee wanden bestaan uit tufsteen, kwartsiet, blauwe (Naamse) kalksteen en veldkeien. De dikte van de steenlagen varieert van 6 tot 20 cm. Uit de fundering is een stuk van een gebakken steen, zeer waarschijnlijk een Romeinse tegel afkomstig (d. 5.4-5.6 cm).

Van de meest oostelijke w.-o. gerichte muur bestaat de vulling vooral uit stukjes kwartsiet en Romeinse dakpannen; de wanden zijn voornamelijk uit tufsteen opgebouwd (18/7 x 16/7 x 12/6 cm), alsmede uit kwartsiet. In het metselwerk van de noordelijke wand werd een tweetal fragmenten van relatief late bakstenen aangetroffen (br. 14 cm, d. 6 cm). Hieruit volgt dat deze muur in geen geval uit de Romeinse tijd kan dateren. Vermoedelijk stamt hij uit de 15de of 16de eeuw; op zijn vroegst is hij in de 14de eeuw opgetrokken. Anderzijds is duidelijk gebleken dat men bij de bouw Romeins steenmateriaal secundair heeft verwerkt (cf. M. P. M. Daniëls, *Noviomagus — Romeins Nijmegen*, Nijmegen [1955], 270 v.).

Tot de kleinere vondsten die tijdens het onderzoek zijn gedaan, behoren een terra sigillata-scherf (type Drag. 18/31?); een halsfragment van een Romeinse kruik uit ca. het tweede kwart van de 2de eeuw; laat-middeleeuwse scherven; een plat gouden — zeer waarschijnlijk niet Romeins — ringetje (gr. diam. 1.95 cm; d. 1 mm) met een parelvormige versiering langs de buitenrand.

Instituut O.G.A. (J. E. Bogaers).

— Nadat in november 1968 een begin was gemaakt met het grondwerk voor het cultureel centrum „De Lindenberg”, dat door Dura's Aannemingsmij. n.v., Rotterdam, gebouwd

wordt ten westen van het Valkhof en van de „Lindenberg” genaamde weg en ten noorden van de Ridderstraat, hebben enige Nijmeegse studenten herhaaldelijk de bouwput geïnspecteerd op zoek naar archeologische sporen. Op 9 januari j.l. is door J. A. van Hoek, litt. class. cand., en J. R. A. M. Thijssen, biol. stud., in de zuidelijke wand — vlak ten noorden van de Ridderstraat en iets ten oosten van de toekomstige ingang van het cultureel centrum — het profiel van een Romeinse „spits”gracht gevonden. Deze moet wel behoord hebben tot de versterking die omstreeks de 4de eeuw na Chr. — naar reeds lang vermoed wordt — op het Valkhof heeft gelegen, ofschoon daar nooit Romeinse muren en grachten aan het licht zijn gekomen. Het ziet er thans naar uit dat de heuvel van het Valkhof in de Romeinse tijd geleidelijk naar het westen heeft afgeheld en niet, zoals tegenwoordig ter plaatse van de Lindenberg(weg) het geval is, aan de westkant scherp begrensd was.

Na deze zeer belangrijke ontdekking, als gevolg waarvan wij nu over het eerste duidelijke gegeven beschikken ter lokalisering van het fort dat in de laat-Romeinse periode te Nijmegen de rijksgrens langs de Waal heeft bewaakt, hebben studenten de gracht verder bestudeerd, voor zover mogelijk getekend en nog tal van waarnemingen in de bouwput gedaan. Hierbij werd zeer veel medewerking ondervonden van de zijde van de aannemer, van Publieke Werken, afd. meetdienst, van het Rijksmuseum G. M. Kam en van de A.W.N., werkgroep Nijmegen en Omstreken.

Volgens een verklaring van de draglinemachinist G. Arts, die in dienst van de fa. Peters & Mey n.v., Nijmegen de bouwput tot op het schone zand heeft ontgraven, zou de gracht over een afstand van 25-30 m in een rechte — min of meer zuid-noord gerichte — lijn ten noorden van de zuidelijke putwand in het vlak te zien zijn geweest.

Tijdens het archeologische onderzoek is geconstateerd dat de gracht praktisch van zuid naar noord heeft gelopen, met een afwijking van ca. 5° naar het oosten. Het meest noordelijke spoor van de gracht(punt) kon waargenomen worden ongeveer 33 m ten noorden van de zuidelijke putwand, vermoedelijk dicht bij een onderbreking voor een toegang tot het militaire terrein. Ongetwijfeld heeft de gracht zich nog verder in noordelijke richting voortgezet. Allerlei omstandigheden hebben echter verhin-

derd de punt over een grotere afstand in de bodem van de bouwput op te sporen. Evenmin is het mogelijk geweest de noordelijke en de oostelijke putwand te onderzoeken in verband met een eventuele ombuiging van de gracht in de richting van het Valkhof. Verder is van het grachtprofiel in de zuidelijke putwand het meest westelijke gedeelte niet vrijgegraven, zodat de doorsnede slechts voor iets meer dan de helft getekend kon worden. Overigens zijn in het zuidelijke profiel van de bouwput tussen de gracht en de Lindenberg(weg) geen verschijnselen gezien die duiden op activiteiten in de Romeinse periode.

De gracht is ca. 14 m breed geweest. De onderkant van de spits bevindt zich op ± 26.80 m + N.A.P., d.i. ongeveer 5.20 m onder het huidige maaiveld langs de Ridderstraat en minstens 3.88 m onder het maaiveld van de Romeinse tijd. De eigenlijke punt wordt gevormd door een greppel van ca. 35 cm diepte en 40-60 cm breedte. Het onderste gedeelte van de — in natuurlijke lagen van zand en grind uitgegraven — gracht moet betrekkelijk snel weer gevuld zijn geraakt met grond. Later heeft men deze slechts gedeeltelijk verwijderd en daarbij kreeg de gracht een komvormige doorsnede (onderkant: ± 29.50 m + N.A.P. = 2.50 m onder het tegenwoordige en minstens 1.22 m onder het Romeinse maaiveld).

Uit de vulling zijn voornamelijk laat-Romeinse scherven afkomstig (o.a. terra sigillata met radstempel-versiering en ruwwandig aardewerk), verder 31 bronzen Romeinse munten, dierenbeenderen, stukken tufsteen, Lotharingse kalksteen, basaltlava, dakpannen (waaronder een met het stempel EX[GERINF]), verwarmingsbuizen, glas, een bronzen fibula, één bronzen en vier benen haarnaalden, twee ijzeren messen enz. Enige scherven dateren zeker uit de 1ste-3de eeuw na Chr. Vlak onder het maaiveld zijn enkele fragmenten van Karolingisch (o.a. Badorfer) en Pingsdorfer aardewerk aangetroffen, alsmede een paar stukken van kogelpotten.

Een van de merkwaardigste vondsten is een fragment van een Romeinse vorstpan (imbrex) waarop een naar het schijnt uniek stempel voorkomt van reliëfletters, vermoedelijk „in planta pedis”: [LE]GXXII. Dit is het eerste dakpanstempel van de Legio XXII Primigenia waarvan met zekerheid Nijmegen als vindplaats bekend is (cf. J. E. Bogaers in: *Numaga* 12, 1965, 106). Het dateert zeer waarschijn-

lijk niet uit de jaren 71 tot 92/93-96, toen dit legioen te Vetera II (Xanten) gestationeerd was, maar uit de tijd daarna (in het bijzonder uit de laat-Romeinse periode), toen het zijn standplaats had te Mogontiacum (Mainz).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Wychen. Bij het graven van een funderingssleuf op het terrein van de Gemeentelijke Sociale Dienst werd op 16 januari j.l. een hierna nader omschreven aardewerkvondst uit de Romeinse tijd gedaan. Het aanstonds gerezen vermoeden dat de vondst tot de inventaris van een graf behoorde, werd bij een verkenning ter plaatse bevestigd.

Een ongeveer 0.80 m diepe en ca. 1.10 x 0.60 m (?) grote rechthoekige kuil tekende zich in de sleufbodem en in één der sleufwanden duidelijk af. De oriëntering van de grafkuil was n.w.-z.o. In het graf zal waarschijnlijk slechts een geringe hoeveelheid crematieresten aanwezig zijn geweest. Uit de wand van de sleuf werden nog twee metalen voorwerpen geborgen.

De (complete?) vondsteninhoud van het graf ziet er als volgt uit:

- a. terra sigillata bord Drag. 31, met een beschadigd stempel, dat evenwel naar het ons voorkomt als MAGNVS.^F gelezen moet worden (Oswald, *Stamps*, Magnus van Heiligenberg en Kräherwald, Trajanus-Hadrianus).
- b. terra sigillata bakje, vermoedelijk Drag. 33; dit stuk is later zoek geraakt.
- c. bord van ruwwandig aardewerk, met ongeprofileerde rand.
- d. bronzen stripvormige, eenzijdige spatula; het ondereind is afgebroken; resterende lengte 15.3 cm; de greep eindigt in een olijfvormige knop.
- e. ijzeren zegelring met een ovale inleg van carneol, waarop ingesneden de god Mars met zegeteken en lans.

Litt.: Fr. Henkel, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*. Berlin 1913.

De ring behoort tot het type o.c. II d. 2, dat in de „frühe Kaiserzeit” gedateerd wordt, d. i. globaal de 1ste eeuw. Vrijwel identiek is o.c. 1524, Text S. 140 (zie voor de omschrijving van het zegel aldaar), Taf. LVIII, 1524, af-druk Taf. LXXV, 91.

Gelet op de vindplaats, nl. tussen het gemeentehuis en de Molenberg is de kans groot

dat het graf deel uitmaakt van een 1ste-2de-eeuws grafveld, waarvan in de dertiger jaren tussen beide genoemde plaatsen vele vondsten aan het licht zijn gebracht. Het ziet er naar uit dat een gedeelte van dit grafveld nog aanwezig is.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

— Door de heer H. Vink te Wychen is in 1968 bij het omspitten van zijn tuin Merelstraat 34 in de nieuwe woonwijk van Wychen-Noord een Romeinse munt gevonden. Het is een dupondius, vz. Domitianus met stralenkrans, consulaat XIII, kz. Moneta Augusti, geslagen 87 n. Chr., *RIC* II, Domitian, 350.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Zoelen. De heren D. J. T. Buisman en A. J. Salden te Tiel meldden de vondst van vele fragmenten Romeins aardewerk uit de in 1968 gegraven zandput op de Hamsche Bouwing aan de rand van het Lingebed nabij Kerk-Avezaath.

Tot de vondsten behoort o.m. een fragment van de terra sigillata-vorm Drag. 27 met het stempel OF.PATRICI, Patricius, La Graufesenque, Nero-Domitianus.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

ZUID-HOLLAND

Dordrecht. In het kader van de sanering van de binnenstad van Dordrecht werd het afgelopen jaar met een systematisch stadskernonderzoek begonnen. Van 6.VI. tot 4.XII.68 werd een tweetal proefopgravingen verricht aan de Poortzijde, dat is het stadsgedeelte ten westen van de Wijnhaven.

Bij het proefonderzoek aan de Gravenstraat/hoek Varkenmarkt (opp. ca. 22 x 8 m) kwam vast te staan dat de oudste bebouwing langs de Varkenmarkt, bestaande uit een bakstenen huis, ca. 2.00 m onder het huidige maaiveld gelegen, terugging tot de vroege 16de eeuw. Onder dit niveau bevond zich een ophogingspakket van 3.50 à 4.00 m, bestaande uit lagen klei en huisafval. In het pakket, dat in zijn geheel rond 1400 aangebracht moet zijn, werden geen sporen van gebouwen aangetroffen. Wel bleek dat er, om de gestorte grond tegen afglijden te behoeden en waarschijnlijk ook om een percelering in het nieuw gevormde terrein aan te brengen, gelijktijdig met de ophoging een tweetal boven elkaar geplaatste eikehouten schotten waren aangebracht. De ligging en richting van deze schotten wijzen

op een uitleg vanuit de Wijnstraat parallel aan de Gravenstraat.

— Bij het grotere onderzoek aan de Tolbrugstraat W.Z. (II) is een analoge opbouw geconstateerd. Hier werd een gemiddeld 10.00 m brede sleuf van 40.00 m lengte gelegd loodrecht over de voormalige Tolbrugstraat W.Z. Het doel was inzicht te verkrijgen in:

a. de bewoning aan weerszijden van de Tolbrugstraat,

b. de opbouw van de Tolbrugstraat zelf.

c. de indeling van de opbouw van de erven parallel aan de Tolbrugstraat, zijnde de achtererven van de huizen aan de Groenmarkt. Aldus werd met de sleuf een doorsnede verkregen door zes erven, gemiddeld 7.00 m breed. Alleen direct aan weerszijden van de Tolbrugstraat werden woonsporen aangetroffen, waarvan de oudste fase bestond uit bakstenen muren met aansluitende schouw en vloer uit ca. 1450. Ook hier bevond zich dit oudste woonniveau ca. 3.00 m onder het huidige maaiveld (— NAP); daaronder, als aan de Gravenstraat, een dik pakket ophogingslagen.

Bij de geconstateerde woonlagen aansluitende straatniveaus in de voormalige Tolbrugstraat konden niet worden aangetoond; waarschijnlijk zijn deze bij de aanleg van een groot gemetseld riool uit vrij recente tijd geheel opgeruimd.

Daarentegen kon het onder c. genoemde doel op bevredigende wijze worden bereikt. Op een gemiddelde diepte van 3.00 m bevond zich over het gehele terrein een 3.50 à 4.00 m dik ophogingspakket, te dateren rond 1400, bestaande uit lagen van opgebrachte klei, huisvuil en baksteenpuin. In dit pakket, dat duidelijk gestort was vanuit de Groenmarkt, konden vier efscheidingen worden geconstateerd, bestaande uit zware eikehouten schotten, loodrecht staand op de Groenmarkt en hellend verlopend naar de rivierkant (Varkenmarkt). De efscheidingen geven de oude percelering daar ter plaatse aan, die is gecontinueerd in het kadastrale plan zoals dat tot aan de huidige sanering bestond.

Aan weerszijden van de Tolbrugstraat kon het ophogingspakket geheel uitgegraven worden. Op 6.50 m onder het maaiveld (3.50 ÷ NAP) bevond zich de overgang naar de natuurlijke ondergrond. Op dit niveau werden resten gevonden van in verschillende fasen uitgevoerde houtconstructies. Zij bestonden uit in vrij regelmatige patronen gelegde paren van

zachthouten liggers, waartussen zware eikehouten staanders geslagen waren. De staanders waren voorzien van een horizontale rechthoekige doorboring, waardoorheen een eveneens rechthoekige pen gestoken werd; deze laatste rustte op de liggers en gaf aan de staander het beoogde draagvermogen, al zal nader onderzoek nog moeten uitmaken waartoe dit draagvermogen heeft gediend. Gedacht kan worden aan ondersteuning van vanuit de achtergevels van de huizen aan de Groenmarkt boven een drassige uiterwaarde uitgebouwde platformen. Dat wellicht iedere huiseigenaar zijn eigen platform bezat, zou verklaard kunnen worden uit de positie van de liggers per erf, welke reeds een aanleg van percelering liet zien die in de kort erop volgende schotten en de nog latere baksteenbouw gecontinueerd bleek.

Verder werd geconstateerd dat de drassige uiterwaarde bestond uit een kleilaag van 1.00 à 1.50 m dikte, in het laatst van de 13de eeuw in een zoet milieu afgezet op het oorspronkelijke veen, waarbij het oude maaiveld met het bovenste gedeelte van het veen is weggeslagen; top van het veen nu op ca. 5.00 m ÷ NAP.

Het vondstenmateriaal is voornamelijk afkomstig uit de zware ophoging, waar vooral de lagen huisvuil rijke aders van laat-middeleeuws gebruiksgoed bleken te zijn. Ceramiek (opvallend veel Siegburg steengoed, daarnaast import uit de Maasvallei en enige stukken Spaanse majolica uit Maniz; maar ook roodbakken en blauwgrijs aardewerk) vormde uiteraard de hoofdmoot en verschaftte aan het grondpakket de genoemde datering van rond 1400. Ook werd veel leerwerk geborgen (schoenen, bovenbladen van trippen, messcheden) en een aantal goed geconserveerde metalen voorwerpen.

Uit de zich onder de ophogingslagen bevindende geulafzetting kwam enig vroeg Siegburg materiaal (eind 13de eeuw).

Tenslotte zij hier vermeld de grote belangstelling voor dit onderzoek van de zijde van de Gemeente Dordrecht, op gewaardeerde wijze omgezet in actieve medewerking van enige van haar uitvoerende diensten.

Het onderzoek wordt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

Heinenoord. Bij het graven van de sleuf voor de nieuwe verkeerstunnel in de Oude Maas onder Heinenoord is door de heren K. J. Ophof en

H. Maat, werkzaam bij Rijkswaterstaat, een aanzienlijke hoeveelheid vondsten geborgen. De groep is voornamelijk afkomstig van de zuidelijke rivieroever, tot op een diepte van 10 à 15 m ÷ NAP, en bestaat uit een gevarieerde groep ceramiek, daterend vanaf de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling tot in recente tijd, en enige andere voorwerpen.

De groep ceramiek telt enige late IJzertijden en een paar inheemse scherven; daarbij een hoeveelheid Romeins materiaal, waaronder een terra sigillata rand, hoogst waarschijnlijk van het type Lud. Th, een fragment van een standring van een terra sigillata wrijfschaal hoogst waarschijnlijk Drag. 43 en een groepje scherven van een terra nigra-achtige soort uit het midden van de 2de eeuw, die als kenmerkend geldt voor het zuidwestelijk kustgebied van ons land. De middeleeuwse groep omvat enige Karolingische stukken (een rand met uitgeknepen tuit van een op de draaischijf vervaardigd kogelpotje en een randscherf van eveneens, zgn. klinkendhard gebakken aardewerk), een paar Badorf scherven, een wand-scherf van Mayener waar, forse groepen van resp. Pingsdorf, Paffrath en Andenne materiaal, een groepje kogelpot en vrij veel blauwgrijs en roodbakken aardewerk (hierbij drie groen-geglazuurde scherven: van Franse of Aardenburgse makelij?). Het steengoed is vertegenwoordigd met enige vroege, met grof zand gemagerde specimina en een grote late groep, waaronder vrij wat scherven van Jacobakannen en aanverwante soorten. Behalve een hoeveelheid post-middeleeuws materiaal, hoofdzakelijk roodbakken aardewerk uit de 16de-18de eeuw en meer recente zaken, is er een groep varia waarbij een spinklosje, netverzwaren(?) en enige fossielen. Het materiaal als geheel is duidelijk verspoeld, wat gezien de vindplaats zeer wel verklaarbaar is.

De vondstgroep is door de vinders gedeponeerd in het Streekmuseum Hoeksche Waard te Heinenoord.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

Rijswijk. Van 11 maart tot 15 november 1968 werd het onderzoek naar de burgerlijke nederzetting op „De Bult”, dat in 1967 begonnen was, voortgezet. In deze periode werd een oppervlakte van ca. 1.35 ha onderzocht, zodat de totaal waargenomen oppervlakte ca. 1.5 ha bedraagt. De hierdoor verworven inzichten kunnen voorlopig als volgt samengevat worden.

Ca. 50 m ten zuiden van de in 1967 opgegraven woonkern werd een tweede, eveneens oost-west georiënteerde woonkern gevonden. Hier lagen over elkaar drie boerderijen, opgetrokken in hout; alle waren van het drieschepige type en maten, resp. minstens 37 x 6 (per. I), 25 x 6.50 (per. II) en 27.75 x 7.50 (per. III) m. Het oostelijke gedeelte van de boerderijen heeft blijkens de doorlopende rijen staanderpalen als stalgedeelte gediend; wanden van veeboksen werden echter niet aangetroffen. In de westelijke helft lag het woongedeelte. Dit was als zodanig te herkennen aan de aanzienlijk wijder gestelde staanderconstructie en het voorkomen van een haardplek. Slechts bij de jongste periode werd nog de vloer van de haardplek intact teruggevonden; deze was geheel geplaveid met inheems aardewerk. De haardplekken van de overige perioden waren nog slechts herkenbaar aan de rechthoekige kuilen met brandsporen. Alle drie de boerderijen hadden aan weerszijden in de lange wanden tussen woon- en stalgedeelte een ingang; via een ingang in de korte wand aan de oostzijde kon men het stalgedeelte betreden. Even ten noorden van deze woonkern bevonden zich nog twee, zo niet drie perioden bijgebouwen, resp. minstens 7 x 5.75 en 20 x 6 m. De grootste en jongste had eveneens een drieschepige plattegrond. Hier werden geen sporen van een haardplek aangetroffen; ook waren er in de lange zijden geen ingangspartijen, wel was weer in de oostelijke korte wand een ingang. Mogelijk heeft dit gebouw alleen als bedrijfsruimte (stal?) dienst gedaan. Ruim 50 m ten oosten van deze kern en ver buiten de nog te bespreken omheiningssloten lag een klein drieschepig boerderijtje (minstens 14 x 6), dat enigszins afweek van de gangbare oriëntering der Romeinse bewoningssporen. Ook dit gebouw vertoonde de normale indeling in woon- en stalgedeelte, kenbaar aan de verschillende groepering der staanderpalen; ook nu weer waren er ingangen aan weerszijden tussen stal- en woongedeelte in de lange zijden. Een verstoring aan de oostzijde maakte het onmogelijk vast te stellen of ook hier nog een toegang was. Naast dit gebouwtje werd een spieker (3.60 x 3) m aangetroffen. Tussen de zuidelijke woonkern en dit gebouwtje werden nog twee moeilijk te interpreteren grondsporen waargenomen. Het gaat hier om twee langwerpige rechthoekige plattegronden (23 x 7 en 21 x 6.60 m), gevormd door een greppel.

Binnen deze rechthoeken werden geen configuraties van palen waargenomen. Qua oriëntering en versnijdingen moeten zij tot een der oudere perioden van de nederzetting behoren. Zijn het huispodia of hebben zij voor een ander doel gediend? Ook ten oosten van de noordelijke woonkern werd een dergelijke plattegrond, zij het kleiner, aangetroffen (11 x 6.60 m). Dankzij de fraaie huisplattegronden kan nu ook de houtsteenbouw, die de jongste periode van de noordelijke woonkern uitmaakt, beter begrepen worden. De staanderconstructie van de twee boerderijen van de jongste periode in de zuidelijke kern vertoont nl. de tendens tot een paarsgewijze groepering in het woongedeelte. Deze groepering van de stiepen langs de binnenwand is karakteristiek voor de houtsteenbouw van de noordelijke kern. Dit verschijnsel en de overeenkomst in afstand tussen de staanderpalen onderling en de staanderpalen en de wand maken het alleszins aanneemelijk de tot nu toe raadselachtige houtsteenbouw-plattegrond op te vatten als constructie van een inheems drieschepig gebouw, aangepast aan en uitgevoerd in een Romeinse bouwtechniek.

Voor een goed beeld van de ontwikkeling der nederzetting in de verschillende fasen zijn de lange omgevende sloten van groot belang.

Aan de oostelijke zijde van de opgravingsputten werden twee, mogelijk ook drie perioden sloten aangetroffen, die aan deze zijde de nederzetting begrenzen. Een zijde van de oudste, die vermoedelijk dateert uit het midden van de 2de eeuw, heeft een lengte van ca 70 m; aan de zuidzijde buigt zij om naar het westen, terwijl meer naar het noorden twee haaks erop staande en eveneens westwaarts lopende sloten resp. de noordelijke en zuidelijke woonkern van elkaar scheiden en de noordelijke kern aan de noordzijde begrenzen.

De jongste en grootste sloot (oostzijde meer dan 80 m lang) moet omstreeks 200 gedaateerd worden. Ook hier werden reeds aan de noord- en zuidzijde de ombuigingen naar het westen vastgesteld; in deze fase zijn echter de twee woonkernen niet meer van elkaar gescheiden. Interessant is dat de oudere huizen niet alleen versneden worden door deze sloten, maar zich ook uitstrekken buiten de sloten; het geheel wekt de indruk, dat de bewoning tot in de eerste helft van de 2de eeuw een open en verspreid karakter heeft gehad; pas rond het

midden van de 2de eeuw worden het bewoonde areaal en de erven afgebakend.

Door de Rijks Geologische Dienst te Haarlem werd het aan de nederzetting grenzende gebied in detail uitgeboord. Hierbij bleek, dat ten westen en ten zuiden van de nederzetting geulen gelopen hebben. Voor de zuidelijke geul kon door middel van een lange sleuf vastgesteld worden dat deze kreek reeds voor het begin der nederzetting dicht geweest moet zijn. De relatie tussen de zuidelijke kreek en de nederzetting zal hopelijk in 1969 kunnen worden bepaald.

De vondsten van 1968 bevestigen hetgeen in 1967 reeds werd waargenomen. Talrijk is het inheems aardewerk, dat tot ver in de 2de eeuw doorloopt; het Romeinse aardewerk wordt in de loop der tijden steeds frequenter, waarbij het zwaartepunt valt in de tweede helft van de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw na Chr. Ondanks grote hoeveelheden dakpanmateriaal, die ook nu weer werden aangetroffen, waaronder enkele complete stukken, is geen enkel militair dakpanstempel gevonden.

Een aantal bijzondere vondsten mag niet onvermeld blijven. Bij het afwerken van de noordelijke woonkern werd juist onder het hoekpunt van twee muren van de (jongste) houtsteenbouw een volkomen gaaf ruwwandig

kommetje rechtopstaand aangetroffen (E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland*, Kevelaer 1950, nr. 486/7 (IIC/-begin III). Het is aanlokkelijk hierin een bouwoffer te zien. Tussen de twee woonkernen in werd een tonput uitgegraven, die eveneens tot de laatste periode behoort moet hebben. Op de duigen waren drie brandmerken aangebracht: C.C.B., M.DVN. en ADVIV. Een derde opvallende vondst is een drietal menselijke begravingen. Ca. 5 m ten zuiden van de zuidelijke woonkern werden twee gestrekt op de buik liggende menselijke skeletten gevonden, waarbij het hoofd van de een op de voeten van de ander rustte. Dat zij onmiskenbaar uit de Romeinse tijd stammen bewijst het feit, dat een skelet ter hoogte van het bekken vergraven was door een Romeinse greppel, die op zijn beurt weer door de jongste omgevende Romeinse sloot versneden werd. Ongeveer 65 m noordelijker, maar met dezelfde noord-zuid oriëntering lag een hurkskelet. Om de dode was een soort dodenhuisje gebouwd van zeven paaltjes; in de kuil onder het skelet werd een Romeins ruwwandig randfragment gevonden. Hoogstwaarschijnlijk gaat het ook hier om een begraafing uit de tijd van de nederzetting. Het onderzoek zal worden voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Jan Toorop, grafiek -13 apr.

BERLIJN

— *Museum Dablen*, prentenkabinet. Romeinse baroktekeningen.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Grepen uit de muziekbibliotheek: G. F. Händel -1 apr.
 Theo van Doesburg -25 mrt.
 Haags Vuurwerk in de Hofvijver -31 mrt.
 Chinese wandschilderingen en ceramiek uit Berlijn -19 mei

KEULEN

— *Kunsthalle*. Romeinen in Roemenië -18 mei

LEIDEN

— *Rijksmuseum van Oudheden*. 150 Jaar Rijksmuseum van Oudheden, verjongde Afd. Nederland-Egypte, Voor-Azië etc.

LONDEN

— *Queen's Gallery, Buckingham Palace*. Van Dijk and his King

MIDDELBURG

— *Rijksarchief*. Curieuze archiefstukken -1 apr.

PARIJS

— *Orangerie*. Piet Mondriaan -31 mrt.

ROERMOND

— *Appendance* — *Gem. Museum* (P. Cuypers-str.). Bodem en cultuur -24 mrt.

RIJSSEL

— *Palais des Beaux-Arts*. Meesterwerken van Mexicaanse kunst

ROTTERDAM

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. De Bataks op weg -28 apr.

- Pré-Columbiaans aardewerk (Coll. J. F. da VOORBURG
 Costa) -20 apr. — *Museum Swaensteyn*. Textielkunst uit vroe-
 — *Gemeente-archief*. Rotterdam rond 1800 ger eeuwen -14 apr.
 -24 mrt.
- TILBURG
 — *Ned. Textielmuseum*. Schering en inslag
 -1 apr.

MEDEDELINGEN

„DIE HAGHE-PRIJS”

Ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van 's-Gravenhage en omstreken wordt door de Geschiedkundige Vereniging „Die Haghe” een „Die Haghe-prijs” uitgelooft ten bedrage van f 1.000.—.

Deze prijs wordt uitgelooft voor een oorspronkelijke en nog niet uitgegeven studie — bij voorkeur op basis van bronnenonderzoek — betreffende de geschiedenis van 's-Gravenhage. De omvang van deze studie zal tenminste vijfduizend woorden bedragen.

De inzendingen zullen worden beoordeeld door een jury, bestaande uit:

Dr J. L. van der Gouw, voorzitter

Drs H. M. Mensonides, lid

C. H. de Boer, secretaris

De prijs zal eenmaal per twee jaar worden uitgelooft. Voor de eerste maal zal dit geschieden in 1970. De inzending der stukken dient te geschieden vóór 1 januari 1970 bij de secretaris van de jury, Theresiastraat 354, te 's-Gravenhage.

De studies dienen in drievoud, met de schrijfmachine vervaardigd, te worden ingezonden.

De inzendingen moeten anoniem zijn en van een motto voorzien. In een bijgevoegde gesloten enveloppe met ditzelfde motto dienen zich naam en adres van de inzender te bevinden.

Inzending van een studie houdt in, dat de schrijver akkoord gaat met de eventuele publikatie ervan in het jaarboek van „Die Haghe”.

De jury brengt over haar bevindingen rapport uit aan het bestuur van „Die Haghe” dat de prijs toekent overeenkomstig het advies van de jury. Als geen inzending is binnengekomen of de jury van oordeel is, dat geen van de inzendingen voor de prijs in aanmerking komt, vindt geen toekenning plaats.

Bestuur en jury zijn over de beoordeling van de ingezonden studies en het toekennen van de prijs geen verantwoording schuldig; correspondentie daarover zal niet worden gevoerd.

TE KOOP GEVRAAGD:

De administrateur van de K.N.O.B. vraagt ten behoeve van een in het buitenland woonachtig lid *dringend* te koop *Bulletin* jaargang 1965, afleveringen 2 en 5. Vergoeding f 10.— per aflevering. Brieven aan mr. G. J. Kalf, Charl. van Montpensierlaan 55, Amstelveen.

MUSEMENT

De Nederlandse musea zullen zich van 19 juni tot 13 juli 1969 onder de naam „Musement” gezamenlijk presenteren in de Julianahal van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht. Musea, oudheidkamers en andere openbare collecties zullen op deze manifestatie vertegenwoordigd zijn met stukken uit hun verzamelingen en over hun bezit en activiteiten informatie geven. Het initiatief is uitgegaan van de Vereniging van Nederlandse Musea „De Museumdag”. Musement heeft tot doel bij een groter publiek belangstelling te wekken voor het museumbezit in Nederland en een beeld te geven van de activiteiten der Nederlandse musea.

De Stichting Musement treedt op als organisatrice van Musement en is verantwoordelijk voor het algehele beleid. De door de Vereniging „De Museumdag” opgerichte Stichting heeft dr. L. Gans te Amsterdam bereid gevonden de uitwerking van Musement op zich te nemen. Hij is tevens voorzitter van het werkcmité.

ARCHIEFRAAD

De minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dr. M. A. M. Klompé, heeft maandagmiddag 23 december 1968 ten departemente de Archiefraad geïnstalleerd.

De raad is als volgt samengesteld: lid en voorzitter: prof. mr. J. Th. de Smidt te Haarlem, hoogleraar in het oud vaderlands recht aan de rijksuniversiteit te Leiden; lid: prof. dr. H. Baudet te Groningen, hoogleraar in de sociale en economische geschiedenis aan de rijksuniversiteit te Groningen; mr. M. J. Blok te Schiedam, secretaris van de gemeente Schiedam; prof. mr. F. F. X. Cerutti te Nijmegen, hoogleraar in de inleiding tot de rechtswetenschap en in het agrarisch recht aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen; dr. W. F. van Hoboken te Amsterdam, gemeente-archivaris van Amsterdam; J. A. van der Horst te Leiden, hoofd bureau Interdepartementale Documentatiezaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken en waarnemend voorzitter van de permanente commissie post- en archiefzaken rijksadministratie; prof. dr. F. W. N. Hugenholtz te Bilthoven, hoogleraar in de vaderlandse en algemene geschiedenis van de middeleeuwen aan de rijksuniversiteit te Utrecht; mr. N. H. Muller te Arnhem, griffier der Staten van Gelderland, en prof. dr. B. H. Slicher van Bath te Wageningen, hoogleraar in de agrarische geschiedenis aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. De Algemene Rijksarchivaris, mr. A. E. M. Ribberink, is ambtshalve lid van de Archiefraad.

RECTIFICATIE

*De bladzijden van het vorige Nieuwsbulletin (afl. 2) zijn tot onze spijt foutief genummerd van *1.*10. De nummering behoort te lopen van *15.*24.*

KON. NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING OP ZATERDAG 22 FEBRUARI
1969 IN DE GROTE ZAAL VAN HET JOHAN DE WITTHUIS TE DEN HAAG

De presentielijst is getekend door 87 leden en introducés. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent de vergadering om 2 uur en dankt de eigenaresse van het Johan de Witthuis, de n.v. Levensverzekering Maatschappij Utrecht, voor het beschikbaar stellen van deze sfeervolle zaal.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 21 juni 1968 te Nijmegen gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van augustus 1968, blz. *79 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld. De voorzitter legt uit waarom, in afwijking van het in die vergadering genomen besluit, de bijeenkomst van vandaag niet te Zeist plaatsvindt. Het gemeentebestuur had namelijk bezwaar, het Slot te Zeist ter bezichtiging te stellen zolang de restauratie nog niet geheel is voltooid. Het bestuur van de Bond heeft daarom besloten in Den Haag te vergaderen; het ligt evenwel in de bedoeling, het volgend jaar naar Zeist te gaan.

De secretaris deelt mede dat de bestuursleden Coolhaas en Halbertsma hebben bericht dat zij verhinderd zijn, de vergadering bij te wonen. Het lid van het bestuur mr. T. Landheer heeft verzocht van zijn functie te worden ontheven. Het bestuur betreurt het vertrek van de heer Landheer uit zijn midden en is hem erkentelijk voor de belangstelling, die hij steeds voor het werk van de Bond heeft getoond. Met betrekking tot het nieuwe deel van het Repertorium verheugt het de secretaris te kunnen mededelen dat de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) zich bereid heeft verklaard in de kosten van aanmaak een subsidie van f 10 000.— te verlenen. Als alles meezit, zal het boek aan het einde van dit jaar kunnen verschijnen.

De voorzitter doet enkele mededelingen over de door de Bond ingestelde *commissie* voor de *buitenplaatsen*, waarover de heer Buurman in de vorige ledenvergadering een uiteenzetting heeft gegeven. Zeer binnenkort zal de eigenlijke oprichtingsvergadering plaatsvinden. Als lid zijn

inmiddels tot de commissie toegetreden de heren D. J. G. Buurman, mr. G. van der Flier, mr. J. Korf en jhr. drs. H. W. M. van der Wyck. Dr. W. C. Braat zal voorlopig als voorzitter optreden. De commissie zal eventueel nog worden uitgebreid met een vertegenwoordiger van het Staatsbosbeheer, de Nederlandse Heidemaatschappij, de Cultuurtechnische Dienst en de Planologische Dienst. Voorts zullen de heren dr. J. Belonje en jhr. H. A. van Foreest als lid worden aangezocht.

De secretaris brengt in herinnering dat drs. R. Bruning wegens verandering van werkkring is afgetreden als secretaris van de redactie van het Bulletin. Drs. H. P. R. Rosenberg heeft zich bereid verklaard hem in die hoedanigheid op te volgen. Tenslotte deelt de secretaris mede dat de zomervergadering zal worden gehouden op vrijdag 20 juni a.s. te Breda; de excursie op 21 juni zal naar het aangrenzende gedeelte van België voeren en wel naar de Abdij Averbode, de stad Diest en het Openluchtmuseum te Bokrijk.

De penningmeester krijgt dan het woord voor het afleggen van rekening en verantwoording van het geldelijk beheer over het verenigingsjaar 1968. Ook ditmaal — aldus de penningmeester — is het weer gelukt dank zij de grote hulp van de administrateur, mr. G. J. Kalf, alle stukken tijdig vóór deze vergadering gereed te krijgen. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk stelde het subsidie over 1968 reeds in maart 1968 bij wijze van voorschot betaalbaar, zodat de Bond zijn lopende verplichtingen kon nakomen. Het is zelfs gelukt een klein batig saldo van rond f 150.— te kweken, welke som aan het departement zal worden gerestitueerd. Verheugend is ook dat het aantal leden een stijging vertoont; voor de eerste maal is de mijlpaal van 1000 leden overschreden. De commissie tot het nazien van de rekening over het jaar 1968, waarin zitting hadden de heren J. M. Haga en P. Knuttel, brengt bij monde van

laatstgenoemde verslag uit. Haar bevindingen zijn onverdeeld gunstig, zodat de vergadering de penningmeester décharge verleent. Tot lid van de kascommissie voor het jaar 1969 worden benoemd de heren J. M. Haga en H. Korswagen en tot plaatsvervangend lid mr. H. L. L. van Hoogenhuize.

Bij de *rondvraag* vraagt de heer Luyckx de aandacht voor het oude stadhuis van Vlissingen, dat thans ernstig wordt bedreigd. De secretaris zegt dat hij even vóór deze vergadering is opgebeld door ds. Kloosterman te Vlissingen, die deze kwestie eveneens ter sprake had willen brengen. De situatie is, dat na de ingebruikneming van het nieuwe stadhuis het oude, uit 1733 daterende gebouw geen bestemming meer heeft. De gemeente kan de grond voor veel geld aan „De Schelde” verkopen, maar dan moet het terrein schoon worden opgeleverd. De heren Korf en Meischke achten behoud van het oude stadhuis ter plaatse vrijwel uitgesloten. Verplaatsing is rationeel, maar de daaraan verbonden kosten zullen zeer hoog zijn. Van de zijde van Monumentenzorg zal alles worden gedaan om het gebouw met zijn prachtige stucplafonds te redden.

De heer Luyckx vraagt voorts of de Bond contact heeft met de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee. De heer Teminck Groll, zelf lid van het bestuur van de genoemde stichting, antwoordt bevestigend. C.N.O. onderhoudt goede betrekkingen met vrijwel alle landen met een „koloniaal verleden”; slechts met Indonesië is het contact nog wat stroef. Prof. Terwen wijst er op dat het Instituut voor Taalen Volkenkunde te Leiden voornemens is een filiaal te openen te Djakarta. Misschien kan

langs dit kanaal de toenadering worden geïntensiveerd.

Nadat de heer Taets van Amerongen zijn vreugde heeft uitgesproken over de instelling van de commissie voor de buitenplaatsen, sluit de voorzitter het huishoudelijk gedeelte van de vergadering.

Het woord is dan aan ir. R. Meischke, die in het kort iets vertelt over de geschiedenis en de restauratie van het Johan de Witthuis. Vervolgens bezichtigen de aanwezigen het huis, waarna in de tot koffiekamer ingerichte kelder de thee wordt geserveerd.

Voor de vergadering hadden de deelnemers zich omstreeks 10.30 uur verzameld in het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum aan de Prinsessegracht. In verband met de grote opkomst werd het gezelschap daar in twee groepen gesplitst. Terwijl de ene groep onder leiding van de conservatrice, mejuffrouw dr. D. van Velden, het museum bekijkt is de andere groep te gast in de ambtswoning van de ambassadeur van de Duitse Bondsrepubliek aan de Lange Vijverberg, het voormalige huis Schuylenburg. Hier verstrekt architect E. A. Canneman van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg toelichting. Omstreeks het middaguur wisselen de groepen, zodat vrijwel iedereen zonder hinderlijk gedrang een goede indruk kan krijgen van het belangwekkende interieur van deze beide huizen. Onze bijzondere dank gaat uit naar de beide „rondleiders”, die zich blijmoedig van hun taak, twee maal hetzelfde te moeten vertellen, hebben gekwetend!

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Diepenheim. Circa 15 m ten oosten van het gemeentehuis is bij het graven van een bouwput over een oppervlakte van 12 bij 10 m de vulling vermoedelijk van een gedeelte van een gracht aangetroffen. De bodem van de voormalige waterloop ligt ongeveer 3.20 m beneden het huidige straatoppervlak. De vulling bestaat uit zwarte veengrond en plaggenmateriaal. Op 2 m beneden het huidige maaiveld

zijn enkele rijen horizontaal liggend rondhout, enigszins oplopend van zuid naar noord, aan het licht gekomen.

De loop van de gracht is noord-zuid en kan een vroege, d.w.z. rondom 1200 aangelegde oostelijke afsluiting van de voormalige gracht om de kleine nederzetting bij het kasteel Diepenheim zijn geweest.

Het tracé van de stadsgracht is thans nog grotendeels in het terrein te volgen. Er zijn

geen scherven van aardewerk gevonden. De melding geschiedde door de heer J. van der Veen te Diepenheim.

R.M.T./O.K.T., *Enschede (A. L. Hulshoff)*.

Westenholte (Zwollerkerspel), gem. Zwolle. In aansluiting op een waarneming van drs. H. Halbertsma in het bouwrijp gemaakte gebied ten westen van Zwolle (vgl. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968 *116) werd een nader onderzoek ingesteld op de plaats van de gesloopte boerderij gedurende de week van 3-8 februari 1969.

Van het reeds vermelde stukje muur bleek al weer het grootste gedeelte te zijn vernield; het onderzoek bracht een daarop aansluitend fundament aan het licht, dat rechthoekig omhoog. De beide armen meten 1.20 en 1.50 m om de buitenhoek. De korte arm bleek niet afgebroken, maar vertoonde een normale beëindiging. De breedte van het muurwerk bedroeg ca. 60 cm.

Uiteraard is het niet goed mogelijk een zinnige verklaring voor zo een klein stukje muurwerk te geven. Misschien moet men het beschouwen als een gedeelte van een stenen voeting voor een overigens van hout opgetrokken schuur. Juist bij schuren komt het herhaaldelijk voor, dat de fundering ter plaatse van de ingang aan de korte zijde onderbroken is.

Het bouwwerkje kan behoord hebben tot de hof (curtis) van Yttersum, agrarisch en bestuurlijk centrum van de marke Yttersum, ook wel Ittersum genoemd. Reeds vroeg in de 13de eeuw komt de naam in de bronnen voor.

R.O.B., *Amersfoort (J. G. N. Renaud)*.

GELDERLAND

Rossum. Dankzij de bemiddeling van een lid van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland kon een aantal Romeinse munten, die uit de Waal bij Rossum zijn gebaggerd, door het Museum Kam worden aangekocht. Het zijn: een zilveren zgn. legioensdenarius van Marcus Antonius (R.R.C. 1230, LEG. XII, 32-31 v. Chr.), een dupondius van Caligula, *BMC* 44, een dupondius van Traianus, een dupondius en een sestertius van Hadrianus, *BMC* 1515-1519, twee maal een dupondius of as van Antoninus Pius, 2 sestertii van Antoninus Pius en een quadrans van de 1ste of 2de eeuw.

Bij deze vondst behoren ook de volgende 2 munten, die in de verzameling van genoemde tussenpersoon zijn gebleven: een as van Cali-

gula en een barbaarse nabootsing van een aes III (vz. buste Constantinopolis, kz. Victoria op voorstevan, na 341? Determinatie Kon. Penningkabinet).

Rijksmuseum G. M. Kam (A. V. M. Hurbrecht).

NOORD-BRABANT

Empel. Op een gedeeltelijk afgegraven perceel dat op 1250 m ten zuidwesten van de Empelse kerk ligt en ingesloten wordt door de Ploosse Wetering en de nieuwe verharde weg van Den Bosch naar Empel, werden een groot aantal scherven van Romeins aardewerk en ook enige van inheems materiaal aangetroffen. Het perceel was — en is gedeeltelijk nog — een natuurlijke hoge zandrug die ruim een meter boven het omgevende polderlandschap uitsteekt. Volgens de eigenaar, de heer J. G. van der Dussen, werd het perceel in de jaren dertig in werkverschaffingsverband tot ontginning gebracht, waarbij ook sporen van funderingen werden aangetroffen. Over de aard van deze funderingen kon hij geen nadere toelichting geven omdat zijn mededeling niet op eigen waarneming beruiste. Ongetwijfeld heeft er op deze hoogte een nederzetting gelegen in de Romeinse tijd, ook al zouden de funderingen uit een andere periode stammen.

R.O.B., *Amersfoort (G. Beex)*.

Geldrop. De heren Ant. van Wieringen en A. Jansen uit Geldrop vonden enige scherven van Romeins aardewerk langs de oostrand van de IJzeren Man.

R.O.B., *Amersfoort (G. Beex)*.

— Ongeveer drie kilometer ten zuidwesten van Geldrop vonden de heren J. van der Sommen en A. van Wieringen een aantal vuursteenartefacten en aardewerkscherven die erop wijzen dat hier een neolithische nederzetting werd ontdekt. De aardewerkscherven zijn vrij grof en gemagerd met fijngeklopt kwartsgruis. Daar tot nu toe randfragmenten ontbreken, is een nauwkeurige datering van dit aardewerk voorlopig niet mogelijk. De vuursteenvondsten bestaan uit twee vuurstenen bijltjes, waarvan het ene (lengte 8.5 cm) geheel is geslepen hoewel de oppervlakte-retouche van de voorbewerking hier en daar nog zichtbaar is. Het andere bijltje (lang 7.2 cm) verkeert nog in het stadium van voorbewerking. Het vertoont alleen slijpsporen aan een der zijden van het

snijsvlak. Blijkbaar heeft men van verdere bewerking afgezien, ook al omdat de voorbewerking niet erg symmetrisch was uitgevallen.

Bij de overige artefacten zijn twee bijzonder fraai afgewerkte pijlpuntjes met oppervlakte-retouche en schachtdoorn; verder twee boren of ruimers (lang 8 en 8.5 cm) met bijzonder regelmatige retouche langs beide zijanten. Tenslotte een vrij dikke kling met grove retouche langs de zijanten, terwijl ook de vlakke achterkant een weinig is bijgewerkt. Verder lag op de vindplaats een flinke hoeveelheid klingen, kernstukken en afslag, waarvan sommige wel enige bewerking hadden ondergaan, zonder dat ze tot een bepaald type werktuigen gerekend kunnen worden.

In de omgeving werd reeds eerder een neolithische nederzetting ontdekt (*Brabants Heem*, 1955, 124) alsmede verscheidene vuurstenen bijlen (*Brabants Heem*, 1965, 68-70) en pijlpunten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— De heer J. van Vliet uit Eindhoven meldde vondsten van een aantal vuursteenklingen en afslag op een viertal plaatsen ten zuidwesten van Geldrop. De vindplaatsen werden mede ontdekt door de heren P. A. Derks en A. Jansen uit Geldrop.

Daar op elk der vindplaatsen een aantal van 50 tot 150 stuks als oppervlaktevondsten kon worden verzameld, mag men wel aannemen, dat zich op die plaatsen een vuursteenatelier bevindt. Bij de vondsten zijn te weinig gidsartefacten om deze met zekerheid te kunnen dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Bij Genoenhuis vond de heer A. Jansen uit Geldrop een fragment van een Merovingische pot met rolstempelversiering.

Reeds eerder werd op deze plaats Romeins en Pingsdorfaardewerk gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *87).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heeze. Op een der brandgangen in de Strabrechtse Heide werd een fragment van een gepolijste en in facetten geslepen vuursteen bijl gevonden door de heer A. Jansen te Geldrop.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

's-Hertogenbosch. In oktober 1967 werd bij het graven van een diepe sleuf vóór het pand „De

Moriaan” een Romeins dolium gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *56).

Door te late melding van de vondst was er geen gelegenheid om te controleren of het dolium uit een Romeinse cultuurlaag afkomstig was. De mogelijkheid bleef dus bestaan, dat het dolium hier secundair was aangevoerd en dus niet in verband stond met Romeinse bewoning ter plaatse.

Dat hier echter wel een woonkern in die tijd is geweest, wordt meer waarschijnlijk door de aanwezigheid van een aantal scherven, thans in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch. Het betreft fragmenten van IJzertijd-aardewerk afkomstig uit de ondergrond van „de Pijp”, tijdens saneringswerkzaamheden in de jaren vijftig. Door het ontbreken van een archeoloog in het museum zijn deze vondsten (misschien als waardeloos beschouwd) nooit in het aanwinstenboek ingeschreven.

Daar dit aardewerk afkomstig is van een plaats die 50 à 100 m van de vindplaats van het dolium is gelegen, wordt het dus wel waarschijnlijker dat het dolium inderdaad in situ werd aangetroffen en dat het centrum van 's-Hertogenbosch dus in de IJzertijd en de Romeinse tijd werd bewoond. Dit is geheel in overeenstemming met de situatie elders in het rivierkleigebied van de Maas, waar men tientallen natuurlijke hoogten vindt die alle een bewoning vanaf de IJzertijd hebben gekend.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Reusel. Bij het graven van een kuil (2 x 3 m) in de tuin van het huis van de heer H. T. Castelijns, Kruisstraat 33a te Reusel werd op 90 à 100 cm diepte op de scheiding van geel zand en zwarte bovengrond een aantal Romeinse voorwerpen gevonden, o.a. fragmenten van een wrijfschaal, zwart met zand bestrooid aardewerk, sterk geroest ijzerwerk, een kraal met schuine ribbels (meloenkraal) en sporen van brons.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Son en Breugel. De heer J. van Vliet te Eindhoven vond een bronzen munt op de Hooionkse Akkers, ten zuiden van Breugel. Volgens determinatie van drs. W. Knippenberg was het een Romeinse munt die echter niet nader was te dateren, omdat beeldenaar en inscriptie sterk waren afgesleten. Op dezelfde plaats vond de heer Van Vliet een fragment van een Merovingische pot met rolstempel-

versiering. Reeds eerder zijn op dezelfde plaats talrijke Romeinse aardewerkscherven gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *64-*65 en *119-*120).

R.O.B., Amersfoort (*G. Beex*).

LIMBURG

Beitel, gem. Heerlen. In de nabijheid van de hoeve Soureth, die reeds tot in de 13de eeuw na Chr. gedocumenteerd is (*De Nederlandse monumenten voor Geschiedenis en Kunst* V, 3, 1962, 230-1), is op een helling een rechthoekig omwald terrein gelegen. Volgens sommigen zou deze rechthoek dateren uit Franckische tijd en een curtis omgeven. In verband met de aanleg van een industrieterrein zal dit gebied binnenkort bedolven worden onder meters grond. Om meer zekerheid te verkrijgen omtrent de ouderdom en de aard van de aanleg is van 18 november 1968 tot 27 januari 1969 met een korte onderbreking door de vorst een onderzoek ingesteld.

De gemeente Heerlen was zo vriendelijk een subsidie te verstrekken ter bestrijding van de onkosten. Thans manifesteert zich de aanleg door een rechthoekige gracht, die aan de binnenzijde geflankeerd wordt door een lage wal (75 x 65 m). Aan de zuidzijde ligt een waterpoel, eveneens omgeven met een lage wal. Over deze rechthoek zijn haaks op elkaar twee 10 m brede sleuven gelegd, nadat het gehele terrein opgemeten en gewaterpast was. In de vlakken werden slechts een karre- of tankspoor, enige kuilen en resten van Kunrader steen gevonden, die echter niet in situ lagen en geen duidelijk patroon vormden. De nog waarneembare gracht bleek tot ca. 1.50 m onder het maaiveld te gaan. De wal binnen de gracht is opgeworpen van grond hieruit. Verrassend was het onder de wal aan drie zijden een tweede en oudere gracht aan te treffen, die hetzelfde verloop had. Slechts aan de zuidzijde, dus langs de waterpoel, heeft de oudste gracht wellicht iets meer naar binnen gelopen. Zowel de oudste als de jongste gracht communiceren voor zover waarneembaar met de waterpoel. De waterpoel kan tot de oudste aanleg behoord hebben.

Nergens, zelfs niet onder de wallen, werd een duidelijk oud oppervlak waargenomen. Door de aard van de ondergrond (löss) en de ligging op een helling kan deze echter gedeeltelijk weggeërodeerd zijn. De vondsten dateren de aanleg van XIIa-XIIIa/b; materiaal uit de

vroege middeleeuwen ontbreekt. De vondsten laten geen nadere datering van de twee perioden afzonderlijk toe. De datering sluit echter verwonderlijk goed aan bij schriftelijke bronnen omtrent de hoeve Soureth. Omtrent de functie is weinig duidelijk geworden.

R.O.B., Amersfoort (*J. H. F. Bloemers*).

Roermond. Zoals reeds uit de pers bekend is, is begin maart 1968 bij het lossen van een schip met grind te Goes een zeer groot aantal Karolingische zilveren munten en sieraden te voorschijn gekomen. Bij onderzoek bleek, dat deze schat opgebaggerd moet zijn uit een grindput langs de Maas in de onmiddellijke nabijheid van Roermond.

Het grootste deel van de gevonden stukken bleef bijeen, zodat onlangs door het Bonnefantenmuseum te Maastricht en het Koninklijk Penningkabinet te Den Haag 873 munten en 21 sieraden gekocht konden worden, die ongetwijfeld als representatief voor de gehele schat beschouwd kunnen worden. Een klein gedeelte is in handen van particuliere verzamelaars gekomen. Ook hierover werden geleidelijk talrijke gegevens verzameld, zodat thans bekend zijn 1047 munten en 26 sieraden; de schat is echter nog groter geweest.

De munten. Behalve één Romeinse denarius van keizer Severus Alexander — die mogelijk slechts toevallig met dezelfde grindmassa als de 9de-eeuwse schat is opgebaggerd — en één Angelsaksische munt van koning Coenwulf van Mercia (796-821) dragen alle munten de namen van keizer Lodewijk de Vrome (814-840) en zijn zoons keizer Lotharius I (840-855), koning Karel de Kale (840-877) en mogelijk koning Lodewijk de Duitser (840-876), benevens die van zijn kleinzoon koning Pippijn II van Aquitanië (839-852). De zeer talrijke munten van Lodewijk de Vrome dateren op een enkele uitzondering na alle uit de latere jaren van diens regering, die van Karel de Kale daarentegen uit diens beginperiode. Aangenomen mag dan ook worden dat vrijwel alle munten geslagen zijn tussen ca. 825 en ca. 855, zodat de tijd van verberging gesteld kan worden op 855/860.

De munten zijn bijna alle zilveren penningen of denarii — gouden munten kwamen in de 9de eeuw praktisch niet voor — vergezeld van een klein aantal halve denarii of obolen. De denarii wegen zoals gewoonlijk 1.4 tot 1.8 gram en vertonen merendeels het onder keizer

Lodewijk ingevoerde zgn. „tempeltype“.

Op de voorzijde staat een vierarmig kruis met gewoonlijk vier stippen in de hoeken en de naam van de muntheer in het omschrift. De keerzijde vertoont een op klassieke voorbeelden geïnspireerde tempel met vier zuilen waartussen een kruis, die kennelijk de Christelijke Kerk symboliseert, meestal vergezeld van het omschrift *XRISTIANA RELIGIO* (het Christelijke geloof), minder vaak van een aanduiding van de plaats van vervaardiging.

Andere beeldenaars komen veel minder voor. Vier zeldzame stukken, drie van Lotharius en één van Karel, vertonen een borstbeeld van de vorst in plaats van de tempel. Wat ruimer vertegenwoordigd is een type, dat zeer frequent was in de beginjaren van keizer Lodewijk: dit vertoont dezelfde voorzijde met kruis en naam van de muntheer, doch op de keerzijde de plaats van aanmuntning in één, twee of drie horizontale regels in het veld. Bij de obolen is dit laatste type het meest gebruikelijk. Tenslotte komen bij de tempeltypen nog diverse kleinere afwijkingen voor: enkele malen zijn de omschriften van voor- en keerzijde verwisseld, bij sommige series ontbreken de stippen om het kruis, meermalen komen op de tempelzijde, minder vaak op de kruiszijde bijtekens voor: kruis, letter S, boogje, balkje, stippen in verschillende configuraties, enz.

De munten, voorzover tot nu toe bekend geworden, kunnen als volgt gespecificeerd worden (tenzij anders vermeld hebben alle denarii het tempeltype, alle obolen het type met horizontale plaatsnaam).

Lodewijk de Vrome

Sens (op kz. <i>SENO/NES</i>)	1
STOT/T.E.N./BVRC op kz (identificatie van de plaats is onzeker)	1
Christiana religio (zie beneden)	
w.o. 2 vervalsingen	692
Bourges (Bituriges), obool (<i>LVDO/WIC</i> op vz.)	2
Aquitanië, obool	3
Melle (Metullum), obool (<i>LVDO/WIC</i> op vz.)	1
Christiana religio, obool tempeltype	7
id. (op beide zijden kruis)	1
id. (<i>LVDO/WIC</i> op vz.)	2

710

Lotharius I

Duurstede (Dorestatus)	40
id., op kz. <i>DOR/ESTA/TVS</i>	1
Trier (Treveri)	2
Verdun (Viridunum)	3
Namen (op kz. <i>IN VI/CO NA/MVCO</i>)	1
Dinant (op kz. <i>DEONA/NTE MO/NETA</i>)	1
Palatina moneta	5
Bordeaux (Burdigala)	2
Milaan (op kz. <i>MEDIOLA</i>)	12
Pavia (op kz. <i>PAPIA</i>)	9
Treviso (Tarvisium)	1
Christiana religio	56
id., met borstbeeld	3
Aquitanië, obool	1

137

Pippijn II

Dax (Aquae)	2
Aquitanië	2
Christiana religio	2
Aquitanië, obool	5

11

Karel de Kale

Laon (Lugdunum Clavatum)	4
Reims (Remi)	17
id., op beide zijden kruis	2
Parijs (Parisii)	18
id., op kz. <i>PARI/SII</i>	3
Orléans (Aureliana)	22
id., op kz. stadspoort	7
Saint Martin (bij Tours)	5
Sens (Senones)	17
Bourges (Bituriges), op vz. portret	1
Melle (Metullum), op beide zijden kruis	12
Christiana religio	82
Aquitanië, obool	19
Christiana religio, obool, tempeltype	2

211

Lodewijk (de Duitser?)

Christiana religio	
(omschrift <i>LVDOVICVS REX</i>)	2
	—
	2

Zoals uit de lijst blijkt zijn alle delen van het uitgestrekte rijk tamelijk gelijkmatig vertegenwoordigd met stukken waarvan de herkomst door de omschriften vaststaat: van Duurstede en Trier in het noorden tot Dax (Z.W. Frankrijk) en Treviso in het Zuiden. Dat betekent echter geenszins dat de gehele

schat een dergelijke gelijkmatige spreiding vertoont. De grote meerderheid van de munten draagt geen plaatsnaam, slechts de algemene aanduiding *Christiana religio*. Aangenomen moet worden, dat munten van dit type in zeer verschillende plaatsen zijn vervaardigd. Alleen al de grote verscheidenheid in uitvoering bewijst dat zij van heterogene herkomst zijn. De stukken op naam van Lotharius en Karel kunnen vrij duidelijk ieder in drie of vier groepen verdeeld worden, die onderling zo veel op elkaar lijken dat herkomst uit één atelier moet aangenomen worden, al is het voorhands nog niet duidelijk aan welke plaats iedere groep toegeschreven moet worden. Ook bij de munten van Lodewijk de Vrome zijn onmiskenbaar dergelijke homogene groepen aan te wijzen, de groepen zijn hier echter zeer veel talrijker en de onderlinge begrenzing is vaak verre van duidelijk. Bovendien moet hier rekening gehouden worden met de complicatie, dat het zeer wel mogelijk is dat een deel van de munten op naam van keizer Lodewijk eerst na zijn dood is geslagen, zodat chronologische ontwikkelingen binnen lokaal gedefinieerde groepen het beeld onduidelijk maken. Vooral voor deze reeks mag men hopen dat een nauwgezet onderzoek van het thans beschikbare zeer omvangrijke materiaal nieuw licht zal werpen op deze uitermate belangrijke vraag. Immers eerst een nadere analyse van deze omvangrijkste groep van Karolingische munten kan een grondslag geven voor historische conclusies.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

De sieraden. Tot het deel van de schat vondst, dat thans eigendom van het Bonnefantenmuseum te Maastricht is, behoren ongeveer twintig zilveren onderdelen van gordelgarnituren. Er bevinden zich vier gespen onder en tien of elf riemtongen van verschillende modellen; verder zijn er twee riemknijpers met rechthoekige beugel en versierd bovenschild. Ook de meeste van de gespen en riemtongen zijn versierd. In het ornament zijn twee stijlen te onderscheiden. Een deel van de voorwerpen is versierd met ingegraveerde en met niëllo opgevulde spiralen. Een vijftal vertoont een overwegend plastisch ornament: bladmotieven en tot spiralen gedegenerende plant-aardige motieven; de laatste zijn in een kerbschnitt-achtige techniek uitgevoerd. Het plasti-

sche ornament is gedeeltelijk verguld, terwijl op bepaalde onderdelen geniëlleerde strepen zijn aangebracht. In drie van de vijf gevallen treden tezamen met de plastische versiering niëllo spiralen of bladmotieven op. De laatste groep is nauw verwant aan de Karolingische sierplaten uit Loon (Dr.), Rijs (Fr.) en Marsum bij Delfzijl (Gr.). (A. Roes, „De Carolingische sierplaat uit Loon”, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 76, 1958, rubriek: Van Rensdierjager tot Ontginner 3, 67-73).

In particulier bezit bevindt zich nog een aantal zilveren voorwerpen, die tot de schat behoord hebben. Dit zijn ook grotendeels delen van gordelgarnituren en verder waar schijnlijk een ruiterspoor.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

Spaubeek. In de gemeente Spaubeek is kortgeleden bij graafwerkzaamheden een denarius van Augustus gevonden. Op de voorzijde is het portret van de keizer zonder omschrift afgebeeld, op de keerzijde prijkt de capricornus met globe en cornucopia met het onderschrift *AVGVSTVS*. De munt moet geslagen zijn tussen 27 en 20 v. Chr. (*BMC I*, 664; Eastern mint) of 22 en 16/5 v. Chr. (*BMC I*, 305-6 en 346; Emerita of Colonia Patricia). Hij is tamelijk afgesleten.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZEELAND

Haamstede, gem. Westerschouwen. Gedurende de week van 10-15 februari vond een onderzoek plaats in de kelder van het oudste gedeelte van het kasteel Haamstede. Bij een vorige opgraving was reeds een coupe dwars over de kelder gemaakt. De hierin aangetroffen verschijnselen gaven de indruk, dat dit oudste gedeelte — de donjon — op grond van het schervenmateriaal in de 14de eeuw gedateerd zou moeten worden.

Het nieuwe onderzoek heeft volledige klaarheid gebracht. Onder een aanvulling van omstreeks 60 cm dikte kwamen de resten van een specielaaag te voorschijn, waarin de tegels of estrikken van de eerste stenen vloer waren aangebracht. Van de vloer zelf werden geen sporen teruggevonden.

Onder de specielaaag bevond zich een oud loopvlak, waarin scherven uit het midden van de 14de eeuw werden aangetroffen. Ongeveer ter hoogte van de onderkant der fundering, momenteel ongeveer een m onder het loop-

vlak van de kelder, tekende zich het oude oppervlak af, waarin specieresten en baksteenpuin het bouwniveau markeerden. Hieronder werden helaas geen scherven meer gevonden. De aandrang van het grondwater belette hier overigens een nauwkeurig en uitvoerig onder-

zoek. Uit de verkregen gegevens valt af te leiden, dat de kelder van de oude donjon eerst omstreeks 1350 van een solide stenen vloer werd voorzien.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

BOEKBESPREKING

Gelders Molenboek. Samengesteld in opdracht van het Provinciaal Bestuur van Gelderland. De Walburg Pers, Zutphen 1968. Prijs f 46.—.

Aan de reeks provinciale molenboeken is einde 1968 het Gelders molenboek toegevoegd. Bij een vergelijking van de tot dusverre verschenen provinciale molenboeken blijkt de opzet een hele ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Was het in 1956 verschenen Utrechts molenboek in feite niet meer dan een zuivere inventarisatie van het aanwezige molenbestand, waarbij elke molen werd afgebeeld met vermelding van enkele technische gegevens, in het Gronings molenboek uit 1958 is een eerste poging ondernomen deze inventarisatie te doen voorafgaan door een korte algemene beschouwing over het karakter en het streekeigen van de behandelde molens. Deze opzet is nagevolgd in het Zeeuws molenboek (1964) en werd verder uitgewerkt in het Zuid-Hollandse molenboek (1961), waarin een uitvoerige schets van de geschiedenis en de ontwikkeling van de molens in die provincie is opgenomen, een opzet, die ook in het Noord-Hollands molenboek (1964) is aangehouden. Het zojuist verschenen Gelders molenboek, samengesteld onder redactie van mr. J. Korf, gaat weer een stap verder: de eigenlijke inventarisatie van de nog aanwezige wind- en watermolens wordt voorafgegaan door een groot aantal artikelen, zowel geschiedkundig als technisch, die alle min of meer verband houden met de molens in Gelderland en geschreven zijn door in dat gewest woonachtige auteurs.

Deze methode heeft voor- en nadelen. Het voordeel is dat aldus een kostelijk maar ook kostbaar werk tot stand is gekomen, dat ver uitgaat boven de nuchtere inventarisatie, waarom het in eerste instantie is begonnen. Daarom zullen ook zeer vele niet in Gelderland woonachtige molenvrienden in dit boek veel van hun gading vinden. Het nadeel van de gevolgde opzet is, dat enkele artikelen in het boek, die van meer dan ge-

westelijk belang zijn, de kans lopen niet voldoende aandacht te krijgen, omdat men deze in dit „regionale” boek niet verwacht. Zo heeft het artikel van A. Sipman over de ontwikkeling van de molenvang, helder geschreven en voortreffelijk geïllustreerd, niet slechts betrekking op de Gelderse molens, maar op het hele Nederlandse en zo men wil Belgische molenbestand. Dit technische opstel is van de allergrootste betekenis voor iedere molenbelangstellende, maar wie kan vermoeden dat dit nu juist in het Gelders molenboek is opgenomen? Specifiek „Gelders” daarentegen zijn de historische opstellen van mr. P. J. W. Beltjes, J. den Hoed en E. J. van Ebbenhorst Tengbergen. De beschouwingen van ir. T. Blok over de poldermolens in de Bommelerwaard, van R. Hardonk over Apeldoorn als centrum van de Veluwe watermolens en van J. H. Rijnenberg, die een technische beschrijving van de Gelderse molens geeft, gaan, evenals het reeds genoemde artikel van Sipman, de gewestelijke betekenis verre te boven. Hardonks artikel bevat veel meer dan de titel doet vermoeden, omdat hierin bij mijn weten voor de eerste maal een volledig overzicht wordt gegeven van de technische ontwikkeling van de watermolen, die vanzelfsprekend in Gelderland niet anders is geweest dan in de overige gewesten van ons land, waar tengevolge van de natuurlijke gesteldheid voor het aandrijven van het molenwerk van de waterkracht gebruik kon worden gemaakt. Bijzonder boeiend zijn Hardonks opmerkingen over de Veluwe beken, naar zijn mening vrijwel alle door mensenhanden gemaakt, en zijn beschrijving van de daarop vroeger in grote getale aanwezige papieren kopermolens, zodat men slechts kan betreuren dat daarvan praktisch niets is overgebleven. Rijnenberg geeft een uitstekend overzicht van de technische ontwikkeling van de windmolen en ook hier geldt dat deze ontwikkeling in Gelderland parallel loopt met die in de andere provincies. Daarom is het jammer dat naar mijn mening te weinig aandacht wordt geschonken aan de kleine details, waarin bijvoorbeeld de Gelder-

se standerdmolens zich soms onderscheiden van de standerdkasten elders in ons land. Was over het schilderwerk aan de Gelderse standerdmolens (de provincie telt er nog tien!) niet iets te zeggen geweest? Ook over de torenmolens is Rijnberg erg summier, maar misschien is hij van mening dat A. Sipman dit onderwerp reeds uitvoerig genoeg heeft behandeld in zijn artikel over de torenmolen te Zeddam, opgenomen in het aan dr. J. H. van Heek in 1953 aangeboden Gedenkboek De Liemers. (Waarom is dit opstel niet vermeld?).

De eigenlijke inventarisatie is duidelijk en overzichtelijk; de gekozen foto's zijn goed. Terrecht zijn de molens, die zich op het terrein van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem bevinden, afzonderlijk opgenomen. Het is een

omissie, dat, behalve in het helaas zelden voorkomende geval dat een molen nog in bedrijf is, niet wordt vermeld of hij bedrijfsvaardig is, d.w.z. dat het drijfwerk compleet mag worden genoemd. In afwijking van de andere provinciale inventarisaties bevat dit boek een aparte lijst van in het gewest aanwezige rompen en restanten van windmolens alsmede van fragmenten van gebouwen van watermolens, die op zichzelf de naam „molen” niet verdienen en daarom buiten de inventarisatie zijn gehouden.

Niettegenstaande enkele kritische opmerkingen mag gezegd worden dat dit dank zij de onbekrompen financiële steun van de provincie bijzonder fraai uitgegeven boek een zeer welkome aanwinst betekent voor onze molenslitteratuur.

P. J. VAN DER MARK

TENTOONSTELLINGEN

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kastelen en buitenplaatsen buiten Gelderland, 18de-eeuwse tekeningen -16 juni

BONN

- *Rheinisches Landesmuseum*. Opgravingen sinds 1950 -4 mei

DELFT

- *Prinsenhof*. Tafelen vroeger en nu -9 juni

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Grepen uit de muziekbibliotheek: G. F. Händel -28 apr.
Chinese wandschilderingen en ceramiek uit Berlijn -1 juni
Nieuw Den Haag V (1870-1890): de Waterstaatsstijl -18 mei

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volendam -1 nov.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Uit de lucht gegrepen. Fototentoonstelling

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Siënese kunst in Nederlandse verzamelingen -27 apr.

's-HERTOGENBOSCH

- *Noordbrabants Museum*. Russische en Griekse ikonen -28 apr.

KEULEN

- *Kunsthalle*. Romeinen in Roemenië -18 mei

LAREN

- *Singermuseum*. Het kind in de Noord-Nederlandse kunst -2 juni

LEEK

- *Rijtuigmuseum*. Nederland per provincie

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Oudheden*. 150 jaar Rijksmuseum van Oudheden, verjongde afdeling Nederland-Egypte, Voor-Azië etc.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. De Bataks op weg -28 apr.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Walvissen en Walvisvaart -1 juli

VENLO

- *Goltziusmuseum*. De Chinese Porseleinkast -27 apr.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag 1969 zal op vrijdag 16 mei gehouden worden in Bergen op Zoom en als onderwerp hebben „Restauratie en conservering”.

Zaterdag 17 mei zal een excursie per autobus gemaakt worden naar Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen.

Leden van de K.N.O.B., die deze museumdag willen bijwonen, kunnen een uitvoerig programma aanvragen bij de secretaris, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

VACATURE

DORDRECHT

Bij het Museum Mr. S. van Gijn in Dordrecht komt de functie vrij van

CONSERVATOR

Vereist o.a. kennis van de kunstnijverheid en het beheer van een prenten- en tekeningencollectie; en organisatorisch vermogen.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

De salariegrenzen van f 1280.— tot f 1676.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage. Premie AOW/AWW voor rekening van de gemeente.

Uitvoerige sollicitaties te richten aan de directeur der musea, Vest 117, Dordrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Eexterveld, gem. Anloo. Van 2-18 april j.l. konden, dank zij de medewerking van de eigenaar J. Mennega te Eext, twee in het Eexterveld ten westen van Eext gelegen grafheuvels worden onderzocht. Van beide heuvels waren, ondanks de ontginning in het eind van de twintiger jaren nog aanzienlijke gedeelten over, die nu bij de omzetting van grasland in bouwland zouden opgeruimd.

De heuvels zijn in 1929 door Van Giffen door middel van proefsleuven aangesneden, tezamen met een achttal andere, waarmee ze één groep vormden. Van deze groep bleken de meeste heuvels opgeworpen van plaggen, enkele van grijs zand; randconstructies ontbraken. De primaire bijzetting werd, waar ze werd aangetroffen, gevormd door een houtskoolpakket met crematieresten (cf. *N.D.V.* 1944, 39-41, afb. 16). De heuvels, destijds gemerkt Z2 en Z3, werden nu aan een uitgebreider onderzoek onderworpen. De reeds in 1929 geconstateerde verschijnselen werden daarbij bevestigd. Z3, de zuidelijke heuvel (diameter \pm 18 m), bleek opgeworpen van omgekeerd gelegde plaggen op een gepodsoleerd oppervlak. Het Z.W. en het N.O. kwadrant werden volledig onderzocht, van de twee overige alleen het centrum. Een randconstructie ontbrak, een centraal graf, i.c. een brandplek met crematie, eveneens.

Van Z2 (diameter \pm 15 m) was het noordelijk deel bij de egalisatie van het aangrenzende perceel reeds opgeruimd. Van het resterende lichaam, ruim de helft van de oorspronkelijke aanleg, werden twee kwadranten onderzocht, bij benadering het Z.W. en het Z.O. kwadrant.

Gelegen op slechts ongeveer 30 m van de vorige vertoonde deze heuvel een geheel ander beeld. Hij bestond uit een kern van oud akkerland, bedekt door een aan de westzijde versterkte mantel van heideplaggen. De heuvel was opgeworpen op oud akkerland, dat door

het vrijwel ontbreken van podsolering niet lang braak gelegen kan hebben. Ook hier werd geen centraal graf aangetroffen, evenmin een randconstructie. In de periferie van het Z.W. kwadrant kwam een rechthoekige configuratie van 6 palen aan het licht (5.5 x 2.5 m), in het Z.O. kwadrant halverwege tegen het M-O profiel een gladwandige pot (zonder crematie).

Beide heuvels kunnen, vooral op grond van de structurele verschijnselen, gedateerd worden in het begin van de IJzertijd.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen|Provinciaal Museum van Drenthe (O. H. Harsema).

NOORD-BRABANT

Deurne. Op het bureau van gemeentewerken te Deurne maakte men mij attent op een vindplaats van vuursteenartefacten der Tjongercultuur. De vindplaats, ten zuiden van Neerkant bij de „Hoeksche Kuilen”, ligt op een smalle hoge zandrug die voor een klein gedeelte is afgegraven en aan drie zijden door moerassige grond is omgeven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Empel en Meerwijk. Op een kilometer ten zuidwesten van de Empelse kerk ligt een natuurlijke hoge zandrug die bijna twee meter boven het omliggende rivierkleigebied uitsteekt. Langs de westrand van deze hoogte is een smalle rand geëgaliseerd. Een grote hoeveelheid Romeinse en inheemse scherven lag hier over de oppervlakte verspreid. De hoge zandrug zelf is als weiland in gebruik, zodat de vondstomstandigheden momenteel niet gunstig waren. Ongetwijfeld is hier in de Romeinse tijd en mogelijk in de IJzertijd een nederzetting geweest.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

's-Hertogenbosch. De heer A. N. van der Lee, correspondent R.O.B., vond talrijke scherven

Romeins aardewerk, waarbij nogal wat terra sigillata en ook inheems aardewerk, op een terrein dat bouwrijp werd gemaakt voor stadsuitbreiding. De vindplaats ligt ongeveer 500 m ten zuidoosten van de Empelse Hut.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nuenen. Ruim 100 meter ten noorden van de Collse Hoeve werd door de correspondent van de R.O.B. de heer P. A. Derks uit Geldrop in een zandafgraving een groot aantal scherven van Romeins en een kleine hoeveelheid van inheems aardewerk aangetroffen. Gezien de verspreiding der vondsten zal een gedeelte van de nederzetting voor verdere afgraving gespaard kunnen worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oosterhout. De heer J. P. Broertjes, ambtenaar bij de Rijks Geologische Dienst, vond een cultuurlaag, bestaande uit oud akkerland bedekt met een dikke laag stuifzand.

Hierop had zich weer een goed ontwikkeld heidepodsol gevormd. De cultuurlaag moet een vrij hoge ouderdom hebben. De vindplaats ligt twee kilometer ten noordoosten van het dorp Dorst.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Udenhout. De heer A. N. van der Lee, correspondent R.O.B., ontdekte enige mesolithische vuursteenartefacten langs de Oude Bossche Baan in een zandafgraving naast de boerderij van de heer C. Pijnenburg.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Keuper Heide, gem. Helden. In het kader van een veldpracticum voor studenten der Leidse universiteit is van 24 maart tot en met 4 april 1969 een nader onderzoek ingesteld naar de in april 1968 gevonden palissaderingen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *67), die in relatie schenen te staan tot een dijk, die als Landerd of Lankert bekend staat. De ca. 2½ km lange dijk wordt voor het grootste deel als wegtracé gebruikt, doch binnen de gemeente Helden ligt hij vrij in het met wat struiken en bomen begroeide veld. Het was daar dus mogelijk om de wal in doorsnede te bestuderen. Deze blijkt te zijn opgeworpen uit smalle, ondiepe grachten die te weerszijden zijn gegraven. Tevens kon dit jaar op ruim 60 m afstand van de sleuf

uit 1968 gecontroleerd worden of de palissadering zich daar voortzette. Drie van de vier reeds bekende houtwerken werden teruggevonden, doch de vierde, het dichtst bij de wal gelegen, ontbreekt. Daarentegen zijn nu aan de andere zijde van de wal nog eens twee palissaderingen ontdekt. Het is duidelijk dat meer onderzoek nodig is om de identiteit van houtconstructies en wal beter te leren kennen. Vooralnog bestaat er geen aanleiding om beide elementen los van elkaar te zien.

Uit de opgraving valt voorlopig geen enkel argument voor een datering te putten. De gedachten gaan uit naar een laat-middeleeuwse defensieve functie voor het zuiderkwartier van het graafschap Gelre, doch hiervoor zijn ons geen historische documenten bekend.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

Swalmen, gem. Swalmen. Begin december 1968 werden op een akker langs de Heistraat te Swalmen enkele verploegde urnenbijzettingen opgegraven, die voor een deel omgeven waren door een kringgreppel met de opening aan de Z.O.-kant. De urnen zijn van het Harpstedter type.

Op een nabijgelegen terrein werd een lage gladwandige urn gevonden, eveneens binnen een open kringgreppel.

Waarschijnlijk betreft het hier een groot urnenveld van ca. 2 ha. Voortgezet onderzoek is gewenst.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting).

NOORD-HOLLAND

Texel. In oktober 1968 is door de heer G. Gerits te Den Burg op een terrein direct ten oosten van de splitsing Westerweg-Akenbuurtsweg, ten westen van Den Burg, een ijzeren lanspunt met smal-ovaal blad en gespleten koker gevonden. Hij behoort tot het type Böhner, *Die Fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, 1958, A 4, en is te dateren in de 6de eeuw na Chr.

Al eerder zijn op dit terrein vondsten gedaan, voornamelijk aardewerk uit de 7de eeuw na Chr., waaronder enkele complete stukken (zie *Westerbeem* XV, 1966, 97-100). De mogelijkheid bestaat, dat hier een grafveld ligt, dat misschien behoort heeft bij een Merovingische nederzetting op de direct ten westen van het terrein gelegen heuvel, de z.g. „Terp

van Kikkert" (zie *Berichten R.O.B.* 8, 1957-8, 101-12).

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

ZUID-HOLLAND

Ouderkerk aan de IJssel. Volgens mededeling van Drs. H. Sarfatij van de R.O.B. te Amersfoort zijn de hierna genoemde 6 Romeinse munten enige tientallen jaren geleden gevonden in de Gemeente Ouderkerk aan de IJssel bij het opschonen van de sloten.

Tiberius (14-37 n.C.), as, 36-37 n.C., vz. kop
Tiberius, kz. roer, vertikaal geplaatst tegen globe, BMC 135

Tiberius, as, vz. kop Agrippa, kz. staande Neptunus, BMC 161

Vespasianus (69-79 n.C.), as, 74 n.C., vz. kop
Vespasianus, kz. staande Felicitas, BMC 698

Titus (79-81 n.C.), as, 80-81 n.C., vz. kop
Domitianus, kz. staande Minerva, BMC 246(?)

Traianus (98-117 n.C.), as, 100-102 n.C., vz. kop
Traianus, kz. staande Victoria, BMC 740 of 751

Constantinus I (306-337 n.C.), follis, 313-315 n.C., vz. kop Constantinus I, kz. staande Jupiter (geslagen in Siscia, 5e muntatelier), RIC p. 423,3

Determinatie kon geschieden dankzij de heer P. Snoey te Ouderkerk aan de IJssel, die de vindplaats als volgt heeft aangeduid:

„Een lijn 100 à 150 m ten N.W. van de Kleine Wetering, tussen de Berkenwoudsche Hooge Boezem en de Geervliet”.

Rotterdam. Bij baggerwerkzaamheden in het Botlekgebied zijn Romeinse en middeleeuwse munten te voorschijn gekomen. Het zou hier gaan om munten uit de tijd van Augustus (27 v. Chr.-14 na Chr.): 2 x een as; Nero (54-68 na Chr.): 2 x een as; Vespasianus (69-79 na Chr.): 1 x as, 2 x dupondius; Domitianus (81-96 na Chr.): 2 x as, 2 x dupondius. Voorts een denarius van Pepijn de Korte (midden 8ste eeuw na Chr.) en twee Angelsaksische sceatta's. De munten zijn door niet met name genoemde particuliere verzamelaars aangekocht.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

ZEELAND

Kloetinge. Gedurende de winter van 1968/1969 zijn tijdens het graven van diepe rioleringsleuven door de oude, hooggelegen dorpskern van

Kloetinge belangrijke waarnemingen gedaan die een duidelijk inzicht hebben gegeven hoe een uit een of meer terpjes (stelbergen?) bestaande, uit omstreeks de 11de eeuw daterende nederzetting is uitgegroeid tot een dorp met een eigen parochiekerk, waarbij bovendien een (nog aanwezige) hoge kasteelberg („vluchtborg”) en het voormalige slot Ravensteyn behoorden. In het hoogst gelegen gedeelte van Kloetinge — in de Nieuwstraat en nabij de kerk — bereikten ophogingslagen, voornamelijk bestaande uit mest, een dikte van meer dan drie meter. In deze oude „cultuurlagen” bevonden zich veel scherven van Pingsdorf-, Ardenne, Paffrath, en grauwgrijs kogelpot-aardewerk. Voorts werden benen voorwerpen (o.a. glissen) en opvallend veel afval van leembewerking aangetroffen.

Rond het Marktveld en het Kerkplein lag op een diepte van iets meer dan een meter beneden het huidige straatoppervlak een puinlaag, waarschijnlijk afkomstig van de grote branden uit ongeveer 1574-1576, toen de Watergeuzen het dorp tweemaal kort achter elkaar hebben platgebrand.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Onze correspondent te Kloetinge, de heer A. J. Blok, stelde de R.O.B. op de hoogte van het begin en het verdere verloop van de rioleringswerkzaamheden. Aangezien de graafwerken in verband met het opnieuw bestraten van bepaalde gedeelten een zeer onregelmatig verloop hadden, bleek het te tijdrovend te worden om een en ander dagelijks te volgen. Van onschatbare waarde zijn daarom de waarnemingen, aangevuld met de resultaten van vele grondboringen, die onze correspondent te Kapelle, de heer B. Oele gedurende het gehele werk te Kloetinge heeft gedaan. De heer B. Oele verwerkt thans de resultaten van zijn onderzoek in een uitvoerig rapport. Veel dank zijn we tenslotte verschuldigd aan ir. A. Smit en de heer Duynhouwer, onder wiens directie de rioleringswerken werden uitgevoerd. Zij hebben het oudheidkundig onderzoek op zeer welwillende wijze bevorderd.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Vlissingen. Op 17 maart 1969 is een uitvoerig onderzoek begonnen van de, in aanleg uit het laatst van de 9de-10de eeuw daterende, volks- of vluchtburcht te Oost-Souburg op Walcheren.

Het omstreeks 4 ha grote, historisch en archeologisch zo bijzonder belangrijke monument, dat door zijn omvang en ronde vorm vanuit de lucht gezien zeer karakteristiek is, is door de bouw van een winkelcentrum in het hart van de voormalige gemeente Oost- (en West-)Souburg, gedoemd te verdwijnen. Pogingen om het burchtterrein in zijn huidige vorm als monument te handhaven, zijn mislukt. Het betreffende terrein zal nu volledig onderzocht worden, aangezien het in Nederland, wellicht met uitzondering van de burcht te Burgh op Schouwen, de laatste mogelijkheid biedt een verdedigingswerk uit de „tijd der Noormannen” nog in zijn geheel te onderzoeken; immers plaatsen met soortgelijke burchten zoals bijv. Middelburg, Oostburg, (Aardenburg en Domburg?) zijn reeds geheel overbouwd. Ofschoon het onderzoek te Oost-Souburg nog in een beginstadium verkeert, ziet het er naar uit dat belangwekkende resultaten verkregen

zullen worden. Binnen de (niet meer aanwezige omwalling en de daarbuiten gelegen (dichtgeslibde), brede gracht komen in het kunstmatig opgehoogde binnenterrein fraaie plattegronden van huizen en andere standsporen (waterputten, afvalputten, greppels) uit verschillende perioden tussen ca. 850 en 1200 na Chr. te voorschijn. Een op vele plaatsen duidelijke stratigrafie biedt bovendien mogelijkheden meer klaarheid te brengen in de chronologie van het in de genoemde perioden in gebruik zijnde aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen.

De onderzoekingen zullen waarschijnlijk het gehele jaar voortduren. In 1939 is door dr. W. C. Braat van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden reeds enig bodemonderzoek ter plaatse verricht (zie *O.M.R.O.L. N.R.* 22, p. 52-58).

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Giovanni Fattori (1825-1908) en tijdgenoten -15 juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kastelen en buitenplaatsen buiten Gelderland, 18de-eeuwse tekeningen -16 juni
— *Het Nederl. Openlucht Museum*. „Handel en Wandel”, klederdrachten-expositie

BERLIJN

- *Museum Dablen*, Prentenkabinet. Romeinse baroktekeningen

DELFT

- *Prinsenhof*. Tafelen vroeger en nu -9 juni

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Chinese wandschilderingen en ceramiek uit Berlijn -1 juni
— *Koninklijk Penningkabinet*. Het menselijk hoofd op munten, penningen en gesneden stenen -30 sept.
— *Kunsthandel Cramer*. Belangrijke schilderijen van oude meesters (bezoek na afspraak) -18 juni

DORDRECHT

- *Museum van Gijn*. Nieuwe opstelling kos-

tuum-afdeling. 16de en 17de eeuwse prenten uit eigen collectie.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volendam -1 nov.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Oud Delfts aardewerk, coll. van Heel.
— *Twents-Gelders Textielmuseum*. Antieke Perzische weefsels, coll. Bierens de Haan -29 sept.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. De Chinese porseleinkast -2 juni

LAREN

- *Singermuseum*. Het kind in de Noord-Nederlandse kunst -2 juni

LEEK

- *Rijtuigmuseum*. Nederland per provincie

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Oudheden*. 150 jaar Rijksmuseum van Oudheden, verjongde afdeling Nederland-Egypte, Voor-Azië etc.

LONDEN

— *Hayward Gallery* (South-Bank). Florentijnse fresco's -16 juni

ROTTERDAM

— *Gemeentearchief*. Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot, 1619-1969 -15 juni

RIJSSEL

— *Palais des Beaux-Arts*. Drie eeuwen geschilderd behang

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum*. Walvissen en Walvisvaart -1 juli

UTRECHT

— *Artisbisschoppelijk Museum*. Kunst uit Siena in Nederlands bezit -9 juni

MEDEDELINGEN

VACATURES

AMSTERDAM

Bij de Faculteit der Letteren van de UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM is thans te vervullen een

BUITENGEWOON HOOGLERAARSCHAP IN DE GESCHIEDENIS DER BOUWKUNST

De taak van de te benoemen functionaris zal bestaan in onderwijs en onderzoek, daarbij inbegrepen de leiding van werkcolleges en studiereizen, benevens een aandeel in de organisatorische taken binnen het Kunsthistorisch Instituut.

Correspondentie te richten aan de voorzitter van de Faculteit der Letteren, Spui 21, Amsterdam.

DORDRECHT

Bij de afdeling restauratie van de dienst openbare werken en stadsontwikkeling bestaat de vacature van

PLAATSVERVANGEND CHEF

De te benoemen functionaris zal de afdelingschef in belangrijke mate assisteren bij diens leidinggevende taak, met name op het gebied van coördinatie en verdeling der werkzaamheden binnen de afdeling.

Naast een goede bouwkundige opleiding (H.T.S.-niveau), belangstelling en begrip voor restauratiewerk wordt van de plaatsvervangend chef dan ook verwacht, dat hij over voldoende leidinggevende capaciteiten beschikt.

Ervaring met restauratiewerken strekt uiteraard tot aanbeveling.

Voor de vervulling van deze vacature wordt o.m. op grond van het bovenstaande gedacht aan iemand in de leeftijd van \pm 45 jaar.

Het salaris zal nader worden bepaald tussen f 16.880.— en f 22.640.— per jaar, exclusief de vakantietoelage van 6%. De premie AOW/AWW is voor rekening van de gemeente.

Er zijn goede secundaire voorzieningen van toepassing.

ARNHEM

De „Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen” en de „Stichting Het Geldersch Landschap”, gezamenlijk gevestigd te Arnhem, roepen sollicitanten op voor de functie van

ADJUNCT-DIRECTEUR

Benoeming in deze functie geschiedt direct of na een inwerkperiode, naar gelang van de ervaring, waarover de benoemde beschikt.

Academische of daarmee gelijk te stellen opleiding gewenst. De voorkeur gaat uit naar een jong jurist met warme belangstelling voor monumentenzorg en natuurbescherming.

Bezoldiging en pensioen volgens overheidsregelen. Salaris, afhankelijk van kennis en ervaring, nader overeen te komen.

Sollicitaties te richten aan de directeur der stichtingen, Zypendaalseweg 149, Arnhem.

De „Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen” bezit 9 kastelen en 3 kleinere objecten. De „Stichting Het Geldersch Landschap” heeft een bezit van 4600 ha.

MUSEMENT

Van 19 juni-13 juli 1969 vindt in de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs (Irene-hal, Croeselaan) de eerste gezamenlijke presentatie plaats van de Nederlandse musea. Behalve historische costumeshows toont deze manifestatie o.m. restauraties van kunstvoorwerpen, permanente werkplaatsen, films, lezingen.

ZOMERVERGADERING K.N.O.B. EN EXCURSIE

De zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 20 juni* te Breda. Die middag zal een bezoek worden gebracht aan de K.M.A. en de Grote Kerk.

De excursie vindt plaats op *zaterdag 21 juni*; deze zal voeren naar de abdij Averbode, de stad Diest en het Openluchtmuseum te Bokrijk. De V.V.V. te Breda (Willemstraat 17, tel. 01600-32150) verleent bemiddeling voor het maken van reserveringen in hotels. In verband met de in mei en juni te Breda georganiseerde *toenfeesten* is vroegtijdig bespreken dringend aanbevolen!

De leden van de K.N.O.B. ontvangen begin juni een gedetailleerd programma. Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Gem. Tubbergen. In april 1969 vond de heer J. Pikkemaat te Lattrop een 72 mm hoog potje bij het lossen van een vrachtwagen zand. Dit zand was afkomstig uit de groeve, gelegen 1 km ten zuidoosten van Vasse, gem. Tubbergen.

Een veldcontrole met drs. A. L. Hulshoff leverde geen nadere gegevens op. Het dubbelconische potje bezit een uitstaand halsje; de de buikknik is afgerond en ligt iets beneden de halve hoogte; de bodem is sterk concaaf. Het gladde oppervlak is boven de buikknik gepolijst. De verschraling bestaat uit fijn steengruis. Het potje is mogelijk een bijpotje en behoort typologisch tot Hallstatt B.

Dr. C. C. W. J. Hijzeler bracht bij dezelfde groeve een halve huisplattegrond uit de Midden-Bronstijd aan het licht.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Gem. Wierden. Bij de uitbreiding van erve Hoekjen in de buurtschap Zuna, gemeente Wierden, vond de aldaar woonachtige heer D. Beltman een stenen strijdhamer in de 10 meter verplaatste grond van de bouwput, in welke grond ook enige onversierde wand-scherven uit de IJzertijd werden aangetroffen.

De strijdhamer van „Grünstein” is enigszins gecorrodeerd en bezit op de aangetaste plaatsen een bruine grondkleur, die afwijkt van de gele en grijze kleur van respectievelijk ongestoord zand en bouwvoor. Deze bruine kleur is mogelijk terug te voeren op de B-laag van het bodemprofiel.

De 123 mm lange strijdhamer behoort tot het derivaat „type” S van Addink-Samplonius (lit.: M. Addink-Samplonius 1968 — Neolithische stenen strijdhamers uit midden Nederland — *Helinium VIII*, 208-240).

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe (A. D. Verlinde).

NOORD-BRABANT

Berlicum. Onze correspondent de heer C. R. de Rooy uit Hintham vond langs de oostelijke oever van het riviertje de Aa talrijke aardewerkscherven uit de IJzertijd en ook aardewerk dat met grove kwartskorrels was gemagerd en dat mogelijk uit de Midden-Bronstijd dateert. Verder vond hij een vuurstenen schrabber en een vuurstenen pijlpunt met weerhaken en een gedeeltelijk afgebroken schachtdoorn.

De vindplaats ligt niet ver van het perceel, waar hij reeds eerder scherven uit de IJzertijd heeft ontdekt (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *85).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Middelbeers. Onze correspondent de heer A. Leenhouders uit Hilvarenbeek ontdekte op vijf plaatsen rond het vroegere uitgestrekte ven „de Aardborst” tussen Oostelbeers en Vessem concentraties van mesolithische vuursteenartefacten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De burgemeester van Moergestel meldde de ontdekking van 56 gouden munten, die waren gevonden tijdens het leggen van een telefoonkabel op het perceel van de heer Kouwenberg in de Hild. De munten dateren uit de jaren rond 1600. Het Koninklijk Penningkabinet werd op de hoogte gesteld.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Langs de rand van een zandafgraving ten noorden van het Eurostrand vond ondergetekende een concentratie vuursteenafslag die vermoedelijk uit het Mesolithicum dateert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Baexem. Op 28 april j.l. deelden de heren J. H. en P. M. Houben uit Nederweert mee in een zandgroeve te Baexem een reeds gedeeltelijk verstoord klokbekergraf gevonden te hebben.

Dank zij het feit, dat zij de vondst in situ hadden gelaten, konden met behulp van de gebr. Houben en de heer J. H. J. Berghs uit Baexem nog juist voordat ook de rest van het graf verloren ging, de vondstomstandigheden vastgesteld worden.

De beker stond rechtop; hij is geheel in elkaar gedrukt, de bovenzijde was vermoedelijk reeds oudtijds verdwenen. Hij behoort tot het type 2^b.

Alle pogingen nog iets van de grafkuil vast te stellen hebben geen resultaat gehad. Wel was over een afstand van ca. 2.50 m een 20-30 cm brede gebogen greppel van ca. 20 cm diepte te volgen, die een zeer lichte vulling vertoonde, hier en daar vermengd met kleine stukjes houtskool. Bovenuit deze greppel kwam een klein fragment van de klokbeker. Voor zover waarneembaar lag de beker excentrisch ten opzichte van de veronderstelde ringsloot, die een diameter van minstens 4 m gehad moet hebben en waarschijnlijk niet regelmatig cirkelvormig is geweest. Palen werden niet in de greppel waargenomen. Ter hoogte van de bovenzijde van de beker had zich een gepodsoleerde horizon ontwikkeld, zodat het aannemelijk is, dat een eventueel heuvellichaam en het oude oppervlak reeds oudtijds verdwenen waren. Tijdens de restauratie werden bij het uitzeven van de gedeeltelijk geroerde grond in en om de beker twee kleine (ca. 0.7 cm) stukjes koper of brons gevonden. Hoewel het zeker niet uitgesloten is, dat zij bij de klokbeker behoren, moet er volledigheidshalve op gewezen worden, dat het in dezelfde groeve gelegen Late Bronstijd/Vroege IJzertijd urnenveldje (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* juni 1968 *66-7) verontreiniging veroorzaakt kan hebben.

Interessant is, dat ca. 75 m ten noorden van de vindplaats op ontgonnen bouwland reeds eerder scherven zijn gevonden van klokbekers van het type 2^{Ia} en 2^{IIa} (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* febr. 1967 *29). Tot de losse vondsten uit de zandgroeve behoren enkele kleine grofverschaalde (Bronstijd?)-scherven, zodat alles erop wijst dat dit terrein van het Neolithicum tot in de IJzertijd bewoond is geweest.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Boekend, gem. Venlo. De heer J. E. Driessens uit Venlo meldde in de maand april, dat te Boekend in verband met grondwerkzaamheden voor de aanleg van een viaduct de bouwvoor van een voormalig aspergeveld was verwijderd,

waarbij een aantal afvalkuilen te voorschijn kwamen. Met zijn zeer gewaardeerde assistentie werden in totaal 3 afvalkuilen (diam. 1.40-1.60 m) opgetekend en uitgespit. In de grootste twee kuilen werd veel aardewerk gevonden. De scherven uit de ene kuil zullen vermoedelijk te restaureren zijn tot één grote tonvormige pot met naar binnen buigende rand. Op de rand zijn vingertopindrukken aangebracht. De pot is van buiten geruwd, doch langs de rand is een zone van ca. 2 cm glad gepolijst. In dezelfde kuil werden twee spinklosjes van aardewerk gevonden, een platte en een halve bolvormige. De andere kuil leverde aardewerk van minstens 6 exemplaren van schalen of wijde kommen op. Deels hebben deze gewelfde, deels rechte profielen; bij de laatste heeft de rand een extra afwerking met een lip.

Meestal zijn de scherven van buiten geruwd met aan de bovenzijde een gepolijste zone. Het aardewerk moet in de IJzertijd gedateerd worden.

Tijdens de verkenning konden geen paalgaten vastgesteld worden; het is mogelijk, dat de aspergeteelt reeds te veel verstoord heeft. De vindplaats is gelegen op een hoge zandrug langs een oude Maasarm.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Heel. In mei 1968 was de burgemeester van de gemeente Heel en Panheel zo vriendelijk ons te berichten, dat bij grondwerkzaamheden in een bouwland ca. 40 cm onder het maaiveld twee potten gevonden waren. Het betreft een biconisch potje met randstempelversiering (h. 7.2 cm) (K. Böhner, *Die Fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, 1958, Typ B 1a) en een waarschijnlijk eenorige kruik met scherpe overgang van buik naar schouder, beide van zwart aardewerk. Over de schouder van de kruik lopen op regelmatige afstand horizontale enkelvoudige ribbels.

Tijdens de verkenning werden geen verdere grondsporen waargenomen. Datering: 6de eeuw na Chr.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Venray. De heer J. van Vliet, Leostraat 99 te Eindhoven, meldde de vondst van een aantal Romeinse aardewerkscherven op een perceel akkerland tussen Venray en IJsselsteyn, dicht bij „de Rouwkuilen”.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

NOORD-HOLLAND

Overleek, gem. Monnikendam. Sinds 22.V.67 graaft de A.W.N. afd. Amsterdam onder supervisie van het I.P.P. het Cisterciënser klooster Galilea op; zie voor eerste verkenning *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 1960 *248-9 (H. Halbertsma).

Van het kloostercomplex, daterend van 1431-ca. 1574, is aan de hand van de funderingspalen de plattegrond vastgesteld van:

- a. een rechthoekige kloosterhof (25 x 37 m),
- b. de westelijke kloostergang (3 x 28 m),
- c. een noordwestelijke uitbouw (11 x 10 m),
- d. noordelijke kloostergang met aansluitend licht gefundeerd noordgebouw (resp. 3-40 m, 8 x 25 m),
- e. de oostelijke kloostergang in aansluiting met een zwaar gefundeerde, uit minstens vijf vertrekken bestaande oostvleugel (resp. 3 x 25 m, 5 x 25 m).

Verspringingen in de plattegrond en uiteenlopende baksteenformaten wijzen mogelijk op meerdere bouwfasen. In een vijftal kuilen lagen de skeletresten van minstens dertien personen; vermoedelijk herbegraven tijdens de afbraak. Dit materiaal zal op het Antropobiologisch Laboratorium te Amsterdam nader worden onderzocht. De mobiele vondsten, meest aardewerk en bouwfragmenten, zijn vooral van belang, omdat het een goed gedateerd vondstencomplex betreft.

Voor de bouw van het klooster is het terrein — veengrond afgedekt door een kleilaagje — in gebruik geweest als akkerland, getuige ploegsporen van een ploeg met rister. Na de afbraak van het klooster is het terrein door verscheidene sloten verkaveld geweest en vervolgens bij latere overstromingen overdekt geraakt met een pakket van klei- en rietlagen.

Het onderzoek wordt voortgezet met name op die plaatsen, waar vermoedelijk de in de schriftelijke bronnen genoemde kloosterkapel en kloosterboerderij gestaan hebben. Naast het archeologisch onderzoek is een begin gemaakt met een historisch onderzoek van het klooster.

I.P.P., Amsterdam (E. J. Harenberg).

Spanbroek, gem. Opmeer. Een door de heer L. W. Dekker, Stichting voor Bodemkartering, gevonden, thans door het Westfries Museum te Hoorn verworven groep van ca. 20 zeer kleine scherfjes en gebakken leemklontjes, 1

brokjes natuursteen alsmede verbrande en onverbrande botfragmenten is als gesloten vondst geborgen uit een donkere laag tussen twee kleiafzettingen onder Spanbroek (P. du Burck en L. W. Dekker, *Boor en Spade* 16, 1968, 147-148, fig. 7: symbool o, in legenda abusievelijk verwisseld met x). De scherven zijn nogal onooglijk en het is geen wonder, dat (*l.c.*) de determinatie niet nader gepreciseerd was dan 'pre-Romeinse tijd'. Twee passende hals-rand scherven zijn echter onmiskenbaar afkomstig van een bekerachtig potje met van binnen naar buiten doorgedrukte gaatjes onder de in profiel rolronde rand, concave hals en op de schouder horizontale indrukken van een los met een tweesnoerig touwtje omwikkeld stempel. Dergelijke wikkeldraadpotten zijn door GrN-C14 metingen gedateerd op 1700 à 1500 voor Christus. Het betreft de eerste bekend geworden WKD ceramiek uit Oostelijk Westfriesland.

Het aardewerk is met granietblokjes gemagerd. Een deel van de andere scherven heeft dezelfde magering. Een onversierd (?) randscherfje en een wandscherfje met vingertopindruk laten geen verdere datering toe (zij zouden bijvoorbeeld niet misstaan tussen het duizend jaar jonger gedateerde materiaal uit Hoogkarspel). De vondstgroep suggereert de aanwezigheid van een nederzetting ter plaatse, die in ieder geval ca. 1600 voor Christus bewoond was.

Dit klopt bijzonder goed met de datering die Du Burck en Dekker (*o.c.*) aan de onder de nederzettingen liggende afzetting geven: Westfrieze afzetting I, dus even oud als die onder de klokkernederzetting te Oostwoud (A. E. van Giffen, *West-Frieslands Oud en Nieuw* 29, 1962, 199-209). Over de donkere nederzettingen heen ligt volgens dezelfde auteurs de Westfrieze afzetting II of III. Een nader archeologisch onderzoek van de vindplaats zou de terminus post quem voor die afzetting nader kunnen bepalen.

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam (J. A. Bakker).

ZUID-HOLLAND

Koudekerk aan den Rijn. Ten noorden van de Oude Rijn, in het oostelijk gedeelte van de Hondsdijkse Polder, is op 70 cm onder het maaiveld een bodem met enige benedenwandfragmenten gevonden van een pot van zgn. Pingsdorfer aardewerk. Onder de bouwvoor

van 30 cm bevindt zich 40 cm jonge rivierklei, welke aangewend wordt voor dakpanfabricage; op 70 cm onder het maaiveld gaat deze klei over in klei met zand en houtresten. Op de overgang werden door de heer W. Geerlof te Alphen aan den Rijn de scherven gevonden.

Het aardewerk is vrij zacht en heeft een gelige, met zand gemagerde, soms in de kern niet doorbakken scherf. Aangezien alleen benedenwand-fragmenten zijn bewaard gebleven, ontbreekt de voor Pingsdorfer ceramiek kenmerkende versiering met verfstrepen op enige incidentele oranje verfspetters na. Van de, op de schijf gedraaide, pot zijn de wandgedeelten onder de grootste buikomvang bijgesneden.

Zeer waarschijnlijk is de pot van Limburgs fabricaat (determ. A. Bruijn (R.O.B., Amersfoort)), mogelijk uit Nieuwenhagen (cf. A. Bruijn, Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, *Limburg. Ber. R.O.B.* 15-16 (1965-1966), 169-183). Datering: eind 11de of begin 12de eeuw, op zijn laatst 1125.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

NOORDOOSTPOLDER

Op kavel E 81 is de opgraving van het scheepswrak hervat, die vele jaren geleden werd begonnen, maar toen niet kon worden beëindigd.

Het betreft een in de tweede helft van de 17de eeuw vergaand schip dat als een „jacht” wordt beschouwd, een onder meer de grotere O. Indiëvaarders begeleidend schip, voor aanvoer van de waren, maar ook wel zelfstandig varend voor de handel. Het schip wordt thans in tekening gebracht en zal ten dele worden bewaard. Er kwamen tijdens de werkzaamheden nog enkele vondsten aan het licht.

Museum IJsselmeerpolders, Schokland (G. D. van der Heide).

In sectie E ten westen van de zuidpunt van Schokland, in het gebied van de daar voorkomende rivierduinen, is een kleine stenen bijl gevonden. Op dezelfde kavel zijn eerder twee bijlen aangetroffen: een van vuursteen van het type van Valby, de andere een hamerbijl. Helaas bleek bij verkenning het grondprofiel ter plaatse verstoord te zijn, vermoedelijk door oudere erosie in verband met de transgressie.

Wel werd bij die verkenning een aantal stukjes vuursteen met bewerkingssporen gevonden. Er moet dus gedacht worden aan bewoningsresten, die helaas verstoord zijn.

Museum IJsselmeerpolders, Schokland (G. D. van der Heide).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. De stad als landschap. Nederlandse tekeningen en prenten uit het Rijksprentenkabinet 20 juni-7 sept.
- *Anne Frankhuis*. Drie eeuwen Joodse pers in Nederland en Duitsland -30 juni
- *Israël Galerie*. Bijbelse bodemvondsten -30 juni

ARNHEM

- *Het Nederl. Openlucht Museum*. „Handel en Wandel”, klederdrachten-expositie

BERGEN OP ZOOM

- *Gemeente Museum*. Etsen van Rembrandt -14 juli

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Frieslands gouden eeuw

BREDA

- *Havermarkt*. Elke zaterdag van 11-17 u. Kunst- en Antiekmarkt -1 okt.

BRUGGE

- *Groeninge-museum*. Anonieme Vlaamse Primitieven -21 sept.

BRUSSEL

- *Museum voor Moderne Kunst*. Beeldhouwwerk en tekeningen van C. Meunier en G. Minne -7 juli

CHAAM

- *Hôtel Bellevue*. Kunst- en Antiekmarkt, elke zaterdag- en zondagmiddag -1 okt.

DELFT

- *Museum „Het Prinsenhof”*. 21ste oude kunst- en antiekbeurs 26 juni-16 juli

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Nieuw Den Haag V (1870-1890), de Waterstaatstijl -30 juni
- *Koninklijk Penningkabinet*. Het menselijk hoofd op munten, penningen en gesneden stenen -30 sept.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Nederlandse Fotografie 1838-1939 -29 juni

ENSCHDEDE

- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Antieke Perzische weefsels, collectie J. C. J. Bierens de Haan -29 sept.
- Oud Delfts Aardewerk, verz. M. G. van Heel

LEEK

- *Nationaal Rijtuigmuseum*. Nederland per provincie

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Oudheden*. 150 jaar Rijksmuseum van Oudheden

OUDESCHANS

- *Voormalige school*. „Kinderspul”, speel- en leer materiaal 17de-19de eeuw -1 sept.

PARIJS

- *Petit Palais*. 1000 jaar Poolse kunst -26 juni

ROTTERDAM

- *Historisch Museum*. „De vuile vingers van de fiscus”, de opkomst van de moderne pers

ZWOLLE

- *Het Hopmanshuis*. Zwolle presenteert Tsjecho-Slowakije, o.a. De gouden stad Praag, volkskunst etc. -30 juni

MEDEDELINGEN

GELDERSE MUSEUMTOCHT

Door de Stichting „Contact van Gelderse oudheidkundige Verenigingen en -Musea” wordt van 1 mei tot 1 oktober a.s. een *museumtocht* georganiseerd langs Gelderse musea. Deelnemers hebben keuze uit 24 musea. Daarvan moeten er minstens 12 worden bezocht. De controle vindt plaats door middel van een kaart, waarop stempels van de musea verzameld moeten worden. De beloning: een autoplaquette met het Contactembleem.

Men kan deelnemen aan deze tocht door storting van f 5.— op girorekening 937819 t.n.v. E. J. Jansen, Hogestraat 7, Dieren. Men ontvangt dan de deelnemerskaart waarop de openingsuren en toegangsprijzen van de musea staan vermeld.

De Stichting „Contact van Gelderse oudheidkundige Verenigingen en -Musea” probeert door deze museumtocht opnieuw belangstelling te wekken voor de vele grote en kleine musea, die Gelderland bezit.

MUSEMENT

Op de gezamenlijke presentatie van de Nederlandse musea, Musement, die van 19 juni tot 13 juli in de Irenehal van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht wordt gehouden, toont het Mauritshuis de Anatomische Les van professor Tulp door Rembrandt (1632). Naast dit schilderij worden tentoongesteld de door Breitner in 1885 geschilderde kopie van de Anatomische Les (Stedelijk Museum, Amsterdam) en een parafrase naar Rembrandts doek door de Engelse schilder William Culbert uit 1960.

Bovendien vertoont men in de filmzaal van Musement de televisiefilm van het ballet „De Anatomische Les” van Glen Tetley, uitgevoerd door het Nederlands Dans Theater.

FRIESLANDS GOUDEN EEUW

Vanaf 10 juni wordt in het raadhuis te Bolsward de 23ste zomertentoonstelling gehouden, die ditmaal gewijd is aan de 17de-eeuwse kunst in Friesland. Aangezien het Fries Museum in Leeuwarden dit jaar wegens restauratie gesloten is, kan men in Bolsward een groot deel van de collectie uit dit museum tentoonstellen. Behalve vele schilderijen wordt ondermeer zilversmeedwerk van Friese kunstenaars getoond.

VACATURE

DEN HAAG

Het Staatsbedrijf der PTT roept sollicitanten op voor de functie van

ONDERDIRECTEUR VAN HET NEDERLANDSE POSTMUSEUM

In 1972 zal de directeur wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn functie neerleggen. De bedrijfsleiding der PTT acht het gewenst reeds thans iemand aan te trekken, van wie verwacht kan worden dat hij t.z.t. deze functie (max. salaris f 3.145,— p.m.) zal kunnen vervullen.

Aanstelling zal geschieden als onderdirecteur (salaris f 2.099.— tot f 2.610.— p.m.).

De directeur van het Postmuseum is gaarne bereid inlichtingen te geven.

Sollicitaties te richten aan het hoofd van de Centrale Afdeling Hoger Personeel, Centrale Directie der PTT, Kortenaerkade 12 's-Gravenhage.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Dank zij een melding van Gemeentewerken kon een nader onderzoek worden ingesteld naar de vondst van een paardeskelet, gedaan tijdens het uitvoeren van een stratenplan vlak ten oosten van de huidige stadsbebouwing. Op ca. 75 cm beneden maaiveld bevond zich in een knipkleilaag het skelet van een nog vrij jong paard. Op grond van de gevonden resten, de situatie ter plaatse, namelijk in een enigszins verhoogd liggende „kleikop” en aangetroffen middeleeuws baksteenpuin, kan echter voor het skelet geen oudere dan middeleeuwse datering worden opgegeven. Niet onmogelijk is het dat het hier om een slachtoffer gaat, dat zijn einde vond tijdens kleitransport voor een steenoven. Brandsporen in de grond wezen althans op het bestaan van een middeleeuwse steenbakkerij in de onmiddellijke omgeving.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Idaarderadeel. Door Mulo-scholieren uit Akkrum werd bij de Nesserdijk, ten zuiden van *Grouw*, een aantal bolpotscherven aangetroffen, die, blijkens een verkenning afkomstig zijn uit een verhoogde woonplaats, gebouwd uit klei vermengd met veen. Aan een slootprofiel was zichtbaar dat de woonplaats zich op het veen heeft bevonden, dat wil zeggen dat deze pas moet zijn opgeworpen, nadat zich een kleidekje over het veen had afgezet.

— Door de heer A. Broer te *Grouw* is, naar eerst nu bekend is geworden, in de winter 1944-'45 tijdens het zogenaamde kielspitten in een polderdijk ten noordoosten van *Grouw* een bijzonder fraai gepolijste en afgewerkte dobbelsteen van elandgewei gevonden, die op vier vlakken van de zes voorzien is van respec-

tievelijk 2, 3, 4 en 5 ogen. Het voorwerp is vermoedelijk middeleeuws.

Fries Museum, Leeuwarden/B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Tijdens het maken van funderings-sleuven voor bejaardenwoningen vlak ten oosten van de hervormde kerk te *Wirdum* kon worden geconstateerd dat zich in de ondergrond van de rand van de dorpsterp een oost-west lopende sloot heeft bevonden, die in de Middeleeuwen moet zijn gedicht, getuige het aanwezige tuf- en baksteenpuin. Hiermede is aangetoond dat de huidige ooststrand van de dorpsterp niet dan na ca. 1400 kan zijn ontstaan. Er werden weinig losse vondsten geborgen; hiertoe behoort het blad van een bijl, die te weerszijden van het steelgat telkens één zwaar snedegedeelte draagt.

Fries Museum, Leeuwarden/B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Door de heer W. van der Poel te Oosterwolde werd in uit de Tjonger afkomstige grond een aantal scherven van een zwartgesmoorde, van vrij grof verschraald aardewerk gemaakte pot gevonden, die qua profiel en habitus waarschijnlijk tot de Late Urnenveldetijd gerekend kan worden.

Fries Museum, Leeuwarden/B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Opsterland. In de bossen onder *Bakkeveen*, behorende aan de HAV-bank, werd door de heer J. K. Boschker te Heerenveen en de familie Van der Brug te Ureterp bij de aanleg van een rijwielpad een aantal artefacten van de Hamburgcultuur ontdekt.

Nader onderzoek wees uit dat deze artefacten zich in een door zware ploegen omgewoeld laag hadden bevonden, die thans opnieuw

doorgraven werd. Met toestemming van de rentmeester kon de gestoorde grond nog eens worden doorzocht, waarbij naast ruim 100 onbewerkte klingen ruim 30 kernen en kernvernieuwingsvlakken, ruim 20 ten dele bewerkte klingen, bijna 40 schrabbers en schrabberfragmenten en twee steelspitsen werden gevonden, evenals een groot aantal grovere afslagen.

Fries Museum, Leeuwarden|B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

— Te *Siegerswoude* werden tijdens een zandwinning door de heer H. Louwes te Bakkeveen resten ontdekt van een middeleeuwse woonplaats in de vorm van scherven van bolpotten en schalen van zwart gesmoord, vrij ruw verschaald aardewerk, alsmede van enkele kruiken van Rijnlants steengoed. Een nader onderzoek bracht helaas geen nadere bijzonderheden aan het licht, hoewel aan aanwezig baksteenpuin kon worden vastgesteld, hetgeen door de heer Louwes werd bevestigd, dat zich ook enige fundamenten in de grond hadden bevonden.

Fries Museum, Leeuwarden|B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Wonseradeel. Op het erf van de boerderij „Groot Saxenoord” nabij *Lollum*, ter plaatse van een vroegere terp, werd een grote scherf van een zogenaamde reliëfbandamfoor van Karolinische ouderdom gevonden.

Fries Museum, Leeuwarden|B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Workum. Door bemiddeling van de heer J. Faber, directeur van Gemeentewerken, werden twee vondsten, gedaan aan Het Noord, bekend. De eerste betrof het onderste deel van een groot zwart gesmoord, aardewerken vat, dat gezien vorm en makelij wellicht nog uit de 15de eeuw dateert. Het werd volgens de vindsters op ca. 2 m diepte gevonden en zou met een aantal (kippe?)-beenderen gevuld zijn geweest. Aan de binnenzijde van de pot, die een diameter had van 31 cm en van 5 lobvormige poten was voorzien, bevinden zich echter ook ijzerroestsporen. Helaas kon de juiste situatie in de bodem niet meer worden nagegaan.

De tweede vondst was die van een tiental 18de- of 19de-eeuwse zogenaamde eesttegels in de tuin van het perceel thans Brouwersdijk 5, waarvan de grote gevuld waren met verkoolde boekweitzaden, vermengd met enig onkruid.

Uit archivalische gegevens is bekend dat ter plaatse een grutterij heeft gestaan (van ca. 1850 tot 1920), waar ondermeer per schip aangevoerde boekweit werd verwerkt.

Fries Museum, Leeuwarden|B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Kesteren. In het recente verleden is verscheidene malen op deze plaats melding gemaakt van vondsten op de voormalige Johanna's Hof. Einde december 1968 zijn nabij de hoek van de Nedereindsestraat en de Joost van de Vondelstraat opnieuw vondsten gedaan van Romeins en inheems aardewerk.

Van de terra sigillata-fragmenten mogen vermeld worden een bodemfragment van een bord met het stempel M^{ART}IALIS, mogelijk Lezoux, IB; een bodemfragment met een gedeelte van het stempel OF. SEV, Severus, La Graufesenque, Ic (lezing J. E. Bogaers) en een versierd wandfragment Drag. 37, Lavoye IIA (determ. W. J. van Tent).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kesteren. Ten westen van de dorpskom van *Opheusden* en ten zuiden van de Tielsestraat strekt zich een reeks oude woongronden uit. Deze gronden zijn door een ca. 0.50 m dik kleipakket afgedekt. Op grond van de stratigrafische ligging mocht een datering van de bewoning in de Romeinse tijd als de meest aannemelijke worden beschouwd (meded. A. J. Havinga, Landbouwhogeschool Wageningen).

Voor een van deze terreinen, de Zeven Morgen geheten, kon de veronderstelde datering ook worden bewezen, toen in februari-maart j.l. tijdens het rooien van een boomgaard, talrijke vondsten voor den dag kwamen. Aan de hand van deze vondsten kan de bewoning in de 2de en 3de eeuw, naar het schijnt overwegend resp. in de tweede en de eerste helft, worden geplaatst.

Van de vondsten, waarbij het inheems aardewerk ver in de minderheid is, mogen in het kort worden genoemd:

Fragmenten t.s. van de types Drag. 27, 31, 32, 33, 37, 39, 40, 44 en 45, en de types Ludovici Tv/Niederbieber 2, Ludovici Tf/Niederbieber 6a en Niederbieber 16; een randfragment van een wrijfschaal met horizontale rand, Brunsting, Hees, type 36a, met het stempel ADIVTOR in reliëf in rechthoekig kader; en een

fragment van een imbrex met het stempel EXGERINF in holle letters in rechthoekig kader, cf. Holwerda-Braat, *Holdeurn*, pl. XXVIII, 4, en Holwerda, *Arentsburg*, afb. 103, 20.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Lienden. In een rioolsleuf, gegraven in een uitbreidingsplan ten oosten van de dorpskom van *Ingen*, zijn in april j.l. resten gevonden van een 2de-3de-eeuwse bewoning. Naast scherven van Romeins en inheems aardewerk horen daartoe ook fragmenten van dakpannen, tubuli (?), tufsteen, basaltlava en overige natuurstenen.

Uitzonderlijk is een gave Aucissa-fibula met bandvormige beugel, waarvan de „knop” in uitvoering volledig overeenkomt met de scharnierpen, t.w. een dwars op de fibula staand ijzeren pennetje, waarop bevestigd twee bronzen knoppen.

Op een diepte van 0.60 tot 0.80 m beneden maaiveld tekent zich het niveau uit de Romeinse tijd af. In de sleufwanden werden enkele grondsporen waargenomen. Op één plaats werd over een afstand van 2.50 m een dikke laag gesignaleerd van talloze brokken gebakken leem.

In de bovengrond komen sporen van kuilen en greppels voor, die het Romeinse niveau doorsnijden. Vondsten uit deze sporen en uit de bovengrond dateren uit de 12de-13de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

— Op een akker nabij *Ingen* is in april j.l. een fragment van een zilveren denarius gevonden van Lodewijk de Vrome met omschrift Christiana Religio, geslagen ca. 825-840.

Vz. kruis met punt in elke hoek randschrift () DOVICVSI ().

Kz. kerkgebouw, randschrift () STIANAR ().

Determinatie geschiedde door het Kon. Penningkabinet.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Wychen. In januari j.l. werden in een ontgraving ten n.w. van *Wychen-Noord* twee fragmenten van glazen armbanden, type Haevernick 3b, aangetroffen. Talrijke aardewerkvondsten karakteriseren de vindplaats als een nederzettingsterrein uit de IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Rhenen. Op de Plantage Willem III onder Elst zijn in februari op twee, enige honderden

meters van elkaar gelegen, plaatsen fragmenten van een armband van blauw glas, type Haevernick 3b, en van een vingerring van blauw glas, type Haevernick 7d, gevonden.

Op beide plaatsen werden tevens scherven van IJzertijdaardewerk geraapt.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Best. Door de heer W. Keijzers werd een stenen bijl gevonden langs de Ekkersrijt. Op hetzelfde perceel werden in 1968 een stenen bijl en een vuurstenen schrabber gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *44).

Het is niet uitgesloten, dat hier in het Neolithicum een nederzetting is geweest.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. Door onze correspondent G. H. Fonteijn werden een aantal vuursteenafslagen en een gering aantal artefacten gevonden in het uiterste zuiden van de gemeente nabij het gehucht Witrijt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Dongen. Bij het egaliseren van een perceel voor de aanleg van sportvelden door n.v. de Grontmij werd een geheel gave, in facetten geslepen, bijl van donkergrijze vuursteen gevonden. Lengte 13.5 cm, grootste breedte 6.5 cm, dikte bijna 3 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Den Dungen. De heer Van der Sande, Knoopstraat 20 te Den Dungen, vond op twee plaatsen in dit dorp scherven van aardewerk uit de IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Op een afgegraven perceel, genaamd Koppenhoek, waren in 1958 scherven van Romeins aardewerk gevonden (*Brabants Heem* 1958, 16).

Daar het naastgelegen perceel in verband met de aanleg van een nieuwe woonwijk thans bedreigd wordt door het bouwrijp maken van het terrein, werd in begin mei een klein noodonderzoek ingesteld. Hierbij kwam wel nog meer Romeins aardewerk aan het licht; paalsporen die tot delen van een gebouwencomplex gerekend konden worden, werden echter niet aangetroffen.

Het onderzoek kon plaats hebben door de tijdige melding van de heer A. D. Kakebeke uit Eersel. Het gemeentebestuur verleende dankbaar aanvaarde medewerking door twee arbeiders en een graafmachine beschikbaar te stellen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. Langs de Oude Gracht werd een sestertius van Hadrianus gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Empel. Op verzoek van ondergetekende werden door de archeologische werkgroep van „De Boschboom” onder leiding van onze correspondent de heer A. N. van der Lee scherven verzameld op het gedeeltelijk afgegraven en geëgaliseerde terrein „De Donk”, ten noorden van de Empelse Hut, waar reeds bij een vluchtige controle veel Romeins aardewerk ontdekt was (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969, *47).

Als oppervlaktevondsten konden nog ongeveer 5000 scherven worden verzameld. Behalve Romeins en inheems aardewerk vond men enige vuurstenen klingen, een krabber en wat afslag, mogelijk behorend tot een laat-neolithische cultuur, die eveneens vertegenwoordigd was door enkele aardewerkscherven met wikkeldraadversiering. De heer Van der Lee, die de scherven sorteerde, schat het aantal zuiver Romeinse scherven op 25%, het inheems materiaal op 40% van het totaal. De rest van de scherven is gedeeltelijk vroeg-middeleeuws (Badorf) en laat-middeleeuws.

Op de andere vindplaats te Empel (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, juni 1969) werd eveneens het oppervlak afgezocht. De heer Van der Lee meldde, dat hier ongeveer 2500 scherven werden verzameld. Het gevonden materiaal maakt een wat rijkere indruk dan dat van de vorige vindplaats met o.a. veel meer terra sigillata en terra nigra. Ook dakpanfragmenten en ander Romeins puin liggen hier meer dan op het perceel „De Donk”. Bovendien is het inheemse materiaal rijker versierd, o.a. met evenwijdige lijnen, ruitversiering, kamstreek en vingertopindrukken. Middeleeuws aardewerk kwam slechts in geringe hoeveelheden voor (o.a. Pingsdorfer).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Op het perceel waar reeds eerder een neolithische nederzetting werd ontdekt (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1969, *47.*48) vond

de heer H. A. Mudde uit Eindhoven een smal-toppige bijl van lichtgrijze bruingevlekte vuursteen. De bijl was aan het snijvlak beschadigd. De doorsnede was ovaal, zonder merkbare facetten. Van de oorspronkelijke lengte van ongeveer 16 cm resteerde nog 14.5 cm. De breedte bedroeg 6 cm en de dikte 3 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heeze. Ter hoogte van het gehucht Kreijl werden langs het spoorlijntje naar Valkenswaard in een zandafgraving enige scherven van Romeins aardewerk gevonden, hetgeen erop wijst, dat ter plaatse of in de naaste omgeving een nederzetting is geweest. De vindplaats ligt niet ver van het punt, waar in 1966 een Romeins grafveldje werd ontdekt (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *87).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Lith. Ongeveer een kilometer ten z.o. van het dorp Teeffelen vond ondergetekende vrij veel Romeins en inheems aardewerk op twee, niet ver van elkaar gelegen, pas geploegde akkers. Ook op twee akkers ten z.w. van Teeffelen werden scherven uit dezelfde periode verzameld.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Door onze correspondent G. H. Fontein werden scherven van Romeins aardewerk aangetroffen op een akker bij het gehucht Zittard.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Ottoland. Bij de aanleg van de ruilverkavelingsweg nr. 53/51 in de gemeenten Goudriaan en Ottoland, grotendeels over de zogenaamde Schoonrewoerdse stroomrug, zouden tenminste 10 nederzettingen uit het Laat-Neolithicum en de Bronstijd voor een groot deel vernield worden. Bij een aantal wijzigingen in het verloop van de weg werd evenwel door de Cultuurtechnische Dienst ook met de archeologische belangen rekening gehouden, waarvoor wij de betrokkenen bijzonder erkentelijk zijn. Slechts twee terreinen werden tenslotte door de weg-aanleg bedreigd. Beide zijn in de periode 3.4.1969 tot 16.5.1969 onderzocht.

In het Oosteind van de polder Ottoland werd de kern van een kleine nederzetting onderzocht van een oppervlak van 20 x 40 m. Het betreft een duidelijke verhevenheid van

de zandrug, waar men blijkens de talloze paalsporen telkens weer terugkeerde. Hoewel zich verschillende richtingen duidelijk aftekenden, bleek het in het veld niet mogelijk duidelijke huisplattegronden te onderscheiden, hetgeen met behulp van de vier getekende vlakken en de notities naar alle waarschijnlijkheid ook bijzonder moeilijk zal zijn. Enkele configuraties zijn evenwel het vermelden waard. Ten eerste een zevental vrij grote, lichtgrijze verkleuringen op een zuiver rechte lijn en telkens ca. 5 m uiteen. Ongetwijfeld hebben we hier te maken met de aslijn (dragers van de nokbalk) van een groot tweeschepig huis, dat langer is geweest dan 30 m.

Voorts was een zwak gebogen rij van ca. 18 lichtgrijze palen, ca. 20 m lang, te herkennen, het best als een hekwerk te interpreteren. Vijf donkere paalsporen stonden met een onderlinge afstand van 2 m op een rechte lijn, terwijl een rij minder zware paalsporen hieraan ongeveer evenwijdig liep op een afstand van ca. 3 m. Hier is waarschijnlijk sprake van een deel van de plattgrond van een klein huis. De lichtgrijze grondsporen zijn relatief vroeg, de donkergrijze laat in de bewoningsgeschiedenis van het terrein, die door klokbekerscherven en wikkeldraadstempelversiering is gedateerd. Ook in de Midden-Bronstijd (Drakenstein) en misschien in de Late Bronstijd is het terrein evenwel bewoond geweest.

Nabij het hoogste punt van het terrein en bij de lange lijn grote, lichtgrijze paalsporen werd in een kuil, die uit het begin van de bewoning moet stammen, het skelet van een jong zwijn (tam wijfje?) gevonden.

Het dier was ruggelings in de kuil geworpen, waarbij de poten langs de zuidelijke kuilwand omhoog staken. Wij willen het varken voorlopig tot de Veluwe KB/WKD bewoning rekenen, mede gezien de o-w oriëntatie en de vergelijkbare vondst van een jong rund te Molenaarsgraaf.

In het westeind van de polder Ottoland, nabij de Vliet, genaamd „Kromme Elleboog”, werd het wegtracé over ca. 150 m lengte onderzocht met een sleuf van 8 m breedte. Westwaarts gaande buigt de weg hier geleidelijk af van de noordflank van de stroomrug naar de kern daarvan. Slechts in de meest westelijke hoek, op het hoogste deel van de rug werden bewoningssporen (WKD) aangetroffen. Het overige deel van de sleuf leverde vooral gegevens, die voor de geologische ontwikkeling en

de vorming van de bodemprofielen op de zandrug van belang zijn. Een groot aantal smalle evenwijdige geultjes in de top van het zandlichaam, die met klei waren gevuld, bleek ouder te zijn dan de bewoning en mogelijk verband te houden met de vorming van de twee dwarse geulen ter plaatse.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Zwijndrecht. Als gevolg van het waterstaatkundig samenvoegen van de Waalpolder en de Develpolder in het zuidoostelijk gedeelte van IJsselmonde zijn twee duikers gelegd in de Rotterdamse weg-Langeweg, even ten noordwesten van Zwijndrecht. Dit bood de mogelijkheid de door H. J. L. Th. van Rheineck Leyssius ontwikkelde theorie („De Zuidhollandsche eilanden in den Romeinschen tijd en de Zuidelijke route van de Peutinger kaart”, *Rotterdamsch Jaarboekje*, 8 (1940), 99 vlg.), dat de Langeweg van Romeinse oorsprong zou zijn en deel uitgemaakt zou hebben van de zuidelijke weg op de Tabula Peutingeriana, aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Beide doorsneden leverden echter niet alleen geen enkele Romeinse vondst op, maar ook ontbrak elk spoor van een oudere dan de huidige weg. Onder 1.00 à 1.50 m klei bevond zich aan de bovenzijde door water geërodeerd veen, bosveen met vrij veel houtresten (N.B. onbewerkte takken en stammen, geen knuppelweg!).

Opmerkelijk is wel dat het kleidek ter plaatse aanmerkelijk dunner was dan onmiddellijk ten zuiden van de weg (zoals te zien was in een drainagesleuf), waar de klei uit minstens twee lagen bestond en wel tot 2.50 m dik was. Uiteraard zat het veen daar evenzoveel dieper. Deze variatie in kleidikte is evenwel niet ongewoon voor dit gebied. (C. van Wallenburg, *De bodem van Zuid-Holland*, Wageningen 1966, 50). Beide profielen bevestigen de bestrijding van v.R.L.'s theorie door B. H. Stolte (De zuidelijke weg van de Tabula Peutingeriana door het land der Bataven. *Ber. R.O.B.*, 9 (1959), 65-66), die de Langeweg niet van Romeinse oorsprong achtte, maar de waterscheiding tussen de noordelijk en zuidelijk gelegen (middeleeuwse) ambachten.

De waarnemingen konden geschieden dank zij een melding van de heer G. J. Vermaat te Poortugaal.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Nederlandse Fotografie, de eerste 100 jaar -25 aug.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. De stad als landschap. Nederlandse tekeningen en prenten uit het Rijksprentenkabinet -7 sept.
- *Tabacologisch Museum, Amstel 57*. 300 jaar majolica en tegelbakkerij; collectie Dingeman Korf -17 aug.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Oranje in Gelderland, 18de en 19de eeuwse tekeningen en penselen -15 sept.
- *Het Nederl. Openluchtmuseum*. Handel en Wandel, klederdrachten-expositie

BARNEVELD

- *Museum Nairac*. Speelgoed van vroeger -7 aug.

BERN

- *Historisches Museum*. De Bourgondische buit en werken van de Bourgondische hofkunst -20 sept.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Friese kunst uit de 17de en 18de eeuw -15 aug.

BREDA

- *Havermarkt*. Elke zaterdag van 11 tot 17 u. Kunst- en Antiekmarkt -1 okt.

BRUGGE

- *Stedelijk Groeninge-museum*. De anonieme Vlaamse Primitieven -22 sept.

CHAAM

- *Hôtel Bellevue*. Kunst- en Antiekmarkt, elke zaterdag- en zondagmiddag -1 okt.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. 200 jaar prenten en tekeningen uit eigen bezit -28 sept.
- Nieuw Den Haag 1870-1890, ingenieurs en bouwspeculanten -31 aug.
- *Koninklijk Penningkabinet*. Het menselijk hoofd op munten, penningen en gesneden stenen -30 sept.
- *Madurodam*. Het Gouden Praag

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volendam -1 nov.

ENSCHEDÉ

- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Antieke Perzische weefsels, collectie J. C. J. Bierens de Haan -29 sept.
- Oud-Delfts Aardewerk, verzameling M. G. van Heel

ESSEN

- *Villa Hügel*. Wandschilderingen uit Faras -15 sept.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. 400 jaar tabakshistorie -28 juli

MAASTRICHT

- *Bonnefantenmuseum*. Goden en heiligen in Limburg -17 aug.

MARIEMONT

- *Museum*. Doorniks porselein uit de 18de eeuw -3 nov.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Zeeland en de Dordtse Synode (1618-1619) -1 sept.

OUDESCHANS

- *Voormalige school*. Kinderspul, speel- en leer materiaal 17de-19de eeuw -1 sept.

ROOSENDAAL

- *Tongerloostraat bij het Oude Raadhuis*. Kunst- en Antiekmarkt, elke zaterdag -1 okt.

ROTTERDAM

- *Historisch Museum*. De vuile vingers van de fiscus; de opkomst van de moderne pers -31 juli
- *Museum Boymans-van Beuningen*. Collectie mr. J. W. Frederiks

SITTARD

- *Kritzraedhuis*. Uit de lucht gegrepen, foto's -11 aug.

TONGEREN

- *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Het leven na de dood in het oude Egypte -29 sept.

ZIERIKZEE

- *Burgerweeshuis* (alleen op werkdagen). Nederl. beeldbouwkunst (in de tuin) en klein antiek (binnen) -23 aug.

MEDEDELINGEN

WERKGROEP EDUCATIEVE DIENSTEN VAN MUSEA IN NEDERLAND

Het ICOM-Committee for Museums, Education and Cultural Action zal, te beginnen met 1969, een Annual uitgeven. Hierin zullen artikelen worden opgenomen over het educatieve werk in scholen en musea, het gebruik van audio-visuele hulpmiddelen, de opleiding van personeel voor het educatieve werk in musea, en over onderwerpen betreffende de perceptieve, sociologische en psychologische aspecten van het museumbezoek.

Specialisten van zeer uiteenlopende wetenschappelijke disciplines zullen in de komende edities bepaalde facetten van het educatieve werk nader belichten.

Deel I van het Annual zal aan het einde van dit jaar verschijnen. De prijs bedraagt 2 dollar, resp. 15 shilling of 10 Franse francs. Men kan zich ook abonneren op vijf jaargangen (1969-1973) voor de prijs van 8 dollar.

Bestellingen te richten aan: ICOM Secrétariat, Maison de l'UNESCO, 6 Rue Franklin, 75-Paris 16, France.

Betalingen per cheque of overmaking op de rekening van de International Council of Museums, Société Générale, Agence AG-Kléber, 45 Avenue Kléber, Paris 16, dollaraccount no 400/591010.

SECRETARIAAT VERENIGING DE MUSEUMDAG

Onlangs is het secretariaat overgedragen. Secretaris is thans de heer C. J. Du Ry, directeur van het Historisch Museum, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, tel. 010/135615.

De leden wordt verzocht voortaan alle correspondentie aan dit adres te richten.

VACATURES

TILBURG

Bij het Nederlands Textielmuseum te Tilburg kan een representatieve medewerkster worden geplaatst als

ALGEMEEN ASSISTENTE

Vereisten: bij voorkeur middelbare schoolopleiding; diploma Academie voor Industriële Vormgeving of Ns.- of Nd.-akte, akte handenarbeid of gelijkwaardig; textielhistorische belangstelling; praktische kennis der moderne talen.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Taak: ontvangst en rondleiding van bezoekers; assistentie bij de voorbereiding van tentoonstellingen; het bestuderen van onderwerpen i.v.m. geplande exposities; het demonstreren van diverse wijzen van spinnen, weven en andere technieken; het uitlenen van boeken uit de bibliotheek; het verstrekken van inlichtingen aan belangstellenden.

Salaris: f 803.— tot f 1142.— per maand. 6% Vakantietoeslag.

Brieven, onder vermelding van T 1, binnen 10 dagen te richten aan de Directeur van de dienst Personeelszaken en Organisatie, Stadhuisplein 55 te Tilburg.

ENKHUIZEN

Het Rijksmuseum Zuiderzeewerken te Enkhuzen roept sollicitanten op voor de functie van

BOUWKUNDIG AMBTENAAR

Zijn taak zal bestaan uit het opmeten en in tekening brengen van oude woon- en bedrijfspanden in het Zuiderzeegebied en andere werkzaamheden i.v.m. de opbouw van het buitenmuseum te Enkhuzen.

Vereist: tenminste diploma U.T.S. of gelijkwaardige opleiding. Belangstelling voor historische bouwwerken en ervaring op het gebied van monumentenzorg strekken tot aanbeveling.

Salaris: van *f* 865.— tot *f* 1272.— per maand.

Sollicitaties in te zenden voor 15 aug. a.s.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ferwerderadeel. De heer S. Hijma te Marrum vond in 1957 bij graafwerk voor een waterafvoer op zijn binnen de terpringweg aldaar gelegen, vrij hoog oplopend erf een dikwandige, kennelijk „inheemse” scherf, die afkomstig bleek te zijn van een met de hand vervaardigde grote pot, die als een imitatie van de Karolingische met reliëfband versierde amfoor kan worden beschouwd. Op de gevonden scherf, die tot nu toe uniek is in Friesland, komen eveneens banden voor, die echter niet met radstempels, maar met benen stempels zijn versierd. Deze stempels zijn rond, van uiteenlopende grootte en vertonen een stervormig patroon. De buitenzijde van het aardewerk is leerbruin; aan de binnenzijde bevindt zich een kalkachtige aanslag, waarschijnlijk ketelsteen!

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Franekeradeel. De Intercommunale Waterleiding Gebied Leeuwarden meldde de vondst van een aantal scherven van terpenvaatwerk te Herbayum aan de Rijksstraatweg. De scherven zijn in hoofdzaak afkomstig van 1ste- tot 3de-eeuws vaatwerk, voorzien van verdikt-gefacetteerde rand en randen met karteling. Onder de laatste bevinden zich enige vrij zeldzaam voorkomende profielen.

Uit een verkenning bleek dat zich hier een vrij uitgestrekte maar niet sterk oplopende terphoogte bevindt, welke niet op de officiële terpkaarten is vermeld.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Harlingen. Bij graafwerk voor een zinkput in een tuin aan de noordzijde van de Zoutsloot werd op circa 1 meter diepte een aantal scherven gevonden van vroeg 17de-eeuwse majolica en loodglazuur aardewerk. Hieronder bevin-

den zich ook fragmenten van een met granaat-appelpatroon beschilderde papkom en van circa vijf à zes schotels met verschillend gekleurd motief. De vondst, gemeld door de familie Oswald, wekt de indruk dat het hier om gebruiks aardewerk gaat, dat, gebroken, in een afvalgreppel of -kuil is geworpen.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Leeuwarden. In ongeveer 1961/62 werd door de heer G. Jonkman, thans te Rauwerd, in de tuin van het perceel Goutumerdijk 13 te Goutum een Romeinse koperen munt gevonden, die door het Koninklijk Penningkabinet werd gedetermineerd als een Aes III, geslagen onder Constantinus I in de periode 330-335, maar met het portret van Constantinus II. Op de keerzijde bevindt zich een afbeelding van Gloria Exercitus. De vondst werd door een berichten-actie in de *Leeuwarder Courant* bekend.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Oostdongeradeel. Bij graafwerk op het erf van de boerderij van de heer Fokkens op de terp van Metslawier werd een zilveren, te Berwick in Schotland geslagen penny gevonden van koning Alexander III (1249-1286). (Determinatie Koninklijk Penningkabinet). De vondst werd bekend dank zij een berichten-actie over kleine muntvondsten in de *Leeuwarder Courant*.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

OVERIJSEL

Markelo. Onlangs werd ons bij de heer F. W. C. Aarsen uit Markelo een urn bekend, afkomstig uit het urnenveldje „Erve Daalwijk”, waaruit geen vondsten bekend waren. Het betreft een bovenstandige, dubbelconische urn met con-

cave bodem en vier horizontale rijen vingerindrukken boven en op de buikknik. Hoogte: 195 mm. Het met steengruis verschaalde aardewerk is onder de buikknik hoofdzakelijk roodbruin, erboven hoofdzakelijk grijs. De urn is gevuld met crematie. Dank zij het nieuwe gegeven is het urnenveldje nu te dateren in Hallstatt B of C. (Litt.: C. C. W. J. Hijzeler 1961, De ligging en verspreiding van de grafvelden in Twente. *Versl. en Med. Ov. Regt en Geschied.* 76ste stuk, 1-86).

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Gem. Markelo. In de *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* 1931, 31-36 publiceerde W. C. Braat een door hem opgegraven urnenveldje in de buurtschap Stokkum. Enige (resten van) urnen waren een 50 m westelijker reeds eerder aangetroffen bij de boerderij van de heer J. W. Greven, erve Nijland. Zie afbeelding 20.

In 1966 vond de heer Greven, 20 m ten zuiden van zijn boerderij, bij het graven van een kuil een onversierde urn, die na restauratie 240 mm hoog bleek te zijn. Deze urn bestaat uit grijsbruin, gepolijst aardewerk met steengruis-verschraling. Ze bezit een zeer hoge, brede schouder, waarboven een concaaf halsje en een wijde mondopening. Op de schouder bevindt zich één dubbelknobbelig knobbeloor. Volgens de vinder stond de urn, waarin crematie-resten, rechtop en zat ca. 25 cm onder de oppervlakte, waar geen heuveltje waarneembaar was. De nieuw ontdekte urn lijkt typologisch jonger dan de reeds bekende urnen en zou in Hallstatt C/D geplaatst kunnen worden. De vondst is geschonken aan het Rijksmuseum Twenthe.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Nijmegen. In juni 1969 heeft een leerling van het Canisiuscollege op het pad aan de noordoostelijke zijde van het hockeyveld („Hogeveld”), vlak ten zuiden van het zuidelijke gedeelte van de Praetoriumstraat, dus op het terrein van de castra legionis, een munt (follis) gevonden, die te Trier geslagen is in het jaar 317 of 318, tijdens de regering van Constantinus I (*BMC* 176, nr. 163). Op de voorzijde is de buste van Constantinus II afgebeeld, op de keerzijde een staande Sol tussen de letters

^{FT}
BTR (determ.: J. H. Evers, Kon. Penningkabi-

net, Den Haag). Het stuk is intussen geschonken aan het Rijksmuseum G. M. Kam.

Van het terrein van de legioensvesting zijn praktisch geen Romeinse munten bekend uit de tijd na Traianus (98-117). In verband hiermee is het opvallend dat Museum Kam niet minder dan acht eveneens in de castra gevonden Constantijnse kleinbronzen bezit; cf. M. Daniëls, De antieke munten der Nijmeegse verzamelingen, in: *Oudheidk. Meded. Leiden*, N.R. 31, 1950, 7.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Nijmegen. In het stort, afkomstig van de rioleeringswerkzaamheden in de Kanaalstraat-Weurtseweg (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968 *84.*85) is door de heer W. N. Tuyn te Nijmegen een fragment terra sigillata met radstempelversiering gevonden (wandfragment van kom type Chenet 320; versiering vgl. J. Gricourt: *La terre sigillée argonnaise du IVe siècle décorée à la molette à Bavai (Nord)*, *Gallia* VII, 1950, 55-76, spec. fig. 4, no. 5, variant).

In dit verband zij herinnerd aan een uit het grafveld Hees afkomstig fragment t.s. met radstempelversiering (Brunsting, Grafveld Hees, 1937, 35/36), en aan de kom Chenet 320 (Brunsting, Hees 35). Bij dit exemplaar wordt de juistheid van de opgegeven vindplaats (grafveld Hees) nog steeds — waarschijnlijk terecht — in twijfel getrokken.

Arch. Instituut, V.U., Amsterdam (S. L. Wynia).

Nijmegen. In de tweede helft van juni werden werkzaamheden verricht in de Jan van Goyenstraat te Nijmegen door Openbare Werken in verband met vergroting van het riool. Gezien de ligging in het vroeg-Romeinse grafveld, dat zich ten westen van de legerplaats uitstrekt tot aan de Hugo de Grootstraat, bestond de mogelijkheid dat er vondsten zouden worden gedaan. Al spoedig werd een munt naar het museum Kam gebracht. Het bleek er een van Magnentius te zijn (351-353, geslagen te Trier met op de keerzijde het XP monogram).

Toen in het weekeinde van 28 en 29 juni de rioolsleuf openlag, werd door omwonenden enthousiast gezocht en gegraven naar Romeinse oudheden.

Door de medewerking van staf, personeel en „vrienden” van het museum Kam (ondergetekende was met een gewonde voet geïm-

mobiliseerd) kon in de volgende weken een groot deel van de vondsten worden aangekocht, waarvan de belangrijkste hier worden genoemd.

Fragmenten van een als urn gebruikte kookpot met beenderresten en een munt van Augustus (as van de muntmeester Asinius Gallus, geslagen 22 v. Chr. *R.I.C.* 78). Een fraaie kookpot van ruwwandig grijs aardewerk met beenderresten (vergelijk Haltern type 58). Een gedeelte van de inhoud van een graf: een bord van terra rubra met bruinrode verfovertrek zonder stempel (vorm als Holwerda, Belgische waar pl. XIII, 796); een beker van grijs ruwwandig aardewerk met barbotine-versiering van blaadjes (vergelijk Hofheim 81A); een klein potje van oranje-rood geverfd aardewerk; fragmenten van een bord van terra rubra met

stempel VOCAR(A) (vergelijk Belgische Waar pl. XX, 152a). Dr. P. Stuart dateert dit graf 40-80 n. Chr. Prof. dr. J. E. Bogaers, wiens zoon behulpzaam was bij het in het oog houden van de activiteiten, geeft de volgende toevoeging: tegenover het pand Jan van Goyenstraat 21 (herenkapper) zijn in de rioleringsleuf, aan de noordelijke zijde, sporen waargenomen van een ca. 1.40 m brede, zich van noord naar zuid uitstrekkende fundering van Romeins, waarschijnlijk secundair gebruikt materiaal. Deze bestaat uit losse stukken tufsteen, basaltlava, dakpannen en tegels, en is gelegen op een diepte van 1.00 tot 1.25 m beneden het straatniveau.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1969, GEHOUDEN OP VRIJDAG 16 MEI IN DE MARKIEZENZAAL VAN HET STADHUIS TE BERGEN OP ZOOM EN GEWIJD AAN HET THEMA: RESTAURATIE EN CONSERVERING

De Voorzitter, prof. dr. A. Klasens, opent de vergadering en spreekt daarna de volgende jaarmede uit:

Ik heet U allen van harte welkom op deze eerste Museumdag van 1969. Dat wij op deze dag in dit monumentale stadhuis mogen bijeenkomen, straks de gasten zullen zijn op een ontvangst door het Gemeentebestuur en hedenmiddag zullen worden rondgeleid in de pas geopende zalen van het Gemeentemuseum, daarvoor spreek ik reeds nu onze dank uit aan het Gemeentebestuur van Bergen-op-Zoom, alsmede aan de heer J. H. van Mosselveld, conservator van het museum, die een werkzaam aandeel heeft genomen in de organisatie van deze dag.

Ik heet in het bijzonder welkom de heer J. Karsten, chef van de onderafdeling Musea van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, alsook de heer drs. M. M. de Vries, penningmeester van de Centrale van Hogere Ambtenaren.

Tenslotte wil ik nog in het bijzonder welkom heten voorzitter en drie bestuursleden van de Vereniging van Museumrestaurateurs en technici.

Ik ben verheugd dat zij onze uitnodiging hebben aanvaard, immers zij zijn ook ten nauwste

betrokken bij het onderwerp van deze Museumdag, *Restauratie en Conservering*.

Nu het te verwachten valt dat binnenkort al belangrijke beslissingen worden genomen die de toekomstige ontwikkeling van restauratie en conservering in ons land zullen bepalen, mag dit onderwerp als actueel beschouwd worden en ik dank nu reeds de beide inleiders, de heer drs. A. L. den Blaauwen, hoofd van de Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Rijksmuseum en ir. J. Lodewijks, directeur van het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, voor hun bereidheid voor ons een voordracht te houden over een onderwerp dat ons allen en met ons alle musea in Nederland aangaat.

Ik vang thans het verslag aan over het afgelopen verenigingsjaar en ik verzoek U met mij staande te willen herdenken de twee leden die ons zijn ontvallen.

Wij herdenken Mejuffrouw H. Bottema, hoofdassistente bij het Nederlands Openluchtmuseum en dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, oud-conservator van het museum van het Kon. Batavia's Genootschap.

Het aantal leden vertoonde wederom een stijging, zij het een in vergelijking met de vorige

jaren iets geringere. Tegenover een verlies van 16 leden, waren het 23 nieuwe leden die toetraden tot onze vereniging.

Het ledenbestand is thans 327, terwijl het aantal leden-instellingen onveranderd bleef, n.l. 39.

Ik hoop dat in het bijzonder Musement, waar over een maand meer dan 150 musea elkaar zullen ontmoeten, ook een toename van leden en leden-instellingen tengevolge zal hebben.

Bij het vermelden van Koninklijke onderscheidingen in mijn vorige jaarrede heb ik verzuimd te noemen de heer G. C. Helbers, die ter gelegenheid van zijn afscheid als directeur van het Prov. Museum van Drenthe en van de Prov. Monumentenzorg op 27 september 1967 werd benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau, terwijl hem tevens de culturele prijs van Drenthe werd uitgereikt.

Alsnog onze gelukwensen, alsmede voor hen die in het afgelopen verenigingsjaar Koninklijk werden onderscheiden, n.l. ons aftredend bestuurslid, mevr. M. H. Doornink-Hoogenraad, directeur van het Stedelijk Museum, Oudheidkamer voor Stad en Graafschap Zutphen; dr. S. J. Gudlaugsson, directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie; J. Leeuwenberg, wetenschappelijk hoofd-ambtenaar bij het Rijksmuseum te Amsterdam; en J. J. Schilstra, oud-beheerder van het Gemeentemuseum te Enkhuizen.

Ons lid, de heer D. F. Lunsingh Scheurleer, werd op de tweede dag van onze eerste museumdag 1968, in het Goltziusmuseum te Venlo, gehuldigd ter gelegenheid van zijn vijftienvijftig-jarig ambtsjubileum. Hem en zijn vrouw werd daarbij een geschenk aangeboden in de vorm van een buitenlandse reis. Nauwelijks van deze reis, die naar Amerika voerde, teruggekeerd, mocht hij in het Singermuseum in Laren de eerste legpenning en prijs ontvangen, uitgelooft door de Stichting Singer Memorial Foundation aan hem of haar die zich voor het culturele leven in Nederland bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt.

De jury heeft bij deze gelegenheid ook haar vreugde uitgesproken over de instelling van de Singerprijs en in het bijzonder over het feit dat de eerste toekenning geschiedde op het gebied van het museumwezen.

Toen ik het vorige jaar mijn dank uitsprak aan secretaris en penningmeester voor het vele werk dat zij in het toen afgelopen jaar hebben verricht, een dank die ik met nadruk zal herhalen voor het nu afgelopen jaar, deelde ik U mede dat het nodig geacht werd deze functionarissen te ontlas-

ten van een deel van hun taak en dit over te dragen aan een administratieve kracht, indien daartoe onze Vereniging in staat werd gesteld door een subsidie van rijkswege.

Inmiddels is ons deze subsidie verleend en hebben wij de heer A. J. J. M. Eijssenck kunnen aanstellen. Wij zijn het Ministerie van CRM bijzonder dankbaar, dat het ons hiertoe in staat heeft gesteld.

De goede samenwerking met de Centrale van Hogere Ambtenaren mag ook dit jaar weer worden vermeld.

Over de *jeugdmuseumkaart* kan ik mededelen dat de afname nog steeds groeiende is, in 1968 ongeveer 50.000, een aantal dat dit jaar nog zal worden overtroffen.

Over de *opleiding tot middelbaar museum personeel* kan ik U mededelen dat Uw voorzitter op 14 mei 1968 aan 22 cursisten een getuigenschrift heeft mogen uitreiken ter afsluiting van een met vrucht gevolgde opleiding van twee jaar.

Een nieuwe cursus is inmiddels aangevangen met één groep van nu 12 cursisten, die reeds in een museum werkzaam zijn en een tweede groep van 9 cursisten, die dit in de toekomst voor ogen staat.

Een woord van dank wil ik uitspreken aan het Ministerie van CRM voor zijn subsidiëring van deze cursus, aan de Commissie uit onze Vereniging die zich met de organisatie van deze cursus bezighoudt, aan de docenten, de musea en instellingen die aan deze cursus meewerken, aan het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten en tenslotte bijzondere dank, waardering en bewondering voor de „ziel" van deze cursus, mevrouw drs. O. L. Bouman.

Over het *ICOM-congres*, dat onder leiding van dr. A. van Schendel, president van ICOM, ook een groep van 35 Nederlanders voerde naar Keulen en München en tenslotte op excursie naar W. en O. Berlijn en vandaar door Tsjechoslowakije, heb ik U op de laatste Museumdag mededelingen gedaan.

De eerste Museumdag werd gehouden op 10 mei in het Evoluon in Eindhoven. Het thema was Musea en Toerisme en als sprekers traden op drs. C. H. L. Smits, adjunct-directeur van de A.N.V.V. en onze leden prof. dr. A. J. Bernet Kempers en de heer Ton Koot.

De inleidingen van de beide laatstgenoemden, alsmede het inleidend woord van Uw voorzitter, werden afgedrukt in Commentaar, het Orgaan van de Centrale van Hogere Ambtenaren.

In het *Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oud-*

heidk. Bond van oktober 1968 treft U het complete verslag aan. De excursie van de tweede dag voerde ons naar Venlo, waar het Goltziusmuseum en het nieuwe culturele centrum werden bezocht.

Het gemeentebestuur ontving het gezelschap in het Goltziusmuseum, waar ook de huldiging van de heer Lunsingh Scheurleer plaatsvond.

Tenslotte werd nog het Kasteel Hillenraad te Swalmen bezocht, althans de fraaie tuinaanleg, en het Romaanse kerkje en het Folkloristisch Museum te Asselt.

De tweede museumdag werd op 15 november in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden gehouden. Twee gastsprekers behandelden het thema Bestemming van Bodenvondsten, prof. dr. W. A. van Es en drs. H. C. van Eck. De bijeenkomst, waarvan het verslag verscheen in het *Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond* van maart 1969, eindigde met een besluit van de vergadering om het bestuur te machtigen medewerking te verlenen aan de totstandkoming van regionale of provinciale bodemarchieven.

Wij staan voor een museumjaar waarin de Nederlandse musea zich gezamenlijk presenteren in de Jaarbeurs in Utrecht, het Musement. Ik wil de hoop uitspreken dat deze, onze eerste nationale manifestatie, haar doel, het winnen van een nieuw publiek voor onze musea, zal bereiken en bovendien de band en de samenwerking tussen onze musea, een van de doelstellingen van onze Vereniging, zal bevestigen en versterken.

Hiermede verklaar ik de 53e museumdag voor geopend.

Hierna brengt de penningmeester verslag uit over de financiën gedurende het verenigingsjaar 1968 en licht hij de begroting 1969 toe, die door de vergadering wordt goedgekeurd. De commissie tot het nazien der boeken hecht haar goedkeuring aan het gevoerde beleid en stelt voor de penningmeester te déchargeren. Zulks geschiedt bij acclamatie. De voorzitter dankt zowel de penningmeester als de heer Eijssenck voor hun uiterst conscientieuze beheer. Ook dankt hij de leden van de commissie, de heren mr. H. C. Wesseling en J. van Dorp.

De commissie voor het komende verenigingsjaar zal worden gevormd door mej. M. H. P. den Boesterd en de heer J. van Dorp. Reserveleden zullen zijn: drs. L. P. Louwe Kooimans en drs. H. J. de Smedt.

Alvorens de verkiezing van de nieuwe bestuursleden aan de orde te stellen, spreekt de voorzitter een woord van dank tot de scheidende

leden: mej. M. A. Asselberghs, mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad, mej. dr. M. E. Houtzager, dr. P. K. van Daalen, dr. J. H. Jager Gerlings, prof. dr. J. J. M. Timmers en de secretaris drs. H. J. Runday. Tot de laatste richt hij een apart woord en biedt hem namens de vereniging een platenbon aan.

De scheidende secretaris op zijn beurt bedankt voorzitter, bestuur en leden voor de bijzonder prettige samenwerking.

In de vacatures worden bij acclamatie gekozen de heren drs. C. Boschma, dr. D. P. R. A. Bouvy, dr. S. H. Levie, G. M. Roding, dr. J. Schouten, J. C. Sloekers en dr. G. D. van Wengen. Secretaris wordt de heer C. J. Du Ry.

De voorzitter stelt de leden vervolgens in kennis van een brief van dr. E. F. Jacobi, waarin deze waarschuwt voor het aankopen van skeletdelen van de orang-oetan. Deze worden herhaaldelijk aan verzamelingen in West-Europa te koop aangeboden. De herkomst is onzeker. Hoogstwaarschijnlijk betreft het echter beenderen van illegaal gedode dieren. Aangezien deze aap met uitroeiing wordt bedreigd, adviseert dr. Jacobi geen beenderen te kopen.

Bij de rondvraag vraagt de heer C. J. Bout de mening van departement en musea over het geven van vrije toegang voor leden van de gidsen-organisatie Guidor, die daarom heeft gevraagd.

Volgens de heer J. Karsten zou het departement dit verzoek onder bepaalde voorwaarden wel willen inwilligen. Mevrouw O. L. Bouma zou graag de mogelijkheden na willen gaan voor een stage van vier museumcursisten bij musea in 1970.

Nadat de voorzitter de huishoudelijke vergadering heeft gesloten, geeft hij het woord aan de heer A. L. den Blaauwen, Hoofd van de Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Rijksmuseum voor een *inleiding over de problemen die zich voordoen bij de restauratie van oude voorwerpen*.

Spreker begint met enige algemene opmerkingen.

Bij elke restauratie is een diepgaand overleg vereist tussen opdrachtgever en restaurateur, zowel vóór als tijdens de werkzaamheden. Bij de beslissing over de aard van de restauratie en de wijze waarop deze moet worden uitgevoerd is het laatste woord altijd aan de opdrachtgever. Bij zeer belangrijke restauraties is het gewenst een commissie van deskundigen te benoemen.

Een kunstwerk, dat in een museum geëxpo-

seerd wordt, moet op zijn voordeligst getoond worden, maar beschadigingen mogen niet verdoezeld worden.

Meubelen moeten worden opgesteld in ruimten met een relatieve vochtigheid van 55 à 60.

Houten voorwerpen dient men regelmatig op houtworm te controleren en bij het voorkomen daarvan te behandelen met zylanon.

De polychromie van houten beelden stelt de restaurateur soms voor problemen. Een moderne polychromie moet worden verwijderd indien een oude daaronder aanwezig is. Deze oude polychromie moet eventueel aangevuld worden.

Bij het schilderen van museumzalen dienen loden beelden beschermd te worden tegen de inwerking van de chemicaliën in de verf.

Een belangrijk punt bij meubelen is het vervangen van het hout, de kern, onder het finer door meubelplaat. Kromgetrokken of gebarsten delen kunnen door trekvrrije delen vervangen worden zonder dat het uiterlijk hierdoor beïnvloed wordt. Toch zij men voorzichtig met deze procedure, die vanuit kunsthistorisch oogpunt wel bezwaren heeft.

Het moderne politoeren d.m.v. het bespuiten met synthetische lak, dient ontraden te worden, aangezien het effect vaak te hard, te „mooi” is. Uiteraard moeten laden en deuren van kasten, die in de museumzalen zijn opgesteld, op slot zijn.

Het is gewenst om de stoffering van oude stoelen zoveel mogelijk te handhaven en de nieuwe stoffering desnoods over de oude heen aan te brengen.

Vuurvergulde bronzen (vuurbokken enz.) kunnen worden schoongemaakt met keukensoda, die naderhand door een spoeling met azijn geneutraliseerd wordt.

Het gebruik van goudbrons geeft door de vrij snelle oxydatie alleen maar teleurstellingen. Bladgoud verdient bij het restaureren de voorkeur.

Als stelregel moet worden aangehouden, dat beschadigde meubelen direct hersteld worden. Bij gave stukken ontbreekt voor het publiek de psychologische grond om verder te „slopen”.

Bij ceramiek moet breuk gerestaureerd worden; bij porselein eventueel met aanvulling van de vorm. De restauraties moeten echter in het zicht gehouden worden. Men gebruike goede lijmsorten, die later bij een eventuele nieuwe breuk, weer kunnen worden opgelost. Een speciaal probleem bij ceramiek vormt het uitkristalliseren van zouten. In het Centraal Laboratorium worden tegels geïmpregneerd met kunststoffen, waardoor

zouten worden vastgelegd. Ceramiek mag nooit meer in het vuur gebracht worden.

Metalen: zilveren en gouden voorwerpen kunnen slechts door edelsmeden gerestaureerd worden. Creatief werkende smeden moeten echter daarvoor minder geschikt geacht worden.

Zilveren voorwerpen moeten „schoon” getoond worden, hoewel het in bepaalde gevallen — en met name bij objecten van Aziatische herkomst — aanbeveling kan verdienen ze „vuil” te laten. Te veel poetsen is echter uit den boze. Daarom is vernissen vaak een goede oplossing. Hierbij moet evenwel weer worden gewaakt tegen het optreden van het z.g. Newtoneffect.

Bij tinnen voorwerpen wordt de patine thans gewaardeerd. Schoonmaken behoeft echter geen bezwaren op te leveren.

Voor koperen en bronzen objecten geldt hetzelfde. Wil men bij deze de patine verwijderen, dan moet men goed letten op de reinigingsmiddelen. Deze zijn n.l. niet alle even geschikt. Bovendien kan onoordeelkundig gebruik tot schade (krassen) leiden.

Evenals prenten en tekeningen zou ook textiel niet aan het daglicht mogen worden blootgesteld. Toch gebeurt dit helaas nog maar al te vaak. Textiel is organisch en gaat door de inwerking van het daglicht snel achteruit. Bij het restaureren van wandtapijten kan men de slechte stukken verwijderen en nieuwe er in weven. Deze methode wordt gevolgd in de werkplaats voor herstel van antieke textiel in Haarlem. In het Rijksmuseum gaat men anders te werk: hier wordt de doorsteekmethode toegepast, waarbij nieuwe draden door het oude weefsel worden gestoken. Ter versteviging wordt aan de achterzijde van het tapijt een steunweefsel aangebracht.

Oude tapijten kunnen worden gewassen. Zij worden daartoe op een net gelegd en vervolgens voorzichtig gereinigd.

Het is thans mogelijk om het weefsel d.m.v. een spray van kunststof vast te leggen. Dit is echter alleen in het uiterste geval geoorloofd, wanneer de andere methoden van restauratie geen uitkomst meer kunnen geven.

Tot slot van zijn inleiding dringt spreker er op aan om van restauraties verslagen bij te houden en deze met foto's, tekeningen, diagrammen enz. te documenteren.

Bij de discussie wijst Mej. Beijds als erop, dat de Hengelose trijpweverij over oude rollen voor Utrechtse trijp beschikt. Deze firma kan de originele trijp namaken.

De voorzitter beëindigt de discussie bij de komst van burgemeester drs. L. J. M. van de Laar en wethouder P. G. M. van Heyst. Hij heet beiden hartelijk welkom en dankt voor de gastvrijheid, die de gemeente Bergen-op-Zoom aan De Museumdag biedt. In zijn welkomstwoord vertelt de burgemeester iets over de huidige problematiek van zijn gemeente: sanering en vernieuwing van de stad met behoud van de oude monumenten.

In het Gemeentemuseum, dat reeds voor een deel onderdak heeft gevonden in een aantal gerestaureerde zalen van het Markiezenhof zullen, wanneer dit complex geheel gerestaureerd is, oude en moderne kunst verenigd zijn. Wisselende exposities van oude en moderne kunst zullen het Markiezenhof een belangrijke functie geven in het culturele leven van Bergen-op-Zoom.

Aan het einde van de ochtendvergadering biedt het gemeentebestuur een ontvangst aan.

Na een gezamenlijke Brabantse koffietafel heropent de voorzitter in het begin van de middag de vergadering. Hij verwelkomt de heer P. J. Yperlaan, hoofd van de Afdeling Oudheidkunde van het Ministerie van CRM en geeft het woord aan de heer J. Lodewijks, directeur van het Centraal Laboratorium voor onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, voor een *inleiding over de opleiding van museum-restaurateurs*.

Spreker bakent het terrein af, door een duidelijk onderscheid te maken tussen conserveren of consolideren, d.w.z. in de bestaande toestand bewaren, en restaureren, d.i. terugbrengen in de veronderstelde oorspronkelijke toestand.

De conservering verdeelt hij in een directe conservering (b.v. het bevestigen van een oud tapijt op een nieuwe ondergrond) en een indirecte, externe, conservering, d.w.z. het bepalen van de meest gunstige omstandigheden waaronder het object bewaard kan blijven, met name de vochtigheid van de lucht. Deze moet zo constant mogelijk blijven (55 à 60), ook wanneer zij, zoals in het Prado in Madrid, aanmerkelijk lager ligt.

Factoren, die bij de indirecte conservering van groot belang zijn, zijn het licht (ook het kunstlicht), de industriële luchtverontreiniging en de luchtverontreiniging door het verkeer. Spreker meent, dat deze laatste thans waarschijnlijk wel hun top hebben bereikt.

Het zou wenselijk zijn, dat de lucht in de musea, voordat zij wordt toegelaten, gezuiverd zou kunnen worden. Air-conditioning is nog beter.

Directe restauratie is dat wat men direct in het object aanbrengt, b.v. retouches in schilderijen. Bij wandtapijten kan men een ondergrond aanbrengen en ontbrekende delen daarop met tempera aanvullen.

Of een restauratie in stijl of niet in stijl moet worden verricht is een principekwestie, die vaak door de aard van het kunstwerk wordt bepaald. Bij fresco's kan men ontbrekende stukken b.v. in streeptechniek aanvullen, zodat duidelijk zichtbaar is wat restauratie is en wat niet. Bij schilderijen, vooral zeer fijn geschilderde, is dit niet mogelijk.

Het Centraal Laboratorium stelt voor een restauratie van een schilderij een onderzoek in naar de schilderwijze, de schildertechniek en de gebruikte bindmiddelen. Ook worden onderzoeken gedaan ten behoeve van de kunsthistorische wetenschap (b.v. de specifieke schilderwijze van een kunstenaar, zijn gebruik van pigmenten en bindmiddelen). In het Centraal Laboratorium worden ook nieuwe restauratiemethoden getest, evenals nieuw op de markt gekomen producten. Het Laboratorium vraagt hoogkwaliteitsproducten van de industrie. Deze moet zich echter vooral door economische factoren laten leiden. De producten gaan naar z.g. applicatie-ateliers om beproefd en getoetst te worden op dummies of zoveelste-rangstukken.

Het Centraal Laboratorium verricht ook zuiver natuurwetenschappelijk onderzoek, zoals b.v. naar de verouderingsprocessen van cellulosestructuren.

Na de oprichting van het Centraal Laboratorium in 1963 waren de werkresultaten aanvallend niet bevredigend. Restauratie-adviezen konden bij gebrek aan restaurateurs niet deskundig worden uitgevoerd. Er is een gebrek aan jonge krachten die de know-how kunnen overnemen.

Over restaureren en restauraties werd vorig jaar een enquête gehouden onder de musea. Van de 68 musea, die om medewerking zijn verzocht, reageerden er 37.

Gevraagd werd o.a. hoeveel restaurateurs er in de musea werkten en welke behoefte er was. Ook werd de voorkeur van de directeuren gepolst voor restauraties in de toekomst, n.l. of deze in eigen beheer door eigen restaurateurs verricht zouden moeten worden, dan wel in een centraal restauratie-atelier of door externe, particuliere restaurateurs. Vaak bleek men geporteerd te zijn voor twee van deze mogelijkheden.

De 37 musea beschikken thans over 68 restaurateurs. Momenteel is de behoefte echter reeds

96. Er is dus al een tekort, dat in de toekomst nog aanzienlijk zal stijgen.

Spreeker stelt zich voor de opleiding van de restaurateurs in vier categorieën te splitsen:

A. schilderkunst (schilderingen op doek en paneel, muurschilderingen, polychromie op hout). Deze opleiding zal twee à drie jaar duren. De eerste cursus begint in september 1970.

B. natuurlijke polymeren: hout, textiel, perkament en alle objecten van hout en cellulose. Deze opleiding zal in september 1971 aanvangen.

C. metalen, te verdelen in onedele en edele metalen. De cursus is voor de eerste twee jaar dezelfde. Daarna volgt een specialisering voor onedele dan wel edele metalen.

D. glas, ceramiek, aardewerk. Deze opleiding zal in 1976 kunnen beginnen. Ook de bestrijding van vocht in muren en andere problemen van soortgelijke aard zullen er in opgenomen worden.

Aangaande de behoefte aan restaurateurs en de kwantitatieve aanpassing van de opleiding daaraan zal een nieuwe enquête onder de musea worden ingesteld. Gevraagd zal o.a. worden of men bereid is om, bij gebleken behoefte, voor 1973 en latere jaren restaurateurs op de begroting te plaatsen.

Er is volgens spreker voldoende levensvatbaarheid voor een centraal restauratie-atelier aanwezig. Tijdens hun opleiding zullen de restaurateurs voor hun werkzaamheden gehonoreerd moeten worden. Bij restauraties „aan huis” kan een restaurateur tijdelijk bij een museum gedetacheerd worden.

Voor de toekomst ziet spreker de volgende organisatie:

1. Centraal laboratorium
 - 1a. Applicatiecursus
2. Opleiding restaurateurs
3. Centraal restauratie-atelier.

Bij de thans werkzame restaurateurs ontbreekt de mogelijkheid tot eigen technische en chemische onderzoeken (b.v. microscopisch onderzoek van overschilderingen, chemisch onderzoek van bindmiddelen). Bij de opleiding moeten de restaurateurs de methodiek en de verschillende mogelijkheden van restauratie leren onderkennen. Contacten met anderen voor het bijhouden van de technische ontwikkelingen zijn noodzakelijk. Men moet up-to-date blijven.

Bij een restauratie moet vooraf worden vastgesteld wat men moet gaan doen en hoe. De directeuren en conservatoren der musea (kunst-

historici) moeten van te voren alle informatie van de restaurateur krijgen om over de aard en de omvang van een restauratie te kunnen beslissen. Zij zullen zich in hun beslissingen vooral laten leiden door hun kunsthistorische en esthetische inzichten en overwegingen.

Bij de discussie merkt de heer Faddegon op, dat vele musea niet over gelden beschikken om restauraties te laten uitvoeren. De heer Lodewijks antwoordt, dat er een restauratie-programma moet komen, waarvoor de financiën beschikbaar zullen moeten zijn.

Mej. Beijdsals zegt, dat vaak de nood der kunstwerken de overheid wel scheutiger maakt. Er zijn op dit moment gelukkig nog wel goede restaurateurs. De heer Lodewijks beaamt dit, maar het zijn allen ouderen. Jonge meubel-restaurateurs b.v. zijn er niet. De jonge krachten werken allen aan de band en doen alles machinaal.

Prof. Hemelrijk stelt voor een halfjaarlijks tijdschrift uit te geven van het Centraal Laboratorium met opgaven van en mededelingen over restauraties. Mej. De Jong vraagt zich af of het Bulletin van de KNOB hiervoor niet gebruikt zou kunnen worden.

Mej. Houtzager wil weten wie de docenten voor de restauratiecursussen zullen zijn. Ir. Lodewijks zegt dat dit buitenlanders zullen zijn omdat in het buitenland een potentieel van restaurateurs aanwezig is. Zij vraagt zich verder af, in hoeverre er gerestaureerd moet worden. Conserveren is primair. Wat dan?

De heer Lodewijks: De beslissing over een restauratie ligt bij de kunsthistoricus, deze moet bepalen wat er moet gebeuren.

De heer Den Blaauwen is van mening dat de objecten er voor de presentatie acceptabel uit moeten zien. De restauratie moet altijd op eenvoudige wijze ongedaan gemaakt kunnen worden, wanneer de inzichten zich wijzigen.

De heer Bouvy meent in de voordracht van de heer Den Blaauwen beluisterd te hebben, dat oude polychromie aangevuld zou moeten worden.

Deze zegt dit als een principe te hebben gesteld, maar een dergelijke aanvulling over het algemeen niet bij de beeldhouwwerken toegepast te willen zien.

De heer Bout vraagt waar de naam TNO is gebleven. Deze is niet door de heer Lodewijks genoemd. Is er samenwerking? De heer Lodewijks bevestigt dit: er is zeer veelvuldig contact op allerlei gebied.

De heer ter Kuile informeert naar de voor-

opleiding van de cursisten. Volgens de heer Lodewijks moet deze in elk geval van middelbaar niveau zijn (MULO, liever nog HBS of Gymnasium) met zo mogelijk een verdere technische opleiding; academie van beeldende kunsten.

Mej. Vogel wil weten waarom de cursussen, indien het probleem van de restauraties zo urgent is, over vele jaren verdeeld zullen worden, zodat de laatste pas in 1976 begint.

De heer Lodewijks antwoordt, dat wij met het mogelijke moeten beginnen en ons er niet aan moeten vertellen.

Mej. De Jong: is er ook voor eenvoudige restauraties niet een eenvoudiger opleiding nodig? De heer Lodewijks zegt hierop, dat er inderdaad cursussen op verschillend niveau zullen moeten zijn. De opleiding van het Centraal Laboratorium is voor de topklasse.

Na de sprekers en de gastheer, de heer J. H. van Mosselveld, dank te hebben gebracht, sluit de voorzitter om 16.15 uur de vergadering.

Het gezelschap begeeft zich daarna naar het Markiezenhof, waar de onlangs geopende zalen van het gemeentemuseum worden bezocht en de restauratiewerkzaamheden aan het complex worden toegelicht door de conservator, de heer Van

Mosselveld en de projectleider van de restauratie, de heer C. Booy.

De volgende dag, zaterdag 17 mei, wordt een excursie naar Zeeland gemaakt. Na een voorspoedige reis per autobus wordt het gezelschap in Middelburg verwelkomd door de directeur van het Zeeuws Museum, dr. P. K. van Daalen, wiens museum bezichtigd wordt. Na een rondgang door het stadhuis vertrekt men naar Vlissingen, waar de heer N. Veldhuis, conservator van het Stedelijk Museum, de excursisten in zijn museum ontvangt. Het bezoek aan dit museum wordt gevolgd door een gezamenlijke koffiemaaltijd in hotel Britannia.

De oversteek naar Breskens verloopt vlot en zo bereikt het gezelschap om kwart over twee Aardenburg, waar onder de even deskundige als enthousiaste leiding van de heer J. J. Rosseel de Herv. kerk in ogenschouw wordt genomen. Het bezoek aan het nieuw ingerichte gemeentemuseum wordt toegelicht door ir. J. A. Trimpe Burger.

Men is vol lof over de uitstekende presentatie. Zeer voldaan aanvaardt het gezelschap de terugreis naar Bergen op Zoom, waar deze door fraai weer begunstigde excursie om half zeven, exact volgens het programma, wordt ontbonden.

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR

— *Sted. Museum*. Charley Toorop, schilderijen
-1 sept.

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Nederlandse Fotografie, de eerste
100 jaar -25 aug.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. De stad als landschap. Nederlandse tekeningen en prenten uit het Rijksprentenkabinet
-7 sept.

Rembrandttentoonstelling 13 sept.-30 nov.
— *Israël Galerie*. Israëliische schilderijen, gouaches, archeologische vondsten zilver en glas
-16 sept.

ARNHEM

— *Gemeente Museum*. Oranje in Gelderland, 18de en 19de eeuwse tekeningen en prenten
-22 sept.

— *Het Nederl. Openluchtmuseum*. Handel en Wandel, klederdrachtenexpositie

BERN

— *Historisches Museum*. De Bourgondische buit en werken van de Bourgondische hofkunst
-20 sept.

BLANKENBERGE

— *Stadhuis*. Retrospectieve Frans Masereel
-31 aug.

BONN

— *Rheinisches Landesmuseum*. Antieke kunst uit het Akademischen Kunstmuseum -22 sept.

BREDA

— *Havermarkt*. Elke zaterdag van 11 tot 17 u.
Kunst- en Antiekmarkt -1 okt.

BRUGGE

— *Stedelijk Groeninge-museum*. De anonieme Vlaamse Primitieven
-22 sept.

BRUSSEL

— *Kon. Musea voor Schone Kunsten*. „Brueghel”
20 aug.-16 nov.

CHAAM

— *Hôtel Bellevue*. Kunst- en Antiekmarkt, elke zaterdag- en zondagmiddag
-1 okt.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. 200 jaar prenten en tekeningen uit eigen bezit
-29 sept.

- Nieuw-Den Haag VI, Nieuwe Kunst rond 1900 -1 okt.
 Oude muziekprenten van Nederl. kunstenaars -30 sept.
- *Koninklijk Penningkabinet*. Het menselijk hoofd op munten, penningen en gesneden stenen -30 sept.
- *Madurodam*. Het Gouden Praag -31 aug.
- ENKHUIZEN
 — *Zuiderzeemuseum*. Volendam -1 nov.
- ENSCHEDÉ
 — *Twents-Gelders Textielmuseum*. Antieke Perzische weefsels, collectie J. C. Bierens de Haan -29 sept.
- ESSEN
 — *Villa Hügel*. Wandschilderingen uit Faras -15 sept.
- GENT
 — *Museum van Schone Kunsten*. Ensor in de Gentse verzameling -15 sept.
- HEERHUGOWAARD
 — *Raadhuis*. Rembrandt als etscher, reproducties -1 sept.
- HOOGWOUD
 — *Herv. kerk*. Westfriesland in oude kaarten en prenten -1 sept.
- INNSBRUCK
 — *Zeughaus*. Keizer Maximilian I -5 okt.
- LAARNE
 — *Kasteel*. Middeleeuwse beeldhouwwerken uit privé bezit 6 sept.-eind okt.
- LONDEN
 — *Queens Gallery*. Leonardo da Vinci
- MARIEMONT
 — *Museum*. Doorniks porselein uit de 18de eeuw -3 nov.
- MIDDELBURG
 — *Rijksarchief*. Zeeland en de Dordtse Synode (1618-1619) -1 sept.
- OUDESCHANS
 — *Voormalige school*. Kinderspul, speel- en leer materiaal 17de-19de eeuw -1 sept.
- PERK
 — *Gemeentehuis*. David Teniers de Jonge -14 sept.
- ROOSENDAAL
 — *Tongerloostraat bij het Oude Raadhuis*. Kunst- en Antiekmarkt, elke zaterdag - 1 okt.
- ROTTERDAM
 — *Museum Boymans-Van Beuningen*. Collectie mr. J. W. Frederiks
- TONGEREN
 — *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Het leven na de dood in het oude Egypte - 28 sept.

VACATURES

LEIDEN

Bij het Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Leiden is een plaats vacant voor een

WETENSCHAPPELIJKE MEDEWERKER

wiens taak zal omvatten: begeleiding van de pre-kandidaatsstudie in de kunstgeschiedenis; het geven van onderwijs aan pre-kandidaten; organisatie en coördinatie van het studieprogramma.

Honorering volgens het rangenstelsel van wetenschappelijke medewerkers.

Sollicitaties van afgestudeerden in de kunstgeschiedenis (tenminste doctoraal examen) worden voor 1 september a.s. ingewacht bij de hoogleraren in de kunstgeschiedenis Kloostergat 25 te Leiden, tel.: 01710-26838. (Ook zij die nog dit jaar hun doctoraal examen denken te kunnen afleggen, kunnen solliciteren).

MEDEDELING

ICOM COMMITTEE FOR CONSERVATION

Het ICOM committee for Conservation heeft zijn tweede jaarlijkse algemene vergadering dit jaar in Amsterdam belegd en wel van 15 t/m 19 september a.s.

Hoewel dit congres in hoofdzaak bedoeld is voor specialisten op het gebied van conservering is het denkbaar dat belangstellende leden onzer vereniging de vergaderingen zouden willen bijwonen.

Het volledige programma is op aanvraag verkrijgbaar bij het secretariaat der Museumdag, Historisch Museum, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam. Tel.: 010-135615 of 120778.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 20 JUNI 1969 'S AVONDS OM 9 UUR IN RESTAURANT „DE BEURS-MODERNE" TE BREDA

Volgens de presentielijst wonen 79 leden en introducés de vergadering bij. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent de bijeenkomst met de volgende rede:

„Ik heet u allen hartelijk welkom op deze jaarvergadering en wel in het bijzonder de vertegenwoordigers van de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, de heren mr. R. Hotke en P. J. Yperlaan, hier aanwezig als een levend bewijs van belangstelling van de minister in het streven van onze Bond. In het jaar 1968 zijn ons weer enige leden door de dood ontvallen. Ik moge hen hier bij name vermelden en verzoek u hun nagedachtenis een ogenblik staande te gedenken: Mr. Chr. P. van Eeghen te Amsterdam, mr. S. J. Fockema Andreae te Beetsterzwaag, ir. J. Franssen, architect te Roermond, mr. H. L. Hommes te Den Haag, dr. G. Knuttel te Den Haag, dr. P. van Overzee te Amsterdam, prof. dr. M. D. Ozinga te Vianen, P. Rins Rinses, architect te Kampen, Chr. P. J. M. Rogier te Bergen op Zoom, mr. F. van Rossem te Rotterdam en S. van der Velden te Wassenaar .

Als wij ons afvragen, hoe het thans gesteld is met de belangstelling in wijder kring voor die dingen, waarvoor de Nederlandse Oudheidkundige Bond zich steeds heeft ingezet, dan is er wel het een en ander te vermelden, dat ons reden geeft tot een bescheiden optimisme. Sympathieke ideeën worden van tijd tot tijd gelanceerd door de jeugd, de hoop van de toekomst. De provo's, maar niet alleen zij, eisten de verbanning van het autoverkeer uit de oude binnensteden. Door de Bond Heemschut werden reeds herhaalde malen plannen in deze richting geopperd en ook het gemeentebestuur van Delft wilde enige jaren geleden de binnenstad afsluiten voor autoverkeer. Maar daar heb ik sindsdien niet meer van gehoord. Ik hoop straks op die kwestie van het autoverkeer nog terug te komen. Ik geef toe, een deel van de jeugd, ik meen een klein, maar wel erg luidruchtig deel, dat met allerlei wilde eisen komt als van universiteiten, waar de studenten zullen bepalen hoe en waarover de professor zal

doceren, en wilde kreten uit van democratisch dit en democratisch dat, een woord dat tegenwoordig erg wordt misbruikt en ons, zo opgevat, dreigt te voeren naar een toestand als in het oude Athene, waar de democratie in een chaos eindigde, met als gevolg een dictatuur, die jeugd is wel wat erg irreeël maar de jeugd als geheel is tegenwoordig weer romantisch. Wij beleven weer een nieuwe romantiek die zich, gelijk de romantiek van omstreeks 1800, niet alleen uit in baarden, lange haren en opzichtige kledij, maar ook hier en daar in liefde en belangstelling voor de waardevolle dingen, die uit het verleden zijn overgeleverd. De jeugd begrijpt dat de mens in confectionhuizen, in troosteloze flatgebouwen op den duur niet gelukkig leven kan. Haar hart trekt naar de oude grachten, de kromme straatjes en stegen van de oude stad, naar pittoreske gevels, naar huizen met grillige indeling, naar rommelzolders en geheimzinnige kelderruimten. In Schiedam heeft de jeugd aan het gemeentebestuur verzocht een verkrotte stadswijk niet af te breken, maar haar toe te staan zelf van die wijk, met haar antieke sfeer iets moois, althans iets romantisch te maken. Of het plan reëel was of niet, laat ik in het midden, maar het was in elk geval wel sympathiek.

In Amsterdam heeft de actie Amsterdam 1975 in oktober 1967 in één week ruim 110 000 adhesiebetuigingen kunnen verzamelen. Als gevolg kwam de Stichting Stadskern tot stand en de Vereniging Levend Monument. Ook bestaat in Amsterdam de Stichting Diogenes en de Maatschappij voor Stadsherstel en de Amsterdamse initiatieven vonden navolging in Amersfoort en Leiden. Ook in Amersfoort is nl. een Maatschappij voor Stadsherstel opgericht, die een zo groot mogelijk aantal waardevolle oude panden, die door verval of sloop worden bedreigd, wil aankopen, met overheidssubsidie restaureren en rendabel exploiteren.

In de statuten staat: De Vennootschap heeft ten doel uitsluitend werkzaam te zijn in het belang van de volkshuisvesting in Nederland, in

het bijzonder daar, waar door een stedelijke ontwikkeling woonruimte dreigt verloren te gaan, die voor het stadsbeeld karakteristiek is en door verbetering naar de eisen des tijds behouden kan blijven.

Zoals in Amersfoort het initiatief is uitgegaan van de Oudheidkundige Vereniging Flehite, zo is te Leiden de Vereniging Oud Leiden betrokken bij de plannen, om ook daar een Maatschappij voor Stadsherstel op te richten.

Ook als men geregeld het orgaan van de Bond Heemschut leest, vindt men tal van voorbeelden van initiatieven van de burgerij in vele plaatsen voor het behoud van stads- en dorpschoon. Het komt mij voor dat het aantal klachten, die men vroeger in dit orgaan kon lezen over aanslagen op mooie oude gebouwen, dempingsplannen van grachten enz. in de laatste tijd wel sterk vermindert is. Ook hieruit putten wij een bescheiden optimisme.

De belangstelling voor onze monumenten blijkt ook van tijd tot tijd uit incidentele opmerkingen van gemeenteraadsleden. Ik wil er een enkele vermelden. In de Leidse gemeenteraad kwam een afgevaardigde op voor het conserveren van de binnenstad, voor het beschermen van mooie oude stadsgezichten. In tegenstelling tot een van zijn fractiegenoten verklaarde hij zich tegen het dempen van de Oude Rijn. „Waar nodig” zou deze afgevaardigde volgens het Leidse Dagblad hebben gezegd, „zal daarbij de klok teruggezet moeten worden en keren wij terug naar een 17de eeuwse bouwstijl”. Dit laatste gaat nu wel wat ver. De gedachte is niet onsympathiek maar ik voel in deze toch meer, en dat zult u vermoedelijk wel met mij eens zijn, voor bouwen in sobere vormen, die zich onopvallend bij de antieke omgeving aansluiten, dan voor namaak antiek. Wel zal men in incidentele gevallen een oud gebouw in zuiver gekopieerde vormen mogen completeren, zoals dat o.a. ook in Leiden gebeurd is bij de restauratie van de gevel van het Gerecht aan het Pieterskerkplein.

Er zijn helaas, ook alweer in Leiden, mensen, die er anders over denken. Ik heb nog niet zo lang geleden in het Leidse Dagblad een ingezonden stuk gelezen van iemand, die alle wateren in Leiden wilde dempen. Men zou dan prachtige parkeerruimten voor auto's verkrijgen. Nu ja, het gemeentebestuur wil nu eenmaal het Rapenburg en de Nieuwe Rijn met alle geweld uit historische overwegingen behouden, maar de rest moet dicht. Ik vrees dat ook hij veel sympathisanten voor zijn idee zou vinden. Ik herinner mij bij

een kleine verkeersstremming op het Rapenburg een vrachtautochauffeur te hebben horen zeggen: „Die gracht had allang dicht moeten liggen”. Ik bedacht dat in 1907, let wel, toen er nog praktisch geen verkeer in Leiden was, de pas opgerichte vereniging Oud Leiden het stadsbestuur te nauwernood van plannen tot demping van het Rapenburg heeft kunnen afbrengen.

Maar laten wij ons nog even tot de hoopvolle dingen bepalen. Men kan allerwege merken dat de belangstelling voor onze oude bouwkuist in de stad en soms ook wel op het platteland aanmerkelijk is toegenomen, al zijn wij dan nog lang niet waar wij willen zijn. In Delft, nog altijd een van de mooiste steden van Holland, werd, in zeer veel gevallen op initiatief van het gemeentebestuur, in de afgelopen 25 jaar een groot aantal openbare en particuliere monumenten op voortreffelijke wijze gerestaureerd. Velen uwer zullen wellicht het aardige boekje kennen, dat daarover een paar jaar geleden is uitgegeven. De prachtige restauratie van het stadhuis staat daar nog niet in. De voorgevel is sedertdien al een paar jaar voltooid en men is nu, meen ik, aan de zijgevels bezig. In Breda zagen wij vanmiddag de voltooide restauratie van de kerk en de prachtige toren, die terecht aanleiding heeft gegeven voor uitgebreide feestelijkheden.

Uit Deventer vernemen wij dat het oorspronkelijk particuliere initiatief om het Bergkwartier in zijn geheel te restaureren door de gemeente is overgenomen en dat dit werk al aanzienlijk is gevorderd. Bovendien heeft men de monumentenlijst nog met een groot aantal objecten aangevuld. Ook Dordrecht, waar wij bij onze ontvangst ten stadhuis een paar jaar geleden nog de bekende geluiden hoorden van: Een stad moet geen museum worden, zij moet leven in de moderne tijd (nu ja, dat begrijpen wij ook wel, maar dat moet toch niet betekenen: breek af die oude rommel) heeft nu een burgemeester, die vol belangstelling is voor het oude stadsschoon en ik moet toegeven, ook toen, bij ons bezoek zagen wij al heel wat recente restauraties.

Wij kunnen in het algemeen constateren dat gemeentebesturen heel dikwijls sympathiek staan tegenover plannen tot behoud en restauratie van oude monumenten en dat zeker weinigen de woorden van de burgemeester van Eindhoven, oud-minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, zullen beamen, die ik in het Heemschutnummer van april geciteerd vond.

Hij zou degenen, die zich verzetten tegen de afbraak van een gebouw daar ter stede, dat op

de monumentenlijst staat, voor niet-creatieve mensen hebben uitgemaakt. Integendeel, de creativiteit van hen, die oude huizen willen restaureren en oude stadskernen met behoud van oude schoonheid willen regenereren, wordt heel dikwijls op prijs gesteld en zowel gemeenten als provincies zijn in zeer vele gevallen bereid daarvoor een subsidie te verlenen. Ook het rijk doet zijn best met een subsidie van 34 miljoen 's jaars voor de monumenten, een subsidie die dit jaar, naar ik verneem, nog met 10% verhoogd zal worden. Dat is ogenschijnlijk een groot bedrag, wij zijn de regering en in het bijzonder de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk dankbaar, maar dit grote bedrag is toch nog volkomen ontoereikend om aan talloze dringende, ja uiterst urgente, subsidieaanvragen te voldoen. Door de voortdurende loonsverhogingen en andere inflatie-verwekkende omstandigheden wordt het restaureren ieder jaar duurder en met elke verhoging van het bedrag gaan wij er op zijn best financieel niet op achteruit. Wat zou het heerlijk zijn als de restauratie van onze monumenten door de meerderheid in de Tweede Kamer als even urgent gevoeld zou worden als de ontwikkelingshulp en de verhoging van het defensiebudget, twee dingen waarvan ik nochtans de noodzaak niet in twijfel trek.

Ik ben al in een mineurtoon vervallen en moet helaas daarmee doorgaan want er zijn ook andere dingen, die ons met zorg vervullen. In de eerste plaats de nieuwe stadhuisplannen van Amsterdam. Ik vrees, en velen met mij, dat het be kroonde ultramoderne ontwerp in de oude stad verschrikkelijk zal detoneren. Zou het alternatief, dat door velen wordt gesteld, om het oude stadhuis, thans koninklijk paleis, weer voor representatie in gebruik te nemen en buiten de oude stadskern een praktisch kantoorgebouw te stichten voor administratieve en andere diensten en voor een deel zulke diensten in het oude Prinsenhof te laten, niet veel aantrekkelijker en ook minder kostbaar zijn? Ik wil hopen dat Amsterdam in zijn financiële nood voor de ontzaggelijke kosten van dit nieuwe bouwplan terug zal schrikken.

In Amersfoort moeten twee oude huizen, die op de Monumentenlijst staan, wijken voor een nieuwbouw van C. & A., die alleen al door zijn hoogte het stadsbeeld ter plaatse grondig zal bederven.

Nog niet zo lang geleden brachten de secretaris en ik een bezoek aan de mooie buitenplaats Berbice te Voorschoten. Het lot van deze buiten-

plaats staat er nu misschien wel iets gunstiger voor dan op dat moment, maar zij wordt toch nog steeds bedreigd door een geprojecteerde provinciale weg, die zo'n belangrijk stuk van het park af zal snijden, dat algehele ondergang dreigt, als die plannen niet gewijzigd worden.

Het woord buitenplaats brengt mij op de gedachte u thans in te lichten over iets, waarover ik in de wintervergadering al een korte mededeling heb gedaan, n.l. over de door de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond ingestelde commissie voor historische buitenplaatsen, parken en tuinen.

In een constituerende vergadering van 22 april j.l. is deze commissie opgericht met de heren Benthem, Buurman, Van der Flier, Korf en Van der Wijck als leden en mijn persoon als voorlopig voorzitter. Inmiddels heeft ook de heer Belonje toegezegd als lid te zullen toetreden en hebben wij in de heer Van Rijckevorsel een secretaris gevonden, die vol belangstelling is voor deze zaak. Ik geloof dat wij voor deze commissie, die zich tot taak stelt te adviseren en op mogelijkheden te attenderen bij instandhouding, c.q. herstel van de oude tuinaanleg bij historische buitenplaatsen, wel de juiste personen hebben gevonden. De heer Van der Wijck heeft zich goed in de materie ingewerkt en in de persoon van de heer Benthem bezitten wij een krachtige steun van de zijde van Staatsbosbeheer, een instantie, die dikwijls met deze dingen te maken heeft en voortreffelijk werk in deze geest heeft verricht.

Een grote bedreiging voor onze monumenten en voor de sfeer in onze oude steden (denk maar vooral aan Amsterdam) vormt steeds en in toenemende mate het autoverkeer en het daaraan inherente parkeervraagstuk. Want als die auto's nu maar bleven rijden, was het nog zo erg niet, maar zij staan helaas het grootste deel van de dag stil en ontsieren straten en grachten.

Het is een probleem dat, net als financiële crises, niet alleen technische en economische, maar ook psychologische oorzaken heeft. Die psychose bestaat uit verschillende componenten. Ten eerste het alleszins begrijpelijke verlangen naar onafhankelijkheid, de wens om op een zelf gekozen tijd, onafhankelijk van openbaar vervoer, regelrecht van huis uit, in een zelf gekozen tempo en langs zelf gekozen wegen, regelrecht naar het doel te rijden. Maar voor zeer velen is de auto alleen maar een statussymbool. Men wil niet bij anderen achter blijven, men vreest te worden aangezien voor iemand, die te arm is om zich een auto aan te schaffen. Sommigen leggen zich allerlei beperkingen op om toch maar een auto te

kunnen houden. Goed, ik geef toe dat in vele gevallen en voor zeer velen een auto onmisbaar is maar als men van Amsterdam naar Rotterdam wil reizen of van Den Haag, Utrecht of Leeuwarden naar Breda, dan is het in de meeste gevallen toch niet nodig om dat beslist per auto te doen. Er zijn uitstekende treinverbindingen en als men verschillende adressen in de binnenstad wil bereiken, is dat met de auto toch niet mogelijk, want men vindt nergens plaats om hem te parkeren. Als al diegenen, die voor het doel van hun reis een auto niet beslist nodig hebben, hun auto thuis lieten, zou het verkeers- en parkeerprobleem al heel wat minder groot worden. Doorgaand verkeer zal men door de aanleg van ringwegen wel uit de binnenstad kunnen weren en in die richting wordt ook al gewerkt, maar het radicaal sluiten van grote gedeelten van stads-kernen voor autoverkeer, zoals dikwijls wordt voorgesteld, lijkt mij praktisch niet te verwezenlijken. Ik heb een vage hoop dat, als men nu maar ferm aan allerlei eisen tot het maken van doorbraken en dempen van grachten weerstand biedt, op den duur de wal het schip wel zal keren. Dat steeds meer mensen van het openbaar vervoer gebruik zullen gaan maken, als dat maar enigszins mogelijk is. Nu is het zo dat openbare vervoermiddelen te weinig gebruikt worden, waardoor bus- en tramlijnen als onrendabel moeten worden ingekrompen of zelfs moeten worden opgeheven, tot groot ongerief van de toch nog altijd talrijke mensen, die zich geen auto kunnen of willen aanschaffen.

Laat ons dus, om kort te gaan, blijven hopen op een natuurlijke sanering van het autoprobleem (al stemt het voorbeeld van Rome met zijn nauwe straatjes, waar zich toch nog hardnekkig hele files auto's door blijven wringen niet tot optimisme), zoals er ook een natuurlijke sanering begint te dagen voor het bevolkingsprobleem, nu langzamerhand het geboortecijfer begint te dalen. Misschien wordt er nog eens een pil uitgevonden die, althans periodiek, het verlangen om in een auto te rijden, stillen kan. Als de psychologische instelling maar veranderde, zou er al veel gewonnen zijn.

Naast de monumenten genieten ook de musea steeds de grote belangstelling van onze Bond. Het verheugt ons dat de werkzaamheden aan de historische afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam en die aan het toekomstig Historisch Museum der stad in het voormalige Weeshuis gestadig vorderen.

Het belangrijke Allard Piersonmuseum, jaren-

lang op bedroevende wijze gehuisvest, zal mettertijd een beter onderkomen krijgen in het voormalige gebouw van de Nederlandse Bank. Het Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum wil men eerlang onderbrengen in dat prachtige historische gebouw, 's Lands Zeemagazijn, waar in de 17de eeuw de hele uitrusting voor de oorlogschepen van de Admiraliteit van Amsterdam lag opgeslagen.

Een juichtoon mag ik laten horen na de bittere klachten, die ik in een vorige ambtsperiode (als ik het voorzitterschap zo noemen mag) een paar maal heb geuit in mijn jaarrede over het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, waar verleden jaar velen van ons bij de viering van het 150-jarig bestaan van deze belangrijke instelling de opening mochten bijwonen van de geheel gereorganiseerde en bijzonder smaakvol ingerichte afdelingen voor pre- en protohistorie en Egyptische en Voor-Aziatische kunstnijverheid.

Ik geloof dat ik hiermee mag besluiten en ik wil u voorstellen over te gaan tot de agendapunten van deze vergadering".

De *notulen* van de op 22 februari 1969 te Den Haag gehouden algemene ledenvergadering, welke zijn afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* 1969, *45 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Bij de *ingekomen stukken* deelt de secretaris mede dat de bestuursleden Boschma, Korf, Lunsingh Scheurleer, Temminck Groll en Wit bericht van verhindering hebben gezonden. Inzake de datum van verschijnen van het in bewerking zijnde deel van het Repertorium ziet de secretaris zich genoodzaakt, de door hem in de vorige ledenvergadering afgelegde, optimistische uitspraak te logenstraffen; het zal zeker 1970 worden, vóórdat het boek in het bezit van de leden kan zijn.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, brengt het *jaarverslag* uit:

„Het jaar 1968 was voor de Oudheidkundige Bond geen jaar van strijd, indien men daaronder verstaat een periode, waarin hartstochtelijke protestvergaderingen en scherp gepunte requesten tegen vermeende aantastingen van ons historisch stads- en dorps-schoon elkander afwisselen. Beter is het te spreken van een jaar van verdieping en uitbouw, want voor het eerst sedert de oprichting van de Bond in 1899 overschreed het aantal leden het cijfer 1000.

Men kan het betreuren, dat de Oudheidkundige Bond niet meer de vooraanstaande plaats in de strijd om het behoud van onze monumenten inneemt, die hij in de eerste decennia van deze

eeuw bekleedde. Men moet daarbij evenwel bedenken dat sedertdien het begrip „monumenten-zorg” gemeengoed is geworden, dat vergeleken met andere landen in Europa Nederland een zeer behoorlijke wettelijke monumentenbescherming bezit en dat het aantal verenigingen, zowel landelijk als plaatselijk, die opkomen voor het behoud van „onze” monumenten, welhaast tienmaal zo groot is geworden. Ook al heeft de Oudheidkundige Bond er in feite niet aanwijsbaar toe bijgedragen, hij is verheugd wanneer hij b.v. verneemt dat de restauratie van de vestingwerken en de rehabilitatie van de stadskern van Heusden een groot succes blijkt te zijn, dat de plannen voor een reconstructie van Bourtange vaste vormen beginnen aan te nemen of dat in de provincie Limburg een stichting voor de bescherming van de Limburgse kastelen is opgericht, terwijl het hem b.v. verdriet dat de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de gemeente Utrecht toestemming heeft verleend voor het dempen van een gedeelte van de singels.

In elk geval mag worden vastgesteld dat de zorg voor de monumenten in de — eveneens door de regering financieel gesteunde — zorg voor de openlucht recreatie en de zorg voor de ontwikkeling van het toerisme bondgenoten heeft gekregen, want al deze zorgen streven uiteindelijk hetzelfde doel na: het leefbaar houden van ons goede vaderland!

Geen enkele wetgeving is volmaakt, ook die met betrekking tot onze monumentenbescherming niet. Een in het oorspronkelijk ontwerp-Monumentenwet voorkomende, op de eigenaar rustende verplichting tot onderhoud van een monument, is bij de behandeling in de Staten-Generaal geschrapt. In de praktijk blijkt evenwel aan een dergelijke verplichting grote behoefte te bestaan. Het is wel duidelijk dat de kosten van onderhoud relatief gering zijn in verhouding tot het bedrag, dat later met een totale restauratie zal zijn gemeoid. De Oudheidkundige Bond zou, indien het eens tot een herziening van de bestaande Monumentenwet mocht komen, gaarne zien dat aan dit punt aandacht wordt geschonken. Tevens ware de mogelijkheid van een door de overheid gesubsidieerde „nazorg” van een eenmaal door een restauratie in goede staat gebracht monument nog eens te overwegen.

De onderhandelingen over de uitgave van het nieuwe deel van het Repertorium met Uitgeverij Nijhoff en de Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) werden in 1968 voortgezet. Het valt te verwachten dat de finan-

ciering in 1969 „rond” zal zijn, maar dan wordt het toch wel 1970, vóór het boek van de pers komt.

Op initiatief van de heer D. J. G. Buurman, die na een zittingsperiode van acht jaren het bestuur ging verlaten, werden de eerste stappen gezet voor de instelling van een commissie voor de buitenplaatsen. Het bestuur hoopt dat deze commissie in het volgende verslagjaar van start kan gaan en haar eerste taak, het opzetten van een inventarisatie van voor bescherming in aanmerking komende historische tuinen, zal aanvatten.

De ledenvergadering van 21 juni 1968 benoemde tot lid van het bestuur in de vacature-Oosterbaan mr. P. J. W. Beltjes en in de vacature-Buurman dr. W. C. Braat. Als opvolger van prof. Coolhaas wees de vergadering de heer Braat tot voorzitter aan. Tot onze spijt bedankte mr. T. Landheer om persoonlijke redenen als lid van het bestuur; in de opengevallen vacature werd gedurende het verslagjaar niet voorzien. De heer Landheer blijft de Oudheidkundige Bond in het bestuur van de Overvoorde-Gordonstichting „De Pauwhof” vertegenwoordigen. Drs. R. Bruning legde wegens verandering van werkring het redactie-secretariaat van het Bulletin neer; als zijn opvolger werd aangewezen drs. H. P. R. Rosenberg. Drs. H. Halbertsma verklaarde zich bereid namens de Oudheidkundige Bond zitting te nemen in het bestuur van de Stichting voor de Eemvallei als opvolger van wijlen prof. Ozinga.

De financiële positie van de Oudheidkundige Bond is nog steeds labiel. Weliswaar is het mogelijk gebleken het tekort op de exploitatie van het Bulletin over 1968 tot rond f 20 000.— te beperken, welk bedrag wordt gedekt door het aan het begin van het jaar van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk ontvangen voorschot, maar de nadelige saldi over de jaren 1966 en 1967 zijn slechts ten dele aangezuiverd door het van het ministerie ontvangen subsidie, zodat het kapitaal op de balans nog steeds negatief is.

Zoals gezegd, vertoont het ledental een geleidelijke stijging en het magische getal 1000 is overschreden. Deze tendens zet zich in het lopende jaar voort. Wij zijn daarover zo verheugd, dat wij het op zich zelf betreurenswaardige feit, dat rond 30% van de leden hun bijdrage over het lopende jaar op dit moment nog niet hebben voldaan, bij voorkeur stilzwijgend zouden willen laten passeren, ware het niet dat hierdoor af-

breuk wordt gedaan aan de niet-aflatende ijver van de administrateur, deze gelden binnen te krijgen. Moge ieder, die dit hoort of leest, bij zichzelf te rade gaan of hij aan zijn financiële verplichtingen jegens de Oudheidkundige Bond heeft voldaan!"

Naar aanleiding van de in het *bestuur* optredende mutaties brengt de voorzitter in herinnering, dat aan de beurt van aftreden zijn de heren Boschma, Coolhaas, Halbertsma, Korf, Temminck Groll en Wit. Met uitzondering van prof. Coolhaas, die gedurende zes jaren onafgebroken zitting heeft gehad, zijn de aftredenden herkiesbaar. De voorzitter spreekt een hartelijk woord van dank jegens prof. Coolhaas, ook voor hetgeen hij als lid van de commissie van redactie voor het *Bulletin* heeft gedaan. Spreker stelt voor de herkiesbare bestuursleden opnieuw te benoemen en in de vacatures-Coolhaas en -Landheer aan te wijzen de heren drs. C. J. A. C. Peeters te Amsterdam en architect P. L. de Vrieze te Groningen. De vergadering kan zich, blijkens het opstijgende applaus, hiermede verenigen. Het voorzitterschap van de heer Braat wordt, naar aanleiding van een uit de vergadering voortgekomen initiatief, voor een jaar gecontinueerd.

De in het jaar 1970 te beleggen *ledenvergaderingen* zullen, conform de voorstellen van het bestuur, plaatsvinden te Zeist (februari 1970) en in Friesland (juni 1970). Het programma voor de zomerbijeenkomst zal met hulp van de Friese bestuursleden nader worden uitgewerkt.

Bij de *rondvraag* spreekt de heer Luyckx er zijn teleurstelling over uit dat de minister toestemming heeft verleend voor de afbraak van een huis in de Langestraat te Amersfoort ten behoeve van de bouw van een groot warenhuis ter plaatse. Ir. R. Meischke zegt dat de problemen van nieuwbouw in de oude binnenstad zich overal voordoen, niet alleen in Amersfoort, maar b.v. ook in Delft en Maastricht. Voor het levend houden van de binnenstad is aan nieuwbouw niet te ontkomen, maar hoe moet die daar worden gesitueerd? In de meeste gevallen betekent nieuwbouw verandering van structuur en schaalvergroting en het pijnlijke is, dat deze dikwijls door andere departementen dan C.R.M. met een subsidie worden aangemoedigd. Het is onjuist te menen, dat de kleine neringdoenden zich ongelukkig voelen in de schaduw van het grootbedrijf; het tegengestelde is eerder het geval. Naar aanleiding van een uit de vergadering opgekomen vraag, hoe de visie van de Oudheidkundige Bond is op de landelijke bouwkunst,

geeft de heer Meischke als zijn persoonlijk oordeel te kennen dat hij de toekomst daarvan zeer somber inziet. Het lijkt hem vrijwel onmogelijk, een boerderij als zodanig in stand te houden. De oude technieken sterven uit, de structuur van de landbouw is totaal veranderd, er is weinig neiging tot behoud. Het zal ten koste van veel geld misschien mogelijk zijn, enkele specimina van oude boerderijen in stand te houden, maar die zijn dan even levenloos als een opgezette vogel. Een verbouwing tot weekend-huis kan het voortbestaan enige tijd rekken, maar uiteindelijk geeft dit geen oplossing. In de stad ligt het probleem gelukkig anders: de transformatie van een stads-huis tot b.v. kantoor is zeer goed mogelijk en zeker aanvaardbaar. De heer Steensma is geschrokken van de pessimistische visie van de heer Meischke en wijst op de door monumentenzorg gepropageerde boerderij-reservaten in Drenthe. De heer Meischke staat daar wel achter, maar het zal toch slechts een klein aantal zijn, dat men kan behouden. In Drenthe spreekt dat weer meer, omdat dat gewest naast zijn boerderijen zo weinig andere monumenten heeft. Maar in de overige provincies met veel kerken, kastelen en oude steden is de toekomst van de boerderijen feitelijk hopeloos.

Uit de vergadering wordt aangedrongen op een meer strijdbare houding van de Oudheidkundige Bond inzake het zoeken van een nieuwe bestemming voor onze monumenten. Men zou dit probleem ook wetenschappelijk moeten benaderen door de kunsthistorische overwegingen, die pleiten voor het behoud, naar buiten uit te dragen. Gewezen wordt op het belang van gewestelijke openluchtmusea, waarvoor het Friese dorp Piaam als voorbeeld wordt gesteld. De heer De Vrieze vraagt zich af of een openluchtmuseum niet een overwonnen idee is; hij zou de te sparen objecten niet naar één bepaalde plaats willen overbrengen. Voor Friesland ziet hij meer heil in het door middel van toeristische routes aan elkaar binden van belangwekkende centra. De heer Henselmans meent dat we gematigd optimistisch kunnen zijn. Wat thans b.v. in Heusden gebeurt, verdient alle lof en staat in schrille tegenstelling tot b.v. Bergen op Zoom, waar het gemeentebestuur het ravelijn wil bebouwen. De heer Meischke waarschuwt dat geen enkel beleid consequent is. De situaties te Heusden en Bergen op Zoom zijn niet met elkaar te vergelijken. Het gemeentebestuur van Bergen op Zoom is van plan, de Grote Kerk aldaar te gaan restaureren en dat verdient zeer grote waardering! Na-

dat jhr. Six van Wimmenum uit naam van de vergadering de voorzitter dank heeft gebracht voor zijn goede leiding, wordt de bijeenkomst gesloten.

Die middag tegen twee uur hadden drommen leden de weg gevonden naar de Veemarktstraat, waar op nr. 11 een simpele poort de toegang vormt tot de Lutherse kerk.

Zó groot is de toeloop, dat de zgn. krocht onder de kerkruinte te klein blijkt om alle belangstellenden te bevatten. Daar moet de voorzitter de teleurstellende mededeling doen dat de gemeente-archivaris, dr. F. A. Brekelmans, wegens ziekte verhinderd is, zijn aangekondigde cause-rie over de geschiedenis van Breda te houden. In allerijl moeten improviserende maatregelen worden getroffen, maar dank zij de medewerking van de conservator van het Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau”, de heer Sj. Nauta, worden alle deelnemers gastvrij opgevangen in de aula van het pas-gerestaureerde museum. Met enige vertraging in het programma treedt drs. Y. P. W. van der Werff daar als feestredenaar op, waarbij hij zowel de ontwikkeling van de stad Breda als de geschiedenis van het kasteel op boeiende wijze belicht. Een uitgebreid bezoek aan dit interessante complex, waarin thans de Koninklijke Militaire Academie is gehuisvest, sluit op deze lezing aan, waarna in de grote eetzaal van de cadetten thee wordt aangeboden.

Langs Waalse kerk en Begijnhof bereikt het gezelschap dan de Grote kerk, waar de heer Van der Werff wederom een toelichting geeft. Om half zes ontvangt de burgemeester van Breda, ir. W. J. L. J. Merckx, het gezelschap in de grote hall van het stadhuis, waar vroeger de vierschaar werd gespannen. Vóór de indrukwekkende kopie van Velasquez „Las Lanzas” wisselen gastheer en gast de bekende vriendelijke woorden, gevolgd door een gezellig samenzijn. Om half acht vindt het traditionele diner plaats, ditmaal in Restaurant „De Beurs-Moderne”, waaraan de heer en mevrouw Van der Werff als gasten aanzitten. Lang natafelen is helaas niet mogelijk, want om negen uur begeeft iedereen (?) zich naar de bovenzaal voor het bijwonen van de ledenvergadering.

Zaterdag 21 juni vertrekken de autobussen van het Reisbureau „De Pelikaan” om half negen van het parkeerterrein aan het Kloosterplein. Aan

het station wordt een grote groep deelnemers opgehaald, die voor dag en dauw op pad zijn gegaan om deze trip naar België niet te missen. In snelle vaart gaat het dan over Baarle-Nassau, Turnhout en Geel tot de eerste „stop”, de in het glooiende landschap temidden van bossen en weiden verrukkelijk ingebedde Norbertijnerabdij Averbode. Helaas laat de beschikbare tijd slechts een korte bezichtiging van de barokke abdijkerk toe en het kost het bestuur de grootste overredingskracht, de wandelaars en de fotografen weer in de bussen te krijgen. In het voorbijgaan kan een glimp worden opgevangen van het merkwaardige Scherpenheuvel, waarna spoedig het stadje Diest is bereikt. Hier is men een uur „vrij”; de St. Sulpitiuskerk met het graf van Philips Willem en het museum in de kelders onder het stadhuis ondervinden veel concurrentie van de zonnige terrasjes rondom de Markt.

De volhouders vinden nog tijd voor een kleine wandeling langs de gotische Lakenhal en een paar middeleeuwse vakwerkhuisen. De bussen brengen het gezelschap dan naar het aan de rand van de stad gelegen Begijnhof, door zijn sfeer een van de mooiste van België. De St.-Catharinakerk heeft wel een restauratie nodig!

Over Hasselt wordt vervolgens precies op tijd het domein Bokrijk bereikt. Bij de toegangspoort wacht de conservator, dr. J. Weyns, de deelnemers op, maar men is dermate dorstig en hongerig, dat rechtstreeks koers wordt gezet naar de herberg „In Sint Gummarus” op het museumterrein. De bezem is uit het zolderraam gestoken: er is feest vandaag, er wordt goed volk verwacht! Een koude maaltijd, rijkelijk besproeid met trap-pistenbier brengt het gezelschap in de juiste stemming, zodat de meesten de heer Weyns volgen op zijn rondgang en volop genieten van de belangwekkende uiteenzettingen, doorspekt met folkloristische bijzonderheden, van deze schepper van wellicht het mooiste openluchtmuseum van Europa. Een koele dronk in het koetshuis van het — moderne — kasteel verzoet het afscheid en sterkt de excursisten voor de terugreis naar Nederland. Via Eindhoven is tegen zeven uur Breda weer bereikt, waarmede het einde van deze door prachtig zomerweer begunstigde excursie is gekomen.

V. D. M.

MUSEUM-NIEUWS

De nieuwe inrichting van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

Sinds de oprichting in 1818 is het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, wat de inrichting betreft, altijd erg stiefmoederlijk bedeed geweest.

Wel werden, al in de eerste jaren, zeer belangrijke aankopen gedaan. De verwerving en blok van een paar grote verzamelingen Egyptische kunst en kunstnijverheid maken het Museum tot op de huidige dag nog tot een van de belangrijkste verzamelingen op dit gebied in Europa. Ook de collectie klassieke kunst, in de loop van 150 jaar geregeld vermeerderd en aangevuld, kan zeer zeker met die van tal van kleinere musea op dit gebied in het buitenland wedijveren. Steeds echter heeft het Museum te kampen gehad met gebrek aan ruimte, zo zelfs, dat men in de vorige eeuw enige malen van belangrijke aankopen heeft moeten afzien, niet omdat er geen geld voor was, maar door gebrek aan ruimte om ze tentoon te stellen. Maar vooral de esthetische verzorging van de opstelling liet tot 1945 veel, zo niet alles te wensen over. Dit heeft lange tijd niet alleen gelegen aan gebrek aan kredieten voor de aanschaf van goede vitrines enz. maar, althans in de 19e eeuw, ook aan de toen heersende opvattingen over de inrichting van een museum. Er werd toen alleen rekening gehouden met het wetenschappelijk aspect. Nagenoeg het gehele museumbezit werd tentoon gesteld in chronologische orde.

Zoals men in een archief de charters en in een bibliotheek de boeken kan raadplegen, kon de archeoloog van ieder stuk afzonderlijk kennis nemen, maar dat de voorwerpen ook esthetische kwaliteiten hadden en spraken van de cultuur van hun tijd, werd volkomen over het hoofd gezien.

Sinds de overbrenging van de verzamelingen in 1920 van het veel te kleine gebouw in de Breestraat naar het gebouw op het Rapenburg, waar tevoren het Rijksmuseum van Natuurlijke historie in gehuisvest was, is op dit gebied wel veel verbeterd, maar met ruimere fondsen voor de inrichting en medewerking van een binnenhuisarchitect zouden toen zeker veel bevredigender resultaten bereikt zijn.

In 1940 werd eindelijk een nieuwe aera ingeluid. Gedurende de oorlogsjaren werd de gevel

aan het Rapenburg, die in zijn benedenpartij waardevolle 17e eeuwse stijlelementen bevatte, in overeenstemming daarmee gerestaureerd. Men heeft wel eens horen mompelen van stijlnaamak, maar het komt mij voor dat dit in dit geval toch wel volkomen verantwoord was, vooral in het kader van het algemene architectonische aspect van deze mooie oude gracht.

Terstond na de oorlog is ook geleidelijk de inrichting van de meeste museumzalen aanmerkelijk verbeterd. Het laatst is de verzameling pre- en protohistorische oudheden uit Nederland aan de beurt gekomen en bij de viering van het 150-jarig bestaan van het Museum in 1968 konden de geheel verbouwde en naar moderne principes ingerichte zalen op de bovenverdieping in tegenwoordigheid van Hare Majesteit de Koningin en talloze genodigden door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk geopend worden.

Hoewel ook in de 19e eeuw, vooral door de conservator, later directeur, dr. Pleyte reeds zeer veel oudheden uit Nederland verzameld waren, kunnen wij toch wel zeggen, dat de „Nederlandse Afdeling”, zoals de afdeling Pre- en Protohistorie tot voor kort heette, de schepping was van dr. J. H. Holwerda, die het opgravingswerk hier te lande naar moderne, thans alweer ten dele verouderde, methoden introduceerde en zowel door aankopen, als wel voornamelijk door opgravingen, het museumbezit op dit gebied zeer aanmerkelijk vermeerderde, hetwelk door zijn opvolgers is voortgezet. De opzet van Holwerda was om door middel van het tentoongestelde de resultaten der opgravingen aan het publiek bekend te maken. Dat was wel een logisch systeem maar toch eigenlijk meer interessant voor de vak-archeoloog dan voor een algemeen publiek.

Het leidde er vanzelf toe, dat op den duur veel te veel scherven, urnen enz. van eenzelfde type, zij het dan van verschillende vindplaatsen, werden tentoongesteld. Om een enkel voorbeeld te noemen: had men in een zaal de Romeinse vondsten van Arentsburg bezichtigd, dan vond men in de volgende zaal voorwerpen van dezelfde aard uit Vechten en daarop volgde dan weer een zaaltje met vitrines vol met Romeins aardewerk, bronzen vaatwerk enz., dat op verschillende plaatsen langs de Rijn gevonden was.

Een volledig beeld van de vondsten en vindplaatsen in ons land kan men op die manier toch

niet geven. Dat is alleen met een kaartsysteem te bereiken, dat de talloze vondsten van alle vindplaatsen vermeldt die het museum bezit. Zo'n kaartsysteem is ook aanwezig en voor iedereen te raadplegen. Kortom, naar mate de zalen en de vitrines voller werden bleek wel dat dit systeem niet vol te houden was, ook al omdat de vele mooie stukken in de massa verloren gingen en meer en meer werd de behoefte gevoeld aan een opstelling die, ook op esthetisch meer bevredigende wijze, een samenvattend beeld gaf van de pre- en protohistorische culturen in hun opeenvolging en samenhang.

Dit nu, is met de nieuwe opstelling nagestreefd. Volgens de plannen van de heer A. Verhoeven, die al vele tentoonstellingen in het Museum technisch en esthetisch verzorgd heeft, is een buitengewoon aantrekkelijk geheel geschapen van zalen met in de wand ingebouwde vitrines, hier en daar door los staande vitrines aangevuld en met tussenschotten en op een paar plaatsen verhoogde vloergedeelten om alle eentonigheid te vermijden.

Als men, na een vermoeiende trappen klimmerij op het portaal van de bovenverdieping aankomt, vindt men daar, tegen de achtergrond van een mooi gordijn in stemmig grijze kleur, een lange, gemakkelijke zitbank. Een voortreffelijk idee van de directie. Wie vele, vele malen die bekimring heeft volbracht, is er zeker van dat talloze bezoekers, vooral ouderen, daar gebruik van zullen maken om even op adem te komen.

Bijzonder instructief is in de eerste zaal, die aan het palaeolithicum en het vroege neolithicum gewijd is, de vitrine met afgietsels van schedels der oudste mensenrassen. Overigens lijkt het mij jammer, dat de rij wandvitrines geheel gevuld is met vuursteenartefacten. De tegenoverliggende wand is leeg en zou m.i. beter gebruikt zijn door ondiepe vitrines, waarin die vuursteenartefacten, op borden bevestigd en verticaal, niet horizontaal opgesteld, beter bekeken zouden kunnen worden. De diepe wandvitrines zou men dan kunnen gebruiken voor de opstelling van urnen enz. en op die manier wellicht wat ruimte winnen ten behoeve van de Romeinse en Frankische oudheden, die beslist ruimte te kort komen. Overigens geeft de opstelling een zeer goed beeld van de verschillende prehistorische culturen, hier en daar nog verduidelijkt door goede kaarten en mooie foto's in groot formaat van opgravingscomplexen enz., die ook nog wel voor vermeerdering vatbaar zijn. Men vreze trouwens niet, dat de nu geboden opstelling statisch is. Er zullen zeker in

de komende jaren nog veranderingen en verbeteringen worden aangebracht. Voor de Romeinse en Frankische tijd is, zoals gezegd, de beschikbare ruimte bepaald onvoldoende. Vele stukken, die zeker de moeite waard waren geweest, konden niet worden tentoongesteld. Dat geldt wel in de eerste plaats voor de belangrijke baggervondst uit de Rijn bij Doorwerth, die interessante phalerae bevatte, verzilverd bronsbeslag van minstens drie tuigen, blijkbaar van pakpaarden die een collectie bronzen vaatwerk vervoerden, huisraad van Romeinse officieren. Zulke pakpaarden vindt men afgebeeld op grafstenen van equites singulares en tot voor kort was een met phalerae versierd tuig opgesteld op een in hoogrelief vervaardigd paard, naar het voorbeeld van zo'n grafsteen, in de bronszaal van het museum.

Voor heropstelling in de vernieuwde zalen der protohistorische afdeling was helaas geen plaats meer, maar wel was het m.i. mogelijk geweest in een platte wandvitrine de gehele collectie phalerae op te stellen en daarbij een vergrote foto van zo'n grafsteen van een eques singularis, om te laten zien hoe die phalerae werden toegepast.

Ook de prachtige collectie bronzen vaatwerk uit de vondst had ik liever in haar geheel als gesloten vondst opgesteld gezien en niet verspreid tussen andere Romeinse bronzen. Een zelfde bezwaar geldt de grafvondsten. Er zijn mooie vitrines met Romeins en Frankisch glas, aardewerk, fibulae en andere sieraden, maar de werkelijk geïnteresseerde zou liever ook gesloten grafvondsten zien, d.w.z. alle voorwerpen van verschillende aard die tezamen in eenzelfde graf gevonden zijn en dan met een bijschrift dat de datering en de vindplaats vermeldt.

Voor het bijzonder belangrijke Frankische grafveld van Rhenen zou dan archeologisch veel beter tot zijn recht komen. De vitrines zijn allemaal heel smaakvol ingericht, maar met de wetenschappelijk geïnteresseerde is te weinig rekening gehouden. Men vervalt altijd van het ene uiterste in het andere; in de 19e eeuw was het omgekeerde het geval. Ook zie ik niet in waarom de wandvitrines niet wat hoger hadden kunnen worden gemaakt. De heer Verhoeven had daar absoluut esthetische bezwaren tegen, maar met nog een plankje meer had men, zonder afbreuk te doen aan het rustig aspect van de in de wand ingebouwde vitrines, die geen aandacht vragen voor zichzelf, alleen voor het tentoongestelde, een derde of een vierde meer op kunnen stellen.

Het ligt in de bedoeling om, naast de eigen-

lijke publieke opstelling, een zaal in te richten die op aanvraag aan een suppoost direct voor een ieder toegankelijk is en waar alle toonbare objecten (dus zo min mogelijk scherven en fragmenten) in een gedrongen opstelling te zien zijn. Ik zou willen aanbevelen om daar ook in enige vitrines een collectie scherven van terra sigillata tentoon te stellen, gerangschikt naar de verschillende plaatsen van vervaardiging met hun datering. Ook de niet onbelangrijke verzameling prehistorica uit andere landen van Europa (w.o. ook afgietsels van bepaalde aardewerkvormen) moge hier ter instructie van studenten en andere belangstellenden een plaats vinden. Het museum bezit bijv. mooie afgietsels van dierfiguren uit de grot van Altamira en van beensculpturen uit het Magdalenien, die de belangstellende niet onthouden mogen worden. Interessant is ook het model van het Utrechtse schip, zeer waarschijnlijk een inheems schip uit de Romeinse tijd, typische overgang van de „Einbaum” naar het op spanten gebouwde schip en een goed model van het Oseberg schip, een vikingschip van omstreeks 800 n. Chr.

Maar niet alleen de Nederlandse afdeling (zoals ik hem maar wil blijven noemen), ook de afdeling voor Egyptische en Voor-Aziatische kunst en kunstnijverheid (en de mummies niet te vergeten) is in een nieuw gewaad gestoken. De mummies waren bij de reorganisatie van na 1945 al zeer bevredigend opgesteld, maar nu komen zij in het kader van het geheel toch nog beter tot hun recht. Deze zalen beantwoorden inderdaad ten volle aan de eisen, vooral aan de esthetische eisen, die wij thans aan de inrichting van een museum stellen. Minder gelukkig lijkt mij alleen die heel grote vitrine met Egyptische bronsjes. Die kleine sculptuurtjes waren m.i. beter tot hun recht gekomen in een aantal kleine vitrines. Een goed idee was het daarentegen om de achtergronden van de vitrines met Egyptische scheepsmoedellen hemelsblauw te schilderen. Dat roept even de sfeer van het zonnige Egypte op.

Het ligt in de bedoeling op den duur ook de andere museumzalen, die reeds na 1945 opnieuw zijn ingericht, in deze zelfde stijl te gaan inrichten. Ook voor de terracotta's, de Romeinse en Etruskische bronsjes enz. zal een opstelling in in de wanden ingebouwde vitrines zeker een rustiger effect geven dan in de, op zichzelf toch niet lelijke, eikenhouten vitrines. Maar die losse vitrines eisen onwillekeurig altijd nog teveel aandacht voor zichzelf op. De nuchtere wit geverfde losse ijzeren vitrines, die nu eenmaal als aanvul-

ling niet te vermijden zijn, zijn bepaald niet mooi, maar ze hebben het grote voordeel dat ze minder opvallen en minder de aandacht van de voorwerpen afleiden dan de mooiste houten vitrines. Ik vrees alleen dat de belangrijke collectie Griekse vazen, op deze manier opgesteld, zo aanzienlijk gekortwiekt moet worden, als men een estheet de vrije hand laat, dat er geen sprake meer zal kunnen zijn van een enigszins volledig overzicht van de ontwikkeling der Griekse ceramiek. Een grote en voor de werkelijk belangstellende interessante collectie Griekse vazen is nu eenmaal altijd vervelend. Men geniet inderdaad meer als men een klein aantal mooie exemplaren in een geraffineerde opstelling kan beschouwen, maar men moet ook denken aan de verzamelaar en de archeoloog, die zich ook voor de minder spectaculaire stukken interesseren.

Het zal niet mogelijk zijn om, zoals naast de Nederlandse afdeling, ruimte te vinden voor een zaal waar de hele rest, chronologisch opgesteld, te bezichtigen is.

Het schijnt nu eenmaal het lot van het Rijksmuseum van Oudheden te zijn, altijd te weinig ruimte te hebben om alle belangrijke stukken aan het publiek te kunnen tonen. Met de zaal voor Grieks-Romeinse beeldhouwwerken (een enkele zaal) is het reeds zo gesteld, dat als er een nieuw stuk wordt aangekocht, een ander stuk uit de toch al tamelijk geselecteerde verzameling naar het depot moet verhuizen. De enige ruimte die nog gevonden kan worden zou zijn te bereiken door overdekking van de grote binnenplaats, hetgeen ook nodig zal zijn wanneer de kleine Egyptische tempel die, zoals de kranten ons hebben bericht, ons door de Egyptische regering geschonken is, wordt opgesteld.

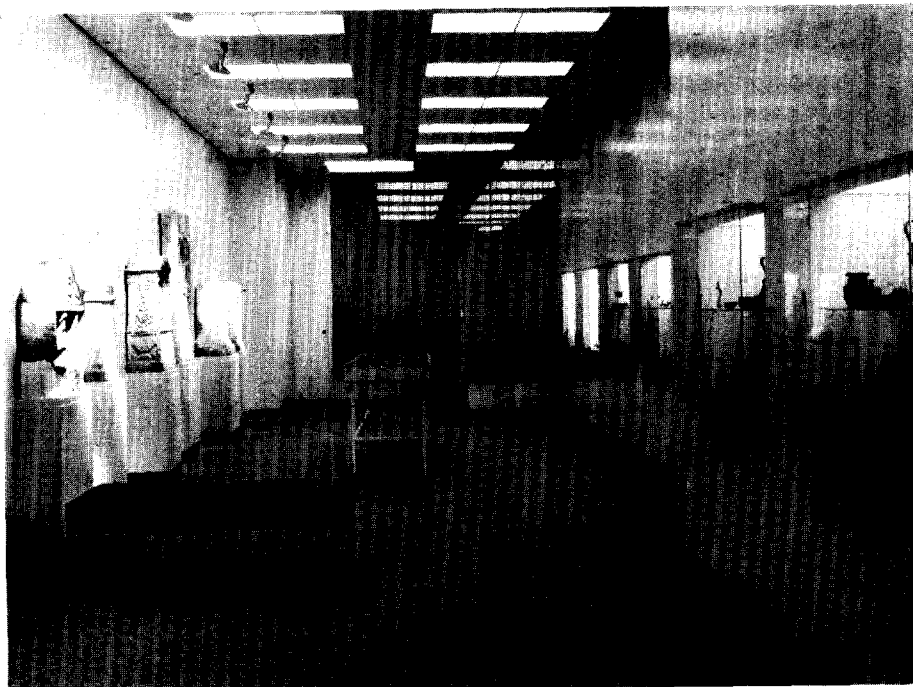
Een werk van lange adem is het maken en drukken van bijschriften. De noodzakelijkste bijschriften zijn reeds aangebracht, maar tal van voorwerpen wachten nog op een korte aanduiding van hun betekenis en datering.

Al hebben wij wel enkele bezwaren moet uiten, toch willen wij tot besluit met vreugde constateren, dat het Rijksmuseum van Oudheden nu reeds, maar zeker als de gehele reorganisatie voltooid zal zijn, in zijn presentatie voor de mooiste musea van ons land niet behoeft onder te doen.

W. C. BRAAT

's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum

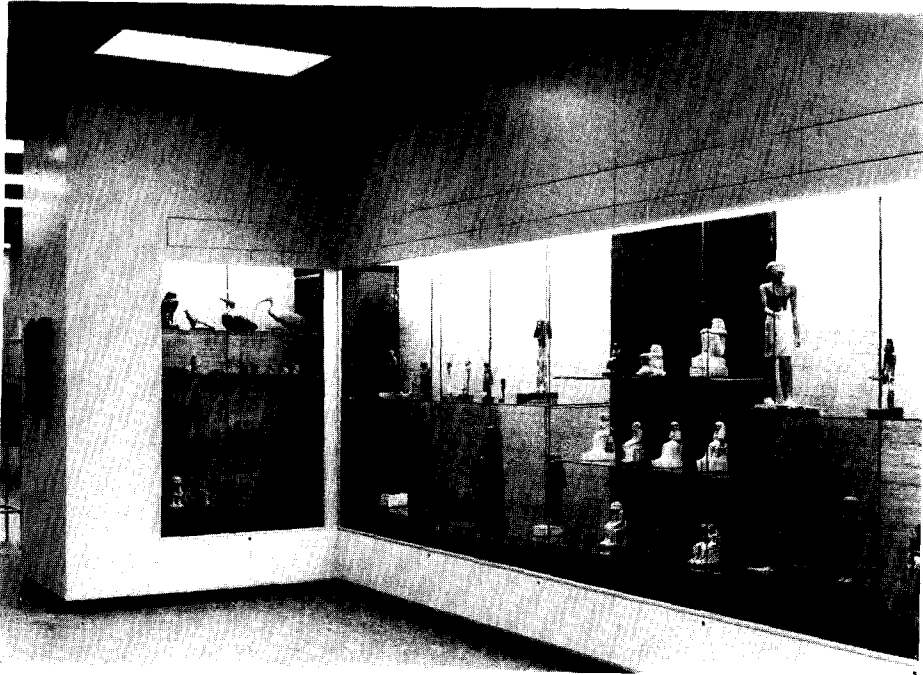
„Het museum is eene schepping van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Weten-

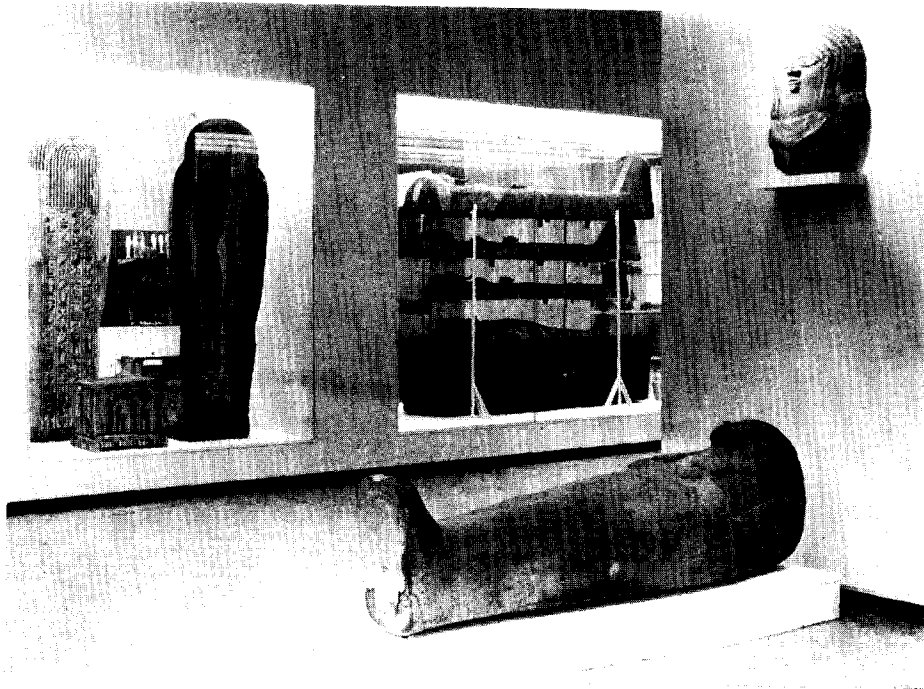
Afb. 1. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeling pre- en protohistorie.

Afb. 2. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeling pre- en protohistorie.

Afb. 3. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Egyptische afdeling.

Afb. 4. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Egyptische afdeling.

schappen in Noord-Brabant, een vereniging, die bij hare oprichting in 1836 zich tot doel gesteld heeft, de belangen van kunst en wetenschap in deze provincie o.a. door het bijeenbrengen en onderhouden van een museum te bevorderen".

„Het museum is een historisch en provinciaal museum d.w.z. dat het een beeld wil geven der geschiedkundige ontwikkeling van de oudste tijden tot heden en wel van de gehele provincie Noord-Brabant binnen hare tegenwoordige grenzen. Dit doel heeft de indeeling van het museum bepaald".

Aldus de „*Gids voor het Museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, 1926".

Behalve de prehistorie en de archeologie van Noord-Brabant, heeft het streekmuseum dan ook een historische afdeling van een topografische prentenverzameling (ondergebracht in de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap), waar men zich kan oriënteren omtrent de algemene topografie van Brabant, en dan vooral van Den Bosch en de Meierij.

Wie de oude inrichting uit 1956 van het museum kent, zal aangenaam verrast zijn, zodra hij een stap zet binnen de muren van het gebouw. Hoe snel ook de opvattingen over museuminrichting veranderen, getuigt wel dit museum. Toen (1956, zie *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* *181) trachtte men zoveel mogelijk de grote, hoge ruimte — het middenschip van de voormalige kerk — een besloten karakter te geven door middel van een linnen, waaronder, ter hoogte van de gaanderij, een in lichtgrijze tint geverfd houten velum hing, dat de zoldering aan het oog ontrok. Alleen de voorwerpen in de vitrines werden belicht en zo bleef de ruimte in een schemer gehuld.

Nu ziet men hoog boven zijn hoofd witgeschilderde zolderbalken, waaraan, te weerszijden van de zaal, grote lichtbakken hangen. Tussen de zolderbalken en aan de muur, vlak onder de reling van de gaanderij werden nog spots aangebracht, zodat nu de gehele ruimte helder verlicht is.

De bedieningsapparatuur van alle lichtpunten is centraal ondergebracht in de portiersloge.

Op de eerste verdieping kan men, lopend over de gaanderij, naar beneden kijken, waardoor men een prachtig overzicht krijgt van de opstelling der voorwerpen in de hal. Deze heeft een functie als ontvangsthal en kan, mede door zijn goede accoustiek, gebruikt worden voor concerten.

Een drietal gepolychromeerde gotische beel-

den, met als achtergrond een grof wit linnen, staan recht tegenover de ingang.

Het linnen fond is opgehangen aan de zoldering, reikt tot de grond en bestaat uit twee lange stroken van elk ± 1.20 m breed.

Op de rode plavuizen met donkergrijze banen er in, staan op grote afstand van elkaar en dicht tegen de muur, nog andere beelden.

Behalve enkele plattegronden van de St. Jan, een tapijt en schepen- en gildeborden aan de wand, staan in de zaal drie grote tinnen gildeskannen in een groep bijeen op hoge witte sokkels.

Vier fragmenten van de met beeldhouwwerk versierde luchtbogen van de St. Jan staan op haaks ten opzichte van elkaar op de grond vastgemetselde witte kalkstenen muurtjes.

Bij concertuitvoeringen kunnen de objecten verplaatst worden, behalve de 4 beeldhouwfragmenten.

Om het eind van de zaal aan te geven, staan achter in een groot stenen beeld (zg. Wildeman), dat afkomstig is van de St. Jan en een groot wit schot met een gildebord.

Achter het schot en het beeld bevinden zich aan weerskanten van de zaal de trappen naar de eerste verdieping.

De bovenzaal, die een prachtig overzicht geeft van het museumbezit, is een open gaanderij, die steeds weer de mogelijkheid biedt, naar beneden in de ontvangstzaal te kijken. Ook hier is het eerste dat opvalt: openheid en licht. Het tentoongestelde vormt slechts een klein gedeelte van hetgeen het museum bezit, is bijzonder mooi en de voorwerpen kunnen derhalve beschouwd worden als de topstukken van het museum. De opstelling der vitrines is aangepast aan de ruimte, zodat men ondanks de grote vitrines toch het gevoel krijgt in een lange galerij te lopen. Langs de reling van de gaanderij staan enkele vitrines op ruime afstand van elkaar. Voorts zijn enige vitrines loodrecht op de muur geplaatst. Zo kan men tot het einde van de galerij kijken en bovendien het gevoel krijgen van afdeling naar afdeling te lopen.

Zeer in het oog lopend staat, bij het begin van de gaanderij, vlak bij de trap, de kleine vitrine met het barnstenen Bacchusgroepje. Door een vrij breed, ondoorzichtig kader om het kunstwerkje wordt de kleinheid en fijnheid geaccentueerd.

Op het eerste gedeelte van de rondgang staan o.a. opgesteld: archeologische vondsten, zoals romeins glas en brons; kerkelijke voorwerpen, die vrijwel alle van zilver zijn; zilveren konings-

schilden en andere gilde-attributen. Tussen de vitrines staan twee zilveren en deels verguld zilveren monstransen op hoge houten, witgeverfde smalle sokkels in vitrines van plexiglas.

Op het korte gedeelte van de gaanderij hangen enkele primitieve schilderijen van de oude Markt van Den Bosch. In een vitrine ziet men twee bijzonder mooie, vroeg-16de-eeuwse, brodsies (draagtekenen van de stadsbode). Ook de lijfstraffelijke rechtspleging van vroeger tijden is vertegenwoordigd door een zg. schandmantel (huik) van hout (2de helft 17de eeuw), die diende om vrouwen van slecht zedelijk gedrag te straffen.

De prentengalerij biedt een aantal vaak prachtige prenten van Josua de Grave en Valentijn Klotz, gemaakt tijdens de veldtocht in Brabant van de Koning-Stadhouder Willem III in 1672.

Door enkele schotten haaks op de evenwijdig aan de muur staande schotten te zetten, verkreeg men ook hier weer een soort kabinetten, zonder dat het een teveel gesloten geheel werd.

Aan het einde van de rondgang staan nog enkele vitrines met glas opgesteld: o.a. Bossche stukken, glas van het Waterschap van het Land van Heusden en Altena en de V.O.C.

Op dezelfde verdieping als de gaanderij, maar dan in het koor van de v.m. kapel, bevindt zich ook de afdeling Archeologie en Prehistorie. Bij de verbouwing van deze ruimte liet men de balken van de lage zoldering zichtbaar, hetgeen aan de ruimte, mede door het gebruik van de grijze, zachte vloerbedekking (Heugafelt) en de schemerige verlichting een verstilde sfeer geeft. De overgang van het harde eikenhouten parket van de gaanderij naar de geluiddempende zachte vloer van deze afdeling is zeer frappant.

In het midden van het vertrek staan twee grote vitrines. Deze hebben een wand in het midden, waardoor dubbele vitrines ontstonden. De ceramische voorwerpen die in één ervan zijn opgesteld, komen goed uit tegen de lichtgrijze achtergrond. In de andere zijn voorwerpen en kaarten opgehangen aan het tussenschot. Op een overzichtelijke wijze kan dus nu vrij veel in de vitrine geplaatst worden.

In de achterwand van de zaal heeft men een reconstructie gegeven van het grafveld te Esch (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, jrg. 12, 1959 *199; / jrg. 13, 1960, *54, *67, *84, *85, *269, *270; / jrg. 14, 1961, *37, *108, *109, *144, *146), hetgeen met foto's van de opgraving en een plattegrond van het graf verduidelijkt wordt. Het graf is in 1952 als 3de graf blootgelegd.

De zijwanden van het vertrek bevatten nog enkele ingebouwde kleine vitrines met archeologische vondsten. De voorwerpen worden van boven belicht en komen heel goed tot hun recht. Vooral de vitrines met glaswerk zijn bijzonder mooi.

Beneden in de Van Sasse van Ysseltzaal, die gelegen is naast de ontvangsthuis in het zijschip van de kerk, werd nog een expositieruimte gemaakt met toegang vanuit de hal, voor wisselende exposities.

Met genoegen kan worden geconstateerd, dat de inrichting voldoet aan de eisen, die gesteld kunnen worden aan de opvattingen van de hendaagse museumrichting.

J. L. HOFSTEENGE

Amsterdam, Allard Pierson Museum

Het museum kreeg eind 1968 een belangrijke aanvulling op de reeds bestaande collectie Noord-Iran en West-Turkije (zie *Museum-Nieuws, Nieuw-Bull. K.N.O.B.*, 1967, *124 en 1968, *25).

Uit West-Turkije afkomstig zijn een grote zwartglanzende kruik met witte opgeschilderde zigzagdecoratie (zeer zeldzaam), een grote pot met dergelijke decoratie — die bovendien buitenop plastische oortjes heeft om er touw voor het dragen doorheen te halen —, een miniatuur kruikje in dezelfde stijl met ingegrifte versiering, alle Vroege Bronstijd II, ca. 2750-2300 v. Chr.

Uit „Amlash” kleine grazende diertjes van brons (w.o. springend hertje) en primitief terracotta idooltje, 1000-800 v. Chr.

Ook van brons is het handvat met hondekop van een Romeinse platte pan uit de eerste eeuw na Chr.

De collectie Griekse vazen werd aangevuld met een alabastron van albast — waaraan het type zijn naam te danken heeft — uit de 6e eeuw v. Chr., in Turkije gevonden, benevens een groot fragment van een grote roodfigurige Attische klokkraat, ca. 450 v. Chr.

Opmerkelijk is de voorstelling van een als sileen vermomde toneelspeler met uitgestrekte arm in typische danshouding, voorafgegaan door een fluitspeler, die, met bolle wangen de dubbel-fluit bespelend, zwierig naar rechts voortstapt.

Six-Schenking 1967

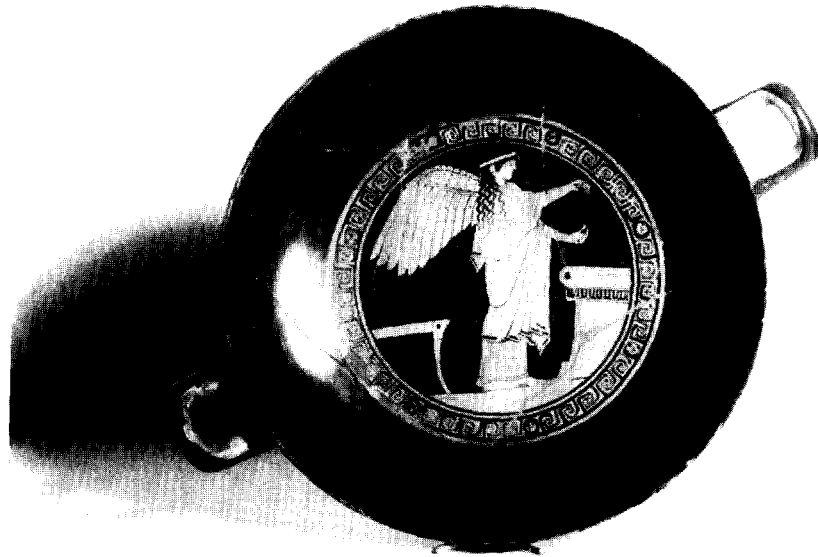
In 1967 werd een begin gemaakt met de opstelling in het Allard Pierson Museum van de collectie antieke vazen, die prof. jhr. dr. J. Six bij zijn 25-jarig ambtsjubileum als hoogleraar in

Afb. 5. Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch.

Afb. 6. Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch.

Afb. 7. Allard Pierson Museum te Amsterdam. Roodfiguurige kylix uit de Six-schenking.

Afb. 8. Allard Pierson Museum te Amsterdam. Zwartfiguurige kyathos uit de Six-schenking

de antieke kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam aan deze geschenken had.

Hiermede deed de grootste schenking, ooit aan het Allard Pierson Museum gedaan, haar intrede in het museum. De collectie bevat ca. 50 stuks, vnl. Grieksche, Italische en Etruskische vazen uit de periode 700 tot ca. 200 v. Chr., voorts een Egyptische praedynastische pot (ca. 3200 v. Chr.), enige Myceense scherven (13de eeuw v. Chr.) en twee Romeinse lampen (75 en ca. 350 na Chr.).

Omdat een algemene beschrijving tot het ongewenste resultaat van een veel te lange, nietszeggende opsomming zou leiden, moeten wij ons hier beperken tot twee vazen, coryfeeën van de collectie Six.

In de eerste plaats een zogenaamde kyathos (schempbeker) van zeer dun aardewerk, uitgevoerd in de zwartfigurige techniek (afb. 8). Dat deze ongetwijfeld een imitatie van een metalen specimen is, kan men opmaken uit verschillende details in de technische uitvoering, in het bijzonder uit het plastisch uitgevoerde vrouwenhoofdje bij de aanhechting van het oor in de binnenkant van de beker (in het brons worden dergelijke ornamenten aangebracht om klinknagels te verbergen).

De versiering is bijzonder fijn en kundig uitgevoerd. Tussen twee apotropaeische (d.w.z. onheilafwerende) ogen zit een bekranste Dionysys met zijn drinkhoorn in de hand. Wijranken spruiten

links en rechts uit hem. Hij wordt geflankeerd door sphynxen met opgeheven voorpoot.

Deze beker, die omstreeks 500 v. Chr. te dateren is, werd zeker niet in het dagelijks leven gebruikt, gezien de verfijnde en tere uitvoering. Men denke eerder aan een voorwerp, gebruikt bij een begrafenisritueel.

Een tweede fraai stuk is een zogenaamde roodfigurige Kylix, een drinkschaal, gebruikt bij drinkgelagen — men lag immers aan — (afb. 7).

In het medaillon van de kylix zien wij een Nike, personificatie van de Overwinning, voor een altaar staan, waarop zij een krans gaat leggen. Zij is gehuld in een chiton, een dun kleed, met er over heen geslagen een himation, een overkleed. Nike werd in de ceramiek pas na de Perzische Oorlogen populair.

Op grond van de voorstelling aan de buitenzijde: (een meisjesschool, zoals Six het noemde), is gesuggereerd, dat deze kylix wellicht als prijs bij schoolwedstrijden in bekwaamheid of goed gedrag uitgelooft was. De Kylix is toegeschreven aan de „Sabouroff-schilder”, daterend uit de „vroeg-Klassieke” of „Strengere” periode, ca. 470 v. Chr.

De Collectie Six staat opgesteld in zaal 6 van het Allard Pierson Museum. Binnenkort verschijnt een uitgebreide gids, gecombineerd met catalogus.

ELISABETH WASZINK

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

GRONINGEN

Bedum. Ten westen van Bedum, waar in het kader van de samenvoeging van de Moeshornerpolder, Uilennestermolenpolder en de polder Alma nieuwe sloten getrokken waren, werd door de heer J. Heres te Bedum in de uitgegraven grond kogelpottenaardewerk gevonden. Gezien de sterk ontwikkelde randprofielen van de produkten en het hierbij aangetroffen geïmporteerd Rijnlands aardewerk, zal de datering in de Late Middeleeuwen moeten worden gezocht. In enkele flauwe verhevenheden in het terrein mogen o.i. voormalige heemsteden worden gezien. De gevonden archeologica werden aan het Groninger Museum afgestaan.

Biologisch-Archaeologisch Instituut|Groninger Museum (J. W. Boersma).

Fraamklap, gem. Middelstum. Door attentie van de heer K. H. Huisman, medewerker aan de Steen- en Draineerbuizenfabriek Boerdam te

Fraamklap onder Middelstum, werd bekend, dat tijdens het graven van klei ten behoeve van steenfabricage aardewerkscherven etc. werden gevonden. Het te tichelen perceel, in de volksmond bekend onder de naam „Jodenland”, is gelegen ten westen van de weg Middelstum—Westerwijtwerd ca. 375 m z.o. van de fabriek. Aan de hand van de archeologica en interpretatie van het profiel betreffen het hier resten van een nederzetting die gedurende de post-Romeinse transgressieperiode met een tot ca. 60 cm dikke kleilaag werd overslibd. De bewoningslaag was in het midden ca. 35 cm dik en wigde naar de kanten dunner uit.

Enkele scherven werden bereidwillig door de vinder aan het Groninger Museum afgestaan.

Biologisch-Archaeologisch Instituut|Groninger Museum (J. W. Boersma).

Hoogwatum, gem. Bierum. Het vinden van menselijke skeletdelen tijdens werkzaamheden ter

verhoging en verzwaring van de zeewering te Hoogwatum eind mei 1969 heeft niet alleen de gemoederen van de Groningers geschokt. Zeer hardnekkig deed het gerucht de ronde dat de gevonden stoffelijke overschotten aan in de oorlog door Duitsers of hun Nederlandse handlangers geliquideerde personen zouden hebben toebehoord; dit vooral gezien het oorlogsverleden van de bewoners van het boerderijtje, dat eens op de vindplaats gestaan heeft. Verder werd gedacht aan verdronken zeelieden en aan hier in 1945 tijdens oorlogshandelingen gesneuvelde Duitse militairen. Derhalve werden het Gerechtelijk Geneeskundig Laboratorium van de Rijkspolitie te 's-Gravenhage (patholoog-anatoom dr. J. Zeldenrust) en de Gravidienst Duitse Gesneuvelden te Venray ingeschakeld. Zelfs het Nederlands Auschwitz Comitté wendde zich tot de Minister van Justitie aangaande deze zaak, terwijl twee P.v.d.A.-kamerleden in het stellen van vragen niet achterbleven.

De vondst van nog een schedel etc. begin juli door een journalist van het weekblad Panorama droeg nieuw voedsel voor het nog steeds voortwoekerende gerucht aan. Op verzoek van de commandant der Rijkspolitie in het district Groningen werd derhalve aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut verzocht de vindplaats te willen inspecteren, omdat deze politie-officier de mogelijkheid van een niet recente ouderdom gecontroleerd wenste te zien.

De vindplaats betrof een ca. 4 m hoge wierde over het midden waarvan de zeedijk gelegen was (0.40 m + tot 4.30 m + N.A.P.). Al spoedig werd, gezien de opbouw van de grond, de ligging, oriëntatie, het aantal en de aard der skeletten (mannen, vrouwen en kinderen) duidelijk, dat het hier een begraafplaats uit de Late Middeleeuwen betrof. De naam Hoogwatum, nu nog gehecht aan een boerderij in de nabijheid van de vindplaats, komt overeen met het in een 15de- en 16de-eeuwse kerspelijst genoemde Watum. Het 16de-eeuwse register bevat bij dit genoemde kerspel zelfs de toevoeging „Capella in Oldenklooster”. Hieruit blijkt dat Watum een kapel bezat, die ressorteerde onder het „Oldenklooster bij den Dam”, ook wel „Feldwerd” geheten. Dr. W. J. Formsa, oud-rijksarchivaris in de provincie Groningen, schonk in de *G.V.A.* 1960, 59-63 aandacht aan deze kapel, wegens een door hem in het Staatsarchiv te Münster gevonden briefwisseling uit 1568 aangaande een

twist tussen het genoemde klooster en de kerk van Holwierde over het bezit van dit godshuis. Van de kapel, die letterlijk tot een beestenstal vervallen was, werd vermeld dat zij gelegen was bij het voorwerk van het klooster Feldwerd en van een besloten kerkhof was voorzien. Aangezien de huidige boerderij Hoogwatum volgens de administratie van de in 1594 gesecculariseerde kloostergoederen op de plaats van het voormalige voorwerk van het klooster Feldwerd staat, was de kans zeer groot dat de gevonden resten de plaats van het tot de kapel behorende kerkhof verrieden.

Een door het Biologisch-Archaeologisch Instituut van 10-25 juli 1969 uitgevoerd onderzoek leverde niet minder dan ca. 130 skeletten op — geheel of gedeeltelijk — die ca. 30-50 cm onder het oppervlak drie lagen dik in oost-west georiënteerde rijen waren gelegen. Slechts de zuidwesthoek van het kerkhof kon worden onderzocht, waarbij echter alleen de westelijke begrenzing werd bereikt. Sommige oudere inhumaties waren door jongere verstoord. Tevens werd een uit kloostermoppen opgetrokken grafkeldertje aangetroffen (steenformaat 30 x 15 x 9 cm). Naast 3 metalen gespen werd verspreid in het wierdelichaam enig laat-middeleeuws kogelpottenaardewerk gevonden. Eveneens werden nog juist in het vlak en in het profiel de uit verschillende lagen klei bestaande funderingen van het zuidwestelijk einde van de zuidmuur van de kapel aangetroffen, waarvan het resterende gedeelte onder de dijk verborgen moest blijven. Verder werden in een noord-zuid doorsnede over de wierde ten westen van het centrum in het terplichaam twee oudere huizen met zodenwanden ontdekt. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om een terpje, ontstaan in de Karolingische tijd, waarvan het woonoppervlak op ca. 1.50 m + N.A.P. lag. De kapel lag op 3.60 m + N.A.P. en de top van de terp op 4.30 m + N.A.P. De wierde zal een doorsnede van ca. 120 m hebben bezeten, wanneer men tenminste aanneemt dat de kapel op het midden van deze wierde was gesitueerd. Helaas boden de werkzaamheden ten behoeve van de zeewering geen gelegenheid meer deze huizen en de rest van de wierde nader te onderzoeken, zodat op de laatste dag voor de bouwvakvacantie het onderzoek moest worden afgesloten. De aangetroffen skeletten zullen door drs. G. N. van Vark, medewerker van het Anatomisch-Embryologisch Laboratorium der R.U., worden onderzocht.

Dat in de toekomst bij het vinden van menselijke skeletten — in het bijzonder in terpen — eerder wordt gedacht aan de mogelijkheid zeer oude begravingen ontdekt te hebben, is gewenst.

Biologisch-Archeologisch Instituut|Groninger Museum (J. W. Boersma).

Spijk, gem. Bierum. De restauratie van de Hervormde kerk te Spijk bood gelegenheid tot het instellen van een archeologisch onderzoek, dat van 27 mei-20 juni 1969 plaatsvond. Het godshuis is een gepleisterde, langwerpige en driezijdig gesloten zaalkerk met een ca. midden 19de-eeuwse dwarsarm aan het midden van de noordzijde. De toren, die van 1902 dateert en niet gepleisterd is, werd grotendeels ingebouwd. Ondanks allerlei veranderingen heeft het bouwwerk, dat vroeger overwelfd was en door toegangen in de noord- en zuidgevel kon worden betreden, nog relatief veel van zijn romano-gotische architectuur behouden. De totale lengte buitenwerks bedraagt 25.90 m, breedte binnenwerks over het schip 6.24 m. De kerk, fraai gelegen midden op de wierde, wordt door een ronde gracht en weg omringd.

Zoals verwacht bleek de kerk ter plaatse van de huidige driezijdige sluiting eertijds rechthoekig gesloten te zijn geweest. De onderste laag van de voormalige oostmuur was 1.40 m breed en bestond uit baksteen (formaat 30/32 x 15 x 9 cm). De fundering van deze muur bestond uit een sleuf, waarin verschillende lagen klei waren gestampt. Het hoofdaltaar in het midden van het koor was op gelijke wijze gefundeerd. Ten westen hiervan lag een stenen drempel aan weerszijden waarvan tegen de noord- en zuidmuur zijaltaren geplaatst waren, die vervolgens in een jongere periode werden vergroot.

In het midden aan de westzijde werd een rond fundament met een middellijn van ca. 2.30 m gevonden, opgetrokken in baksteen. Waarschijnlijk betreft het hier de plaats van het doopvont. Voor de ingang in de noordgevel werden in het interieur enkele gaten aangetroffen, waarvan het grootste (ca. 2 x 1.60 m met een diepte van 1.10 m), evenals de andere, puin bevatte, doch tevens scherven van kogelpottenaardewerk en beenderen etc. van een rund opleverde.

Onder de bestaande vloer werden de resten van drie voorgangers ontdekt, waarvan de oudste brandsporen vertoonde. Mogelijk zijn deze

sporen stille getuigen van een brand, die volgens een aanhaling in Ozinga's Oost-Groningen enige jaren voor 1676 in het kerkgebouw zou hebben gewoed.

Aan de buitenzijde van het gebouw werden aan de westkant geen resten van een oudere toren gevonden. Van het graven van een sleuf over het kerkgebouw om de opbouw te bestuderen werd vanwege de intensieve begravingen en de hoge grondwaterstand afgezien.

Biologisch-Archeologisch Instituut|Groninger Museum (J. W. Boersma).

DRENTHE

Norg, gem. Norg. De restauratie van de Hervormde kerk te Norg bood gelegenheid tot het instellen van een oudheidkundig bodemonderzoek, dat van 31 maart-14 mei 1969 plaatsvond. Historisch is bekend, dat aan het huidige gebouw, dat ongeveer in het midden van de 13de eeuw wordt gedateerd, een oudere kerk voorafging. Immers, wanneer bisschop Andreas (1127-1139) in 1139 enkele inkomsten uit zeven Drentse kerken aan de kerk in Oldenzaal overdraagt, wordt de ecclesia te „Nurch” jaarlijks voor twee solidi aangeslagen.

De huidige kerk, bestaande uit een toren, schip en koor, is geheel in baksteen opgetrokken. De afmetingen van het interieur bedragen 16.10 x 10.30 m (schip) en 11.40 x 7.15 m (koor). Koor en schip zijn als één geheel gebouwd en bleken in tegenstelling tot de verwachting nauwelijks op veldkeien te zijn gefundeerd, doch op zwarte grond te staan, die in een ca. 0.60 m diepe sleuf gestort was. De muren van de toren bezitten een fundering bestaande uit lagen vuil en schoon zand. In de relatie tussen toren en schip zal hopelijk bij het vervolg van het onderzoek meer klaarheid worden gebracht.

De kerk bezat onder de jongste vloer nog drie oudere vloeren, waarvan de oudste twee uit leem, de jongste uit estrikken (22 x 22 cm) — in leem gelegd — bestonden. De oudste vloer lag onmiddellijk op een heidepodsol. Verder in het koor werd het fundament van het hoofdaltaar ontdekt en loodrecht op de noordmuur in het oostelijk deel van het schip het basement van een zij-altaar. Zeer waarschijnlijk lag het vloerniveau van het koor iets hoger dan dat van het schip, waarbij de vloer in de absis mogelijk nog een extra verhoging bezat.

Onder de huidige kerk werden de sporen

van twee houten voorgangers aangetroffen. De plattegrond van de oudste kerk bestond uit twee noord-zuid gerichte rijen van tien tegenover elkaar gelegen paalgaten van staanders, waarvan nog acht konden worden „gelezen”. Twee rijen van drie paalkuilen vormden de westzijde. Van de halfronde sluiting werden nog vier van de waarschijnlijk vijf paalgaten teruggevonden. Het gebouw zal ca. 18.75 x 6.75 m groot zijn geweest. Of de plattegrond bij de aanzet van het koor heeft ingesprongen kon, wegens de aanwezigheid van diepe graven ter plaatse, niet worden vastgesteld. Evenmin konden de wanden worden teruggevonden, zodat mag worden aangenomen dat de muren van het huidige schip juist op deze plaats verzezen zijn. Langs de zuidmuur sneden enkele der gaten oudere begravingen die, voor zover kon worden onderzocht, vondstloos bleken te zijn. Een der paalkuilen bevatte Pingsdorf aardewerk.

Bij de tweede houten kerk waren de staanders niet in de grond gedreven doch op als stiepen dienstdoende zwerfstenen geplaatst.

Een gering aantal keien met vlakke bovenkant lag nog in situ, zodat de vorm van dit gebouw eveneens kon worden vastgelegd. Evenals haar voorgangster werd deze kerk aan de westzijde door een dubbele rij palen begrensd, doch het koor zal recht gesloten zijn geweest. De lengte kwam overeen met het oudste bouwwerk, de breedte was daarentegen iets geringer (ca. 6 m).

Te zijner tijd zal het onderzoek aan de buitenzijde worden voortgezet, zowel op het kerkhof als waarschijnlijk eveneens op de ten westen van de kerk gelegen brink. De prettige medewerking van de restauratiecommissie, de kerkvoogdij, de gemeente en last but not least het Werkvoorzieningsschap Noordenveld, dat arbeiders ter beschikking stelde, dienen met ere te worden genoemd.

Biologisch-Archaeologisch Instituut|Groninger Museum (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Appeltern. Naast en onder de op een pleistocene hoogte gelegen boerderij Monnikenwoerd aan de Woerdsestraat onder Altforst zijn in juni j.l. op twee plaatsen delen van een tufstenen muurfundering aangetroffen.

De op het erf van de boerderij op een diepte van 1.10 m gevonden fundering bezit een breedte van 1.15 m. Zij is opgebouwd uit ver-

moedelijk zes lagen gemetselde stenen van het formaat 35 x 15 x 8 à 9 cm tot een hoogte van ca. 0.70 m. Het verband van de lagen bleek moeilijk te bepalen. Er is veel aan- en dichtgesmeerd met specie, waarin mogelijk als opvulling grote en kleine brokken natuursteen zijn opgenomen. De bovenste laag bestaat in de breedte gezien uit telkens drie in de lengterichting achter elkaar platgelegde stenen. De fundering rust op een laag keien ter dikte van minstens 0.10 m. De muur is w.-o. gericht.

Een tweede fragment blijkt opgenomen te zijn in de vloer van de kelder onder de boerderij. In de n.o.-hoek steekt de voor een klein gedeelte weggebroken fundering tot een hoogte van 1 à 1½ steen boven de vloer uit. De fundering is hier zichtbaar over een breedte van maximaal 0.75 m. De bovenste laag stenen, gelegen op een diepte van ca. 1.20 m beneden het maaiveld buiten de kelder, bezit dezelfde kenmerken als de bovenste laag van het eerder beschreven fragment. Deze tweede muur is n.-z. gericht.

De onderlinge ligging van de twee muurfragmenten maakt het mogelijk, dat zij deel uitmaken van één groot grondplan, waarvan de verlengden van de fragmenten de n.w.-hoek zouden vormen. De westelijke muur zou dan nu bekend zijn over een lengte van ca. 8.70 m, de noordelijke muur over een lengte van ca. 3.75 m.

Het mag waarschijnlijk worden geacht, dat de gevonden muurresten afkomstig zijn van de proosdij van Berne, die gestaan heeft onder Altforst op de „Woerd of Monnikenwaard”. De proosdij moet omstreeks het midden van de 12de eeuw voor de Norbertinessen zijn gesticht. Cf. *Monasticon Batavum*, II, 12.

De inzet van pater J. Stokman, O. Praem, te Heeswijk (N.-Br.), welke rechtstreeks tot de ontdekking heeft geleid, mag hier met waardering gememoreerd worden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Vechten, gem. Bunnik. Tijdens werkzaamheden in verband met het verbreden van de Achterdijk te Vechten en het graven van nieuwe sloten langs deze weg, werd in november 1967 door mevrouw P. M. Zwart-de Vries een brandplek ontdekt, waarin zich Romeinse scherven bevonden. Bij een waarneming ter plaatse bleek, dat de brandplek op ca. 80 cm beneden het maaiveld zichtbaar kwam in de

wand van de sloot, ten westen van de Achterdijk. Er werden crematieresten in aangetroffen en houtskool, met daartussen fragmenten van Romeins aardewerk, dat ten dele verbrand was. Daar scherven van verbrand aardewerk aan niet verbrande bleken te passen, kan verondersteld worden, dat de voorwerpen reeds gebroken waren toen zij op de brandstapel geworpen werden. Op één plaats bleek, dat de kleilaag onder de brandplek door brand rood gekleurd was. Vermoedelijk hebben wij hier te maken met een ustrinum, waarbij de onverbrande scherven dan aan de rand van de brandstapel zullen hebben gelegen. Tot de vondsten behoren 5 t.s.-schaaltjes Drag. 35 met een diameter van 8.3 cm, 5 t.s.-schaaltjes Drag. 36 met een diameter van 12-13 cm en een hoogte van 5 cm, 4 t.s.-schaaltjes Drag. 36 met een diameter van 15-15.5 cm en een hoogte van 3.5 cm, het grootste deel van mond-, hals- en schouderaanzet met deel van een oor alsmede een groot aantal wandscherven van een kruik-amfoor type Stuart 132 (datering: 70-105), voet van een gelige kruik, oor van een kruik en verscheidene wandscherven van kruiken, fragmenten van benedenwand en voet van een t.n.-potje van onzekere vorm. Het geheel dateert uit het begin van de 2de eeuw.

Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit, Utrecht (C. Isings en C. A. Kalee).

Vechten, gem. Bunnik. In januari, februari en april 1969 is nabij het castellumterrein en Rijksweg nr. 12 een pijpleiding gelegd. De daarvoor machinaal gegraven, ongeveer o.n.o.-w.z.w. lopende, 1.50 m brede sleuf ligt ruim 100 m ten n.w. van de omgrachting van het castellum. Zij bood over een lengte van \pm 400 m gelegenheid tot het doen van oudheidkundige waarnemingen.

Nabij de fortweg werd op een diepte van \pm 1.45 m een venige afvallaag aangetroffen met talrijke Romeinse scherven (datering: IIB/IIIA), alsmede botten, oester- en mosselschelpen. Tot de vondsten behoren fragmenten van Drag. 37-kommen, waaronder stukken uit Trier (stijl Censor, Dexter, Maiiaaus, Tordilo) en Rheinzabern (stempel: [COMITI] ALISF, retro, van Comitialis IV); vertegenwoordigd zijn verder Drag. 31, 32, 33 en 45. Het vondstenmateriaal omvat tevens fragmenten van gladwandig, gevernist (waaronder Stuart techniek d) en ruwwandig aardewerk, een fragment van een groen glazen kan, Isings 50 of 51 en een fibula. Vermeldens-

waard is verder een oorfragment van een bolvormige Zuid Spaanse amfoor (M. H. Callender, *Roman amphorae*, 1965, type 11) met stempel: LFCFP: reliëfletters (Callender 851g). Een identiek stempel is afgebeeld bij J. H. Holwerda, *Arentsburg*, 1923, afb. 98, nr. 11. Zie eveneens P. Aström in: *Opuscula Archaeologica*, VII, 1952, 168, nr. 16 (Rome, Monte Testaccio).

Ter hoogte van „De Burg” komen in de profielen en het vlak banen van grof geelgrijs tot grijs zand voor, afgewisseld door lagen van bruingrijze klei. Op 0.50 m onder de grasmatt werd een ongeveer 1.70 m lang en 0.25 m dik tufsteenblok in het profiel aangetroffen; ter weerszijden hiervan kwamen vele kleine stukjes tufsteen en dakpanfragmenten te voorschijn. Verwijdering van de bovenlaag aan de noord- en zuidzijde van de sleuf bracht minstens veertien tufsteenblokken aan het licht, die met de lange zijden tegen elkaar gelegd bleken te zijn. Het ziet er naar uit, dat de blokken tufsteen deel hebben uitgemaakt van een weg.

De tot nog toe bij en tussen de tufsteen gedane vondsten wijzen op een datering in IIB/IIIA; of de „weg” bij de stenen bouwperiode van het castellum op (in) „De Burg” heeft behoord, moet nog worden uitgemaakt. Het onderzoek op deze plaats duurt voort.

Op enige afstand van bovengenoemde plaats kwamen een kalkstenen randfragment met bladmotief in laagrelief (mogelijk van een altaar) en een sterk gesleten kalkstenen „vrouwenkopje” te voorschijn.

Tenslotte werd, nabij de op de noordwestelijke hoek van „De Burg” uitlopende sloot, een schervenrijke laag van \pm 10 cm dikte aangetroffen met onder meer t.s.-fragmenten Drag. 31, 33 en twee halzen van kruikamforen.

Archaeologisch Instituut der R.U., Utrecht (C. A. Kalee).

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

NOORD-BRABANT

Prinsenbeek. Op het landgoed Burgst heeft een groep van de N.J.B.G. onder supervisie van de R.O.B. gedurende twee weken, van 30 juni t/m 12 juli, een onderzoek gedaan op een terrein, genaamd de „Cingeltjes”. Reeds lang van tevoren was door de heer K. Leenders een uitvoerige documentatie bijeengebracht.

De „Cingeltjes” bestaan uit een rond eiland, omgeven door drie rudimentaire grachten en

twee daartussen gelegen wallen. Er zou een blokhuis op hebben gestaan.

Uit de coupes bleek, dat de binnenwal niet tot de oorspronkelijke aanleg behoorde, maar ontstaan was door het deponeren van sloopmodder midden in de oorspronkelijke brede gracht tussen eiland en nog vrij hoge buitenwal. Derhalve was het eiland aanvankelijk omgeven door een brede binnengracht, een wal en een buitengracht. Op het eiland werd wat puin aangetroffen en enige zeer zware palen. Om een duidelijk beeld van de aanleg te krijgen en de eventuele ontwikkelingsfasen te kunnen achterhalen, zal er in 1970 een tweede campagne nodig zijn. De dagelijkse leiding berustte bij de historicus T. Hoekstra.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Riethoven. Bij de aanleg van een aardgasleiding werd in de berm van de Tontelstraat een Merovingisch graf aangesneden, waarbij een grote dubbelconische pot met rolstempelversiering werd gevonden, samen met drie kleinere potjes zonder versiering. Een dezer kleine potjes was bij het uitgraven stukgestoten en de scherven werden door jongens in een naastgelegen korenveld gegooid. Een der twee overgebleven kleine potjes had een dubbelconische vorm en was evenals de grote pot donkergrijs van kleur.

Het andere potje was bij de rand en bij de bodem lichtgeel van kleur. De ei-vormige wand was bruin met een violette tint.

De vondsten worden thans bewaard op het gemeentehuis van Riethoven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. Onze correspondent C. R. de Rooy uit Rosmalen vond op 25 mei j.l. een duidelijke cultuurlaag met veel Romeinse vondsten in het talud van een nieuw gegraven Dommelbedding, zuidelijk van Nieuw Herlaer in de buurtschap Halder. Bij verder gaande werkzaamheden werden talrijke vondsten geborgen en indien mogelijk in kaart gebracht door enige broeders van het Instituut voor Doven, waarvan onderstaand verslag van prof. dr. J. E. Bogaers.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— In juli hebben de broeders van het Instituut voor Doven oudheidkundige vondsten gedaan op een terrein in de buurtschap Halder, ten zuiden van de psychiatrische kinderkliniek Nieuw Herlaer, waar werkzaamheden worden uitgevoerd ter normalisering van de Dommel, die in de naaste toekomst niet meer ten noor-

den maar ten zuiden van Nieuw Herlaer zal stromen.

Vlak ten zuiden van het nieuwe tracé van de Dommel (kad. sectie F 1, 307; eigenaar: Waterschap „Het Stroomgebied van de Dommel”, Boxtel) bevindt zich op 1.25 m tot 1.45 m onder het maaiveld een laag grond waarin vele Romeinse scherven werden aangetroffen, alsmede een achttal koppen van paaltjes (diam. 6-10 cm) en acht, daar niet mee verbonden, op een onderlinge afstand van 32-40 cm min of meer evenwijdig lopende balkjes (216/220 x 4/5 x 3/4 cm), die bleken te zijn gelegen op een ca. 50 cm dikke veenlaag.

Het valt te betreuren dat er slechts zeer weinig tijd beschikbaar is geweest voor het doen van archeologische waarnemingen, te meer omdat in de onmiddellijke nabijheid door draglines tal van eikehouten, gepunte palen uit de grond zijn getrokken. Eén daarvan, die nog 2.20 m lang is en een ongeveer vierkante kop heeft van 22 x 23 cm, is aan de onderzijde gewapend met een gesmede, in een punt uitlopende, 27 cm lange ijzeren paalschoen met twee zich tegenover elkaar bevindende lappen of vleugels, die beide door middel van drie spijkers aan de paal zijn bevestigd.

Tot de kleinere vondsten behoren o.a. vier meloenvormige, blauwgroene kralen van glas pasta; scherven van gladwandig, ruwwandig en gevernist aardewerk en terra sigillata (dat.: ca. laatste kwart van de 1ste en 2de eeuw na Chr.), waaronder drie stempels: *BASSTCO*, Bassus en Coelus uit La Graufesenque, Claudius-Vespasianus (Drag. 29?); *FCOI[V]S* (OF *COIVS*?; cf. F. Oswald, Stamps, 84; Zuid-Gallisch, Flavisch) (Drag. 27 of 33); *DOM* [(Drag. 27 of 33)].

De vondsten en de vondstomstandigheden wijzen erop dat in de Romeinse tijd ter plaatse een brug over het veen en (of) over de Dommel kan hebben gelegen. Van paalschoenen heeft men ongetwijfeld gebruik gemaakt om palen te kunnen heien door ijzeroer, dat in de omgeving zeer veel voorkomt.

Vergelijkbare paalschoenen zijn o.a. gevonden in een oude Rijnarm te Bunnik-Vechten (4 ex. in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; Catalogus (1908), E 1. 55-57; A. W. Byvanck, *Excerpta Romana* III, 127, al. 3; meded. H. Brunsting); te Wamel in de Waal (2 ex. in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; *Jaarverslag* 1897-1898, 30; *Exc. Rom.* III, 108; meded. P. Stuart); te Venlo in de Maas?

(*Exc. Rom.* III, 56); te Maastricht in de Maas (J. E. Bogaers in *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1963, *162 v.; Bonnefantentemuseum, Maastricht); te Tongeren in de Jeker (W. Vanvinckenroye in: *Limburg* 44, 1965, 21 en afb. 5, 15; Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Tongeren).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

— Bij de normalisatie van de Dommel bij Halder werd in het zuidelijke talud van de nieuwe bedding een cultuurlaag met veel Romeins aardewerk gevonden door onze correspondent de heer C. R. de Rooy uit Hintham.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Op 12 mei 1969 werd een begin gemaakt met de ontgroning van perceel Sectie C, no. 1585 langs het Everse Akkerpad. Door de opmerksaamheid van de heer P. Wiro Heesters van het Damiaancollege te St.-Oedenrode kwam al spoedig aan het licht, dat hier een nederzetting had gelegen gedurende de IJzertijd en mogelijk ook in de Bronstijd. Op het oostelijke gedeelte van het perceel werden vooral scherven uit de IJzertijd gevonden, terwijl op het westelijke gedeelte ook scherven van het Drakensteintype werden aangetroffen. Talrijke sporen van palen en andere kuilen kwamen spoedig aan het licht. Na aanvankelijk met vrijwillige hulpkrachten te hebben gewerkt, konden vanaf 5 juni j.l. via de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij enige arbeiders worden ingeschakeld voor het afschaven van de werksleuven. Aannemer Van Kaathoven zorgde ervoor dat met een bulldozer de zwarte bovengrond werd verwijderd. Behalve aardewerkvondsten, maalstenen, spinstentjes, polijststenen en ijzerwerk, werden enige honderden paalsporen en andere bodemverkleuringen aangetroffen. Een groot aantal der palen heeft behoord tot een herhaaldelijk vernieuwde omheining.

Hierbinnen kon een aantal palen in structureel verband worden gebracht. Zij zijn te interpreteren als schuurtjes of spijkers. Het hoofdgebouw, dat zich met palen en standgreppels zeer duidelijk aftekende, had een lengte van 11 m en een breedte die aan de westzijde 6 m en aan de oostzijde 7 m bedroeg. Het gebouw werd in tweeën gedeeld door tegenover elkaar liggende ingangsportalen in het midden van de lange wanden. De uitspringende palen naast deze ingangen doen vermoeden, dat boven deze ingangen een overkragend dak is geweest. Binnen de wanden van

het gebouw komen behalve de dakdragende palen ook enige zeer regelmatige rechthoekige en ronde kuilen voor, die gezien de ligging zeker een functie in het gebouw hebben vervuld. Een brandvlek in het centrum van het westelijk gedeelte geeft de plaats van het haardvuur aan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— In een zandafgraving ten zuidoosten van Nijnsel werden door de heer W. Labey uit Eindhoven enige scherven van Romeins aardewerk en verder scherven uit de Middeleeuwen (o.a. van kogelpotten) gevonden.

— De heer W. Labey vond scherven van Romeins aardewerk op een hoog perceel langs de Dommel (Vresselse Akkers). Bij de vondsten waren ook enige fragmenten van onversierd terra sigillata.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Blitterswijk, gem. Meerlo. In de ruïne van het in 1945 verwoeste kasteel van Blitterswijk werd door een werkgroep van de N.J.B.G. onder supervisie van de R.O.B. gedurende het tijdvak 21 juli-2 augustus een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van het 14de-eeuwse kasteel en naar mogelijke overblijfselen van vroegere fasen. Reeds in de 13de eeuw komen er heren van Blitterswijk voor.

Bij het onderzoek kwamen tal van verschijnselen aan het licht, die niet klopten met de opmeting van Mialaret, gepubliceerd in de *Gedetailleerde Beschrijving Monumenten Noord-Limburg*. Het bleek nu bovendien, dat de oostelijke zijde voor een groot deel werd ingenomen door een zwaar bouwdeel, een soort hoofdtoren, rechthoekig van vorm. Onder het voormalige binnenplein bevindt zich metselwerk, dat bij een volgende campagne nader onderzocht zal moeten worden.

Veel medewerking werd van de Gemeente ondervonden, met name door de bemoeiingen van de ambtenaar voor culturele zaken, de heer Dammerau.

De dagelijkse leiding berustte bij de heren T. Hoekstra en F. D. L. Roodschild Koning.
R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Helden/Kessel. In de periode van 7 juli tot 15 augustus 1969 is een poging aangewend om meer gegevens te verzamelen over de op de Keuper Heide ontdekte sporen van de Limburger cultuur (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *67). Het onderzoek heeft geen enkel resul-

taat opgeleverd ten aanzien van deze vraagstelling.

Gelukkig blijkt het terrein voor de prehistorische mens herhaaldelijk attractief te zijn geweest om zich er te vestigen. Zo is in deze zomer ontdekt dat ook in het Midden-Neolithicum ter plaatse een kleine nederzetting moet hebben gelegen. Fragmenten van gepolijste vuurstenen bijlen, knoopkrabbertjes, spits driehoekige pijlpunten en boren of ruimers alsmede tal van met kwartsgruis verschaalde scherven wijzen op een cultuurcomplex dat naar alle waarschijnlijkheid in het derde millennium v. Chr. gedateerd moet worden. Randscherven, waarvan enkele met gaatjes onder de rand, wandscherven, met diep ingedrukte ronde putjes versierd, zijn o.a. karakteristiek.

Het vondstenmateriaal vertoont grote gelijkenis met dat wat van het onderzoek van drs. H. M. E. van Haaren te Koningsbosch bekend is geworden. Dit kan op zijn beurt weer met de grafkelder van Stein in verband worden gebracht.

De bodemsporen uit het Midden-Neolithicum beperken zich tot enkele kuilen. De grond blijkt in hoge mate verstoord te zijn door biologische activiteiten. Eén der kuilen bevatte verkoold graan en verkoold eikels.

Buiten het terrein met Middenneolithische resten zijn opnieuw vondsten gedaan die op verblijf in het Mesolithicum en in de klok-bekerperiode wijzen.

Leiden, Instituut voor Prehistorie. (P. J. R. Modderman).

Horst. Gedurende de week van 21-26 juli verrichtte een werkgroep van de A.W.N. een onderzoek op de kasteelruïne van Horst. Door de goede zorgen van de Directeur Gemeentewerken, de heer Greweldinger, was er al het een en ander voorbereid, zodat de werkgroep meteen aan het werk kon. Een groep zette zich aan het uitgraven van de waterput; andere groepen zagen zich het bruggehoofd, hoektorens of de taluds als arbeidsterrein toegewezen.

De put leverde vele scherven op; o.a. van pelgrimshorens uit de 15de eeuw. Op de bodem werd een tinnen bord gevonden. De coupes in de taluds leverden belangrijke gegevens voor de oorspronkelijke situatie op.

Een verrassing was o.a. de kademuur uit mergel, die op enige afstand van de buitenmuur de binnenzijde van de gracht heeft omzoomd.

Het werk stond onder supervisie van de R.O.B. De technische ambtenaar van de gemeente, de heer Jacobs, heeft door zijn medewerking in allerlei opzicht bijgedragen tot het welslagen van de werkweek.

Vanwege de A.W.N. berustte de algehele leiding in de beproefde handen van de heer Franssen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Rembrandttentoonstelling
-30 nov.

ANTWERPEN

- *Middelheimpark.* 10de Biënnale voor beeldhouwkunst
-5 okt.

ARNHEM

- *Gemeente Museum.* Oranje in Gelderland, 18de en 19de eeuwse tekeningen en prenten
-22 sept.

Nederlandse fotografie, De eerste honderd jaar
-12 okt.

- *Het Nederl. Openluchtmuseum.* Handel en Wandel, klederdrachtenexpositie

BERLIJN

- *Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz-Prentenkabinet.* Surrealistische tendenzen.
Grafiek uit de 19de eeuw
-nov.

BONN

- *Rheinisches Landesmuseum.* Antieke kunst uit het Akademisch Kunstmuseum
-22 sept.

BREDA

- *Havermarkt.* Elke zaterdag van 11-17 u.
Kunst- en Antiekmarkt
-1 okt.

BRUGGE

- *Stedelijk Groeningemuseum.* De anonieme Vlaamse Primitieven
-22 sept.

BRUSSEL

- *Koninklijke Musea voor Schone Kunsten.* Pieter Brueghel
-17 nov.

CHAAM

- *Hotel Bellevue.* Kunst- en Antiekmarkt, elke zaterdag- en zondagmiddag
-1 okt.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Nieuw-Den Haag VI

- (Nieuwe kunst rond 1900) -1 okt. — *Bibliothèque Nationale*. „La légende Napoléonienne” -20 okt.
 200 jaar prenten en tekeningen uit eigen bezit -29 sept. — *Château de Saint-Germain-en-Laye*. Meesterwerken van paleolithische kunst -1 dec.
- Oude muziekprenten van Nederl. kunstenaars -30 sept.
- *Koninklijk Penningkabinet*. Het menselijk hoofd op munten, penningen en gesneden stenen -30 sept.
- ENKHUIZEN
 — *Zuiderzeemuseum*. Volendam -1 nov.
- ENSCHDEDE
 — *Twents-Gelders Textielmuseum*. Antieke Perzische weefsels, collectie J. C. Bierens de Haan -29 sept.
- GENT
 — *Museum voor Schone Kunsten*. James Ensor in Gents bezit -22 sept.
- INNSBRUCK
 — *Zeughaus*. Keizer Maximiliaan I -5 okt.
- LAARNE
 — *Kasteel*. Middeleeuwse beeldhouwwerken uit privé bezit -eind okt.
- LONDEN
 — *Queens Gallery*. Leonardo da Vinci
- MARIEMONT
 — *Museum*. Doorniks porselein uit de 18de eeuw -3 nov.
- PARIJS
Grand Palais. Napoleon -2 dec.
- ROOSENDAAL
 — *Tongerloostraat bij het Oude Raadhuis*. Kunst en Antiekmarkt, elke zaterdag -1 okt.
- TILBURG
 — *Nederlands Volkenkundig Museum*. Kleding en sieraden uit Afrika en Nieuw-Guinea -15 okt.
- TONGEREN
 — *Gallo-Romeins Museum*. Het leven na de dood in het oude Egypte -28 sept.
- UTRECHT
 — *Centraal Museum*. Nederlandse beeldhouwkunst, 1964-1969 -17 nov.
 — *Catharijneconvent*. Van Romein tot Hoog-Catharijn -30 sept.
- VALKENBURG
 — *Bouwinformatiecentrum*. Informaties over bouwen en wonen. Tevens diverse wisselexposities betreffende architectuur -1 okt.
- VENETIË
 — *Palazzo Ducale*. Van Ricci tot Tiepolo, de portretschilders van de 18de eeuw in Venetië -15 okt.

MEDEDELINGEN

DRIE ALTAREN UIT ANHOLT

De heer Friedrich Harling te Münster zou gaarne inlichtingen ontvangen omtrent de verblijfplaats van drie altaren in Lodewijk XV-stijl, afkomstig uit de parochiekerk in Anholt-Westfalen.

De drie altaren, een hoofdaltaar en twee zijaltaren, gewijd aan Maria en Antonius, zijn in 1881 door de Dordtse koopman B. Stodel bij de sloping van de kerk te Anholt gekocht en naar Nederland overgebracht. Van Stodel is bekend, dat hij veel antiek naar België doorverkocht.

Ieder, die inlichtingen kan geven over dit kerkmeubilair, wordt verzocht zich te wenden tot de heer Harling, Heerdestrasse 7 te Münster-Westfalen.

STICHTING HISTORISCH BOERDERIJ-ONDERZOEK

Bij haar oprichting in 1960 stelde de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (S.H.B.O.) zich o.a. tot taak de bevordering van een uniforme wijze van verzameling en vastlegging van wetenschappelijke documentaire gegevens.

Zij ontwierp daartoe Richtlijnen voor het opmeten en een Vragenlijst voor het beschrijven van oude boerderijen, die in de praktijk hun bruikbaarheid voor het werk van de Stichting bewezen.

Omdat er ook buiten de kring van de Stichting belangstelling voor de Richtlijnen en de Vragenlijst bestaat, met name bij architecten, belast met de restauratie van oude boerderijen, heeft het Stichtingsbestuur besloten ze te laten drukken en aan belangstellenden als model ter beschikking te stellen.

Men kan deze richtlijnen en vragenlijst bestellen bij het secretariaat van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Schelmseweg 89, Arnhem, tel. 0 85-45 20 65.

VACATURES

UTRECHT

Bij het Centraal Museum van de gemeente Utrecht kan bij de wetenschappelijke staf geplaatst worden een

BIBLIOTHECARIS(ESSE)

in de rang van assistent(e)-conservator, die belast zal worden met de verzorging van de bibliotheek, fototheek en fotodocumentatie.

Minimum leeftijd 21 jaar, diploma en ervaring voor bibliothecaris, behoorlijke kennis van de drie moderne talen, vlot typen, accuraat werken en enige kennis van fotografie vereist.

Salaris *f* 865.— tot *f* 1206.— bruto per maand, premie AOW/AWW ad 10,6% is voor rekening van de Gemeente, 5-daagse werkweek ad 41¼ uur, 18 dagen vakantie, 6% vakantie-toeslag, gepremieerde spaarregeling. Verplaatsingskostenregeling is van toepassing. De Gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens en zakelijke referenties binnen 10 dagen na het verschijnen van deze oproep, te zenden aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

Ook kan geplaatst worden een medewerkster in de rang van

ASSISTENT-CONSERVATOR,

die belast zal worden met de verzorging van de afdeling costuums en textiel.

Vereisten: adequate opleiding en/of ervaring voor het wetenschappelijk en praktisch beheer van deze afdeling, eindexamen middelbaar onderwijs, kennis der kunstgeschiedenis, behoorlijke kennis van de drie moderne talen, vlot typen.

SCHIEDAM

Bij het Stedelijk Museum, gespecialiseerd in eigentijdse kunst, wordt gevraagd een

EDUCATIEF AMBTENAAR

die tot taak zal hebben het contact met het publiek, in het bijzonder met scholen, verenigingen en andere groepen, op moderne wijze vorm te geven en te intensiveren.

Vereisten: een algemene kennis van de beeldende kunst en een vertrouwd zijn met moderne vormingsmethoden en overdrachtstechnieken.

Een diploma van b.v. Nutsseminarie of Sociale Academie, culturele richting, strekt tot aanbeveling.

Salaris, afhankelijk van opleiding en ervaring, tussen *f* 926.— en *f* 1272.— bruto per maand. Vakantietoelage 6%; A.O.W./A.W.W.-premie voor rekening Gemeente. I.Z.A.-ziektekosten verzekering; tegemoetkoming in eventuele verplaatsingskosten.

Belangstellenden verzoeken wij binnen 14 dagen te schrijven — met gegevens over opleiding, ervaring en leeftijd — aan de directeur, Hoogstraat 112.

MUSEMENT

Het denkbeeld is opgekomen in de Museumdag toen, ter gelegenheid van het internationaal museumjaar 1968, een manifestatie werd verwacht: het denkbeeld van een collectieve presentatie om in brede kring de aandacht te vestigen op de Nederlandse musea.

Een vrij ambitieus en kostbaar plan en, op het eerste gezicht, moeilijk te verwezenlijken. De beschikbare tijd tot uitvoering bleek dan ook te kort en zo kreeg het eerst in 1969 zijn beslag, met medewerking van de Overheid, de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs, de A.N.V.V. Een stichting werd in het leven geroepen en Dr. L. Gans belast met de leiding. Op 19 juni werd Musement, in tegenwoordigheid van Hare Majesteit de Koningin, door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk geopend.

Een vondst was de benaming: Musement, waarmee zowel de muzen als de musea zich op amusante wijze presenteren. Hoewel deze ludieke term niet in brede kring begrepen, laat staan ingeslagen is.

Wat er vooral mee moest worden aangeduid: een museum is allesbehalve een oord van saai verval. Maar was dat niet min of meer een open deur intrappen? Veel belangrijker is geweest, dat hier visueel is duidelijk gemaakt hoe rijk gevarieerd ons museumbezit is. „Voor elke liefhebberij is een museum en voor elk museum is een liefhebberij”. Deze woorden in de aanhef van het gidsje voor Musement zeggen het precies. Men zou er nog aan kunnen toevoegen: en dit overal in den lande.

Al te vaak wordt het begrip museum geassocieerd met kunst. Er zijn miljoenen mensen die niets om kunst geven, maar die warm lopen voor bij voorbeeld postzegels, wapens, technische instrumenten, antieke fietsen of voor talloze andere dingen, die in de loop der tijden belangrijk genoeg zijn geacht om te worden vergaard, bewaard en bewonderd. Tot deze grote categorie van liefhebbers is het vaak nog niet genoeg doorgedrongen dat er zo'n veelvuldigheid van openbare collecties bestaat — voor hen.

Het simultaanbeeld van Musement heeft ongetwijfeld voor velen de horizon verwijd en onbekende gebieden ontsloten van de wonderlijke museumwereld. Het was wel enigszins vergelijk-

baar met een wereldtentoonstelling: wat onbekend was, of ver, moeilijk bereikbaar en plaatsgebonden, werd naar de mensen toegebracht. Maar er was één groot verschil: hier werden geen commerciële doeleinden nagestreefd. Tenzij men het zo wil zien, dat elk museum trachtte zichzelf te „verkopen”. Maar daarbij was geen onderlinge concurrentiestrijd merkbaar. Verscheidene musea hebben zich collectief gepresenteerd, hetzij in provinciaal verband, hetzij — zoals de archeologische — als representanten van een bepaald verzamengebied. De indeling van de ruimte, ontworpen door de architecten B. Premela en J. Vonk, nagenoeg zonder beslotenheid, maakte het voor de bezoeker trouwens lastig te zien in welk museum hij terecht was, hetgeen door sommigen een bezwaar is geacht.

Behalve in de musea kon men een kijkje nemen in de „randgebieden”, bij die instellingen waarvan het bestaan in de regel niet bekend is (uitgezonderd Openbaar Kunstbezit en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk) of wier functie meestal niet in verband wordt gebracht met het museumwezen, o.a. de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Werkplaats tot herstel van antieke textiel, het Centraal Laboratorium voor onderzoek van voorwerpen van Kunst en Wetenschap.

Het ontbreken van een looprichting gaf het gevoel dat men — na het passeren van de niet bepaald uitnodigende gevangensmuur in de eerste stand rechts — geheel vrij kon rondwalen in museumland, speurend of men heus overal wel geweest was. Tijdens de tocht vond men zitplaatsen en lafenis. Vermoeiend bleef het wel, door de veelheid, de afstanden, de onrust van het va-et-vient, door de vele geluiden met de dominerende deunen van de Lange Gavioli, plezierig voor de een, irriterend voor de ander. Toch heerste er niet de uitbundigheid van een kermisfeer. Het geheel had meer iets van een warenhuis, waar men binnen dromt om gezellig rond te kijken. Ze hadden honden bij zich en parapluies (die soms heel gevaarlijk hanterend); ze likten ijsjes en aten hun boterhammen op. Dingen die in het „echte” museum nu eenmaal minder wenselijk zijn. Alles ging ordelijk toe. Natuurlijk was er toezicht nodig, vooral bij de buiten vitrines

opgestelde dingen, die men moeilijk kan passeren zonder ze aan te raken. Gestolen of beschadigd is er niets in deze ruimte, waar men van alle kanten gezien werd en altijd omringd was door anderen.

Ruim 70.000 bezoekers zijn in vier weken tijd door museumland getrokken. Een aantal om niet ontevreden over te zijn. Het had groter kunnen zijn bij anders gevoerde propaganda. Affiches en folders waren er genoeg. De folder was fleurig en met veel plaatjes, maar te conventioneel. Een letteraffiche spreekt niet aan, zeker niet met dit onbegrepen woord. Alle kranten hebben over Musement geschreven. In de radorubriek van Bert Garthoff is het tweemaal ter sprake gebracht. De Schoolradio heeft er een uitzending aan gewijd. Op de televisie is er zo goed als niets van te zien geweest, en niet eens de opening. De propaganda via de massamedia had intensiever kunnen zijn. Musement is geen algemeen begrip geworden zoals bij voorbeeld indertijd de Hieronymus Bosch tentoonstelling te 's-Hertogenbosch, die in twee maanden 270.900 betalende bezoekers trok. Het aantal 70.000 haalde de laatste Boekenbeurs in de Rai te Amsterdam in één week.

Maar, is men in de museumwereld wel zo gelukkig met een massabezoek, waarbij het publiek zich in rijen staat te verdringen om niets te zien en vermoeid en onvoldaan huiswaarts te keren? We weten nu eenmaal dat bij museumbezoek veel belangrijker factoren een rol spelen dan getallen. Toch wordt nog vaak onze belangrijkheid naar getallen afgemeten.

Van bijzonder belang moet het daarom worden geacht, dat een sociaal-wetenschappelijk onderzoek is gehouden, waarvan de resultaten waarschijnlijk in oktober bekend zullen zijn. De enquête was tweeledig en strekte zich verder uit dan Musement alleen. Wat het laatste betreft: een derde van de bezoekers kreeg een lijst van de stands, waarop beoordelingscijfers werden ingevuld. Daarna werd hun in een interview ter plaatse gevraagd naar de motivering van hun beoordeling voor zover het de extremen betrof. De lijsten bevatten ook gegevens over de geënquêteerden zelf (beroep, leeftijd, staat, inkomen, kerkgenootschap), terwijl zij mondeling mededelingen verschaften over hun bezoek aan Musement: de motieven, de duur, hun ervaringen e.d. Bovendien heeft men een test gehouden over de musea in het algemeen, zowel binnen het kader van Musement als landelijk. Op deze wijze zal worden vastgesteld of Musement bezoekers heeft

getrokken die anders nooit in musea komen.

Niet is gedacht in de richting van een musemenquête, in die zin, dat de musea na het sluiten van Musement aan hun bezoekers de vraag zouden stellen: bent u naar Musement geweest? Dit had voor beide instanties belangrijke gegevens kunnen opleveren.

De indruk van degenen, die dagelijks de bezoekers konden observeren, was wel dat hier een andere categorie kwam dan in de musea. Deze vond hier dan juist datgene waaraan in brede lagen behoefte bestaat: veelheid en variatie, films, dia's en geluidreportages, lezingen, demonstraties, een costuumshow, een goochelaar zelfs. Men kon zelf creatief werkzaam zijn, men kon op knoppen drukken, door kijkgaten loeren, meedoen met een prijsvraag, zelf vragen stellen op een door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk verstrekt formulier, inlichtingen krijgen over vals en echt, men kon loten kopen en gratis een massa folders mee naar huis nemen. Ook was er een crèche bij het Utrechts Centraal Museum, waarvan dankbaar gebruik is gemaakt. Musement had collectief veel meer te bieden dan een enkel museum ooit kan doen. En de deelnemende musea hadden, binnen de begrenzing van de hun toegewezen ruimte, meer vrijheid, meer mogelijkheden dan „thuis". Ze waren niet gebonden aan bepaalde wandbegrenzings, aan vensters of deuren, aan bestaande lichtpunten. Zij waren vrij van de verplichting bepaalde dingen te moeten opstellen en konden een optimaal effect bereiken door het wat en het hoe. Sommige hadden hierbij de hulp ingeroepen van een ontwerper of architect. In dergelijke gevallen viel soms de aandacht meer op de wijze van presentatie dan op het geëxposeerde zelf, iets wat men in het museum juist zal trachten te vermijden.

Voor de musea die zich individueel presenteerden, was het zaak dit zo overtuigend mogelijk te doen. Sommige was het onmogelijk hun „image" te verbeteren: het Nederlands Openluchtmuseum bij voorbeeld of Evoluon, die slechts een surrogaat van zichzelf konden leveren. Het eerste had het voordeel met zijn activiteiten meer mensen te trekken dan menig ander. Aardig was ook het denkkeel om hier de outsider een visueel beeld te geven van het belang van documentatiewerk.

Van wat er achter de schermen wordt verricht gaf het Gronings Museum op originele wijze een suggestie, evenals van de veelheid en veelzijdigheid van de collectie, de nieuwsgierigheid prikkelend, de toeschouwer de keus latend; en ach-

ter dit alles de bezonken rust. Meer een denkbeeld dan een beeld werd hier gegeven van een museum, dat zich dan ook het gebruik van anti-museale middelen permitteren kon. Deze haast paradoxale presentatie heeft zeer de aandacht getrokken. Zal Groningen hierdoor een stijging in het bezoek constateren?

Anti-museaal ook, en pakkend, was het beeldenwoud van de musea voor religieuze kunst, die zich overigens enigszins van de kunst hadden gedistancieerd om de menselijke, soms te menselijke en komisch-speelse zijden van bepaalde devotie-uitingen te laten zien in een knappe opbouw. Knap ook was de ruimte van het museum Kröller-Müller, maar doods als de wachtkamer van een polykliniek wegens het ontbreken van enig kunstwerk uit de rijke collectie, hetgeen de slechte continu-diaprojectie onmogelijk kon vergoeden. Geen paradox hier, maar een anti-reclame. Hoeveel aardiger, joliger haast, was de enigszins vergelijkbare stand van de Hilversumse Gemeentelijke Dienst voor Kunstzaken „De Vaart”, waar het minimum van geëxposeerde voorwerpen door de geringe omvang van de verzameling werd gerechtvaardigd en waar van een veel minder aantrekkelijke omgeving een veel uitnodigender beeld geschapen was.

Andere uitschieters: Het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen met de in alles volgehouden schijfvorm van de munt. Op het eerste gezicht, door de witte kleur, steriel als een melkfabriek, maar zodra men zich over de vitrines had gebogen, bijzonder boeiend door een presentatie vol harmonie en afwisseling. Men bezag al deze kleine voorwerpen zo moeiteloos, zich daarbij telkens verbazend over de originele manier van opstellen, dat de beschouwer alleen hierdoor reeds in de materie plezier kreeg.

Vergeleken hiermee was de pepermuntstokken-architectuur van het Arnhems Gemeentemuseum te pretentius; origineel wel. Superieur was hier de vijfvoudige diaprojectie, die dan ook alle aandacht opeiste, zodat men vergat naar de originelen te kijken.

De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek had de werkzaamheden van de archeoloog bijzonder pakkend uitgebeeld met een op Segal geïnspireerde en aan de zwaartekracht onttrokken creatie.

Dat met conventionele middelen eveneens uitnemende resultaten kunnen worden bereikt, toonde de Lakenhal, ook een van die musea die, aan hun eigen sfeer onttrokken, veel van hun charme verliezen. Er was niets gedaan om de bijzondere

sfeer op te roepen. Gewone vitrines, vrijwel symmetrisch geplaatst, grijze kleuren en een zeer beperkt aantal voorwerpen, maar die precies lieten zien: het museum van de stad Leiden.

Van de collectieve opstellingen moet die der archeologische musea in de eerste plaats worden genoemd; met een opbouw van kijkkastjes die niet alleen functioneel, maar ook architectonisch hun rol vervulden en waarin de voorwerpen prachtig tot hun recht kwamen.

Friesland was aantrekkelijk met de kijkzuilen der oudheidkamers, de decoratieve presentatie der volkskunst, de overtuigende voorstelling van de situatie der bodemvondsten. Minder fantasierijk, minder afwisselend naar inhoud en opstelling, maar bijzonder prettig en overzichtelijk was Brabant in het consequent volgehouden thema van de achthoek.

Voor het Rijksmuseum betekende de grote bekendheid die dit museum geniet, haast een handicap om zich hier te manifesteren. Het heeft nu eens geen speciaal accent gelegd op de kunst. Het zijn twee toekomstbeelden geworden: een onderdeel van de nog niet geopende historische afdeling en één van een nieuw verzamelgebied. Verrassend was de opstelling met een nieuw vitrinetype voor de Nova Zembla-vondst, zeer toepasselijk geïnspireerd op de diepvriesvitruine. Niet alle voorwerpen kwamen er even goed in tot hun recht. Het geheel was zo verrassend nieuw dat menigeen zich niet gerealiseerd heeft dat hier het Rijksmuseum vertegenwoordigd was!

Het Mauritshuis had, met zijn betrekkelijk beperkte collectie van bekende meesterwerken, een moeilijke opgave. Het was zeer bijzonder dat men het aangedurfd heeft om Rembrandts Anatomische les van professor Tulp in te zenden (het enige stuk dat door een, overigens niet hinderlijk, hekje was beschermd). Bepaald gedurfd was het om het stuk te flankeren met twee moderne parafrases. Zo werd hier iets geopenbaard van de visie op kunst van latere generaties, hetgeen door een voortreffelijke foldertekst werd begeleid. De aanvullende expositie met fotoreproducties van schilderijen uit de collectie viel hierbij in het niet. Dit was trouwens, bij zoveel originelen, overal het geval.

Overal haast was wel iets om verrast over te zijn: de aanwezigheid van nog niet bestaande musea, zoals het Van Gogh Museum, dat de activiteit der toekomstige bezoekers stimuleerde en niemand in twijfel liet over de plaats waar het komt te staan; het dichtgetimmerde Volkenkundig Museum Justinus van Nassau te Breda waar

men op badinerende wijze met de verbouwingsnarigheden werd geconfronteerd. Telkens werd men getroffen door de vindingrijkheid en de smaak van de inrichters en door hun talent om de aandacht op zich te vestigen; door een benaming: Goden en Heiligen in Limburg; door een toepasselijke coulissebouw (het Toneelmuseum). Overzichtelijk en smaakvol was het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, waar de vitrines met instrumenten een niet minder esthetisch effect hadden dan vitrines met kunstvoorwerpen. Het Spoorwegmuseum had het treinverkeer minder van de technische dan wel van de menselijke kant benaderd. Het Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden presenteerde zich in de sfeer van een sjieke en tevens gezellige juwelierszaak. Het Teyler Museum hield de mensen bezig met een mechanische keerquiz. De soms komische kant van de fiscus was in het Nederlands Belastingmuseum gevisualiseerd.

Uiteraard zijn er, bij de ruim vijftien stands, ook enkele minder geslaagde geweest. Onder de maat was mijns inziens slechts één, twee waren vervelend.

Mogelijk hebben anderen geheel verschillende appreciaties gehad. Mogelijk ook hebben velen meer gelet op wat ze zagen, dan op de wijze van exposeren. De hoofdzaak is, dat men met plezier en met belangstelling heeft gekeken. Dit kon wel niet anders doordat er op vrijwel ieders interessegebied iets te zien was, terwijl anderzijds de nieuwsgierigheid door veel nieuws werd geprikkeld.

Gezien de grote belangstelling die er, vooral ook bij de jeugd, voor de natuurlijke historie bestaat, was het opvallend dat de musea uit deze sector zo weinig vertegenwoordigd waren. Hiervoor zal wel een plausibele reden zijn geweest, maar jammer was het toch. Juist omdat in Musement de meest uiteenlopende soorten van verzamelingen in broederlijke gelijkheid bijeen waren. Er was geen hiërarchie van belangrijkheid. De Rembrandt was gelijkwaardig aan de zeelgger voor de haringvangst; het meubilair uit de Willem III-periode aan een schilderij van Constant, een badpak uit 1918 aan een naakt van Breitner. En dit gold ook voor de musea zelf. Er waren hier geen meer en minder belangrijke, en dit is waar we ook in het algemeen museumbeleid meer rekening mee moeten houden: er zijn geen belangrijke en onbelangrijke musea, alleen de bezoeker bepaalt wat voor hem als zodanig geldt. Aldus beschouwd was er dan ook geen sprake van een gemis wegens de afwezigheid van bij voor-

beeld het Stedelijk Museum van Amsterdam, het museum Boymans-van Beuningen, het Haags Gemeentemuseum. Bovendien ging het in museumland eerder om de verkenning der minder vaak betreden gebieden. En wat de vernomen klacht betreft dat de moderne kunst niet voldoende aandacht heeft gekregen, deze is niet geuit ten aanzien van de oude kunst, die in het gidsje zelfs niet genoemd wordt. Behalve het Stedelijk Museum van Schiedam was moderne kunst in elf stands te zien, en bovendien in de beeldenroute van het Centraal Museum, waar bijna niemand naar keek. Sommige van deze stands waren speciaal gewijd aan de propaganda voor moderne kunst: die der Peter Stuyvesant Collectie, van de Breda- en Jacob Boelen Collectie, van het Grafisch Gezelschap De Luis.

Dat er wensen blijven, lacunes gevoeld worden, kritiek is, niets natuurlijker. Neemt men de dagbladartikelen door, dan gaan de meningen over Musement van de meest juichende lof tot de meest zure denigrering.

In de museumwereld was men, op een enkele uitzondering na, zeer positief in zijn appreciatie, misschien juist wel doordat alles anders was dan gewoon. Men moest zich losmaken van het bekende museumbeeld en de gehele manifestatie bekijken als een propagandistische, speelse stunt. Het pleit voor de musea dat zij deze stunt hebben kunnen maken en waarderen. Dat zij collectief een vertekend beeld van zichzelf hebben weten te maken. Vertekend in die zin dat hier precies de sfeer is opgeroepen die men in een museum tracht te vermijden: er was een verwarrende veelheid, onrust, lawaai, vermoeienis. Onmogelijk zich te concentreren, onmogelijk iets te onthouden. Onmogelijke afstanden om af te leggen. Zelfs de fysiek en geestelijk meest getrainde museumbezoeker kon er niet tegenop. Hoe zal het de ongetrainde vergaan zijn? Hier ligt het knelpunt. Willen de musea de kant uit van massarecreatie met het accent op amusement of moeten zij in hun taak van sociaal-culturele dienstverlening zorgen voor een omgeving van ontspannende rust, waarin men zich naar believen kan relaxen of concentreren? In het eerste geval zal moeten worden overwogen of het Concertgebouw terug moet naar de café-concertsfeer uit het tijdperk vóór Mengelberg.

Zullen de bezoekers van Musement, die nog nooit in een museum geweest waren en die nu de proef gaan nemen, teleurgesteld zijn in hun verwachtingen of juist niet? Zullen zij inderdaad de proef nemen of menen, dat ze het nu wel allemaal hebben gezien? Vragen waarop geen en-

quête waarschijnlijk het antwoord zal kunnen geven.

Er blijven andere vraagpunten: Is ten gevolge van Musement het museumbezoek alom in den lande toegenomen, ook in die provincies die niet waren vertegenwoordigd en ondanks het mooie zomerweer? Aangenomen dat de resultaten positief zijn, hoe lang zal deze injectie dan nwerken?

Waarmee meteen de vraag rijst of Musement moet worden herhaald. Reeds heeft het stichtingsbestuur daartoe besloten. Het woord is nu aan de musea zelf. Vinden zij het de moeite waard om — misschien telkens — opnieuw hiervoor de tijd, de energie, de mankracht op te leveren? Of zou dit alles beter kunnen worden besteed aan activi-

teiten in eigen huis? Hetzelfde geldt voor de financiën. De meeste musea, zo niet alle, hebben kunnen deelnemen dank zij verstrekte subsidies, die ergens vandaan moesten komen. Waren dit extra gelden of werden die aan andere posten onttrokken? Veel kleine, niet-rijks musea, die over weinig middelen beschikken en onvoldoende worden gesubsidieerd, waren wellicht meer gebaat geweest bij een besteding te eigen behoefte, bij voorbeeld een noodzakelijke verbetering, een evenement, een reclamecampagne om het publiek direct binnen eigen muren te trekken. De bereidheid der musea om aan een volgend Musement mee te doen, zal het antwoord zijn.

PETRA WASSENBERGH-CLARIJS

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Onlangs vond de heer D. van de Stouwe bij het scheuren van grasland onder de buurtschap Rechteren een breedtoppige, geslepen bijl met rechthoekige dwarsdoorsnede van wittig gevlekte, lichtbruine vuursteen. De zij-kanten zijn grotendeels behakt. De vindplaats ligt naast een zandrug in een eertijds moeras-sige streek.

Er werden in het veld geen nadere archeologische sporen aangetroffen. De melding geschiedde door de heer M. van Leussen te Dalfsen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Ambt Delden. Bij de afgraving van een es in de Ziethover hoek vond ondergetekende direct onder het esdek, zowel als in de omgewerkte grond één wikkeldraadscherf, een veertigtal IJzertijdscherven en een aantal bewerkte stukjes vuursteen. De IJzertijdscherven zijn met kwartsgruis verschaald en merendeels besmeten. Ondanks plaatselijk afschaven zijn geen grondsporen waargenomen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Losser. Bij nieuwbouw aan de Flamingostraat vond de heer B. J. Leusink te Losser scherven uit de 5de tot 8ste eeuw na Chr., waaronder een randscherf van een zakvormige kogelpot, een doorboord knobbeloor en een geknikte randscherf van donker aardewerk

met fijne steengruisverschraling. Bij laatstgenoemde wordt de knik geaccentueerd door een richel, waarop zich een verticaal onderboord knobbeloor bevindt. Iets verderop is het holle steeltje van een steelpannetje gevonden.

De scherven kwamen aan het licht in secundaire ligging in een 10 tot meer dan 80 cm dikke, vuilgele zandlaag, waarmee een 40 m brede depressie is opgevuld. Onder de depressie bevindt zich een podsolprofiel. Tussen deze podsol en de ingebrachte laag ligt een 10 cm dikke, slikachtige, donkere laag, die aantoonst dat de eertijds droge depressie met water gevuld is geraakt. Gedeeltelijk boven de ingebrachte laag bevond zich een bijna halve meter dik esdek.

Het profiel en de vondsten tonen aan, dat de depressie globaal tussen de 8ste en 17de eeuw moet zijn volgegooid, voor welke vrij grote activiteit de reden ons ontgaat.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Avezaath, gem. Zoelen. Nabij de grote ontzanding ten behoeve van wegaanleg op de Ham-sche Bouwing zijn enkele complete Karolingische potten gevonden. Het betreft een eivormige tuitkan met radstempelpersiering en twee bolvormige potten met uitgebogen rand, waarvan één eveneens met radstempelpersiering. Bij de graafwerkzaamheden waren reeds eerder

Romeinse, Karolingische, Pingsdorf- en kogelpotscherven gevonden.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

— Ongeveer 50 m stroomafwaarts van het scheepsfragment (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, nov. 1968, *124) dat door een C 14-datering nu definitief als Romeins is gedateerd, is dezer dagen een grote bronzen ketel opgezogen, waarvan het enige mij bekende Nederlandse tegenstuk door Ypey wordt beschreven uit IJzendoorn (*Westerheem* 1967). De ketel van Avezaath is evenwel beduidend groter, met een hoogte van ca. 34.5 cm en een randdiameter van ca. 50 cm. De rand is later met een ijzeren band versterkt; het zeer dunne bronsblik is talloze malen gerepareerd. Deze waarnemingen staan toe de in de eerste helft van de 2de eeuw te dateren ketel toch tot de inventaris van het iets jongere wrak te rekenen.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Eibergen. Onlangs vond de heer H. G. Schepers uit Eibergen ten zuiden van de Herv. kerk te Rekken aardewerkscherven uit de IJzertijd, bruine kogelpotscherven en enige slecht bewerkte stukjes vuursteen. De vondsten zijn afkomstig uit grond, omgewerkt bij de regulatie van de Berkel. In deze omgewerkte grond bevinden zich ook dierlijke beenderresten, alsmede hout- en veenresten met vivianiet (blauw ijzerterts), die afkomstig zijn uit oude stroomlopen van de Berkel.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Epe. Op de Burger Enk bij Epe werd in de afgelopen maand mei een fragment gevonden van een stenen hamerbijl.

De bijl, waarvan de achterzijde ter lengte van 65 mm resteert, is op het steelgat gebroken. Boven- en onderzijde zijn licht convex. De doorsnede is rechthoekig tot vierkant.

Het voorwerp werd door de heer A. J. v. d. Ploeg te Epe opgeraapt naast een bouwput.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ewijk. In het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen Noord zijn in april-mei van dit jaar op het terrein van de oude woongrond De Wolfsdarm aan de Krukse Dijk grondwerken uitgevoerd. Deze boden gelegenheid gegevens te verzamelen met betrekking tot de opbouw en de uitgestrektheid van de woongrond.

De kern van de woongrond wordt gevormd door een duidelijk boven de omgeving uitstekende hoogte. Het staat vast dat het hier een natuurlijke verhevenheid betreft, gelegen op een stroomrug. Van enige kunstmatige ophoging — woerd — is geen sprake.

Rondom de kern neemt het voorkomen van sporen en resten af. De waarnemingen hebben echter geleerd dat bij woongronden wel rekening moet worden gehouden met de aanwezigheid van sporen — met name greppels — tot op een aanzienlijke afstand buiten de kern en randzone.

De vondsten van Romeins aardewerk dateren uit de 2de eeuw na Chr. Het inheemse aardewerk is rijkelijk vertegenwoordigd.

Op één plaats bijeen werden de fragmenten aangetroffen van een terra nigra beker Holwerda, *Belgische Waar* type 31b.

Een aparte vermelding verdient de vondst van een fragment van een glazen armband.

De mobilia werden verzameld door de A.W.N. afdeling Nijmegen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kesteren. Tijdens de in mei-juni j.l. uitgevoerde aanleg van een ruilverkaveling evenwijdig en ten zuiden langs de Rijksweg 15 werd de zuidelijke rand van de woongrond De Hoge Woerd onder Kesteren doorsneden. De archeologica, die daarbij te voorschijn kwamen, zijn door leden van de A.W.N. afdeling Neder-Betuwe verzameld. De aardewerkvondsten, waaronder het inheemse aardewerk in de meerderheid is, dateren voornamelijk uit de 1ste eeuw na Chr.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-HOLLAND

Heemstede. In het uitbreidingsplan Schalkwijk is bij rioolaanleg in een opgespoten terrein een stenen bijl gevonden. De bijl is vervaardigd uit bruine kwartsiet, spitskoppig en ovaal van doorsnede. De snede gaat vloeiend over in de zijkanten. Het stuk behoort tot de groep „Fels-Ovalbeile” van Brandt en stamt hoogst waarschijnlijk uit het Midden-Neolithicum of het einde van het Vroeg-Neolithicum en is dan een van de schaarse getuigen van een zo vroege bewoning van West-Nederland. De vindplaats is zeer exact bekend en is gelegen op of direct naast de oudste strandwal (datering 3000-2700?) Schalkwijk-Spaarnwoude.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Stroe, gem. Wieringen. Bij graafwerkzaamheden voor een nieuwbouwfundering werd herfst 1968 door personeel van de fa. K. Westra (Warmenhuizen), op ca. 1 m diepte „in (pleistoceen) zand tussen stenen”, een vondst gedaan, die voor het eerst neolithische bewoning van Wieringen aantoont.

Vermoedelijk betreft het de Trechterbekercultuur (ca. 2500 v. Chr.). Wieringen en Tessel zijn resten van één of twee grote pleistocene „eilanden”, die destijds uitstekend bewoonbaar moeten zijn geweest (*Atlas van Nederland*, blad VIII-1D). Van Tessel waren reeds enige neolithische vondsten bekend (strijdhamers, standvoetbekercultuur?).

Het betreft thans een oorspronkelijk ca. 17 cm, nu 11,2 cm lange, in dwarsdoorsnede vrijwel vierkante, hamerbijl met bolkapvormige knop, waarvan de snede is afgebroken. Het steelgat is beiderzijds maar 9 mm diep ingeboord (dikte bijl: 3,5 cm); de bijl is dus een halffabrikaat.

Dr. G. J. Boekschoten (Geologisch Instituut R.U. Groningen) determineerde het gesteente als porfirische diabaas.

Het artefact is door de heer Jb. Westra in bruikleen gegeven aan het Westfries Museum te Hoorn (inv. nr. N. 1969/IXa).

Knophamerbijlen van beschreven type en steensoort — meestal gekenmerkt door een opstaande lijst rond beide steelgatopeningen en een in reliëf uitgespaard rond vlakje op beide zijden naast het steelgat (beide kenmerken ontbreken aan het exemplaar uit Stroe) — zijn door K. H. Brandt geïnventariseerd voor N.W. Duitsland en door M. Addink-Samplonius voor de provincie Gelderland (*Helinium* 8, 1968, spec. 213, 237, 240); een landelijk overzicht is in voorbereiding.

Het ziet er naar uit dat zij vooral kenmerkend zijn voor de Trechterbekercultuur ten Westen van de Weser.

Een aantal van deze knophamerbijlen, ook uit ons land, zijn halffabrikaten, en vrijwel alle zijn uit diabaas vervaardigd (Addink, *o.c.*).

Boekschoten wijst er ons thans op dat diabaas als glaciale zwerfsteen destijds in noordelijk Hoog-Nederland voor het oprapen moet hebben gelegen, doch waarschijnlijk in sterk verweerde toestand en daardoor ongeschikt voor het maken van deze statussymbolen. Bij kustkliffen in de keileem zullen echter voldoende onverweerde stenen te vinden zijn ge-

weest. Bovendien is niet geheel uit te sluiten dat men in de keileem o.a. naar diabaas gegraven heeft (leemkuil Klintebakken, Denemarken).

Aardewerk van de Trechterbekercultuur is van het Tessels-Wieringense Pleistoceen nog niet bekend, doch van de door Van der Heide vermelde bijlen uit het Wieringermeergebied (*Westerbeem* 1956, 2-7), is tenminste één (nr. 5) aan de Trechterbekercultuur toe te wijzen; deze is met keileem uit zee opgebaggerd, ca. 2 km ten oosten van Den Oever (*West-Friesland Oud en Nieuw* 1962, 192).

I.P.P., Amsterdam en Westfries Museum, Hoorn (J. A. Bakker en M. D. de Weerd).

NOORD-BRABANT

Eersel. Onze correspondent G. H. Fontein uit Duizel vond op een hoge akker, oostelijk van de Kleine Beerze te Duizel, urnscherven, Romeins aardewerk, Romeinse dakpanfragmenten en bewerkte vuursteen, die waarschijnlijk uit het Neolithicum dateert.

Reeds eerder zijn in de omgeving van deze vindplaats urnen, urnscherven en vuursteen gevonden (*Brabants Heem* 1964, 8-10 en *Nieuwsbull. K.N.O.B.* april 1968, *45).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Empel. Bij de aanleg van de nieuwe Rijksweg werd op de plaats waar deze de Kasteelweg kruist een hoge natuurlijke zandrug aangesneden. Door onze correspondent A. N. van der Lee uit 's-Hertogenbosch werd hier met leden van de archeologische werkgroep van „de Bosboom” uit 's-Hertogenbosch een aantal scherven van Romeins en inheems aardewerk verzameld, alsmede dakpanfragmenten. Daar de bedding van de Rijksweg slechts even de westelijke helling van de hoge zandrug heeft geraakt, mag men aannemen dat de bewoningsporen voor het grootste gedeelte gespaard zijn gebleven. De vindplaats langs de Kasteelweg is de negende plaats in Empel waar bewoning in de Romeinse tijd werd geconstateerd. Steeds meer blijkt dat praktisch elke hoogte die een meter of meer boven de rivierklei van de Maas uitsteekt, bewoning heeft gehad in de Romeinse tijd en op veel plaatsen ook reeds eerder.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Onze correspondent de heer A. Jansen uit Geldrop vond bij de Koeveringseput in ver-

werkte grond een aantal scherven uit verschillende perioden. Het betreft aardewerk uit de IJzertijd, enige Romeinse scherven en ook randfragmenten van minstens twee Merovingische potten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Liempde. Door het graven van enige proefsleuven werden de funderingen teruggevonden van de middeleeuwse St.-Janskapel die van 1603 tot 1648 ook als parochiekerk is gebruikt (Schutjes IV, 694-695). Het perceel, waarop de kapel heeft gestaan, bleef tot \pm 1860 de begraafplaats van het dorp Liempde. Het opsporen van de plaats dezer voormalige kapel is vooral te danken aan P. Wiro Heesters van het Damiacollege te St.-Oedenrode.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Lith. Bij baggerwerkzaamheden in de uiterwaarden is een fraai La Tène-zwaard gevonden. Het ijzeren zwaard is 79.8 cm lang en bezit de karakteristieke boogvormige afsluiting van het gevest. Om de greepdoorn zijn 13 ovale bronzen plaatjes geschoven, welke met meer vergelijkbaar materiaal de greep hebben gevormd.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Megen. De heer L. van Liebergen uit Megen meldde vondsten van enige urnen en urnscherven afkomstig van een hoge zandrug, genaamd „de Hoge Hof”, langs de zuidwestrand van het dorp Megen.

Deze zandrug heeft een breedte van ongeveer 200 m en strekt zich uit van west naar oost over een lengte van ongeveer 300 m.

Langs de noordrand van deze hoogte werd in 1967 Romeins en inheems aardewerk gevonden bij het uitgraven van een smeerput van een garage (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *92). De familie Van Buren in de Hoge Hofstraat bezit een gave ruwwandige IJzertijdurn die in haar tuin werd ontdekt. Uit de vondsten blijkt, dat de zandrug genaamd de Hoge Hof in de IJzertijd en in de Romeinse tijd bewoond is geweest en voor een gedeelte ook als begraafplaats is gebruikt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Middelbeers. De heer J. van Brunshot uit *Deurne* meldde de vondst van een aantal mesolithische artefacten en afslag ten zuiden van Oostelbeers. In de naaste omgeving werden reeds eerder

concentraties van vuurstenen werktuigen uit deze periode ontdekt door onze correspondent de heer A. Leenhouders uit Hilvarenbeek (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1969, *61).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vlijmen. Onze correspondent A. N. van der Lee uit 's-Hertogenbosch meldde dat langs de Heidijk te Vlijmen enige jaren geleden door de heer A. van Zon veel archeologisch materiaal werd ontdekt. Het betreft vuursteenartefacten der Tjongercultuur, mesolithische artefacten, een gebroken gepolijste neolithische bijl, veel aardewerkscherven uit de IJzertijd en een scherv van Romeins aardewerk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Elders langs de Heidijk te Vlijmen vond de heer L. P. van Gestel een concentratie van bewerkte vuurstenen, hoofdzakelijk afslag, maar ook een dubbele kantsteker. Het ontbreken van voldoende gidsartefacten maakt het niet mogelijk om de vondsten bij een bepaalde cultuur in te delen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vught. Onze correspondent A. N. van der Lee uit 's-Hertogenbosch meldde dat in de zomer van 1965 door de heer H. Vorwerk uit 's-Hertogenbosch fragmenten van een ruwwandige urn werden gevonden in de bermvloot van de weg tussen Deuter en Cromvoirt. De urn met crematieresten was door een graafmachine gedeeltelijk vernield, maar in de slootwand werden nog zoveel scherven aangetroffen, dat het volledige profiel van de urn gerestaureerd kon worden.

De urn heeft een hoogte van 20 cm.

Bij controle van bovengenoemde vindplaats werd op een hoge zandrug ongeveer 500 m ten oosten hiervan een aantal scherven van Romeins aardewerk aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. Bij graafwerk voor het inkuilen van gras werd een urn met crematieresten gevonden langs de Kleine Beek tussen de buurtschappen Stuivezand en Klein Zundert. Van de urn waren alleen de bodem en enige wandscherven bewaard. Zij behoort tot het zogenaamde Harpstedtype.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bruine Bank, Noordzee. Ook dit jaar zijn weer verschillende benen werktuigen van de Bruine

Bank in de Noordzee ontvangen, opgevisst uit de ernaast gelegen ca. 50 m diepe geul, waar de vis 's winters vooral heentrekt en waar de sleepnet-visserij zich in dat jaargetijde concentreert. Het is nu wel duidelijk, dat we met werktuigen van de Maglemose-cultuur te maken hebben, gezien de parallellen in zowel Denemarken als Engeland (Star Carr). De werktuigen zijn vrijwel alle gemaakt uit beenderen van een runderachtige, waarbij eerst aan de steppe-wisent werd gedacht, gezien de begeleidende, overwegend pleniglaciale fauna met

mammoeth, wolharige neushoorn en steppe-wisent. De werktuigen zullen evenwel, gezien de typologische datering, uit (niet van die van de steppe-wisent te onderscheiden) oeros-beenderen gemaakt zijn en behoren bij het geringe percentage beenderen van een holocene fauna. We moeten aannemen, dat deze afkomstig zijn van een moorlogafzetting, welke ergens op de helling van de geul dagzoomt en daar wordt geërodeerd.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Rembrandt 1669-1969 -1 dec.
- *Toneelmuseum*. Minitheaters. Toneel als speelgoed in de 19de eeuw -4 jan.

ANTWERPEN

- *Kon. Museum voor Schone Kunsten*. Schilderkunst in België ten tijde van Henri Leys (1815-1869) -17 nov.
- *B. P. Belgium*. Kunstschaten uit de St. Pauluskerk -2 nov.

ARNHEM

- *Het Nederl. Openlucht Museum*. „Handel en Wandel”, klederdrachtenexpositie

BERGEN OP ZOOM

- *Gemeentemuseum*. Aardewerkvondsten uit het Markiezenhof 1-30 nov.

BERLIJN

- *Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz*. *Prentenkabinet*. Surrealistische tendenzen in de grafiek der 19de eeuw -nov.

BONN

- *Rheinisches Landesmuseum*. Chinees porselein voor Europa -17 nov.

BRUSSEL

- *Kon. Musea voor Schone Kunsten*. Pieter Brueghel -17 nov.
- *Kon. Bibliotheek*. Tekeningen en prenten van Brueghel -3 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Van Mesopotamië naar

Nederland, de lange weg van het tinglazuur -3 nov.

Het wonder uit Faras, Koptische Fresco's -5 jan.

Delfts aardewerk -2 nov.

Tijdgenoten van Bach en Händel -1 dec.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. „Volendam” -1 nov.

GENUA

- *Palazzo Bianco*. Genuese schilderkunst in de 17de en 18de eeuw -10 nov.

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. Collectie Halbertsma

LONDEN

- *Queens Gallery*. Leonardo da Vinci
- *Royal Academy*. Franse tekeningen sinds 1900 -30 nov.

MAASSLUIS

- *Gemeentemuseum*. Historische tentoonstelling over Maassluis

MARIEMONT

- *Museum*. Doorniks porselein uit de 18de eeuw -3 nov.

MECHELEN

- *Cultureel Centrum*. Fauvisme in Europa -17 nov.

PARIJS

- *Grand Palais*. Napoléon -2 dec.
- *Château de Saint-Germain-en-Laye*. Meesterwerken van Paleolithische kunst -1 dec.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Erasmus
en zijn tijd -23 nov.

TILBURG

— *Ned. Textielmuseum*. „Schering en inslag”
-30 dec.

SNEEK

— *Scheepvaartmuseum*. Thangkas, Thibetaanse
religieuze rolschilderingen

KUNSTBESCHERMING

Provinciale inspecteurs kunstbescherming (opgave per 1 oktober 1969)

Noord-Holland: J. P. Kloos, Zonnelaan 37, Haarlem;
Zuid-Holland: G. P. Onverwagt, Westplantsoen 144, Delft;
Utrecht: Jhr. ir. L. H. Op ten Noort, Prins Hendriklaan 98, Utrecht;
Zeeland: M. J. J. van Beveren, Kade 23, Veere;
Friesland: A. Baart jr., Grote Hoogstraat 14, Leeuwarden;
Groningen: P. L. de Vrieze, Kruitgracht 13, Groningen;
Drenthe: A. E. Ebbinge, Kamerlingh Onneslaan 7, Assen;
Overijssel: A. A. C. Maaskant, De Doornweg 47, Zwollerkerspel, gem Zwolle;
Gelderland: Ir. C. J. Cramer, Plein 1813 no. 10, Arnhem;
Noord-Brabant: Vacature (voorgedragen: H. E. Teering, Gregoriussingel 23, 's-Hertogenbosch);
Limburg: L. L. L. Halders, Bergweg 11, Maastricht.

Kunstbeschermingsofficieren, ingedeeld bij het reservepersoneel van de Koninklijke Landmacht
(opgave per 1 oktober 1969)

Staf Bevelhebber der Landstrijdkrachten (hoofd sectie Kunstbescherming):	res. luitenant-kolonel jhr. mr. C. C. van Valkenburg, Burgemeester den Texlaan 26, Bloemendaal;
Staf Territoriaal Commandant Noord:	res. majoor dr. L. S. Meihuizen, Stationsweg 28a, Stationsweg 28a, Haren (Gr.); res. kapitein mr. W. R. H. Koops, Van Ketwich Verschuurweg 46, Groningen;
Staf Territoriaal Commandant Overijssel:	res. kapitein H. Nijstad, 't Veen K 50, Lochem;
Staf Territoriaal Commandant Gelderland:	res. majoor jhr. mr. M. V. Beelaerts van Blokland, „De Hemelhof”, Barchem;
Staf Territoriaal Commandant Noord-Holland:	res. kapitein J. F. J. ten Berge, Leeuwerikenstraat 14/4, Zandvoort;
Staf Territoriaal Commandant Zuid-Holland:	res. kapitein dr. ir. J. C. Visser, Debussylaan 6, Voorschoten;
Staf Territoriaal Commandant Zeeland:	res. majoor P. Scherft, Torenvliedlaan 8, Middelburg;
Staf Territoriaal Commandant Noord-Brabant:	res. kapitein P. J. de Beer, Zuidkade 24, Veghel;
Staf Territoriaal Commandant Limburg:	res. majoor H. J. A. Koene, Observantenweg 53-55, Maastricht.

In 1965 heeft mr. R. Hotke tijdens de Museumdag te Kampen een voordracht gehouden over „De bescherming van monumenten tegen het gevaar van oorlogshandelingen en natuurrampen”. *Nieuwsbulletin* 1965, 98-102.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Appingedam. In het kader van een verleende vergunning ingevolge de Monumentenwet werden waarnemingen verricht in de bouwput van een „Gezinsvervangend Tehuis voor Geestelijk Gehandicapten” midden op „De Wierde” te Appingedam. De profielen gaven weinig inzicht in de ontwikkeling van deze tersector. De relatief geringe hoeveelheid aangetroffen archeologica deed vermoeden dat de bewoning in het verleden hier niet intensief geweest is. Enkele aardewerkscherven moeten omstreeks het begin der jaartelling worden gedateerd, andere — w.o. Badorf-ceramik — in de 8ste-10de eeuw en jonger.

Door dit moderne gebouw midden op „De Wierde” — het oudste gedeelte van de stad Appingedam — te situeren heeft men inderdaad bereikt, dat aan het fraaie dorpskarakter van deze historische plaats ernstig afbreuk is gedaan.

Groninger Museum/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. W. Boersma).

FRIESLAND

Dokkum. In het nog tot de ruilverkaveling Dantumadeel behorend, maar onlangs aan de gemeente Dokkum gekomen gebied van de eendenkooi in de Jantje Zeepolder, werd in de uitgeworpen grond van een sloot tussen de Damwoudster Vaart en de ten oosten daarvan gelegen eendenkooi door de heer M. de Boer van de Cultuurtechnische Dienst een hamer met ovaal, maar niet geheel doorlopend steelgat gevonden, vervaardigd uit de rechter gewestang van een edelhert (*Cervus Elaphus* L.). De slagvlakken zijn enigszins rond bijgewerkt.

De conserveringstoestand van het 7.4 cm lange stuk doet veronderstellen, dat het voorwerp indertijd met terpaarde van elders is aangevoerd.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

— Dank zij een waarschuwing van de eigenaren konden in een bouwput van de fa. Harms aan de Lange Oosterstraat te Dokkum ondanks het werken met zware graafmachines enige waarnemingen worden gedaan met betrekking tot de opbouw van de hier naar het zuiden en het Dokkumer Diep toe aflopende stadsterp. O.m. bleek dat de op 2.5 m beneden het maaiveld gelegen vloer van de bouwput hier nog niet op de vaste grond rustte. De genoemde 2.5 m bestond uit ophogingslagen, die veel mest bevatten en meer naar boven toe werden afgewisseld met knipkleiachtig materiaal. In de mestlagen, waarvan de onderste blijkens scherfvondsten uit de jaren rond 1200 dateerden, kwamen naast beenderen van rund en schaaap ook veel mosselschalen voor.

Onder de diepst aangetroffen mestlaag, gelegen op een doorwerkte wadachtige laag, werd een rechte rij op ca. 1.5 m afstand van elkaar ingeslagen eiken palen waargenomen. De richting van de rij week enigszins af van de richting van de huidige gevellijnen ter plaatse.

In een tot ca. 2.75 m diepte ingegraven extra sleuf nam men enige dwars op de richting van de genoemde palenrij liggende palen en balken waar, die op dit niveau weer in een mestlaag waren ingebed.

Hoger in de lagen werden ook houtresten waargenomen, zowel in verticale als horizontale stand. Enkele verticaal staande stukken waren aangepunt en kennelijk ter bevestiging van een stortlaag aangebracht. De zienswijze van drs. H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort), dat het hier om aan de zuidzijde van een dijk, die dan in de Lange Oosterstraat zijn tracé zou hebben gehad, gestorte ophogings- en bevestigingslagen gaat, menen wij te kunnen delen. Deze lagen zijn dan over een dikte van ca. 1.5 m vanaf de diepte van 2.5 m aangebracht, waarbij het de indruk maakt dat men dit in de 12de à 13de eeuw vrij plotseling heeft gedaan. In de hogere niveaus, voor zover niet gestoord door laat-middeleeuwse bouwactiviteiten, was

een afhellingsrichting naar het Dokkumer Diep toe zichtbaar. Van de latere activiteiten gaven blijk een diep ingegraven bouwput uit de 16de of 17de eeuw en een van trapeesvormige bakstenen opgebouwde stapelput. Behalve talrijke scherfgrondstenen kwamen ook voor den dag een gedraaide houten deksel met knop, een 17de-eeuwse aardewerken grape en een stuk ijzeren gereedschap.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Harlingen. In de tuin van een in restauratie zijnd pand aan de Zoutsloot (zie Nieuwsbull. K.N. O.B. aug. 1969 *75) is een groot aantal scherven van 17de-eeuws provinciaal-Fries vaatwerk aangetroffen, waaronder enige interessante majolica-fragmenten. Behalve deze „inheemse” produkten kwamen ook stukken van schotels uit Hessen te voorschijn alsmede een groot fragment van een Deens aardewerken grape.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Hennaarderadeel. In het terprestant De Grits bij Kubaard werden door de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden scherven gevonden van streepbandaardewerk en potten met kartelrand, daterend uit ca. 200 vóór tot ca. 200 na Chr.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

— Bij graafwerk midden in het schip en koor van de Hervormde kerk te Wommels ten behoeve van een verwarming werden enkele middeleeuwse profielbakstenen gevonden met sporen van beschildering. Onder enige later aangebrachte witkalklagen bevond zich een zwarte laag, die kennelijk tot een groot egaal vlak had behoord, aangebracht op een holle deur- of raamlijst.

Behalve deze fragmenten kwamen ook muurresten van laat-middeleeuwse grafkelders aan het licht. De geringe diepte tot welke het graafwerk reikte (ca. 60 cm), liet niet toe andere bouwsporen te ontdekken.

Een en ander werd gemeld door mr. H. W. Kuipers te Wommels.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Kollumerland c.a. Bij de afbraak van een woning te Zwagerveen vond de heer M. van der Westen te Dokkum een sterk verweerd halfbolvormig glazen voorwerp, dat gedetermineerd kon worden als een 17de- of 18de-eeuwse zogenaamde glans- of gladsteen, ook wel zoomstrijker genoemd. In Friesland zijn zij vrij algemeen geweest en nog lang in gebruik gebleven: weliswaar niet voor het glanzen van textiel, maar in het boerenzuivelbedrijf voor het gladstrijken van boter in vaatjes.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Oostdongeradeel. Nabij Oostrum vond de heer J. Kuipers te Dantumawoude een loden pauselijke bulla van Gregorius IX (1227-1241).

Het zeer goed bewaard gebleven stuk vertoont aan de ene zijde de koppen van Petrus en Paulus en draagt aan de andere zijde de naam „Gregorius VIII”. Het Koninklijk Penningkabinet verrichtte de determinatie.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Opsterland. De heer A. v. d. Ploeg te Ureterp vond in een nieuwe bosaanplant op veenachtige grond vlak ten zuiden van een pas aangelegd parkeerterrein aan de Miumerswei te Bakkeveen een bijna complete dubbelrijige kam van hoorn. Dit, vermoedelijk circa 12de- à 13de-eeuwse stuk, vertoont aan beide vlakke zijden een eenvoudige lijnversiering, die ten dele over de tanden heenloopt. Van de twee rijen tanden is alleen die met merkwaardig grove tanden bewaard gebleven, de rij fijne tanden is afwezig, maar nog herkenbaar aan de insnijdingen in de brede zone tussen de rijen.

Het stuk, dat sterk gedefformeerd dreigde te raken is door de R.O.B. geconserveerd.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Smallingerland. Bij graafwerkzaamheden door de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden N.V. te Goëngahuizen werd een fraaie benen fluit gevonden, vervaardigd uit een schapebot. Het 9.59 cm lange stuk dateert vermoedelijk uit de 13de eeuw.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Sneek. Bij graafwerk in de Stadsfenne vond de heer W. Strampel te Bantega een rammelaar van terpaardewerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling. Het voorwerp was van een, thans afgebroken, steel voorzien en heeft in het min of meer bolvormige lichaam enkele gaatjes. Het rammelen wordt door twee grintsteentjes veroorzaakt.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Wonseradeel. Tijdens verkenningen in de gemeente werden van de heer K. Knol te Hartwerd enkele zeldzame stukken aardewerk ontvangen, die alle in de onmiddellijke nabijheid van Hartwerd zijn gevonden.

Het betreft een lage schaalvormige pot die tot de Zeijenercultuur kan worden gerekend (*RW I* aardewerk); een groot fragment van terpvaatwerk met liggend oor, een met radstempels versierd wandfragment van een grijs/zwart gesmoorde Merovingische urn en een kannetje van 17de- of 18de-eeuws zwart gesmoord Deens aardewerk. Dit laatste stuk is tot nu toe uniek onder het overige uit Friesland bekende Deense aardewerk, dat meestal uit twee-orige van drie pootjes voorziene grapen bestaat (zie *It Beaken*, XXVI, 1964, 306 e.v.).

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

DRENTHE

Anderen, gem. Anlo. Onmiddellijk voorafgaande aan de werkzaamheden t.b.v. de aanleg van Rijksweg Nr. 33, gedeelte Assen-Gieten, kon in overleg met Rijkswaterstaat, directie Drenthe, ten O.Z.O. van Anderen, in het geplande tracé van deze rijksweg een onderzoek plaatsvinden op een akker vanwaar, vooral door de amateur-archeoloog W. Wijkel te Rolde, in de loop der jaren een zeer fraaie collectie vuurstenen werktuigen van de Tjongercultuur was bijeengebracht.

Ter plaatse van de grootste concentratie aan artefacten, aan de noordrand van het Kleubeneen, bleek dat het oorspronkelijk bodemprofiel, behalve door beakkering ook door erosie sterk was aangetast. Een honderdtal Tjongerartefacten en afslagen, die zich hoofdzakelijk in de bouwvoor bevonden, kon hier nog worden verzameld. Dit materiaal was in overeenstemming met het reeds van het oppervlak bijeengebrachte; te zamen vormden zij de over-

blijfselen van een kleine nederzetting van de Tjonger-cultuur in Drenthe.

Een tweede onderzoek, aan de westrand van het Kleubeneen, waar op grond van een veel geringer aantal eerder gedane vondsten gehoopt werd dat nog een grotere hoeveelheid materiaal in situ aanwezig zou zijn, leverde geen resultaat op.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (R. R. Newell).

Hijken, gem. Beilen. Met medewerking en krachtige financiële steun van de Cultuurtechnische Dienst ving op 8 september j.l. een uitgebreid onderzoek op het Hijkerveld aan. T.g.v. de in uitvoering komende ruilverkaveling Hijken zou een klein heideterreintje ontgonnen worden waarop een viertal gehavende grafheuvels gelegen was. Deze grafheuvels vormden de laatste overblijfselen van een eertijds zeer grote groep, waarvan in 1930 door prof. Van Giffen reeds een groot deel, in het begin van de vijftiger jaren o.l.v. dr. Van Zeist nogmaals een aantal was onderzocht. De nu opgegraven heuvels (nrs. 20-23) vormden de meest westelijke voorpost van het grafveld (cf. Van Giffen — „Opgraven in Drente”, in: *Handboek Drente*, Afb. 44b : c).

Gelegen in een uitgebreid celtic-field-systeem sloten de onderzochte objecten, zowel wat de structuur van het heuvellichaam als van de ondergrond betrof, nauw aan bij die van een groot deel van de voorheen onderzochte tumuli. De drie ronde tumuli, genummerd 20, 21 en 23 (van N.O. naar Z.W.) waren opgebouwd van lichte plaggen en teeltaarde en gelegen op een licht gepodssoleerd oud-akkerland; in de profielen van heuvel 23 tekende zich als bijzonderheid nog een N-Z verlopende, op het oud-akkerland gelegen celtic-fieldwal af. Centrale graven waren door recente ingravingen verstoord, nabijzettingen in de vorm van brandgraven (crematieresten met zeer veel houtskool) werden in de heuvels 20 (2x) en 21 aangetroffen. Scherven uit het heuvellichaam en het akkerland dateren uit de voor-Romeinse IJzertijd.

Vormde reeds de stratigrafische waarneming: licht gepodssoleerd akkerland mt celtic-fieldwal waarop lichte plaggenheuvels met brandgraven, een ruime beloning, interessanter werd het onderzoek nog door de aanwezigheid van een tweede laag akkerland onder de eerste, direct daarbij aansluitend onder heuvel 23, door een

laag stuifzand van het bovenste akkerland gescheiden onder de heuvels 20 en 21. Voor dit oudste akkerland geven de er in aangetroffen scherven van laat-neolithisch en wikkeldraad-aardewerk een terminus post quem.

In hoofdzaak is het boven beschrevene ook op de ovale heuvel 22, aan de noordwestzijde naast heuvel 21 gelegen, van toepassing. Dit zeer lage, langgerekte heuveltje, gelegen op twee lagen oud-akkerland, heeft tot dusver evenmin een hoofdgraf opgeleverd; een nabijzetting bevatte crematieresten en houtskool. Aan de zuidwestelijke, korte zijde werd naast dit heuveltje een graf aangetroffen, dat stratigrafisch gezien ouder dan het oudste akkerland, op structurele gronden een laat-neolithische ouderdom suggereert. De donkere, ovale grafkuil wordt omgeven door een standspoor met een doorsnee van bijna 3 m. Een tweede grafkuil stamt mogelijk eveneens uit deze tijd.

Het nu onderzochte groepje grafheuvels blijkt gelegen aan de zuid-oostzijde van een depressie die zich nog in de heide aftekent. In een groter vlak op de helling — tussen de heuvels en de laagte — en uit enkele proefsleuven door de depressie, blijkt dat het oudste akkerland zijn voortzetting vindt in de natuurlijke bodemontwikkeling op de bodem van de depressie. De dunne laag stuifzand, met name goed aanwezig onder de heuvels 20 en 21, correspondeert met een tot 1 m dikke stuifzandopvulling in de depressie. Het bovenste akkerland is op dit stuifzand, buiten de heuvels, maar zeer plaatselijk bewaard gebleven. Het terrein is behalve door latere verstuiwing ook sterk geschonden door talrijke diepe wagensporen.

Enkele paalgaten en korte stukjes van palisaden, verspreid over het terrein waargenomen, kunnen afkomstig zijn van de bewoning waartoe ook het oudste akkerland behoort. Voor dit laatste kan, mede op grond van de ouderdom van enkele van de grafheuvels die in 1930 door prof. Van Giffen zijn onderzocht (o.c., Afb. 39b en 44a), gedacht worden aan een datering in de Midden Bronstijd.

Het onderzoek van de grafmonumenten is in het stadium van afwerking gekomen. Op enkele honderden meters ten zuiden van de grafheuvels, waar enige tijd geleden een afvalkuil met scherven van aardewerk van de Zeijener cultuur werd aangetroffen, wordt een onderzoek ingesteld naar de mogelijke nederzettingsoverblijfselen.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen/Prov. Museum van Drenthe, Assen (O. H. Harsema).

OVERIJSSSEL

Enschede. In augustus 1969 ontgroef de heer J. F. J. ten Cate naast zijn woning te Tweekello een boomstampot. Op ca. 3 m diepte lag een houten vloer, waarop een krans (?) van natuurstenen van 10 cm hoogte rustte. Hierop bevond zich de putwand, bestaande uit twee tegen elkaar geplaatste, uitgeholde helften van één stuk boomstam.

Een overlangse scheur in de wand was afgezet met een balk tegen de buitenwand. De nog resterende wandhoogte bedroeg ca. 110 cm, de binnendiameter 74 cm (onder) en 88 cm (boven) en de wanddikte 10-20 cm.

Onderin de put lag een ijzeren hengel. Vlakbij de buitenzijde van de putwand werden scherven van blauwgrijs aardewerk en een bodemscherf van vroeg steengoed aangetroffen, te dateren in het tweede kwart van de 14de eeuw (determ.: H. Sarfatij).

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente (A. D. Verlinde).

Den Ham. De heer G. J. Eshuis te Almelo attendeerde ons op de afgraving van een es ten oosten van de buurtschap Linde. In een lang profiel was bij het centrale deel van de oude landbouwgrond een zestal evenwijdig lopende greppels op dwarse doorsnede onder het esdek te zien. De zuidoost-noordwest lopende greppels staan dwars op het aangrenzende dal van de Linderbeek. Het esdek, inclusief de omgewerkte grond van de oorspronkelijke bodem, is ter plaatse 50-70 cm dik, waarvan de bovenste helft grijs, de onderste helft bruin van kleur is. Het oorspronkelijke podzolprofiel is tot onderaan de oerbank omgewerkt.

Aangezien het bruine gedeelte van het esdek boven de greppels ongestoord doorloopt, terwijl tevens de trogvormige greppels zijn opgevuld met loodzand, enige brokken geel zand en een aantal zwart gekleurde plaggen, wordt het duidelijk, dat de greppels vóór de vorming van het eigenlijke esdek gegraven zijn, zeer waarschijnlijk de esperiode ter plaatse inluitend. Daar de greppels tot circa 40 cm onder de oerbank waren uitgespit, zal hun diepte ruim 60 cm bedragen hebben. De breedte der greppels ligt omstreeks de halve meter (één maal 35 cm) en de onderlinge afstand (van

greppelmidden tot greppelmidden) varieert van 1.80 m tot 3.20 m.

De greppels bezitten een scherpe afscheiding tegen het arme, ongestoorde, gele zand en tonen geen sporen van inval of inspoeling. Zij moeten dus direct na het graven zijn opgevuld. Toch heeft zich later onder de greppels een soort podzol gevormd: een zeer dun witachtig laagje, waaronder een relatief dikke, al dan niet uitgezakte, bruinige 'B-laag' is waar te nemen. Als verklaring van deze cultuurmethode willen wij ons aansluiten bij Oosting en Klungel, die — overigens niet geheel in identieke zin — een verversing van de bouwvoor aannemen.

Litt.: A. E. Klungel 1963, „De sleufakkers van de Westerwoldse essen”. *Boor en Spade* XIII, 27-39.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Vriezenveen/Den Ham. Radio, televisie en dagbladen besteedden woensdag 22 oktober 1969 aandacht aan (pre)historische vondsten bij Vriezenveen. Dit bleek het gevolg te zijn van een fantasierijke en overhaaste melding aan het A.N.P., waarbij het niet nodig geoordeeld werd een instelling voor de oudheidkunde in te lichten.

Er werd melding gemaakt van de vondst van een waarschijnlijk middeleeuwse brug bij de zuivelfabriek te Vriezenveen. Dit bericht bleek gebaseerd te zijn op één aangepunte paal van circa anderhalve meter lengte, die werd aangetroffen in de sleuf voor een rioolbuis.

De tweede vondst zou een werkplaats van stenen voorwerpen (strijdhamer, bijlfragmenten, speerpunten e.a.) betreffen. In werkelijkheid werd slechts een strijdhamer gevonden. De heer J. Dekker vond in het Twistveen, nog juist op het grondgebied van de gemeente Den Ham, de bewuste strijdhamer tijdens het aardappelrooien. De vondst lag in of vlakbij een noordoost-zuidwest lopende zandrug in het veengebied. Het veen is eertijds grotendeels afgegraven en het terrein is onlangs tot 1.20 m diepte gemengwoeld. Het steelgat was volgens de vinder gevuld met grauw zand. Het terrein bevat veel stenen, welke bij het rooien in naastliggende sloten en greppels gedeponneerd zijn. Bij de controle, voor zover mogelijk, bleken het zwerfkeien te zijn. De strijdhamer is van een ruw, grijsgroen gesteente vervaardigd en is 110 mm lang, 50 mm breed en 28-36 mm hoog. De onderzijde loopt scheef af naar één

der zijanten, hetgeen de hoogtevariatie veroorzaakt. Het ver naar voren gelegen steelgat is conisch van vorm; de maten bedragen 28 mm aan de bovenzijde en 22 mm aan de onderzijde. De strijdhamer behoort tot het derivaat type R van Addink-Samplonius.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Ermelo. De heer A. van Sprang te Voorthuizen vond in augustus-september j.l. bij verkenningen in het uitbreidingsplan op de Groevenbeekse Heide in Ermelo op één plaats een vrij groot aantal scherven van bekeraardewerk. De fragmenten bleken afkomstig uit een smalle sleuf langs een toekomstige straat. Eventuele grondsporen vielen niet c.q. niet meer waar te nemen.

Globaal is het aardewerk, waarvan de grote verscheidenheid opvalt, te omschrijven als zgn. nederzettingaardewerk.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kerkwijk. Tijdens de bouw van een bejaarden-centrum op het voormalige kasteelterrein „Het Slot”, gelegen tussen de Waaldijk en de Ridderstraat te Gameren, kwam in augustus j.l. een deel van een oude muurfundering bloot.

De fundering bleek n.-z. gericht te zijn en een breedte te hebben van 1.20 m. De in een wand van de bouwput zichtbare hoogte van het muurwerk bedroeg 1.50 m. De baksteen bezat het formaat 29 x 14/15 x 6,5/7 cm. Aan de westzijde werd de fundering begrensd door een ruim 3 m brede en 1.35 m diepe werksleuf. Op de bodem van deze sleuf bevonden zich specieresten. Tegen de andere zijde van de muur tekende zich tot een diepte van ca. 2 m een duidelijke grachtvulling af, waarin talrijke puinresten.

In de wand van de bouwput kon deze gracht vanaf de muur 24 m naar het noorden worden vervolgd. Op dat punt boog de gracht o.i. naar het oosten om. Op de bodem van de gracht werden enige aardewerkscherven gevonden, datering: XIV-XV.

Het grachtprofiel toonde zonder twijfel aan dat de opvulling kunstmatig en zeer snel heeft plaatsgevonden, en wel in sub-recente tijd.

Tot voor de aanvang van de bouwwerkzaamheden viel op het terrein een rest waar te nemen van een vierhoekig rondgaande gracht, ter breedte van 6 à 7 m. Het door deze gracht omsloten terrein mat 75 m (o.-w. richting)

x 60 m. Het bovenbeschreven muurfragment bevindt zich, op een afstand van ca. 10 m vanaf de binnenzijde van deze gracht, juist in het verlengde van de voormalige toegang tot het terrein.

Deze situatie leidt tot de voor de hand liggende veronderstelling dat het gevonden muurwerk heeft deel uitgemaakt van een klein voorgebouw dat middels een brug over de binnengracht — de gracht waarvan boven sprake is — toegang verleende tot het hoofdgebouw. Dit gebouw was gelegen in de z.o. hoek van het door de buitengracht omgeven terrein. Hier stond voor kort een boerderij, waarvan de kelder naar men aanneemt tot de voormalige versterking heeft behoord.

De binnengracht mondde in de n.o. en z.w. hoek van het hoofdterrein waarschijnlijk in de buitengracht uit. Het hoofdterrein zou dan binnen de begrenzing van de beide grachten ca. 35 m (o.-w. richting) x 25 m groot geweest zijn.

Een 18de-eeuwse tekening van het kasteeltje van Gameren toont een situatie waarmede de hier gegeven reconstructie zeer wel kan overeenstemmen (mededeling de heer G. M. L. Dingemans, Zaltbommel).

Rest ons te vermelden dat in een nu gegraven sleuf in de vulling van de buitengracht een slafragment is gevonden van een laat-14de-eeuwse kruik.

De medewerking welke mocht worden ondervonden van het architectenbureau D. Zuiderhoek te Baarn, met name van de heer W. Hoogbruin, opzichter, bleek uiterst vruchtbaar.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Wychen. Op een reeds eerder in deze kolommen (1967, nov. *118) vermelde vindplaats van IJzertijdaardewerk ontdekte de AWN-groep Nijmegen en Omstreken in juni j.l. een uit vlechtwerk bestaande ovale constructie, groot ca. 2.50 x 1.50 m. Deze misschien als een drinkput voor het vee te interpreteren constructie was gelegen op de oever van een venetje, dat waarschijnlijk nog tijdens de bewoning in de IJzertijd is dichtgestoven.

De staken van het vlechtwerk staan 0.30 tot 0.40 m uit elkaar in een standgreppel. In de vulling van de niet meer dan enige decimeters diepe put zijn talrijke fragmenten van glad- en ruwwandig, deels besmeten aardewerk gevonden. In dit aardewerk komt de invloed van de zgn. Marne-ceramiek (La Tène) naar voren.

Uit de onmiddellijke nabijheid van de put valt als losse vondst te noteren een enkele centimeters groot fragment van een sikkel van grijze vuursteen met een hoge gebruiksglans.

Dr. D. Teunissen, Katholieke Universiteit Nijmegen, afd. Geologie, heeft een monster voor palynologisch onderzoek genomen, benevens een fragment van het vlechtwerk voor een C14-bepaling.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Zoelen. Door mevr. C. H. Delfin-van Mourik Broekman te Elst (U.) zijn in september j.l. op de Beldert, een hoogte op een stroomrug, vondsten gedaan van geïmporteerd en inheems aardewerk uit de Romeinse tijd, datering vnl. II. Opvallend is de vondst van een vijftal fragmenten van glazen zgn. La Tène-armbanden.

Bepaald een verrassing vormt een viertal scherven van Midden-Bronstijd-aardewerk. Na Maurik (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, sept. *102) is de Beldert de tweede Bronstijd-vindplaats op deze pre-Romeins gedateerde stroomrug.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Bladel. Op een met kerstbomen beplant perceel bij de Achterste Hoef konden als oppervlaktevondsten enige vuurstenen werktuigen worden verzameld, die waarschijnlijk in het Mesolithicum gedateerd moeten worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Deurne. In een bouwput langs de Lindelaan werden twee drinkwaterputten aangetroffen die waren vervaardigd van uitgeholde eiken boomstammen. Wegens de gevorderde bouwactiviteiten was het niet mogelijk de putten te onderzoeken en aan de hand van aardewerkvondsten een datering te geven. Dergelijke putten komen voor vanaf de IJzertijd tot in de Middeleeuwen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Onze correspondent A. Jansen vond scherven van kogelpotaardewerk in getransporteerd zand, dat afkomstig was uit de bouwput van de nieuwe Boerenleenbank te Geldrop.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoogeloon c.a. Op een akker in „de Pals” te Hapert vond de heer M. van Dingenen een grijs-groene doorboorde hak van een gelaagde steensoort. De lengte bedraagt 16.5 cm; de grootste breedte 5.5 cm en de dikte 4 cm. Het cilindrische boorgat heeft een diameter van 2.5 cm en

ligt een weinig excentrisch. De vondst werd gemeld door de heer J. F. van Dommelen, Hoofd der Jongensschool te Hapert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Middelbeers. In de bouwput van een bungalow op de Elsakkers werden talrijke scherven van hoofdzakelijk Romeins aardewerk aangetroffen.

Een geringer aantal scherven van ruwe bemeten potten dateert misschien reeds uit de Voor-Romeinse IJzertijd. De vindplaats is een hoge akker langs het riviertje de Grote Beerze.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nistelrode. De heer L. A. Ceelen te Heesch ontdekte tientallen scherven van Romeins aardewerk in het profiel van een afgraving op „de Vorssel”. Het percentage van inheems aardewerk is hierbij zeer gering. Bij de vondsten behoren ook twee fragmenten van een molensteen waarin schuine groeven zijn aangebracht. De vondsten zijn geconcentreerd in een bruine cultuurlaag met een dikte van ongeveer 30 cm, die zich juist onder de ploegvoor bevindt. Daar de sterkste concentratie van vondsten op de grens van het perceel voorkomt, zullen de nederzettingssporen slechts voor een gering gedeelte door de afgraving worden aangetast.

Tijdens de controle van de vindplaats wees de heer Ceelen op een reeds eerder afgegraven perceel op ongeveer 200 meter afstand, waar tijdens de zandwinning tientallen urnen waren gevonden die echter uit angst voor stopzetting van de werkzaamheden in de zandput werden teruggegooid zonder de autoriteiten hiervan op de hoogte te stellen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. P. Wiro Heesters meldde enige recente en eerder gedane vondsten die echter tot nu toe niet in een of andere publikatie zijn vastgelegd. Het betreft een aantal mesolitische vuursteenartefacten en afslagen, door leerlingen van het Damiaancollege te St.-Oedenrode gevonden op een hoge akker langs de Dommel, ongeveer een kilometer ten westen van het dorpscentrum.

Op een hoge akker tussen de Dommel en de Liempderweg werden scherven van Romeins aardewerk o.a. fragmenten van een dolium aangetroffen.

Op een hoge akker bij het Spank werden scherven van Romeins en middeleeuws aardewerk gevonden, evenals een vuurstenen kernstuk.

In het begin der vijftiger jaren werd een smalle strook van een hoge akker afgegraven tussen het Everse-akkerpad en de Dommel. Hierbij kwam zeer veel Romeins en inheems materiaal aan het licht. Daar het afgegraven gedeelte slechts smal was en op het laagste gedeelte van het perceel lag, mag worden verondersteld, dat sporen van een nederzetting ten noorden van de afgraving nog grotendeels intact zullen zijn.

Ten oosten van deze vindplaats kan men op bijna alle akkers langs het Dommeldal scherven van Romeins en middeleeuws aardewerk aantreffen. Ook bij het onderzoek van een nederzetting uit de IJzertijd langs het Everse-akkerpad kwamen veel Romeinse vondsten aan het licht. Hierbij bevond zich een fraaie goed geconserveerde bronzen sleutel, waarbij moet worden opgemerkt dat deze ook Karolingisch kan zijn.

Naar aanleiding van een mededeling van de eigenaar, dat zich in een laag gelegen weiland zware funderingen bevonden, werd de juiste plaats hiervan met boringen vastgesteld. Deze was overigens ook door de afwijkende begroeiing enigszins vast te stellen evenals de plaats waar vroeger de grachten hebben gelegen, die dit gebouw omringden. Tot nu toe konden geen historische bronnen worden ontdekt die opheldering over de aard van dit gebouw kunnen geven.

Bij het graven van een bouwput te Olland stiet men op een vierkante drinkwaterput waarin middeleeuws aardewerk, o.a. Pingsdorfer, werd aangetroffen. Ook aan de overzijde van de weg werd hetzelfde soort aardewerk gevonden.

Tijdens het afgraven van een akker ten noorden van Vressel werd een ronde, uit zoden opgebouwde drinkwaterput aangetroffen boven een karrewiel met een diameter van ruim een meter. Volgens het gevonden aardewerk (o.a. Pingsdorfer) zal de put uit de Middeleeuwen dateren. *R.O.B., Amersfoort (G. Beex).*

Someren. Langs de zuidwestrand van het Philipskampeerterein werd door de beheerder, de heer D. Bennink, een aantal vuursteenafslagen en krabbers gevonden. Bij gebrek aan gidsartefacten zijn de vondsten niet nauwkeurig te dateren. Gezien het vrij grote formaat lijkt het materiaal eerder uit het Jong-Palaeolithicum te stammen dan uit het Mesolithicum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Waalre. Ten oosten van de weg Waalre-Valkenswaard is men bezig met het afgraven van een groot perceel. Onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop vond hier talrijke Romeinse aardewerkscherven en vuursteenafslagen die waarschijnlijk uit het Mesolithicum dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Waalre. Ten Oosten van de Elshouters, een moerassig gebied bij de samenvloeiing van Dommel en Keersop, werden door onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop tijdens de afgraving van een hoge akker talrijke scherven van Romeins aardewerk en twee vierkante drinkwaterputten aangetroffen. De putten waren vervaardigd van 4 cm dikke planken die langs de buitenzijde tegen vier verticale hoekbalken waren geklemd.

Op bepaalde hoogte waren de horizontale planken vervangen door vier dikkere balken die aan de einden zodanig waren bewerkt, dat ze de hoekbalken op hun plaats vastklemden. De putten waren geplaatst in een tevoren trechtervormig uitgegraven kuil, waarvan de bodem met takkenbossen was bedekt vóór de houten put werd geplaatst. Op het perceel werden ook veel mesolithische vuursteenartefacten en afslag gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Wijk en Aalburg. Bij het ploegen van een perceel langs de Veldstraat stootte de heer C. B. Wink op funderingen van het vroegere kasteel Kronenburg. Doordat het terrein tijdens ruilverkaveling enigszins geëgaliseerd was, kwamen deze resten vrij dicht onder het maaiveld te liggen. Veel puinresten en fragmenten van dakleien liggen nog aan de oppervlakte verspreid. De heer Wink had enkele vierkante meters vrijgelegd, waar een bakstenen vloertje en resten van muren vrij dicht aan de oppervlakte kwamen. De bakstenen waren van het formaat 25 x 12 x 4.5 cm. Ongeveer 20 meter ten westen van deze resten zijn vroeger reeds sporen van een keldergewelf of van een gewelfde brug aangetroffen.

Vóór de ruilverkaveling lagen deze resten op een klein rechthoekig perceel (50 x 50 m) dat met sporen van grachten was omgeven. Behalve de plaats van kasteel Kronenburg kon de heer Wink ook de plaats aanduiden van de vroegere kastelen Wijkenstein en Eikenstein (Schutjes V, p. 970).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Ell, gem. Hunsel. De heer J. Stalpers te Eindhoven is in het bezit van een fraai gepolijst stenen bijltje, vervaardigd van gabbro. De kleur is zwart, maar vertoont kleine lichtgroene gemarmerde vlekjes.

Het smaltoppige bijltje heeft een ovale doorsnede. De afmetingen van lengte, grootste breedte en grootste dikte bedragen resp. 10 x 4.6 x 2.5 cm. De snede is scheef aangebracht ten opzichte van de lengte-as van het bijltje.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Swalmen. Bij Swalmen werd 17 september een begin gemaakt met het systematisch onderzoek van de in die gemeente gelegen concentratie van grafheuvels uit Neolithicum en Bronstijd — een concentratie die uniek lijkt te zijn voor het Limburgse Maasgebied en die ook in het aangrenzende Duitse land naar het schijnt haars gelijke niet heeft. Als doel geldt in de eerste plaats het lokaliseren van de in 1936-1938 door dr. F. C. Bursch aldaar vanwege het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden verrichte grafheuvelonderzoekingen en het aanvullen van de toen verrichte waarnemingen, om aldus te trachten meer zekerheid te krijgen omtrent de onderlinge relatie van de toen gevonden rijke bekergraven.

Daarbij zouden monsters kunnen worden genomen voor C14-onderzoek en pollenanalyse, waartoe het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam aan het onderzoek medewerkt. Ook zou een beeld van de bewoningsgeschiedenis van dit gebied tussen ca. 2000-1000 v. Chr. kunnen worden verkregen.

De in de dertiger jaren onderzochte heuvels konden met de toenmalige veldtekeningen in handen, voorzover nog aanwezig, worden geïdentificeerd. Daarbij werd het vermoeden bevestigd dat de neolithische bekerheuvels alleen op het middenterras van de Maas, aan de voet van het hoogterras, hebben gelegen, terwijl de bronstijd-heuvels vooral (maar zeker niet uitsluitend) op het hoogterras werden aangelegd. Zeer teleurstellend was het te moeten vaststellen dat van de acht in 1936 onderzochte bekerheuvel er nog maar één als heuvel aanwezig was. De andere zijn inmiddels alle totaal verdwenen (óók de in 1957 nog voor pollenanalyse bemonsterde heuvel bij grenspaal 425). Daarmede is de in wetenschappelijk opzicht interessante component van de heuvelgroep wel verdwenen. Daarentegen is de in land-

schappelijk opzicht zo fraai op de rand van het hoogterras gelegen groep grafheuvels uit de Bronstijd nog compleet aanwezig: deze omvat in totaal negen heuvels (één afgevlakt voor de bouw van de brandtoren) waarvan er (tenminste) vier in 1937 zijn onderzocht.

Een viertal heuvels werd thans meer uitvoerig onderzocht. De D.A.C.W. stelde daartoe arbeidskrachten ter beschikking.

1. Heuvel 1936-I, op het middenterras. Het is de enige nog aanwezige destijds onderzochte bekerheuvel; in het hoofdgraf vond dr. Bursch een standvoetbeker type Glasbergen 1^d. In de losse grond binnen de destijds onderzochte grafkuil werd thans een ongetwijfeld óók van de grafvondst deel uitmakende onbewerkte vuursteenkling gevonden. In het profiel van de gespaarde heuvelhelft tekenden zich het oud-oppervlak, de intermediaire ringsloot (eventueel ringsloot tumulus 1ste periode) en een centraal secundair graf fraai af. In het vlak konden deze ringsloot en een standspoor rond het primaire centrale graf (beide destijds niet uitgegraven) worden bestudeerd. De heuvel werd voor stuifmeel- en C14- onderzoek bemonsterd.

2. Heuvel 1936-VI, bij grensmaal 425. In 1957 zijn van het oud-oppervlak onder deze heuvel (de enige waarvan de ligging bekend was) stuifmeelmonsters genomen voor palynologisch onderzoek (cf. *Helinium* I, 1961, 47-54), voor welk doel destijds alleen een steilkant van het resterende, toen nog op Duits grondgebied liggende deel van de grafheuvel behoefde te worden afgestoken. Sindsdien is echter ook dat restant geheel verdwenen. Thans werd bij de grensmaal een groot vlak schoongemaakt, waarbij helaas bleek dat de heuvelzool tot ver beneden het oud-oppervlak was vergraven. Niettemin tekende zich op het bovenste leesbare niveau nog juist, onmiskenbaar, een regelmatig, even ovaal ringslootje (waarschijnlijk standspoor) af met een diameter van ca. 2 m, geheel vergelijkbaar met dat rond het centrale graf van tumulus 1936-I. Ongetwijfeld behoort dit spoor bij de primaire, diepste begraving van de heuvel. Het is duidelijk kleiner dan en kan slechts ten dele samenvallen met het merkwaardige hoekige spoor, dat in 1936 rond primaire en secundaire begraving samen opgetekend werd.

Direct ten N.O. van dit kringspoortje, juist op de plaats waar men volgens de tekening van Bursch grensmaal 425 zou verwachten, te-

kenden zich naast elkaar in het vlak twee scherp begrensde, rechthoekige gaten af: standkuilen van twee voorgangers van de huidige grensmaal. Deze werd enkele jaren geleden herplaatst, 3 m in noordoostelijke richting — een grenscorrectie die het Koninkrijk der Nederlanden een gebiedswinst van naar berekening ca. 600 m² opleverde. Zodoende was nu ook het vroeger op Duits gebied gelegen deel van de heuvelzool voor onderzoek toegankelijk geworden.

3. Heuvel houtwal Kroppestraat — de brede middenreep van een tumulus, opgenomen in een aarden wal, samen met heuvel 1938 een geïsoleerd groepje vormend op het middenterras. Ondanks sterke recente beschadigingen in centrum en periferie waren opbouw en graf goed te bestuderen. Bij het vondstenloze primaire centrale schachtgraf hoorde een structuurloze (kern-)heuvel. Een oude centrale ingraving stelde mogelijkwerwijs het secundaire hoofdgraf voor, dat eventueel met een eveneens structuurloze mantelheuvel verbonden kan worden. Ingegraven in de (mantel-)heuvel bevond zich een crematiebijzetting. Onder de heuvel werd voorts een afgerond-rechthoekige, ruim 1 m diepe, vondstenloze, veel oudere kuil gevonden. Monsters voor stuifmeelonderzoek en C14-datering werden verzameld. De heuvel dateert wellicht uit de Vroege Bronstijd.

4. Heuvel 1937-III op het hoogterras bij de brandtoren. Tweeperiodenheuvel uit de Bronstijd, waarvan in hoofdzaak alleen diverse profielen bestudeerd konden worden. In het niet eerder onderzochte deel van de heuvel werd een tangentiaal in de mantelheuvel ingegraven graf gevonden met verbrande balken en lijkbijzetting, gecombineerd met een plaatse-lijke tertiaire ophoging van de heuvel. Slechts enkele paalgaten van de in 1937 geconstateerde paalzettingen werden teruggevonden.

5. Heuvel 1937-IV bij de brandtoren. Regelmatige drieperioden-heuvel uit de Bronstijd, waarvan alleen het niet over het centrum te vervolgen in 1937 getekende profiel werd onderzocht. Het onderzoek van de heuvel zal volgend jaar worden hervat.

Zoals dat thans reeds met heuvel 1937-III geschiedde, ligt het in de bedoeling de negen heuvels op het hoogterras zoveel mogelijk in hun gedaante van vóór 1937 te restaureren. Wanneer ook aan het bos de nodige aandacht zal zijn besteed en hier een meer natuurlijke beplanting de toon zal aangeven, kan deze

grafhevelgroep een monument in het Limburgse landschap gaan vormen.

Dankzij de inlichtingen van de heer Ramaekers te Swalmen konden veel oudheidkundige waarnemingen in de gemeente Swalmen op

kaart worden vastgelegd. Het onderzoek wordt voorlopig afgesloten op 17 oktober.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting en J. D. van der Waals).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Rembrandt 1669-1969 -9 dec.
- *Stadsschouwburg*. „Op 't hoogh toneel”
- *Toneelmuseum*. Toneel als speelgoed in de 19de eeuw -4 jan.
- *Museum Fodor*. 20ste eeuwse klassieken, o.a. Chagall, Cézanne, Kandinsky, Monet, Picasso

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. „Spel en sport bij jong en oud”. Prenten en tekeningen 17de-19de eeuw -15 dec.
- *Het Nederl. Openluchtmuseum*. „Handel en Wandel”, klederdrachtenexpositie

CULEMBORG

- *Elisabethsweeshuis (Oudheidkamer)*. Culemborg hier en overzee

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Het wonder uit Faras: Koptische fresco's -5 jan.
- Tijdgenoten van Bach en Händel -1 dec.

DEVENTER

- *Arsenaal-Mariakerk*. Antiekmarkt
iedere zaterdag

DEURNE

- *Museum Dinghuis*. „Hommage aan Hendrik Wiegersma” -31 jan.

ENSCHDEDE

- *Textielmuseum*. Handwerken vanaf de 18de eeuw -8 dec.

HANNOVER

- *Kestner Museum*. Tafelschellen uit vijf eeuwen -15 jan.

LONDEN

- *Queens Gallery*. Leonardo da Vinci
- *Burlington House*. Franse schilderijen sinds 1900 -30 nov.

MAASSLUIJ

- *Gemeentemuseum*. Historische tentoonstelling over Maassluis

PARIJS

- *Grand Palais*. Napoléon -2 dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Erasmus en zijn tijd -23 nov.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. 70 jaar Stedelijk Museum Schiedam -1 dec.

TILBURG

- *Volkenkundig Museum*. Kleding en sieraden
- *Ned. Textielmuseum*. „Schering en inslag” -30 dec.

VACATURE

Bij het Gemeentelijk museum „Het Prinsessehof” te Leeuwarden kan worden geplaatst een
MUSEUMASSISTENT(E)

voor assistentie bij de voorbereiding en uitvoering van opstellingen in het in opbouw zijnde museum. Later kan een keuze worden gemaakt tussen een conserverende en een meer naar buiten tredende functie. Vereist is een grote belangstelling voor en kennis van allerlei vormen van kunst en kunstnijverheid, voornamelijk ceramiek en een sterk gevoel voor orde en systematiek.

Salariëring, afhankelijk van kennis en ervaring, tot f 1019.— per maand. De gebruikelijke regelingen, o.a. voor vergoeding van verplaatsingskosten, reiskosten, studiekosten en eventuele ziektekosten (I.Z.A.), zijn van toepassing. Premie AOW/AWW voor rekening van de Gemeente.

Sollicitaties te richten binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Leeuwarden, met in de linker bovenhoek van de enveloppe nr. M.P. 69/1.

KUNSTBESCHERMING, AANVULLING

Bij de opgave van kunstbeschermingsofficieren in Nieuwsbulletin oktober 1969, *116 is de vermelding van de Staf Territoriaal Commandant Utrecht weggefallen. Deze is:
res. majoor prof. dr. W. Glasbergen, Dr. Abraham Kuyperlaan 25, Amersfoort.

In de vacature van provinciaal inspecteur kunstbescherming in Noord-Brabant (zie Nieuwsbulletin van oktober 1969, *116) is voorzien door de benoeming van de heer H. E. Teering, Gregorius-singel 23 te 's-Hertogenbosch.

MEDEDELINGEN

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
 REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bolsward. Tijdens verkenningen ter plaatse van de voormalige terp Keppens werden scherven van potten met kartelrand uit het begin van de jaartelling opgegrapt alsmede een fragment van een Karolingische reliëfbandamfoor.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

— In november 1968 vond de heer Sj. Hettinga bij graafwerk in de stal van zijn boerderij, die de meest oostelijke is van de twee die op de terp Lonjé zijn gelegen, een grote slijpsteen van leisteenachtig gesteente. Het min of meer platronde, aan alle zijden gebruikte voorwerp, dat ruim 20 cm lang is, is vermoedelijk van middeleeuwse ouderdom.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Gaasterland. Op het kerkhof te Mirns werd bij het maken van een graf een grote in de breedte afgeschuinde tufsteen van 40 cm lengte gevonden, kennelijk afkomstig van de kerk, die daar eertijds gestaan heeft.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Heerenveen. Nabij Oudeschoot, vlak ten noorden van de ligplaats van de voormalige Schoterbrug over de Tjonger en ten westen van de oude weg naar Wolvega is door Rijkswaterstaat een ontgraving verricht voor de aanleg van een opslagplaats. Deze ontgraving geschiedde op een terrein, dat het zuidwestelijk deel van een in 1672 aangelegde schans, bekend als „De Schooter Schans”, had gedragen. Hoewel de wallen sinds lang waren verdwenen, was in het verloop van enkele sloten toch nog een deel van de oude aanleg te herkennen. Plannen van het Gemeentebestuur om op het tot voor kort als weiland ingerichte perceel een

plantsoen zodanig aan te leggen, dat de omtrekken van de schans daarin waren te herkennen, zijn ondanks de toegezegde hulp van oudheidkundige instanties niet doorgegaan.

Helaas is nu zonder voorkennis van deze instanties met het graafwerk begonnen, waardoor slechts te elfder ure nog enkele waarnemingen konden worden verricht, waarbij Rijkswaterstaat loyale hulp verleende. Dankzij de oplettendheid van de veldassistent J. K. Boschker zijn ook interessante mobiele vondsten geborgen.

Vastgesteld kon worden dat de aanleg van de schans op een met circa 80 à 100 cm veen overdekte dekzandlaag aan de oever van de Tjonger heeft plaatsgehad. Daarbij is, voor zover nog kon worden nagegaan, een circa 5 cm dikke met zand vermengde leemlaag binnen de wallen aangebracht. Op deze leemlaag kwam veel baksteenpuin van rode en gele baksteen voor (afkomstig van een barak?). Veel meer werd van de militaire bedrijvigheid echter niet aangetroffen. Wel trof men echter talrijke overblijfselen van middeleeuwse ouderdom aan, die gezien de verspreiding en de aard van de vondsten een vrij aanzienlijke activiteit ter plaatse verraden. Zo werden over het gehele terrein verspreid bakstenen van allerlei formaat gevonden, o.m. „kloostermoppen” van 28 x 14 x 7 cm en kleine gele baksteen uit de 16de en 17de eeuw. Op één plaats werd onder een concentratie van deze kloostermoppen een zestal dicht naast elkaar liggende boomstammen (vnl. els en berk) van 4 tot 7 m lengte gevonden, die kennelijk als versterking voor een fundering over het veen waren gelegd. Op enkele meters afstand daarvan bevond zich een houten ton van 80 cm hoogte en circa 60 cm wijde excentrisch in een 2 m wijde kuil die tot op het dekzand was ingegraven. In de ton, die vermoedelijk 17de-eeuws is, bevonden zich organische afvalresten en scherven van een rood aardewerken 2-oren pot op 3 poten. Zowel put als boomstammen bevonden zich op 20-30 cm onder de genoem-

de leemlaag, zodat beide waarschijnlijk uit een periode vóór de schansaanleg dateren.

Behalve de middeleeuwse baksteen kwamen ook een enkele tufsteen en scherven van 13de/14de-eeuwse kogelpotten, steelpannen en schalen aan het licht. Een bijzonder stuk vormt een spits-ovale vrij diepe schaal, aan één zijde voorzien van twee holle stelen (waarvan nog één aanwezig) van bruinzwart, sterk verschaald en gesmoord „inheems” aardewerk. Fragmenten van Rijnlants steengoed (Siegburg en andere centra), daterend van de 14de tot de 17de eeuw, en van „Nederlands” rood geglazuurd aardewerk behoren ook tot de vondsten. Bovendien een gedraaid houten napje, een zeer dun gesmede zeis van ongewoon type, bewerkte houtfragmenten, een lederen schoen e.d.

Hoewel de mobiele vondsten op een niet armelijke bewoning wijzen (vooral het steengoed verraadt een zekere luxe) is het toch niet mogelijk na te gaan van welke aard die bewoning was. De door de Leeuwarder Courant van 24 oktober j.l. geuite gedachte aan een onderdeel van de Commanderie van Sint-Jan durven wij op grond van de spaarzame gegevens, vooral wat de fundamenten betreft, noch te bevestigen noch te ontkennen.

Interessant is nog, dat een 15de-eeuwse kruik zich temidden van een aantal ongelijkvormig gestoken turven bevond. Deze zijn stellig, zo niet ter plaatse, dan toch in de onmiddellijke omgeving gewonnen.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

De commanderie te Schoten. Teneinde misvattingen te voorkomen lijkt het ons gewenst er op te wijzen dat de veronderstelling, gedaan in de Leeuwarder Courant dd. 24 oktober 1969 in zoverre verbetering behoeft dat de commanderie nabij Oudeschoot niet tot de Johanniters behoorde, doch tot de Duitse Orde. De commanderie was aan St. Joris gewijd. Inderdaad menen wij te moeten aannemen dat deze commanderie — eigenlijk was het een „hospitaal” of onderkomen voor zieken zowel als reizigers — gelegen heeft in de onmiddellijke nabijheid van de zéér oude Tjongerovergang. De door Elzinga gememoreerde middeleeuwse vondsten bevestigen deze veronderstelling slechts.

Het hospitaal naast de Tjongerovergang be-

hoorde aan het Huis der Duitse Orde te Nes aan de Boorne, nabij Akkrum. Het moederklooster werd vóór het jaar 1243 door de Utrechtse Balije gesticht en bezat onder meer de dorpskerken van Oudeschoot, Nijeschoot en Brongerga. Vandaar de mogelijkheid, een hospitaal, dat geheel in de lijn lag van de doelstellingen van deze ridderorde, nabij Oudeschoot te vestigen.

Litteratuur: H. Halbertsma, „Bornego; bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied”; *Berichten R.O.B.*, XII-XIII, 1962-1963, 210 ss.

Idem, „De herkomst der Friezen in de spiegel der middeleeuwse geschiedschrijving”; *Ib.*, 236 ss.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Hemelumer Oldeferd. Dank zij een melding van de N.V. Grontmij konden tijdens egalisatiewerkzaamheden in een glooiend terrein vlak ten oosten van de zuivelfabriek in Warns-Noord enige waarnemingen worden gedaan met betrekking tot een tot nu toe niet bekend middeleeuws kerkhof, daterend uit de 12de tot 13de eeuw. Op de oostzijde van de glooiing, liggend op een keileemrug werden zwartgekleurde stroken en plekken waargenomen, waarin zich op slechts circa 40 cm onder het maaiveld lijkbegravingen bevonden. De oriëntatie van de graven was oost-west. De grootste zwarte strook, ook oost-west georiënteerd, mat 5.50 m in de breedte en werd over een lengte van nog circa 20 m vastgesteld. De machinale grondverwerking, waarbij „schoon” leem onder de bouwvoor werd uitgegraven, had echter reeds een deel van de zwarte banen en plekken verstoord. Uit de situatie te velde kon echter worden geconcludeerd dat zich zeker twee of drie van deze zwarte banen, gescheiden door ongestoorde stroken van circa 10 m breedte, naast elkaar hadden bevonden. In totaal zijn 50 à 75 skeletten, die in zeer slechte conserveringstoestand verkeerden, aangetroffen. Eénmaal bevonden zich in een lijkkuil zes tufstenen in een zodanige configuratie, dat waarschijnlijk begraafing in een uit losse elementen bestaande tufstenen kist had plaatsgehad.

In de grote zwarte strook werd een dwars er door heen lopende punbaan aangetroffen van circa 1 m breedte en een lengte van nog 5.50 m. Hierin werden tufsteen- en kalkmortelbrokjes gevonden, gelegen op een bedding

van vuist- tot hoofdgrote veldkeien. Een en ander wijst op bouwactiviteiten uit de 11de tot 12de eeuw.

In de nabijheid van de zwarte banen, echter op groter diepte onder het bestaande maaiveld (ca. 60-75 cm), werden enkele malen lagen gebakken leem (van vloeren?) aangetroffen, die op hun beurt weer gelegen waren op soms tot 60 cm onder de gebrande leem reikende vergraven grond, voornamelijk bestaande uit veenbrokken vermengd met zand en leem. Hierin bevonden zich scherven van Paf-frath- en „inheemse” bolpotten, een enkele maal een „Pingsdorf”-scherf. De betekenis van deze kuilen en leemvloeren, waarvan er één circa 2 bij 4 m groot was, is niet duidelijk geworden.

Ook in de vulling van de grafkuilen werden dezelfde aardewerksoorten aangetroffen, evenals fragmenten van zwartgesmoorde steelpannen.

Het gehele vondstcomplex wekt de indruk dat zich ter plaatse een begraafplaats heeft bevonden, gelieerd aan een wellicht sacraal bouwwerk van tufsteen. Dit zal, gezien het gevonden scherfmateriaal niet langer dan circa 50 à 100 jaar hebben bestaan, waarna wellicht de begravingen nog enige tijd zijn voortgezet, getuige het feit dat de fundamentsleuf tussen de skeletgraven was gelegen. Dit veronderstelt dat de ruimte, die eens binnen het vermoede bouwwerk heeft gelegen, ook voor begravingen is gebruikt, maar wellicht pas nadat het bouwsel was afgebroken. Is dit namelijk een kapel geweest, dan zal er stellig niet in zijn begraven, zolang deze als kerkgebouw dienst deed (zie de aanvulling van H. Halbertsma hieronder).

Behalve bovengenoemde middeleeuwse resten zijn op het terrein, dat, gezien de geringe diepte waarop de skeletten zijn aangetroffen, stellig al eens aan afgraving blootgesteld is geweest, ook afvalkuilen met 17de- tot 18de-eeuws aardewerk aangetroffen. Hiervan moeten vooral genoemd worden de resten van een enorme, geglazuurde rood aardewerken schaal met 2 oren en een diameter van 53 cm en van een eveneens zeer groot vat van dezelfde makelij, ook met 2 oren. De diameter van de mond ter grootte van 35 cm doet een hoogte van circa 50 cm veronderstellen.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

De „olde Kercke” te Warns. De bevindingen van G. Elzinga te Warns geven ons aanleiding tot enige nadere opmerkingen over de betekenis der onderhavige vondsten.

De puinresten, welke ook door ons in situ nog konden worden waargenomen, wijzen duidelijk op een kerk of kapel van bescheiden afmetingen, uit tufsteen opgetrokken en rustende op een keienbed. De menselijke skeletten, binnen de muren van deze kapel aangetroffen, wijzen ons inziens op bijzettingen uit een periode gedurende welke de kapel als zodanig niet meer bestond doch het kerkhof nog wél in gebruik was gebleven. Buiten de kapelfunderingen bevonden zich evenwel graven, welke, althans ten dele, van oudere datum waren, waartoe tevens het door Elzinga reeds beschreven tufsteenkeldertje zal hebben behoord.

Er blijven uiteraard nog enige vragen onbeantwoord. De huidige N.H. kerk van Warns dateert eerst uit het jaar 1682 doch rust ongetwijfeld op de funderingen van een middeleeuws bouwwerk en sluit bovendien aan tegen een tufstenen toren, welke doorgaans gedateerd wordt in de 12de eeuw. Met andere woorden, de parochiekerk van Warns stond hier reeds vóór het jaar 1200. De onderlinge afstand tussen de huidige dorpskerk met zijn tufstenen toren en de thans teruggevonden overblijfselen van de tufstenen kapel bedraagt slechts 500 m zodat beide kerken niet tezelfder tijd naast elkaar hebben kunnen bestaan. Ieder bewijs dat Warns ooit twee parochiekerken heeft bezeten ontbreekt trouwens, al was het dorp wel met het oog op de rechtspraak en het wereldlijk bestuur in twee buurten onderverdeeld — de Noorder- en Zuiderbuurt, die zich in de richting Noord-Zuid uitstrekten over de diluviale rug, waardoor de aanleg en het karakter van Warns tot op heden werden bepaald.

De huidige dorpskerk staat juist in het midden van het dorp, zodat men zich zou kunnen voorstellen dat men het op een gegeven ogenblik verkieslijker gevonden heeft, in stede van de oude kerk aan het noordelijke uiteinde van Warns te herstellen of te verbouwen, op een voor het gehele dorp gemakkelijker te bereiken plaats een nieuwe te bouwen. Gezien de tufstenen toren van de tegenwoordige dorpskerk moet deze verplaatsing al vóór de wende der 13de eeuw haar beslag gekregen hebben.

Merkwaardigerwijs wordt er in het jaar

1542 nog gesproken van de „olde Kercke, heetende de Hoernen”, die naderhand — wanneer wordt niet meegedeeld — „versettet” was. Wij vernemen dit in de zogenaamde *Beneficialboeken*, de kerkelijke belastingregisters van Friesland, op last van het Habsburgse bewind gedurende de jaren 1542-1544 opgesteld en in 1850 op last van het provinciaal bestuur in druk uitgegeven. Het is de pastoor van Molkwerum die gewag maakt van deze „olde Kercke” aangezien hij aanspraak maakte op enige renten, gehecht aan „een stuck landts, gelegen te Warlns by de olde Kercke”.

Een deel van deze renten was de parochie Molkwerum echter ontnomen door „myn Heer de Abbeth”, „doe de Kercke versettet werdde”, in welke vermindering van inkomsten was voorzien door het heffen van een hoofdelijke omslag van de ingezetenen van Molkwerum, voor zover deze huiseigenaren waren. Ongetwijfeld is het deze „olde Kercke” geweest, waarvan nu de overblijfselen werden ontdekt.

Met „myn Heer de Abbeth” bedoelt de pastoor van Molkwerum de abt van de St.-Odulfsabdij te Staveren, waaraan onder meer de parochie Warns toebehoorde. In de kapellenlijst van St.-Odulf uit het jaar 1132 treffen wij Warns reeds aan: „Wardelle”. In een bevestiging van St.-Odulfs rechten uit 1243 heet het „Wardesle” — een schrijfwijze waaruit blijkt dat Warns tot de -loo namen behoort en eenmaal in een bosrijk gebied lag.

In de *Nieuwe Atlas van de Provincie Friesland*, verschenen 1849-1859, blad Hemelumer Oldeferd, is nog een Broeresloot vermeld, leidende van de Geeuw — een poel, die weer in verbinding stond met de Morra — naar het noordelijke uiteinde van Warnser Noordburen. Hoogstwaarschijnlijk houdt deze benaming verband met de rechten welke St.-Odulf eenmaal op kapel en omgelegen gronden in dit gedeelte van Warns liet gelden. Bovendien geeft de bedoelde kaart nog een boerderij aan onmiddellijk ten noorden van de voormalige kerkstede, alsmede, ten oosten, de standplaats van een voormalige stins dan wel versterkte boerderij, toebehoord hebbende aan het eenmaal in dit gedeelte van Friesland oppermachtige geslacht der Galama's. De oude kerkweg naar het in vergetelheid weggezonden kerkhof overleefde de eeuwen en doet thans nog dienst als toevoerweg, min of meer parallel aan de tegenwoordige dorpsstraat. Terloops zouden wij de mogelijkheid nog willen opperen dat de

verplaatsing van de dorpskerk het gevolg geweest kan zijn van de verwoede strijd, in 1345 gevoerd tussen de Friezen en het landingsleger van graaf Willem IV van Holland tussen Warns en het Rode Klif, waarbij de rondom gelegen dorpen en gehuchten het moesten ontgelden. Het valt echter bezwaarlijk aan te nemen dat men omstreeks het jaar 1350 nog een toren bouwde, gelijk die te Warns. Niettemin, het verbaast ons dat er in 1542 nog van de „olde Kercke” gesproken werd, ofschoon deze toen al meer dan 300 jaar tevoren moet zijn verdwenen. Maar wie weet, deed het oude kerkterrein toen nog steeds als begraafplaats dienst?

Litteratuur: H. Halbertsma, *Weynbritsera auld deel*; Taalkunde in het licht der oudheidkunde; Feestbundel J. H. Brouwer, Assen 1960, 425 ss.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Idaarderadeel. Ter hoogte van de boerderij Groot Mellema ten noordoosten van Grouw werden door de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden N.V. 12de/13de-eeuwse scherven aangetroffen, voornamelijk afkomstig van bolpotten en zwartgesmoorde steelpannen.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Menaldumadeel. Bij het delven van een graf aan de n.o.-zijde van de N.H. kerk te Beetgum vond de heer R. Kloostradaar in 1961 een fraai, wellicht nog 10de- tot 11de-eeuws rond weefgetouwgewicht van aardewerk.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Opsterland. Onlangs werd een circa 35 jaar geleden nabij Bakkeveen gevonden, fraai bekapt en geslepen vuursteen bijltje bekend, dat toegeschreven kan worden aan de Standvoetbeker-cultuur. Het door de heer Tj. Sietzema ontdekte stuk kwam bij het ploegen op een hooggelegen, maar thans door ontzanding verlaagde akker ten noorden van de Miumerswei te voorschijn.

Het 10.4 cm lange voorwerp heeft een snedebreëte van 4.6 cm, is 1.6 cm dik en behoort tot de z.g. „dünnblättige Flint-Rechteckbeile”, beschreven door K. H. Brandt, *Studien über steinerne Äxte und Beile der*

jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands, Hildesheim 1967, 118-122, T. 21.

Volgens mededelingen van de vinder werden omstreeks 1950 in de onmiddellijke nabijheid van de vindplaats ook resten van potten met vlakke bodem aangetroffen, welke echter verloren zijn gegaan. De beschrijving wekte de indruk, dat het urnen uit de Late Brons-/Vroege IJzertijd geweest kunnen zijn.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Terschelling. Op de Noordsvaarder, een zandvlakte aan de westpunt van het eiland, vond de heer W. Conijn te Westerschelling enkele scherven, waarvan er één een duidelijke schouderafzet en een uitgebogen mondrand vertoont; het aardewerk is met steengruis verschaald. De andere scherf is van een wellicht 12de-eeuwse, bruinzwarte steenwerk-kruik uit het Rijnland of Zuid-Limburg.

Op het Wad ten zuiden van het westelijk deel van het eiland werd door de heer Conijn een merkwaardige, hier en daar afgeplatte ivoeren bal gevonden met een diameter van 5.3-4.6 cm. Het voorwerp maakt een middeleeuwse indruk.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. Bij de voormalige pastorie van de N.H. kerk te Rijperkerk kwamen bij graafwerk door de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden N.V. scherven aan het licht van een laat-Karolingisch potje met lensvormige bodem en een smalle strook glazuur op de schouder.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Vlieland. Op 21 september vond de heer I. Vonk te Oost-Vlieland aan het strand van Vlieland tussen paal 41 en 42 even onder de hoogwaterlijn een grote bijl van gneisachtig gesteente. Deze bijl, die 17.7 cm lang is, 2.8-6.4 cm breed bij 3.05 cm als grootste dikte, is oorspronkelijk geslepen geweest, maar thans over de gehele oppervlakte aanzienlijk verweerd. De vorm komt overeen met vroege typen uit de Trechterbekercultuur.

Daar de vindplaats geheel als secundair moet worden beschouwd, is het mogelijk dat de bijl van een thans buiten de kustlijn gelegen ge-

bied door bepaalde zeestromingen naar het strand is getransporteerd. Met name wordt gedacht aan de Eierlandse gronden, waarvan bekend is, dat zich hier een keileemrug bevindt, die in het Neolithicum boven de zeespiegel was gelegen.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

Wonseradeel. Tijdens verkenningen werden op de ijsbaan te Witmarsum, gelegen ter hoogte van de voormalige terp Gerns talrijke scherven verzameld. Hieronder bevinden zich scherven van de IJzertijdtypen RW I t/m RW III en fragmenten van potten met streepbandversiering en met gekartelde en gefacetteerde rand. Ook kwamen scherven van Karolingisch te dateren aardewerk voor, terwijl tevens fragmenten van verzwareningen en deksels werden opgeraapt, alsmede een ijzerslak, een maalsteenfragment van bazaltlava en een zandstenen slijpsteentje.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

OVERIJSSSEL

Deventer. Bij het graven van een fors gat achter in de tuin, behorende bij het pand Smedenstraat 178, trof de heer W. P. Arbouw, bijgestaan door de werkgroep Salland van de A.W.N., op circa 3.5 m beneden het huidige oppervlak een stapeling dakpannen aan van laat-middeleeuws type. Hoogst waarschijnlijk betrof het hier de zuidelijke versteviging van een aarden dam, waarvan de noordelijke tegenhanger nog op verdere ontgraving wacht. Deze dam bezat een breedte van circa 1.50 m en voerde in de richting Z.O.-N.W. over en door de bedding van een naderhand gedempte gracht of waterloop. Op zijn beurt schijnt deze dam de opvolger geweest te zijn van een houten vlonder, gesteld op hoge, trapeziumvormig geplaatste paaljukken, welke op geringe hoogte boven de voormalige grachtbodem in horizontale richting door een zware, daar aan de buitenzijde op gespijkerde plank aan elkaar bevestigd waren. Het aantal op elkaar gestapelde pannen bedroeg 12, doch dit kan voorheen meer hebben bedragen. Meer naar het noordoosten en oosten kan men de waterloop, waarover achtereenvolgens vlonder en dam leidden, nog duidelijk als een inzinking over een grote uitgestrektheid in de tuinen der aangrenzende percelen waarnemen.

Bij het dempen van dit water is onder meer van opmerkelijk veel puin gebruik gemaakt, deels weer van laat-middeleeuws karakter, waaronder eveneens dakpannen.

Bestudering van de 16de-eeuwse stadsplattegronden leert dat wij hier te doen hebben met de binnenste van de twee grachten, behorende bij de buitenste en laatste van de Deventer, middeleeuwse stadsvesten. Deze stadsvesten, evenals de muren en torens van de daaraan vooraf gegane versterkingen, bleven nog lange tijd in meer of minder vervallen toestand voortbestaan, ook nadat de nieuwe verdedigingswerken tot stand gekomen waren, in een wijde boog om de middeleeuwse stelsels aangelegd en onder meer op de vogelvluchtkaart van Joan Bleau uit 1649 uitvoerig, mét de overblijfselen van de beide achterhaalde, middeleeuwse stelsels, weergegeven. Zelfs nu nog zijn in Deventer alle sporen van de middeleeuwse vesten niet geheel uitgewist.

Op de kaart uit 1649 staat de binnenste vestinggracht, behorende bij de laatste der middeleeuwse ommuringen, nog over de volle lengte aangegeven, in tegenstelling tot de buitenste, welke bij de aanleg der bastions uit Maurits' tijd ten dele doorgraven en gedempt was.

Blijkens 18de-eeuwse plattegronden bleef de 17de-eeuwse toestand in hoofdtrekken ongewijzigd. Op de in stand gehouden binnenste stadgracht was men voor het overige aangevoelen voor het lozen van afvalwater. Op deze toestanden wijst tevens nog het overblijfsel van een 18de-eeuwse leerlooierij, in de onmiddellijke omgeving van de nu teruggevonden dam, waarvan de achtergevel uit het water oprees. Door toenemende vervuiling moet de toestand in de loop van de 18de eeuw wel onhoudbaar geworden zijn en raakte de oude grachtbedding steeds meer met afval opgevuld. Vermoedelijk is het bouwpuin in de gracht afkomstig van de afbraak der middeleeuwse stadsmuur en torens, behorende bij de dubbele gracht. Tenslotte was de gracht dermate met modder en andere ongerechtigheden opgevuld geraakt dat men de vlonder verving door een aarden dam, aan weerszijden tegen uitzakken beschermd door verticaal op elkaar gestapelde dakpannen. Mogelijk hadden deze pannen tevoren de inmiddels gesloopte middeleeuwse waltorens uit de naaste omgeving afgedekt. Onder de gestapelde dakpannen werd het bodemfragment van een Westerwald-

se kruik geborgen, daterende uit de eerste helft van de 18de eeuw. Toen de gracht tenslotte geheel werd gedempt was de dam overbodig geworden en raakte in het vergeetboek.

De melding geschiedde door de heer H. H. J. Lubberding te Deventer.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en A. D. Verlinde).

Hardenberg. Omstreeks 1965 vond de heer G. Warnink uit Diefelen in het Vechtdal bij Diefelen een bronzen speerpunt van het Bagterp-type (vroeg Bronstijd). De vondst werd gedaan tijdens het eggen van een akker, welke ruim een halve meter diep omgeploegd was. Uniek was de aanwezigheid van een restant van de houten speerschacht, welk hout drs. J. van der Burgh onlangs determineerde als afkomstig van de hazelaar. Voor een werpwerktuig kon men kennelijk volstaan met de gemakkelijk te bewerken takken of jonge stammetjes van de hazelaar, terwijl voor hak- of slagwerktuigen het taai hout van taxus of es het meest geëigend was (vgl. De Laet en Glasbergen, *De voorgeschiedenis der lage landen*, 1959, plaat 22). De melding geschiedde door de heer R. van Beek uit Hattem.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Holten. De heer B. H. Brouwer te Holten meldde de vondst van een breedtoppige stenen bijl, welke afgelopen zomer door één van zijn leerlingen, R. Beusink, was gevonden in een zandgroeve achter de Canadese begraafplaats op de Holterberg. De vondst lag circa een halve meter onder het oppervlak. De bijl is vervaardigd van een soort kwartsitische zandsteen en is uitzonderlijk slecht bijgewerkt. Hij bezit een stompe snede en een scheve nek. De lengte bedraagt 135 mm, de breedte 45 mm en de hoogte 38 mm. Van de Holterberg zijn nu twee stenen bijlen, twee stenen strijdhamers en een bronzen kokerbijl bekend.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Raalte. De restauratie van de N.H. kerk te Raalte, eertijds gewijd aan het H.-Kruis en reeds in 1123 vermeld, in welk jaar zij het eigendom werd van het St.-Lebuïnuskapittel te Deventer, bood ampel gelegenheid tot oudheidkundig bodemonderzoek.

Aangezien de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek geen kans zag technische hulp te bieden werd een beroep gedaan

op de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die zich in de personen van ir. G. Berends en H. W. van der Voet belaste met het opmeten en fotograferen van de uitkomsten, bij het graafwerk verkregen. Het hier volgende overzicht steunt voor een belangrijk deel op de inzichten, vastgelegd in het documentatierapport van beide medewerkers. Daarnaast verdient de restauratie-architect, de heer D. Wijma te Velp, alle lof voor de wijze waarop hij het onderzoek stimuleerde en vergemakkelijkte.

Binnen de muren van de bestaande kerk kwamen op geringe diepte de oerstenen funderingen te voorschijn van een voorafgaand bouwwerk. Deze oersteen, in blokken van flinke afmetingen gehakt en keurig vlak afgewerkt, was te zamen met kleine veldkeien op een kalkbed gevleid. Tufsteen werd in de fundering nergens aangetroffen, zodat ook het opgaande werk uit oersteen blokken zal hebben bestaan. Het oerstenen schip bezat een inwendige breedte van 8.07 m; de lengtemaat staat niet vast, omdat de fundering van de westgevel leek te zijn uitgebroken, behoudens een brok van de noordwestelijke hoek. De uitwendige lengte van het kerschip bedroeg vermoedelijk 16.76 m.

In het muurwerk van de huidige kerk, op de scheiding van schip en koor, zijn belangrijke fragmenten van het opgaande werk der oerstenen kerk bewaard gebleven. Bestudering van deze resten leidde tot de slotsom dat op het oerstenen schip aanvankelijk een houten koorpartij aansloot, welke echter al na betrekkelijk korte tijd vervangen moet zijn door een oerstenen koorsluiting. Ook hiervan waren de funderingen nog voorhanden. Deze koorpartij behelsde een vierkant van inwendig 5.35 m, dat met 75.5 cm brede penanten tegen de oostmuur van het schip aansloot en naar het oosten werd begrensd door een absis met een straal van 2.17 m. Wij geven deze cijfers zo nauwkeurig op omdat Berends en Van der Voet de mogelijkheid opperen dat deze maten verband houden met de in de Romaanse periode gebruikelijke voetmaat van 33.528 cm. In dit geval zou het schip dan een inwendige breedte van juist 24 voet hebben bezeten, een uitwendige lengte van 50 voet; het koorvierkant een inwendige lengte en breedte van 16 voet, de penanten een breedte van $2\frac{1}{4}$ voet en de absis een straal van $6\frac{1}{2}$ voet.

Het komt ons zeer waarschijnlijk voor dat ook het oerstenen schip, gelijk het oerstenen

koor, een houten voorganger heeft gekend. Helaas ontbrak ons de mogelijkheid dit met de spade nader te onderzoeken.

Naderhand, mogelijk nog in de 12de eeuw, schijnt aan de oerstenen kerk een oerstenen toren te zijn toegevoegd, waarop enige funderingsresten buiten de noordwestelijke hoek van de huidige kerk zouden kunnen wijzen.

Het slaan van gewelven is mogelijk de aanleiding geweest tot het aanbrengen van twee bakstenen steunberen tegen de buitenzijde van de noordelijke koormuur (steenformaat 27.5-28.5 x 13.5-14 x 7-8 cm).

Hoogst waarschijnlijk hebben deze zich tevens bevonden aan de tegenovergestelde zijde, waar zij voor de spade niet toegankelijk waren.

Ook de zijmuren van het oerstenen kerschip werden op dezelfde wijze met bakstenen steunberen geschoord (steenformaat 29-29.5 x 14-14.5 x 6-6.5 cm). Bovendien heeft men zich op een gegeven moment genoodzaakt gezien de oostelijke helft van de zuidelijke zijmuur geheel af te breken en in baksteen te vernieuwen (steenformaat der koppen 11-11.5 cm). Circa 60 cm beneden de huidige kerkvloer werden op enkele plaatsen de resten van een oudere gevonden, bestaande uit overhoeks gelegde, rode en gesmoorde plavuizen (12.8-13 cm in het vierkant). Tegen het westelijkste fragment van de zuidmuur bleken in dezelfde oudere vloer tevens drie tegels te zijn opgenomen, versierd met een vegetatief ornament (14.6 x 7.2 x 2.8 cm).

Tegen het einde van de 14de, dan wel in het begin van de 15de eeuw zal, zo komt het ons voor, het oerstenen koor zijn vervangen door de nog bestaande koorpartij met haar driezijdige afsluiting. Het nieuwe koor werd opgetrokken uit rode baksteen (formaat 27.5-28.5 x 13.5-14 x 6.5-7.5 cm, 10 lagen = 76-77 cm, hogerop iets kleiner). De fundering bestond echter weer uit oersteen. Tegen de noordzijde van het nieuwe koor sloot een oerstenen fundering aan, overblijfsel van een sacristie. De fundering van de meest westelijke der beide overhoeks geplaatste bakstenen steunberen aan de noordzijde van deze sacristie grensde aan een bakstenen fundering, welke zich in noordelijke richting voortzette. Omdat wij niet in de gelegenheid waren deze bakstenen fundering verder te ontgraven bleef de verklaring uit. Gezien de grote diepte van het metselwerk en het wegduiken van de zandige ondergrond ter plaatse houden wij het niet voor uitgesloten dat

men hier te doen heeft met de oostelijke wal-muur van een dam of brug, die eertijds over een gracht of waterloop naar kerk en kerkhof leidde. Wellicht was het kerkhof vroeger omringd door een gracht.

Merkwaardigerwijs bekleedde men de buitenkant van het nieuwe koor boven de waterlijst geheel met tufsteen, met uitzondering van de travee waar de sacristie tegen het koor aansloot. Dit muurvlak zal derhalve door het lessenaarsdak boven de sacristie aan het oog onttrokken zijn geweest.

Omdat het bakstenen koor hoger oprees dan het gespaard gebleven oerstenen schip moest er een topgevel worden opgetrokken boven de scheiding van schip en koor, boven de triomfboog. Ook deze werd uit baksteen opgemetseld doch, voor zover van buiten af zichtbaar, boven het lagere dak van de oerstenen kerk, weer met tufsteen bekleed.

Vanwaar men deze tufsteen wel betrokken kan hebben? In ieder geval gold het geen materiaal, beschikbaar gekomen na een afbraak ter plaatse. De romaanse triomfboog kon men bij de bouw van het nieuwe koor niet handhaven; de nieuwe triomfboog werd iets naar het oosten verschoven, waarbij men er zorg voor droeg dat de romaanse topgevel boven de romaanse triomfboog in zoverre gespaard bleef dat de kap van het romaanse schip ongemoeid gelaten kon worden. Tenslotte moest ook het romaanse schip plaatsmaken voor een bakstenen opvolger. Deze vernieuwing zal eerst in de 16de eeuw haar beslag hebben gekregen. Het nieuwe, huidige kerk-schip staat met zijn fundering als een stolp buiten de oerstenen fundering van de romaanse kerk (steenformaat 23-24 x 11-11.5 x 4.8-5.2 cm, 10 lagen = 61.5 cm).

Blijkens de funderingen en andere muur-resten bezat deze kerk oorspronkelijk gemetselde gewelven. Twee naderhand dichtgemetselde toegangen, één monumentale in de noordmuur, één wat eenvoudiger doorgang in de zuidmuur, zijn inmiddels weer heropend.

Blijkens een jaartal, gekerfd in een balk op de klokkenzolder, werd de huidige toren in 1697 gebouwd. Er bestaat onzekerheid over de vraag of deze toren de opvolger is geweest van de oerstenen toren, door ons verondersteld, dan wel een latere toren, kort na dan wel tegelijkertijd met de bouw van het 16de-eeuwse kerk-schip tot stand gekomen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Wierden. Dank zij een melding van de heer J. H.

A. G. Sprokkereef uit Markelo werden ons een geslepen stenen bijl en een vuurstenen sikkelmes bekend, die de heer D. Wolfs uit Enter omstreeks 1941 enige dagen na elkaar op dezelfde plaats had aangetroffen. De vindplaats ligt in de Veenenslagen ten zuidwesten van Enter, waar omstreeks 1941 een perceel grasland werd gescheurd. De ter plaatse toen 20 cm dikke veenlaag en de bovenlaag van het eronder liggende zand werden omgeploegd.

Het bruingevlekte, vuurstenen sikkelmes meet 154 x 42 x 9 mm en loopt naar één der zijden spits toe (ca. 5 mm afgebroken). Het andere einde bezit nog een deel van de cortex. De resp. weinig en sterk gekromde lange kanten zijn te weerszijden geretoucheerd. De bijl meet 140 x 74 x 40 mm. Deze behoort tot de Fels Rechteckbeile van Brandt, groep B met klokform. De snede toont lichte sporen van gebruik. Het sikkelmes is te dateren in het laat-Neolithicum of de vroege Bronstijd, welke datering mogelijk ook voor de bijl kan worden aangenomen.

R.O.B., Amersfoort / Rijksmuseum Twente, Enschede (A. D. Verlinde).

Ijsselmuiden. Een inwendige verbouwing bood de mogelijkheid enige waarnemingen te doen binnen de N.H. kerk te Ijsselmuiden.

Voorheen was deze kerk gewijd aan de H.H. Crispinus en Crispinianus en behoorde toe aan het kapittel der St.-Lebunuskerk te Deventer.

Reeds de beide patroonheiligen doen een hoge ouderdom van deze parochiekerk vermoeden. Thans valt er van deze eerbiedwaardige historie aan het kerkgebouw weinig meer te ontdekken, afgezien van de in zijn soort buitengewoon fraaie en rijzige, geheel uit tufsteen opgetrokken toren, welke op een ouderdom van circa acht eeuwen kan bogen en nog in het bezit is van de oorspronkelijke, door kalkstenen zuiltjes onderverdeelde galmgaten op de klokkenzolder.

Van het tufstenen kerk-schip rest niets meer dan de beide wangen van de oorspronkelijke westgevel en de aansluitende westelijke uiteinden van de beide zijmuren. Hoogst waarschijnlijk is de kerk eerder gebouwd dan de toren en werd de voorgevel na de bouw van de toren doorgebroken naar het torenportaal. In de 15de eeuw werd de koorsluiting verwijderd in verband met de bouw van een naar het oosten

doorgetrokken, bakstenen koorpartij, die een driezijdige afsluiting verkreeg.

In de jaren 1848-1849 is aan de kerk een noordelijke uitbreiding gegeven, die in 1911 weer werd afgebroken, waarna de huidige, buitengewoon lelijke dwarspanden aan noord- en zuidzijde werden opgetrokken die het karakter van het monument volkomen bederven.

De ongerechtigheden uit de jaren 1911-1912 zijn moeilijk meer ongedaan te maken en men heeft zich thans dan ook beperkt tot inwendige veranderingen. Het valt te betreuren dat het schot gehandhaafd bleef, in 1911 op de scheiding van schip en koor geplaatst teneinde de aldus afgeschutte ruimte als consistoriekamer te kunnen gebruiken. De recente verbouwing vormde zelfs aanleiding de uit 1647 daterende, eikhouten avondmaalstafel met bijbehorende banken aan een antiquair te verkopen, welke ongelukkige transactie wat stof heeft doen opwaaien.

Dank zij de medewerking van de heer A. K. Versteeg, directeur van Gemeentewerken te IJsselmuideren, was het ons mogelijk enige bescheiden onderzoekingen te laten doen, waarvan de uitkomsten door genoemde architect werden opgemeten en tevens fotografisch vastgelegd. Zodoende weten wij thans dat de tufstenen kerk binnenwerks een breedte bezat van 7 m en een lengte van 14 m; daarop sloot een halfronde, enigszins versmalde koornis aan.

De muren bestonden uit een tussen tufstenen metselwerk opgesloten kistwerk van keien met kalkgruis, dat zich onder de muren verwijfde tot een keienbed ter breedte van niet minder dan 1.80 m. Aan de binnenzijde waren de muren verbreed geweest met een bijna manshoge plint, welke naderhand echter op hoogst lichtvaardige wijze was weggehakt teneinde het geheel glad af te kunnen pleisteren en witten.

Sinds de bouw van de tufstenen kerk rees de vloer geleidelijk tot circa 60 cm boven het oorspronkelijke peil. In het oostelijke uiteinde van het kerkship werden drie zerken aange-

troffen welke de verbouwingen van 1911-1912 hadden overleefd, omdat men deze als ondersteuning had gebruikt voor de nieuwe vloerbinten. Eén daarvan, uit rode, Bremer zandsteen gehouwen, was zeer merkwaardig wegens het daarin gebeitelde, vermoedelijk uit de 14de eeuw daterende grafschrift. Aangezien deze steen vol cement was gesmeerd, gelukte het ons niet dit opschrift zonder meer te ontcijferen.

In het westelijke uiteinde, tegen de noordelijke zijmuur, werd een grafkelder ontdekt, voorzien van een gemetseld gewelf en door een stenen trapje bereikbaar. Hoogst waarschijnlijk dateert deze kelder uit de 17de eeuw. Blijkens een inscriptie op een loden plaatje, in de kelder aangetroffen, was deze kelder ook in 1885 al eens geopend geweest en bevatte toen nog vijf doodkisten.

Het was ons helaas niet mogelijk het onderzoek zover uit te breiden, dat ook nog naspelingen verricht konden worden naar mogelijke houten voorganger(s) van de tufstenen kerk. Deze rust op een zandige, natuurlijke verhevenheid aan de oostelijke rand van het IJsseldal, juist tegenover de stad Kampen. Sporen van menselijk verblijf vóór de kerkbouw werden niet waargenomen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-BRABANT

St.-Agatha, gem. Cuijk. Door H. van Duren, Kloosterlaan 2 te St.-Agatha, werd 25 juni j.l. op het erf van A. Geerts, Waltersbos 1, eveneens te St.-Agatha, een bronzen munt van keizer Traianus gevonden. Vz. portret van de keizer naar rechts; IMP CAES NERVAE TRAIANO AVG GER DAC PM TRP COS V PP. Kz. Victoria die een tropaeum opricht; SPQR OPTIMO PRINCIPI; SC.

Deze munt is een sestertius van het type RIC II, nr. 523 en dateert uit de jaren 103-111. Zij is in het bezit van de vinder.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. R. Thijssen).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet.* Twee jaar aanwinsten tekeningencollectie -1 mrt.
- *Toneelmuseum.* Toneel als speelgoed in de 19de eeuw -4 jan.
- *Museum de Waag.* „Van de einden der aar-

de”, judaica uit een Franse particuliere verzameling -12 jan.

BRUSSEL

- *Paleis voor Schone Kunsten.* Het Spaanse portret van de 14de tot de 19de eeuw -1 jan.

DEN HAAG	— <i>Tate Gallery</i> . The Elisabethan Image -8 feb.
— <i>Gemeentemuseum</i> . Het wonder uit Faras:
Koptische wandschilderingen -5 jan.	MAASTRICHT
DEURNE	— <i>Bonnefantenmuseum</i> . Nederlandse fotografie,
de eerste honderd jaar -11 jan.
— <i>Museum Dinghuis</i> . „Hommage aan Hendrik
Wiegersma” -31 jan.	Keuze uit de aanwinsten 1968-1969
-11 jan.
DORDRECHT	MÜNCHEN
— <i>Dordrechts Museum</i> . Ikonen en Koptische
kunst uit Recklinghausen -18 jan.	— <i>Haus der Kunst</i> . Ikonen, 13de-19de eeuw
-5 jan.
ENKHUIZEN	PARIJS
— <i>Zuiderzeemuseum</i> . „Volendam” -1 mrt.	— <i>Louvre</i> . Etsen van Rembrandt -5 jan.
GOUDA	— <i>Musée National d'Art moderne</i> . Paul Klee
-16 feb.
— <i>Sted. Museum</i> . Het Catharina Gasthuis. Goya,
„De verschrikkingen van de oorlog” -25 jan.	RIJSSEL
HANNOVER	— <i>Palais des Beaux Arts</i> . Gravures van Edvard
Munch
— <i>Kestner Museum</i> . Tafelschellen uit vijf
eeuwen -15 jan.	ROTTERDAM
KEULEN	— <i>Museum Boymans-Van Beuningen, Prenten-
kabinet</i> . Kunstenaarsportretten in de grafiek,
1500-1800 -18 jan.
— <i>Kunsthalle</i> . Staats- en Tempelschatten uit
Japan -18 jan.	— <i>Gemeentearchief</i> . „Rotterdam haha”, spot-
prenten 1900-1940 -4 jan.
LONDEN	TILBURG
— <i>Queens Gallery</i> . Leonardo da Vinci	— <i>Ned. Textielmuseum</i> . „Schering en inslag”
-30 dec.
— <i>The Heim Gallery</i> . Barok voor de verzamelaar
-23 dec.	

MEDEDELINGEN

VACATURE

Bij het „Provinciaal Museum van Drenthe” te Assen kan worden geplaatst een

ASSISTENT VAN DE DIRECTEUR

belast met het toezicht op alle verzamelingen, die niet tot de afdeling prehistorie behoren. Hij houdt de inventarissen daarvan bij. Voorts is hij belast met het voorbereiden van wisselende tentoonstellingen. Hij vervangt op dit terrein de directeur bij diens afwezigheid.

Vereist: een opleiding aan een van de inrichtingen voor hoger kunstonderwijs dan wel de cursus voor museum personeel van de Rijksuniversiteit te Utrecht, alsmede de nodige kennis en ervaring.

Eigenhandig (niet met ballpoint) geschreven sollicitaties binnen veertien dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan: de directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe, Postbus 134 Assen.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1969 zal ongeveer f 3.— bedragen, inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 15 jan. worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1969

- Aa, A. van der 67
 Aalshorst 74, 81
 Aalst (B.) 102
 Aardenburg, St. Bavokerk 34
 Adriana van Nassau 66
 Alphen (N.Br.) 101
 Aken, vrede van 97
 Aleidis 12
 Alerdinck 76, 81, 82
 Alexander, Czaar 91, 92
 Alkmaar 70
 Almelo, Huis 71, 71, 73, 80, 81
 Almen, Velhorst 76
 Alsloot, Denis van 53
 Ambt Delden *111
 Amiens, kathedraal 17
 Amstenrade, kasteel 5
 Amsterdam 94
 Allard Pierson Museum *96.*97, 97
 Arsenaal 9, 10
 Corvershof 74
 Deutz, Huis 92
 Haarlemmer- of Willemspoort 91
 Kon. Oudheidk. Genootschap 92
 Nieuwe Kerk 8, 10
 Rijksmuseum 58, 61
 Rijksprentenkabinet 90, 96, 99, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 107
 Anderen *119
 André, E. 80, 82, 83, 83, 90
 Antwerpen 93, 102, 104
 St.-Michielsabdij 51
 Appeltern *100, 104
 Appingedam *117
 Archem, Huis 70, 78, 79, 89
 Archiefraad *44
 Arcueil 95, 96
 Argenteau 108
 Arleux 104
 Arnichem, Huis 78
 Arnold IV, graaf van Loon 41
 Asselijn 108
 Augsburg 97
 Averbode, Norbertijnerabdij 67, 68
 Avesnes-le-sec 104
 Avezaath *111.*112

 Baarle, Hof van Loveren 51
 Backershagen 84
 Baexem *61.*62

 Bakker, Harmen 90, 92
 Bakker, Klaas 90-91
 Bakkeveen *67
 Bauscheit jr., J. P. van 78
 Bayar, D. G. 67
 Beaufort, R. F. P. de — en H. M. van den Berg
 De Betuwe, De Ned. Mon. van Gesch. en Kunst III, 1 (rec.) 19-20
 Beauvais, St.-Etienne 17
 Bedum *97
 Beeckesteyn 81
 Beekhuizen 82
 Beerse, landgoed 73
 Beesen, landhuis 80
 Beetgum *130
 Beitel *49
 Benelle, Paulus 75
 Bentinck, coll. Baron 72
 Bentinck und Waldeck Limpurg, P. O. Graf von 79
 Bentinck — Van Reede, fam. 73, 85
 Berchem 108
 Berchem, Nicolaes 111
 Berckheyde, Gerrit 95
 Berg, H. M. van den, R. F. P. de Beaufort en —
 De Betuwe, De Ned. Mon. van Gesch. en Kunst III, 1 (rec.) 19-20
 Bergen, Cornelis van 58, 61
 Bergen op Zoom 98, 99, 100, 102, 115
 Bospoort 100
 Grote Kerk 100
 Poort van Bekaf met Zoute Vest 102
 Wouwsepoort 100, 103
 Berlicum *61
 Berlijn
 Coll. Beck 113
 Prentenkabinet 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 112, 113
 Slot 107
 Bernissart 104
 Bernold, bisschop van Utrecht 24
 Best *69
 Bevere- Oudenaarde, schepenbank 44
 Beverwijk
 Scheybeek 72
 Akerendam 72
 Beyer, Jan de 74
 Biljoen 82
 Binch 104
 Blaasveld 104

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Blaauwen, A. L. den
 Problemen, die zich voordoen bij de restauratie van oude voorwerpen (voordr.) *79-
 *80
- Bladel *69, *122
- Blaeu 14, 14
- Blitterswijk *103
- Bloemendaal, Belvédère 78
- Bocholtz, De Bongard 5
- Bodegraven 101, 102
- Boekelo, Teesink 82
- Boekend *62
- Boers, W. C. 79
- Boethius 17
- Bogaerts, A. J. 60
- Bokrijk
 Kasteel 46
 Vlaams Openluchtmuseum 41-50, 42-49, 68
- Bolsward *127
- Boot, L. H. 22
- Boreel, coll. de Erven Jhr. E. V. A. 70, 72
- Boreel, gezant 81
- Borgharen 105, 108
- Borgvliet (N.Br.) 50
- Borne, Herv. Kerk 21
- Boschwijk 75
- Boskoop 101
- Boston, Foggmuseum 102
- Boxbergen 71
- Boxmeer 104
- Boxtel, Kasteel Stapelen *22-*23
- Braat, W. C. (rec.) 116
 De nieuwe inrichting van het Rijksmuseum van
 Oudheden te Leiden *92-*94
- Braine-le-Comte 104
- Brakel (a.d. Weser), kerk 26
- Brandt, Paul coll. 97, 100
- Bray, Jan de 111
- Breda 66
 Antwerpse Poort 61
 Arsenaal 61
 Bastion-Noord 60
 Begijnhof 51, 53, 53, 54, 55, 55, 59, 64, 67
 Boschpoort 56
 Catharinastraat 51, 53
 Crucvaart 53
 Cynsboek van de H. Geest 55, 58
 Gampelpoort 55
 Gasthuis 53, 55, 62, 64
 Gasthuiskapel 64
 Gevangentoren 54
 Ginnekenspoort 56, 59
- Grote Watermolen 59, 61
- Gouverneurshuis 67
- Haagdijk 53
- Haagsche Poort 56
- Haven 61, 64, 65, 66
- Havermarkt 52
- Heilig Sacrament van de Niervaart, altaar-
 retabel 54, 55, 58
- Herberg „Blauwe Schuit” 56
- Herberg „Peert in de Wiege” 56
- Herberg „Het Zwaantje” 63
- Hof 51
- Hoge Barakken 61
- Hoge Brug 60
- Houte Boeckxken 52, 58
- Huis Assendelft 60
- Huis „De Blauwe Hand” 62
- Joodse School 63
- Kaart door Dennis van Alsloot 53
- Kaart door A. van Broekhuizen 52
- Kasteel 52, 53, 56, 58, 59, 64, 65, 66-67
- Katerstraat 51, 64
- Kloosterkazerne 54
- Lange Stallen 61
- Latijnse School 61
- Lombardpoort 54
- Lunet Coehoorn 63
- Lutherse Kerk 62, 65, 67
- Mansio 51, 64
- Maquette ca. 1760 58
- Markendaalse kapel 53, 55, 59
- Markt 52, 53
- Militair hospitaal 61, 65
- Molen „Het Fortuin” 60
- Mosselkreek 53
- Nonnenpoort 54
- Noorderkwartier 63
- Norbertinessenklooster St. Catharinadal 53, 54,
 59, 60
- O.L. Vrouwekerk 51, 53, 54, 55, 58, 59, 60,
 61, 61, 64, 65, 66
- O.L. Vrouwe Hemelvaartkerk 61, 62, 65, 66
- Oude Mannenhuis 56, 61, 65, 66, 67
- Plattegrond van Breda ca. 1865 60
- Princen-Kaay 59
- Saaihal 61
- St.-Antoniuskerk 61, 62, 65, 66
- St.-Barbarakathedraal 61, 62, 65, 66
- St.-Janskapel 54
- St.-Judocuskapel 55
- St.-Meertensbrugge 55
- St.-Wendelinuskapel 62, 64, 67

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Snellenshoff 52
 Spanjaardsgat 67
 Stadhuis 53, 61, 66, 67
 Stadsgezicht 1731 59
 Stadskraan 55, 61
 Stadspoedertoren 54
 Stadsprofiel 1651, 58, 59
 Station 63
 Stedelijk Museum 54, 55, 58, 59
 Synagoge 62, 65
 Tuchthuis 61, 65, 66
 Valkenberg 61
 Verloren Cost 53
 Vleeshal 61, 66
 Waalse Kerk 59, 67
 Waterpoort 54, 60, 63
 Breitbarth-van der Stok, M. H.
 Josua de Grave, Valentinus Klotz en Barnardus Klotz 93-115
 Brekelmans, F. A.
 De stedelijke ontwikkeling van Breda 51-65
 Brielle 14, 101
 St.-Catharijnekkerk 101
 Brinkgreve, Huis 75
 Broekhoven, P. 82
 Broekhuizen, A. van 52, 56
 Broek in Waterland
 Diaconie Wees- en Armenhuis 90, 91, 92
 Koepel a.h. Havenrak. Zie: Zaandijk, Lagedijk 122
 Broom, coll. M. J. A. 100
 Brouwershaven, Herv. Kerk 29
 Bruegel, P. 42, 44, 45, 47, 56
 Brugge 47
 Bruheze, Cornelis van 54
 Bruine Bank (Noordzee) *114.*115
 Brussel 56
 Algemeen Rijksarchief 52, 53
 Infanteriekamp van Willem III 106
 Bruyn, Cornelis de 109
 Buisson, Jenneton de 94, 99, 105, 115
 Buffa, F. 90, 92
 Buksenrake, zie: Bokrijk

 Caestert 108
 Campen, Jacob van 70
 Capelle a.d. IJssel 14
 Cerutti 53
 Charenton 94, 96, 98
 Christus, als Wereldrechter 15, 16, 17, 21, 28
 Cimburga van Baden 66
 Colbert 95

 Colckhof 76, 78, 82
 Coman Dirck 31, 35
 Consolatio Philosophiae 17
 Coolen, F. 72
 Corneliss, Merten 56
 Corput, Bartolomeus van den 54
 Cranenburg, Landhuis 80
 Cuypers, P. J. H. 3, 61, 62, 66
 Cuypers van Velthoven, Prosper 56

 Dalfsen *111, 70
 Den Berg 73, 73-74, 76, 81, 89
 Hofwijk 74
 Leemcule 78
 Rutenberg 74
 Damme, O.L. Vrouwekerk 33
 Dedem, coll. Baron van 76
 Dedem, Heer van de Gelder, Peckedam en de Hachmeule,
 Comte de l'Empire, F. G. van 86
 Dedem tot de Gelder, Anthonie Boudewijn Gijsbert Graaf van 73, 86-87
 Dedem tot de Gelder, Coenraad Willem Baron van 73, 85
 Dedem van Delen, fam. 76
 Delden 70
 Herv. Kerk 21-28, 22-25, 28-29
 Twickel, Huis 73, 79, 80, 83, 83, 84, 90
 Delft
 Oudekerkstoren 30
 Reguliere Kanunniken 12
 Den Berg, Huis 73, 73-74, 76, 81, 89
 Den Dungen *69
 Denekamp 71
 Harsevelt 71, 89
 Singraven 71, 78, 89
 Den Haag 94, 99, 102, 104, 105-107, 110, 115
 Algemeen Rijksarchief 72, 80, 82, 103
 Binnenhof 106
 Brug Prinsessegracht 105, 106
 Confrerie Pictura 107-108
 Gemeentearchief 105, 105, 106, 107, 110, 111, 114
 Gemeentemuseum 106
 Groenmarkt, huizen 105, 106
 Grote Kerk 105
 Haagse Bos 98, 101, 107, 111, 114
 Hofvijver 106, 107, 111, 114
 Hofvijver, triomfbouwsels voor vuurwerk 107, 114
 Huis a.d. Boschkant 74
 Huis ten Bosch 106, 111

- Kanongietterij 105, 106
 Koninklijk Kabinet 61
 Mauritshuis 107
 Ridderzaal 103-104, 106
 Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie 95, 96, 100, 101, 106, 112
 Schuddebeurs 106, 110
 Tekenacademie 107-108
 Waalse Kerk 95
 Den Ham *120-*121
 Deurne *55, *122
 Dinghuis 7, 8, 10
 Deventer 69
 Kerksteeg 12, 2, 2
 Raadhuis 74
 St.-Lebuinuskkerk 22, 24
 Stadsversterkingen *131-*132
 Diepenbeek, brouwerij 49
 Diepenheim *46-*47, 70
 Bentinkhuis 70
 Het Nijenhuis 78, 79, 81
 Huis Diepenheim 71, 89
 Peckedam 71, 89
 Diepenveen
 Boxbergen 71
 Huis Rande 79
 Dieren 84
 Diest 67
 Augustijnerkerk 68
 Bagijnhof 68
 Citadel 67
 Fort Leopold 67
 Hof van Nassau 68
 Kasteel 67
 Lakenhal 68
 O.L. Vrouwekerk 67-68
 Refugie van Averbode 68
 St.-Catharinakerk 68
 St.-Janskerk 68
 St.-Sulpitiuskerk 67
 Spijker 68
 Stadhuis 68
 Watermolen 68
 Woonhuizen 68
 Dijkstra, H. Th. D. 22
 Dijkzicht, huis 78
 Dinant 94, 96, 99
 Dirk van Assendelft 66
 Doesburg, St. Maartenskerk 7, 8, 10
 Dokkum *67, *117-*118
 Dongen *69
 Donker, Dirk 91, 92
 Doornik, St.-Brice 33
 Dordrecht 102, *39-*40
 Groothoofd 102
 Grote Kerk 6, 7
 Drakestein 72
 Dufour 82
 Düsseldorf
 Kunstacademie 111, 113
 Duysel, Th. van 113
 Dwingelo, Oldengaerde 72
 Echten tot Echten, Anna Elisabeth van 85
 Eck, H. C. van
 Juridische aspecten van het vinden van archeologica (voordr.) *30-*32
 Eck, M. van 78, 79
 Edam, Grote Kerk 34
 Ede-Veldhuizen *35-*36
 Eeghen, coll. van 109, 112, 113
 Eerde, buurschap 70
 Eerde, huis 70, 72, 73, 73, 74, 81, 90
 Eersel *69-*70, *113
 Eexterveld *55
 Eibergen *112
 Eickenhorst 84
 Eindhoven *70
 Ell *124
 Ellikom, olieslagmolen 48, 48
 Elst (U.) *5, *69
 Elswout, buiten 81
 Elven, Balthasar van 108-109
 Emmens, W. 11, 15
 Empel *47, *55, *70, *113
 Engelbert I van Nassau 55, 64, 66
 Engelbert II van Nassau 55, 66
 Enghuizen 74
 Enkhuisen 70
 Enschede *120
 Schuttersveld 78
 't Welna 82
 't Wooldrik 82
 Epe *112
 Ermelo *121
 Erpekom, kerk 47, 48, 48, 68
 Es, W. A. van
 De definitieve bestemming van archeologische vondsten *26-*30
 Eversberg 81
 Ewijk *112
 Eynde, Jan van den 67
 Ezechiël 17

- Fabri, Anselmus 56
 Feith, L. R. 75
 Ferwerderadeel *75
 Floris IV, graaf van Holland 12
 Floris, Cornelis 66
 Fraamklap *97
 Franckelaar, landhuis 80
 Franekeradeel *75
 Frederik, Prins der Nederlanden 83, 84
 Frederik van Renesse 66
 Frijtom, Frederik van 112
 Frits, Pieter 95
- Gaasterland *34, *127
 Galen, Jan van 56
 Galen, Willem van 66
 Gantvoort, architect 80
 Geertruidenberg 61, 100, 101, 102, 104, 106
 Brandpoort 101, 104
 St.-Gertrudiskerk 31, 101, 106
 Gelder, huis de 77, 79
 Gelderman 82
 Geldrop *47.*48, *70, *113-*114, *122
 Geleen, Hoeve De Biezen 5
 Gemert 104, 105
 Genappe 103
 Gennep 104
 Genoels II, Abraham 95, 110
 Gent 102-103
 St. Pietersabdijkerk 67
 Gernsheim 112
 Ginneken, Blauwe Camer 52
 Ginneken en Bavel 63
 Godebald, bisschop van Utrecht 22
 Goor
 Stoevelaar 77
 Wegdam 75, 78
 Weldam 71, 79, 80, 82, 83, 84, 89, 90
 Gorssel, huis Dordt 78
 Gorter, D. 28
 Göttingen, universiteit 112
 Gouda 101, 102
 Sted. Museum Het Catharina Gasthuis 100, 101, 102
 Goudhoeven 14
 Graef, Timotheus de 95
 Grave 103, 104, 107, 115
 Markt 107
 St.-Elisabethskerk 6, 104
 Grave, Claude de 95
 Grave, Josua de 93-115, 94-96, 98-99, 103, 106-107, 110, 115
- 's-Gravenzande
 Bagijnhof 12
 Gasthuis 12
 Grafelijke Hof 11, 12, 14, 15
 Herv. Kerk 11
 Hoflaan 12
 Klooster van Maria Magdalena in Bethanië 12
 Oude Pastorie 11, 13, 14-15, 14-15, 16-17
 Stadhuis 12
 Great Coxwell (Berkshire), kloosterschuur 5
 Greven, burg. van Zwolle 78
 Greven, H. 90
 Groningen *21-*22
 Gronsveld 108
 Guldensporenslag 47
 Gunterstein 72
- Haamstede *51-*52
 Haan, J. Pieters de 95
 Haarlem
 Barnaarthuis 92
 Gem. Archief 95
 Hodshonhuis 92
 Kleine Houtpoort 95
 Rijksarchief 99, 102
 St.-Lucasgilde 94-95, 115
 Teylerstichting 96, 111, 112, 113
 Haen, A. de 59
 Hagenvoorde, landhuis 80
 Hal 104
 Halsteren 98, 99
 Hamburg, Kunsthalle 110
 Hannover, Kestner-Museum 99
 Hardenberg *132
 Harlingen *75, *118
 Harsevelt 71, 89
 Hart, A. van der 90, 90-92
 Hartelstein 105
 Hasperen 104
 Hasselt, R. J. van 93, 99
 Hazelbroek 84
 Hazelius, Arthur 41
 Heeckeren, fam. van 73
 Heeckeren, Maria Cornelia Barones van 79
 Heek, Stichting Edwina van 21
 Heel *62
 Heemstede *112
 Bosbeek 78
 Manpad 75, 78
 Heemstra, geb. Baronesse van Dedem, Mevr.
 Sixma baronesse van 77
 Heer 97, 99, 108

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Heerenveen *34, *127-*128
 Heeze *48, *70
 Heidenrijk van Coevorden, Jan 75
 Heinenoord *40
 Heino 70, 81
 Colckhof 76, 78, 82
 Nijenhuis 80
 Rosendaal 78
 Vlaminkhorst 70
 Heist-op-den-Berg, boerderij 45, 46
 Hekker, R. C. 47
 Helchteren, huis 43, 48
 Helden-Kessel *103-*104
 Hellendoorn *22
 Egede, havezathe 72
 Helvoirt, Herv. Kerk 7
 Hemelumer Oldeferd *128-*129
 Hemert 101
 Hendrik IV van Breda 53, 64
 Hendrik III van Nassau 55, 56, 58, 59, 64, 65,
 66, 67, 68
 Hennarderadeel *118
 Herford, Munster 26
 Herfte 70
 Herkenrode, Abdij 41
 Herry, Octavius 67
 's-Hertogenbosch *48, *55-*56, 102
 Noordbrabants Museum *94-*96, *96
 Provinciaal Genootschap voor Kunsten en We-
 tenschappen 100, 103, 104, 106, 107
 St.-Janskerk 6
 Heteren *4-*5
 Heusden 111
 Heusden (België) 102
 Heuvel, J. van den 74
 Hijken *119-*120
 Hinz, Hermann 47
 Hoeken, Jan van 85
 Hoerlo, havezathe 80
 Hoeselt, „Winning” 48
 Hofsteenge, J. L.
 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum
 *94-*96
 Hagt 108
 Hollstein, E. 47
 Holten *132
 Honswijk, toren 30
 Hooff, van 80
 Hoog, de 39
 Hoogeloon *122-*123
 Hoogewerff, G. J. 21
 Hoogstraten 52
 Hoogwatum *97-*99
 Hoorn 70
 Horst *104
 Horthe, huis de 78
 Hortus Deliciarum 17
 Hottinger, J. H. 80, 81
 Houssart, F. 67
 Houten, huis Heemstede 69, 72
 Houthalen — Kwalaak, boerderij 43
 Huchtenburg, Johan van 95
 Huldeshinsky, coll. 97
 Hulst, Frans de 95
 Huygens, Constantijn 93, 104, 115
 Huysers, P. 61, 62 66
 Huysers, P. 67
 Idaarderadeel *67, *130
 IJssel, Hollandse 30
 IJsselmuiden, Herv. Kerk *134-*135
 Immenraet, Andries 99
 Ingen *69
 Itteren 105
 Jacoba van Beieren 14
 Jan van Beieren 14
 Jan I van Nassau 66
 Jan IV van Nassau 55
 Jan van Polanen 53, 55, 56, 64, 66
 Janse, H.
 Gordingenkappen in Nederland 1-10
 Janse, H. — en Th. van Straalen
 De kerk van Oudewater 29-40
 Jesaja 16
 Jong, R. de
 Middeleeuwse schilderijen in de Oude Pas-
 torie te 's-Gravenzande 16-17
 Junius 14
 Justinus van Nassau 67
 Kapelle, kerk 5
 Karel V 56
 Kassel, Staatliche Gemälde Gallerie 112
 Kattenbosch, schuur 43
 Keldermans, Anthonis 67
 Keldermans, Laureys 67
 Keldermans, Rombout 56
 Kerkraidt, Adolf van 2
 Kerkwijk *121-*122
 Kerricx, G. 67, 68
 Kessel, Jan van 68
 Kesteren *5, *68, *112
 Kesteren, J. A. van 80

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Keuper Heide *56
 Kinschot, van 39
 Kloetinge *57
 Klotz, Barnardus 99-102, 102, 11, 115
 Klotz, Valentinus 93, 95, 97, 97-98, 99, 100, 101, 102, 102, 103, 103, 104-105, 104, 105, 106, 107, 107, 110-111, 111, 112, 114, 115
 Knijf, Jacob 95
 Knobelsdorff, Baron von 80
 Knobelsdorff, F. W. E. von 86, 87
 Knobelsdorff, Barones van Dedem, J. Ph. H. Baronesse von 86, 87
 Koersel, kelderhut 49
 Kollumerland *118
 Koorevaar, A. 39
 Kortsem, „Winning” 48
 Koudekerk a.d. Rijn *63.*64
 Koppelboer 82
 Krimpen a.d. Lek *23.*24
 Kröller-Müller, museum 101, 104
 Kuile, E. H. ter
 De Middeleeuwse Kerk van Delden 21-28
 Kuypers, P. J. C. 78
- Laar, Landgoed het 73, 81, 82
 Lairesse, Gerard 109
 Lamers, Gerardus 63
 La Motterie 108
 Landsberg, Herrad van 17
 Langelaar, J. J. 61, 62
 Layens, M. de 67
 Lebrun, Charles 95
 Leeuwarden *34.*35, *75
 St. Vituskerk *1.*3
 Leeuwen, S. van 14
 Leeuwenburg 69
 Leiden
 Burcht *5.*6
 Coll. Welcker 112
 Prentenkabinet 102
 Rijksmuseum van Oudheden *92.*94, *94.*95, 116
 Universiteitsbibliotheek, coll. Bodel Nyenhuis 95, 97, 98, 99, 104
 Lembeek 104
 Lembeke, kasteel 109
 Lemiers, kerk 47
 Le Nôtre 83
 Le Quesnoy 104
 Le Rouge 92
 Le Roy, J. 53
 Leuven 54, 103
- Lichtenberg 108, 109
 Liempde *114
 Lier, Herberg „In St.-Gummarus” 48
 Lille 75
 Lillehammer 41
 Limal 103, 104
 Limale, kasteel 109
 Limmel, kasteel Bethlehem 4, 6
 Linie van de Munnikenhof en Den Hout 61
 Lissewege, schuur Ter Doest 5
 Lith *70, *114
 Lo
 Bergschuur 43
 Schoor 44
 Löben Sels, van 76
 Lodewijk XIV 95
 Lodewijk Napoleon 82
 Lodewijks, J.
 De opleiding van museum-restaurateurs (voor-dr.) *81.*82
 Lokeren, boerenhuis 44
 Londen
 Brits Museum 97, 97, 104, 112
 Coll. Oppé 113
 Coll. Robert Witt 113
 Veiling Thomas Agnew 106, 107
 Loo, Huis het 82
 Loosduinen, Kapel Eik en Duinen 107, 114
 Losser *111
 Lowijs, C. 67
 Lugt, coll. 100, 103
 Lumay 96
 Lummen, watermolen 49
- Maaslandschappen van Josua de Grave 108, 115
 Maastricht 97, 97, 98, 99, 103, 105, 115
 Bonnefantenmuseum 97, 108, 112, 115
 Bospoort 98
 Cellebroederskapel 4
 Dominicanenkerk 5,6
 Gasthuis 97, 105
 Helpoort 95
 Kamerscherm met gezichten in de omgeving van Maastricht, Bonnefantenmuseum 108-109, 112
 Koningskapel 97, 98
 Kruisherkerk 4
 Limburgs Geschiedkundig en Oudheidk. Genootschap 95, 96, 97
 Maasbrug 99
 O.L. Vrouwekerk 5, 99
 O.L. Vrouwewal 99

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- St.-Jacobskerk 97, 105
 St.-Janskerk 5, 6, 97, 98
 St.-Matthiaskerk 4, 4
 St.-Servaaskerk 3, 3, 4, 97, 97, 98
 Stadsarchief 98
 Tongerse Poort 98
 Vrijthof 96, 97, 98, 101
 Machteld, gravin 12
 Maere, Jhr. Charles de 78
 Maker, de 78
 Manoli 75
 Mark, rivier de 51, 52, 53, 59, 63, 64
 Mark, P. J. van der (rec.) *52-*53
 Markelo 70, *75-*76
 Marlborough, veldtocht van 104
 Marot, D. 82, 107
 Mason, Jan 68
 Masschereel, Wijnand 51
 Maurits, Prins van Oranje 60
 Mechelen 66, 102
 Mechelen (L.), Hoeve De Pley 5
 Medemblik, toren Herv. Kerk 30
 Meerssen, St. Bartholomeuskerk 4
 Meeuwen, Kilbershoeve 44, 49
 Megen 104, *114
 Menaldumadeel *130
 Mennekenshave 75
 Metsteren, Kapel 49
 Metz, Hôtel St.-Livier 1
 Mertens, Jozef 47, 48
 Meulen, Adam Frans van der 95
 Meyerink, architect 78
 Michaël, J. G. 81, 82
 Middachten 72, 83, 84, 90
 Middelbeers *61, *114, *123
 Mirns *127
 Moergestel *61
 Mol-Zelm, schuur 43
 Monster, Herv. Kerk 34
 Monumentenzorg, archief Rijksdienst voor de 4
 Moordrecht 100
 Moucheron, Frederik de 110
 München 97
 Münster, Dom 26
 Musement *107-*111
 Muskau, Slot 83, 84
 Muyden, van 78

 Namen 99, 105
 Napoleon 73, 91, 92
 Navagne, Kasteel van Elven en Elvenschans
 108-109

 Neder-Asselt 104
 Neeroeteren, smidse 48
 Nettelhorst 74, 79
 Neufforge de 92
 Neukirchen gen. Nyvenheim, A. E. E. Barones
 van 85
 Niemeijer, J. W.
 Een onbekend werk van Abraham van der
 Hart? 90-92
 Nieukerken, Gebrs. van 79, 80
 Nieuwenhoorn 101, 104
 Nijedelden, zie: Delden
 Nijenhuis (Diepenheim) 78, 79, 81
 Nijenhuis (Heino) 80, 81
 Nijmegen *36-*37, *76-*77, 105
 Valkhof *37-*38
 Nijverdalen
 Alerdinck 81
 Eversberg 81
 Nikkelen, Izaak van 95
 Nistelrode *123
 Noordoostpolder *64
 Noordwijkerhout, Herv. Kerk 29
 Nordhorn, toren 27
 Norg, Herv. Kerk *99-*100
 Noyelle 104
 Nuenen *56

 Odense, Den Fynske Landsby 42
 Oevel
 Abdijhoeve 44, 45, 47
 Schuur 46
 Ojen jr., G. J. van 103
 Oldebroek, Zwaluwenburg 74, 77
 Oldenzaal
 Koppelboer 82
 St.-Plechelmuskerk 24, 26
 Olen, schuur 45, 48
 Oltgensplaat, Merten van 56
 Ommen
 Archem 70, 78, 79, 89
 Eerde 70, 72, 73, 73, 74, 81, 90
 Het Laar 81
 Onderdendam *1
 Onstein 74
 Oostdongeradeel *75, *118
 Oosterbeek, Herv. Kerk 29
 Oosterhout *56
 Oostermeer 73-74
 Ooststellingwerf *35, *67
 Oostvleteren
 Boerderij 44, 47

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Woonhuis 44, 45
 Opheusden *68.*69
 Opsterland *67.*68, *118, *130.*131
 Otter, Jelle 21
 Otto, coll. E. J. 98
 Ottoland *70.*71
 Overleek *63
 Oudenaarde, St.-Walburgakerk 6, 7, 33
 Oudergem, St.-Annakapel 48
 Ouderkerk a.d. Amstel, Oostermeer 73-74
 Ouderkerk a.d. IJssel *57
 Oudewater, Herv. Kerk 29-40, 30-39
- Paderborn, Dom 26
 Pallandt van Eerde, Andries Baron van 73, 85
 Pallandt van Eerde, Johan Werner des H. R. Rijksbaron van 73, 84-85
 Parijs 95-96, 109, 115
 Ecole des Beaux Arts 94, 96, 106, 113, 115
 Klooster St. Jan de Lateraan 96
 Manufacture des Gobelins 95
 Pauw, Huis de 84
 Peckedam 71, 89
 Perman, coll. 102, 103
 Petzold 80, 83-84, 90
 Philips Jacobsz., C. 81
 Philips van Bourgondië 12
 Philips Willem van Oranje 59
 Piper, F. M. 92
 Piper, Otto
 Burgenkunde (rec.) 18-19
 Ploos van Amstel, coll. 99, 101, 102-103, 111
 Poll, Huis de 74
 Poortman, Hugo 79, 83
 Poperinge
 O.L. Vrouwekerk 5
 St.-Bertinus 5
 Por, Jacob 39
 Post, Pieter 74
 Pothoven, G. en H. A. 21
 Princenhage 63
 Prinsenbeek *101.*102
 Pronk, C. 71, 71, 72, 74
 Proven, schuur 43
 Pückler-Muskau, Hermann Fürst von 83, 90
 Pulle 104
 Putten
 Oldenaller 70, 72
 Vanenburg 72
- Raalte
 Herv. Kerk *132.*134
 Schoonheeten 72, 72, 73, 74, 81
- Raaphorst 84
 Racer, Jan Willem 27
 Rad der Fortuin 7, 15
 Raeren, Töpfereimuseum 45
 Raesfeld, Allegonda Isabella van 75
 Raesfelt, fam. van 73
 Rande, huis 79
 Rassegem, Gerard van 52
 Rechteren, huis 73, 80
 Rechteren Limpurg, Adolf Zeger, Graaf van 80
 Rechteren Limpurg, Henri Graaf van 80, 81
 Rechteren Limpurg, Jacob Hendrik Graaf van 80, 81
 Reckum 105
 Reede, fam. van 73
 Regteren Altena, coll. van 98
 Relaar, Huis het 78, 81
 Renaud, J. G. N. 14, 18 (rec.)
 René van Chalon, Prins van Oranje 59, 65
 Renesse, Frederik van 51
 Reusel *48
 Reydams 85
 Rheda (Wf.), Slot 74
 Rhenen *69
 Rhynvis Feith 75, 76
 Riethoven *102
 Rijswijk (Z.H.) *40.*42
 Roermond
 Karthuizerklooster 4
 Munsterkerk 3, 3
 Muntvondst *49.*51
 Rolduc, Abdijkerk 2, 2, 3, 4, 6, 10
 Rollocate 70, 71, 89
 Roman, Jacob 66, 107
 Rome, St.-Pieter 2
 Romijn, Willem 95
 Roodenburg, A. 80
 Roosendaal 99
 Roppe, L. 41
 Rosmalen 104
 Rossum *47
 Rotterdam *57, 102
 Museum Boymans-Van Beuningen 96, 102, 104, 110, 111, 112, 113
 Roy, Andries de 59
 Royer, Derk 76
 Ruurlo, Huis 80
- Saesveld 73
 St.-Père-sous-Vézelay 67
 Sandvig, Anders 41
 Santvoort, Abraham 58, 59

- Sassenheim, Ter Wegen 78
 Savoie, Pierre de 67
 Savornin Lohman, Jhr. A. F. de 88
 Schaepman, H. 88-89
 Schaesberg, kasteel 5
 Scheemakers, P. 67
 Schelckenssoon, Peter Jan Cornelis 56
 Schellerberg, Huis de 78, 81
 Scherpenheuvel, Bedevaartskerk 68
 Schiedam 102
 Schilfgaarde, A. P. van (rec.) 19-20
 Schimmelpenninck, Coll. Douair^e Graaf 78
 Schimmelpenninck, G. 79
 Schimmelpenninck, Graaf Gerrit 79
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 78, 79, 81
 Schonck, Ph. W. 61, 67, 82
 Schoonheeten 72, 72, 73, 74, 81
 Schoten (Fr.) *128
 Schoten, Godfried van 52
 Schouman, A. 14, 15, 109
 Schüttoff, toren 27
 Schwarzhindorf, Kerk 24
 Scorel, Jan van 66
 Siegerswoude *68
 Sijmons, Frans 95
 Singraven, Huis 78, 89
 St.-Agatha *135
 St.-Jan ten Heere 78
 St.-Maartensdijk, Herv. Kerk 5
 St.-Michielsgestel *102.*103
 St.-Oedenrode *103, *123
 St.-Pieter 108
 St.-Wendelinus 51
 Sittard
 Klooster Agnetenberg 4
 Kritzaedthuis 5
 Paardestraat 4, 5, 19
 Sloet van Old Rutenborg, A. W. Baron 70, 72
 Sloomans, Coll. C. 102
 Smallingerland *118
 Smeermaas 105, 108
 Sneek *3-*4, *119
 Snoeck, M. A. 80
 Soeslo, Huis 75, 76
 Soest (Wf.), Hohnekirche 26
 Solms, Coll. Graaf 79
 Someren *123
 Son en Breugel *48.*49
 Sonsbeeck, H. van 82
 Spaen, Baron van 82
 Spanbroek *63
 Spaubeek *51
 Spijk (Gr.), Herv. Kerk *99
 Spijkerman, Pieter 95
 Spinola 65
 Spreewaertshuysie 108
 Springer, C. 71, 71, 82
 Springer, L. 75, 82, 84
 Springer, Coll. Mej. 71
 Staring, A. C. W. 76
 Steen, Jan 46
 Steen, Jasper van der 67
 Steenberghe, Coll. 72, 76, 77
 Stevensweert *23
 Stockholm
 Coll. Perman 102, 103
 Skansen 41
 Stoevelaar, Huis 77
 Straalen, Th. van
 Het voormalige Grafelijke Hof en de Oude
 Pastorie te 's-Gravenzande 11-15
 Straalen, Th. van, H. Janse en —
 De Kerk van Oudewater 29-40
 Strepny 104
 Stroe (N.H.) *113
 Stuurs, Coll. Victor de 113
 Swalmen *56
 Grafheuvels *124.*126
 Swart, Pieter de 54
 Swigchem, C. A. van 90, 92
 Synode van Overijssel 23
 Teesink, Huis 82
 Terheijden 51
 Ter Horst 84
 Terschelling *131
 Teteringen 51, 63
 Texel *56.*57
 Textieldag Eindhoven *33.*34
 Thieusis 104
 Thorn, Stiftskerk 6, 6
 Tiefurt, Buitenresidentie 78
 Tiel, Evert van 10
 Tienen 103
 Tienen, H. van 67
 Tietjerksteradeel *131
 Tivoli, Villa d'Este 81
 Tongerlo, Abdij 47
 Trier 47
 Tubbergen *61
 Toren Herv. Kerk 67
 Tubize 104
 Twickel, Huis 73, 79, 80, 81, 82, 83, 83, 84, 90
 Twickel, Huisarchief 82, 83

- Twickelo, Fam. van 73
- Udenhout *56
- Uithoorn 99
- Ulbeek, Dorpskern 44, 44, 68
- Utrecht 101
- Geertekerk 29
- Hist. Genootschap 93
- Oudmunster 31
- St.-Pieter, Kapittel van 22
- Susteren van Sinte Ceciliën 31
- Vaals
- Hoeve Cottessen 5, 6
- Hoeve Mamelis 5
- Valkenburg 95
- Kasteel 108
- Valkenswaard *61
- Vechten *100.*101
- Vechterweerd, Huis 80
- Veghel 104, 105
- Dorpskerk, v.m. 104, 110
- Veldhoven *70
- Velhorst, Huis 76
- Vellener, Huis de 80
- Velp (N.Br.) 104
- Velsen, Beeckesteyn 81
- Venray *62
- St.-Petruskerk 8, 9
- Verbruggen, P. 68
- Verhoff, Christoffel 60
- Veurne, St.-Nicolaaskerk 34
- Vianden, Bisschop Hendrik van 29
- Vianen, Herv. Kerk 30, 33
- Viervant, R. R. 92
- Vignory, Kerk 1, 1, 2, 5
- Vilsteren 70, 76, 78, 81
- Vincidor da Bologna, Thomas 58, 66
- Vingboons, Ph. 71, 72
- Vinne, Vincent I Laurensz van der 95, 109
- Vinken, Schuur 44, 45
- Visscher, W. de 67
- Vlaminkhorst, Spijker 70
- Vleugels 60
- Vlieland *131
- Vliet, Jan van 56
- Vlijmen *114
- Vlissingen *57.*58
- St.-Jacobskerk 34
- Vollenhove 70
- Oldenhof, de 75
- Rollecate 70, 71, 89
- Voorne 101
- Voorschoten, Kasteel Roosenburg 12, 14
- Voorst, Huis de 74
- Voorst, M. van der I 67
- Voorwijk, Huis 74
- Vorden, Onstein 74
- Vorselaar, Boerderij 44-45, 45, 47
- Vorst, Plissis van 67
- Vos van Steenwijk, Baron de 70
- Vos van Steenwijk gen. Van Essen, Baron de 77
- Vreeland, Herv. Kerk 34
- Vriezeveen *121
- Vught *114
- Vuure, W. J. van 91
- Waalre *124
- Wal, H. van der 22
- Walthuis, opzichter 39
- Warns, Olde Kercke *129.*130
- Wassenaar
- Backershagen 84
- Eickenhorst 84
- Hazebroek 84
- Pauw, Huis de 84
- Raaphorst 84
- Ter Horst 84
- Wassenaer, Fam. van 73
- Wassenbergh-Clarijs, P.
- Musement *107.*111
- Waszink, E.
- Amsterdam, Allard Pierson Museum *96.*97
- Waterland, Buiten 81
- Waters, Henric van den 58
- Wattez, D. 82
- Wattez, P. H. 82
- Weatherly, W. Sam. 79, 80, 90
- Wegdam, Huis 75
- Welcker, Coll. 112
- Weldam, Huis 71, 79, 79, 80, 82, 82, 83, 84, 89, 90
- Welna, Huis het 82
- Wenzel, H. 83
- Westenholte *47
- Westkapelle, Herv. Kerk 34
- Weststellingwerf *35
- Weyns, J.
- Het Vlaamse Openluchtmuseum te Bokrijk in Belgisch Limburg 41-50
- Wierden (O) *61, *134
- Wijck, Thomas 95
- Wijhe
- Gelder, Huis de 77, 79

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Monument voor Generaal Van Dedem 85
 Wijk (Maastricht)
 Duitse Poort 96
 Maasbrug 99
 St.-Maartenskerk 97
 Wijk en Aalburg *124
 Wilbroekboom 104
 Willem II, Graaf van Holland 11, 12
 Willem I, Koning 82, 91, 92
 Willem II, Koning 82
 Willem III, Koning-Stadhouder 58, 61, 65, 66,
 69, 93, 101, 102, 105, 108, 115
 Willem de Zwijger 59
 Windesheim 75, 77
 Zuthem, Huis 71, 71, 89
 Windsor, Castle 96, 113
 Wirdum *67
 Wittestein, Huis 75
 Woerden 101
 Wolf, E. P. J. de 55, 55
 Wollart 80
 Wollinghuizen *22
 Wommels *118
 Wonseradeel *68, *119, *131
 Wooldrik, Huis het 82
 Workum *68
 Wörlitz, Goth. Haus 108, 112
 Wortel 104
 Wouw 99, 102
 Wychen *38-*39, *69, *122
 Wyck, H. J. van der 80
 Wyck, Jhr. H. W. M. van der 82
 Aspecten van Overijsselse Buitenplaatsen 69-90
 Zaandam, Huis Jagerspad 9, 10
 Zaandijk, Lagedijk 122 90-91, 90-92
 Zaanse Schans 10
 't Zand 72, 82
 Zandhoven, zie: 't Zand
 Zierikzee
 Nobelpoort 30
 Zuidhavenpoort 30
 Zocher, K. G. 70, 72, 82
 Zocher jr., J. D. 82
 Zocher sr., J. D. 82
 Zoelen *39, *122
 Zonzeeuw 51
 Zuidergeest (N.Br.) 100
 Zuikerkerke, Bergschuur 47
 Zundert *114
 Hof van den Laare 51
 Zuthem, Huis 71, 71, 89
 Zutphen
 Bornhof 2
 Huis Zaadmarkt hoek Hofstraat 2
 Zwaluwenburg, Huis 74, 77
 Zwijndrecht *71
 Zwolle 69, 78
 Kadaster 77
 Laar, Huis het 73, 81, 82
 Overijssels Museum 71, 72, 74, 75
 Spinhuis 74
 Zandhoven, Huis 72, 82
 Zwollerkerspel
 Boschwijk, Huis 75
 Soeslo, Huis 75, 76
 't Zand 72
 Zuthem, Huis 71, 71-72, 89

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Corrigendum:

*De bladzijden van afl. 2 van het Nieuwsbulletin zijn foutief genummerd van *1-*10. De nummering behoort te lopen van *15-*24.*